
ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ
RECUEIL DU MUSÉE NATIONAL À BELGRADE

YU ISSN 0352-2474

RECUEIL
DU MUSÉE NATIONAL
XVIII-1
archéologie

MUSÉE NATIONAL

Belgrade 2005

**ЗБОРНИК
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XVIII-1**

археологија

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Београд 2005

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР

Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ, Александар ЈОВАНОВИЋ,
Јелена КОНДИЋ, Марко ПОПОВИЋ,
Никола ТАСИЋ, Душко ШЉИВАР,
Арчер МАРТИН, Људмил ВАГАЛИНСКИ,
Вера КРСТИЋ (секретар)

ИЗДАВАЧ

НАРОДНИ МУЗЕЈ у Београду

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН

RÉDACTION

Bojana BORIĆ-BREŠKOVIĆ, Aleksandar JOVANOVIĆ,
Jelena KONDIĆ, Marko POPOVIĆ,
Nikola TASIĆ, Duško ŠLJIVAR,
Archer MARTIN, Людмил ВАГАЛИНСКИ,
Vera KRSTIĆ (secrétaire)

EDITION

MUSÉE NATIONAL à Belgrade

RÉDACTRICE EN CHEF

Tatjana CVJETIĆANIN

САДРЖАЈ / CONTENTS

Биљана ЂОРЂЕВИЋ, Весна РАДИЋ, Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН Археолошка делатност Народног музеја	11
Biljana DJORDJEVIĆ, Vesna RADIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN Archaeology in the National Museum	29
Драгана АНТОНОВИЋ Неолитско земљорадничко оруђе и његов значај у почецима пољопривреде на тлу Србије	47
Dragana ANTONOVIĆ Neolithic Agricultural Tools and its Significance in the Beginning of Farming in the Territory of Serbia	67
Duško ŠLJIVAR, Dragan JACANOVIĆ Zoomorphic Figurines from Belovode	69
Душко ШЉИВАР, Драган ЈАЦАНОВИЋ Зооморфне фигурине са Беловода	77
Вера БОГОСАВЉЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ Праисторијски рудници на централном Балкану	79
Vera BOGOSAVLJEVIĆ-PETROVIĆ Prehistoric Mines in the Central Balkans	112
Ненад РАДОЈЧИЋ Гроб из раног бронзаног доба са некрополе Гламија у Корбову	115
Nenad RADOJČIĆ Early Bronze Age Burial from Necropolis Glamija in Korbovo	121
Лидија НИКИТОВИЋ, Растко ВАСИЋ Гротница у Гучи – некропола под хумкама из бронзаног доба	123
Lidija NIKITOVIĆ, Rastko VASIĆ Grotnica, Guča – Bronze Age Tumulus Necropolis	140

Petar POPOVIĆ	
Kale-Krševica: Investigations 2001-2004. Interim Report	141
Александар БУЛАТОВИЋ	
Керамика брњичке културне групе и старијег гвозденог доба са налазишта Кале у Кршевици	175
Aleksandar BULATOVIĆ	
Pottery of the Brnjica Culture and of Early Iron Age from the Site Kale in Krševica	190
Вера КРСТИЋ	
Сликани кантароси и скифоси са локалитета Кале – Кршевица код Бујановца	191
Vera KRSTIĆ	
Painted Kantharoi and Skyphoi from Kale - Krševica near Bujanovac	210
Ивана АНТИЋ, Сташа БАБИЋ	
Прелиминарни резултати типолошко-статистичке обраде керамичког материјала са локалитета Кале – Кршевица	213
Ivana ANTIĆ, Staša BABIĆ	
Preliminary Results of Typological and Statistic Analysis of Pottery from the site Kale – Krševica	227
Мирослав ЈЕРЕМИЋ	
Античко и традиционално градитељско наслеђе (Кале у Кршевици)	229
Miroslav JEREMIĆ	
Antique and Traditional Architectural Heritage (Kale in Krševica)	258
Светлана БЛАЖИЋ	
Фауна локалитета Кале – Кршевица	263
Svetlana BLAŽIĆ	
Fauna from the Site Kale in Krševica	290

Момир ВУКАДИНОВИЋ	
Резултати геофизичких истраживања методом геоелектричног скенирања и геоелектричног сондирања на археолошком налазишту Кале – Кршевица	291
Momir VUKADINOVIC	
Results of Geophysical Investigations Using Geoelectrical Scanning and Geophysical Sounding at the Archaeological Site Kale – Krševica	308
Branislav ANĐELKOVIĆ, Emily TEETER	
The Coffin of Nesmin: the Belgrade Mummy Identified	309
Бранислав АНЂЕЛКОВИЋ, Емили ТИТЕР	
Несминов ковчег: идентификација Београдске мумије	324
Virginia ANDERSON STOJANOVIĆ	
Terracotta Figurines of Aphrodite, Europa and Leda from Burials of the West Cemetery at Stobi	327
Вирџинија АНДЕРСОН-СТОЈАНОВИЋ	
Теракоте Афродите, Европе и Леде из грובה са западне некрополе у Стобима	339
Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ	
Налаз римског бакарног новца првог века наше ере са територије Србије	341
Војана BORIĆ-BREŠKOVIC	
A Find of Roman Aes Coins of the 1 st Century from the Territory of Serbia	359
Мирјана ГЛУМАЦ	
Теракоте са некрополе Губеревац – Гомилице	361
Mirjana GLUMAC	
Terracottas from the Necropolis Guberevac – Gomilice	374
Ivana POPOVIĆ	
Amber Jewelry and Decorative Objects from the Private Part of Dunjić Collection	375
Ивана ПОПОВИЋ	
Накит и украсни предмети од ћилибара из приватног дела Збирке Дуњић	393

Velika DAUTOVA-RUŠEVLJAN	
Imported Terra Sigillata and Pannonian Production from the Site Vranj in Hrtkovci (Srem)	395
Велика ДАУТОВА-РУШЕВЉАН	
Импортоване посуде Terra Sigillata и панонска продукција са локалитета Врањ у Хртковцима (Срем)	415
Светлана ЛОМА, Ана ПРЕМК	
Графити на остракону из Сирмија	417
Svetlana LOMA, Ana PREMK	
Die Graffiti auf einem Ostrakon aus Sirmium	436
Софија ПЕТКОВИЋ, Маја ЖИВИЋ	
Група бронзаних фибула са Ромулијане	439
Sofija PETKOVIĆ, Maja ŽIVIĆ	
The Group of the Bronze Fibulae from Romuliana	456
Славица КРУНИЋ	
Theca vulneraria – медицинска или козметичка кутија	459
Slavica KRUNIĆ	
Theca vulneraria – Medical or Cosmetic Box	479
Deana RATKOVIĆ	
Two Figural Bronze Objects from Wagon and Harness in the Roman Collection of the National Museum in Belgrade	481
Деана РАТКОВИЋ	
Два фигурална предмета од бронзе са кола и запреге из Римске збирке Народног музеја у Београду	501
Александар ЈОВАНОВИЋ	
Археолошке белешке уз сакралне споменике из Македоније	509
Aleksandar JOVANOVIĆ	
Archaeological Notes on Sacred Monuments from Macedonia	529
Миодраг ТОМОВИЋ	
О проблему оријентације у савременој археологији	531
Miodrag TOMOVIĆ	
Problem of Orientation in Modern Archaeology	548

Никола А. ЦРНОБРЊА	
Документарна грађа о налазу велике оставе римског новца царава трећег века откривене у селу Свилеува	549
Татјана БЕНЦАРЕВИЋ	
Оставе бронзаног новца IV века са територије Србије	553
Tatjana BENDŽAREVIĆ	
Bronze Coin Hoards of the 4 th Century from the Territory of Serbia	578
Мирослав ВУЈОВИЋ	
Рановизантијски канделабр из Виминацијума – 100 година касније	581
Miroslav VUJOVIĆ	
Early Byzantine Candelabrum from Viminacium – 100 years later	593
Бранислав ЦВЕТКОВИЋ	
Прилог познавању старих градитељских инструмената - „равнило“ из збирке Завичајног музеја у Јагодини	595
Branislav CVETKOVIĆ	
About Ancient Masons' Instruments – 'level' from the Collection of Regional Museum in Jagodina	611
Марија МАРИЋ-ЈЕРИНИЋ	
У потрази за идентитетом Збирке медаља Народног музеја у Београду	613
Marija MARIC-JERINIĆ	
In Search of Identity of Collection of Medals in National Museum in Belgrade	629

АРХЕОЛОШКА ДЕЛАТНОСТ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Археолошко одељење Народног музеја, једно од основних и централних одељења овог музеја комплексног типа, има у свом саставу данас, након сто шездесет година раста, развоја и сазревања - од сакупљања раритета до свеобухватне презентације културне баштине овог подручја, четири праисторијске збирке, четири античке збирке¹ и десет збирки у оквиру Кабинета за нумизматику и епиграфику са више од две стотине хиљада културних добара.

Другачији, квалитативно нов однос према прошлости јавља се у другој половини XVIII века - као почетак уочавања различитости бића народа - разбуктан националним заносом на почетку XIX века, уобличен у новим историјским и културним приликама тадашње Србије. Уз интерес за старине, или древности српске, појављују се и прве сакупљачке, али и стидљиве истраживачке идеје.² Убрзо и археологија налази своје место као техника и/или метод

/1/ Две средњовековне археолошке збирке прикључене су новоформираном, тачније 1993. године обновљеном Одељењу за средњовековну културу и уметност.

/2/ Почетак бриге за споменике древности, улагања труда и знања за упознавање наше баштине, представљају дела, а посебно путовања по Србији, Лукијана Мушицког, Јоакима Вујића, Вука Караџића и Димитрија Давидовића. О томе в. Медаковић 1985: 111-116. О интересу за старине посредно говори и архивска грађа - акти и писма из преписке кнеза Милоша - о обнавама манастира, обавештења о археолошким налазима, о неовлашћеном копању, о кажњавању за копање новца, описи натписа, потврде о примању слика. О томе в. Целебдић 1969. Формирање малог лапидарија у Милошевом конаку у Крагујевцу, као и минеролошке збирке јасно говори о тадашњем сакупљачком заносу. Истраживачке идеје негује посебно Друштво српске словесности: Јован Гавриловић је испитао новце које је Друштво откупило из збирке Лукијана Мушицког, као и старе новце нађене у Београду. О томе в. Милићевић 1888: 25.

утврђивања материјалних чињеница о прошлости, постепено се развијајући до научне дисциплине која нуди упознавање с целокупним друштвеним окружењем и схватање о величини људске историје.

Народни музеј³ има своје посебно место у развоју археолошке науке код нас, као што и археологија има своје специфично место у самом Музеју. Управо они предмети које данас дефинишемо као археолошки материјал језгро су фондуса Музеја, клица из које је настала једна од најстаријих установа заштите на Балкану.

Попечитељ правосуђа и просвештенија, генерал-мајор кавалер Стефан Стефановић, 2. априла 1848. године шаље Попечитељству финансија *Списак ствари музеуму србском принадељећи*, са спроводним актом у коме наводи да Попечитељство просвештенија од 1844. године прикупља новце и достојне стародревне ствари, што од поклона, што нађене. Ови предмети су прегледани и пописани, разврстани у две групе: А) новци, Б) писмене и друге древности.⁴ Пописани новац у првој групи, свих 1.998 комада, разврстан је према металу од кога је кован, држави из које потиче, а српски средњовековни и по владарима који су га ковали. У другој групи, од предмета заведених под седамдесет девет редних бројева, највећи је број књига и листова књига, затим писмена (акта, писма, повеље), док археолошких предмета има 14: римске и древне алатке - 5, древни накит - 5, древно посуђе - 1, статуе - 2 и снимак натписа из Пожаревца - 1. За Музеј се у почетку очигледно прикупљају углавном археолошки и историјски предмети и различите врсте новца кованог од антике до савременог доба.

Године које су следиле, све до коначног одвајања Музеја и Библиотеке 1881, представљају време трагања како за адекватним уређењем институције, тако и за адекватним именом и простором, време уобличавања Музеја. Романтичарски однос према прошлости и даље доминира, али сада све више праћен истраживачким напорима: Мајнертово представљање старина из округа бео-

/3/ Народни музеј у Београду основан је указом Попечитељства просвештенија, тадашњег Министарства просвете, 10. маја 1844. године. Овим актом (Архив Србије, МПС, фIV, 519, 1860) крунисани су вишегодишњи напори да се старине већ прикупљене „добровољним пожртвовањем родољубаца“ на „једно место саберу а тада његовим надзором за потомство сачувају“. Уз уредбу послат је и распис начелника Попечитељства, Јована Стерије Поповића, свим окружним начелствима којим се позивају сви службеници и учитељи да прикупљају грађу за управо основан Музеј. Види и: Поповић, Јевремовић 1994: 9, 48, сл.5.

/4/ Дробњаковић 1949: 35-46.

градског (1850. године), Шафариково рекогносцирање терена Губеревца, у сарадњи с Јованом Гавриловићем, поводом налаза старина 1851. године (1854),⁵ Шафарикова археолошка ископавања на Руднику, прва код нас (1865),⁶ рад Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића на истраживању српске средњовековне уметности.⁷

У то време се по први пут, у доба Шафариковог управништва,⁸ приређује поставка музејског материјала, приступачна с времена на време јавности, у две просторије добијене у здању капетан Мише Анастасијевића 1863. године. Деценију касније, тада већ израстао фонд Музеја, како сведоче савременици, подељен је био „према разлици ствари“ на деветнаест одељака. Археолошки материјал, који чини „већу част старина“, обухватао је одељке I (накит и адиђари), II (судићи и покућне ствари), III (кипови бронзани), IV (бакар и бронза), VIII (старинске ствари од стакла и печене земље), X (оружје, оруђа за ратовање), XI (метал: посуђе, алати, коњска опрема) и XIV (надгробни споменици, цигле с натписима и сликама), а нумизматички материјал одељке V (медаље, споменице, новци), VI (печати), XVI (новији југословенски и српски новци), XVII (римски и византијски новци), XVIII (јелински и варварски новци), XIX (европски и српски средњовековни новци). Приближно 610 археолошких предмета поседује Музеј 1871, а 712 предмета 1874. године.⁹ Нумизматички материјал, у предходне три деценије увећаван сталним приливом пре свега поклона, истих година прераста у фонд од 10.886, односно 13.232 предмета.

Нова, а уједно и једна од најважнијих фаза у развоју Народног музеја, а посебно археологије у њему и, паралелно, у Србији, започиње одлуком о одвајању Музеја и Библиотеке и постављању Михаила Валтровића за чувара Народног музеја. Истовремено се јављају и идеје о оснивању Катедре за археологију на Великој школи и њеног везивања за Музеј, који је требало да буде научни апарат уз Катедру, што је и реализовано 17. априла 1881. године када је Валтровић постао први професор на новооснованој катедри.¹⁰ Валтровићева преда-

/5/ Novaković 1877: 205.

/6/ Вулић 1941-48: 257-268; Novaković 1877, 209-211.

/7/ Богдановић 1978, 7-90.

/8/ Од 1848, уз професуру историје, Јанку Шафарику је било поверено и старање и брига о старинама Српсконародног музеума. Време његовог званичног управништва, од 1861. до 1869, доба када је био постављен за библиотекара и чувара Музеја, време је када Библиотека добија право унутрашње уређење, а Музеј постаје прави музеј. Коларић 1953: 25-35.

/9/ Милићевић 1876: 47-48.

/10/ Срејовић 1983: 17-18; Милинковић 1989: 124-137.

ност довела је, уз сарадњу групе интелектуалаца и достојанственика, и до формирања Српског археолошког друштва 1883. године, чији је он био први председник, а годину дана касније покренут је и часопис - гласило друштва - *Старинар*.¹¹ Ови догађаји и датуми означавају почетак организованог рада на прикупљању, чувању и проучавању археолошких налаза са подручја Србије, почетак који је омогућио успешан развој археологије код нас до зреле научне дисциплине. У жижи археолошких активности тада је био Народни музеј.

Темељи Музеја као модерне институције заштите и научно-истраживачке установе и облици његовог функционисања, постављени су у доба које је Михаило Валтровић провео као чувар Народног музеја (1881-1905).¹² Суочен са разноврсним проблемима проистеклим првенствено из неадекватног смештаја, недостатка простора, мањка кадрова, стихијског прикупљања старина, некритичности у њиховом вредновању и, наравно, недовољне материјалне помоћи, Валтровић је, са изузетним слухом за музеологију, своју вишегодишњу делатност усмерио у неколико битних праваца, обликујући Музеј у компетентну и савремену установу заштите. Валтровићева активност односи се на следеће сфере:

- рад на прикупљању предмета - богаћењу збирки (акцент је на „систематичким“ ископавањима, уз поклоне и откупе),¹³
- обрада музејског материјала (паралелно са инвентаром ствари, који се води од 1871. године, креирање, с научног и уметничког гледишта, списка свих музејских предмета, уз њихову валоризацију),
- заштита старина (узалудни напори на доношењу закона о старинама),
- формирање поставке (инсталација експоната у адекватном мобилијару, уз прецизну и погодну манипулацију предметима, са опремљеним просторима за одлагање неизложеног материјала; доследно спровођење изложбене концепције),
- педагошки рад (уз професуру на Катедри за археологију, предавања за јавност од 1900. године),

/11/ Гарашанин 1983: 9-12; Милинковић 1984: 13-19.

/12/ Величковић 1975: 611-645.

/13/ Не наилазећи на разумевање претпостављених у борби за више простора и боље услове рада Музеја, Валтровић се концентрише на попуњавање збирки и инвентарисање предмета. Из његовог извештаја о раду за 1885. годину сазнајемо да је извесно проширење ипак добијено, те да су у првој соби Музеја изложени праисторијски, грчки и римски налази (Архив Србије, МПС, II, 20, 1885; Поповић, Јевремовић 1994: 13, 53, кат. 34).

- развој школованог кадра (упошљавање помоћника који на себе преузимају део послова: 1895. године Милоја Васића, тадашњег професора Друге београдске гимназије, а 1905. године Владимира Петковића).

Ова вишестрана делатност резултирала је, нарочито после пресељења Музеја 1893. године у нове објекте – приватне куће капетан Мише Анастасијевића и браће Величковић, пречишћеном концепцијом излагања, уз поштовање хронологије и историјског континуитета. У приземљу прве зграде, дефинитивно од 1904. године, биле су изложене збирке праисторијских, јелинских, римских, средњовековних предмета, као и нумизматика,¹⁴ док је лапидариј био у дворишту. Паралелно, археолошка истраживања постала су један од основних начина богаћења збирки: Валтровићева ископавања у Костолцу (1882), рекогносцирање територије Крајинског и Пожаревачког округа (1895), истраживања римске гробнице у Брестовику (1895), испитивање цркве у Љубостињи (1904); Васићева ископавања локалитета Међулужје код Аранђеловца (1899), систематска истраживања у Костолцу (1902-3), на локалитету Чаршија у Рипњу и Мали Друм у селу Поповићи (1904), у Пољни и Варварину, Јухору, Винчи, Шуљој Стени и у Бору (1905).

Следећи чувар Музеја био је Милоје Васић. Он енергично и успешно наставља током свог управништва (1906-1919) развој Музеја на основу Валтровићевих идеја и дела, усмеравајући своју активност на заштиту старина (стална пустошења, посебно Костолца, Прахова и Смедеревског града, наводе га на перманентно инсистирање на доношењу закона о старинама),¹⁵ модернизацију поставке (1907. године отворена је нешто измењена поставка која укључује нове експонате, посебно дела из Југословенске уметничке галерије),¹⁶ адекватну анализу музејског материјала (1908. постављен је Милан Митић за асистента за сређивање налаза из Винче и целокупне праисторијске збирке) и, посебно, на прикупљање предмета - раст, у то време већ развијених и потпуно издиференцираних збирки. Године 1908. покренуо је иницијативу да се из буџета Народног музеја могу ставити на располагање средства оним радницима који се баве археологијом да предузму потребна ископавања, уз обавезу да извештаји и/или студије буду објављени у *Старинару*, а материјал да буде пре-

/14/ Ове збирке се по први пут појављују сједињене у Археолошко одељење 1905. године.

/15/ Један од видова скрби за баштину био је и уговор реализован 1909. године по коме је простор под гробницом и око ње у Брестовику прешао у својину Народног музеја, а власник земље Вукашин Милосављевић постао је чуварем овога споменика по одређеном уговору. Васић 1910: 169-170.

/16/ Коларић 1992: 9-10.

дат Музеју. Министарство је овај предлог прихватило, посебан фонд и правила успостављају се 1910. године¹⁷ и за испитивање класичних старина тада ванредном професору универзитета Николи Вулићу дата је помоћ за ископавања Стојника (1911-1913).¹⁸ Поред Вулићевих мањих екскурзија, као и Васићевих мањих ископавања,¹⁹ у то време започиње и истраживање Царичиног Града које води Владимир Петковић (1911. снимао је и проучавао старосрпске и византијске споменике, међу којима је и Царичин Град, а 1912. врши ископавања локалитета).

Најзначајније Васићево дело свакако је истраживање Винче (1908. започињу систематска истраживања, настављена интензивно 1911-13. у сарадњи са Посебним одељењем Руског археолошког института у Цариграду,²⁰ обновљена уз новчану помоћ Народног музеја 1924. године), с којег у Музеј долази обиље предмета који данас чине значајан део Збирке периода млађег неолита и на основу којег је Васић написао своје монументално дело *Праисторијска Винча*, којим је и данас актуелан. Васић је својим радом у Музеју, као и на Универзитету и у Српском археолошком друштву, уздигао српску археологију већ почетком XX века на највиши научни ниво.²¹

Део баштине током ратних година 1914-1918. неповратно је уништен и изгубљен или знатно оштећен, пошто су Музеј, а посебно Министарство, били потпуно неспремни за насталу ситуацију.²² Све што је преостало, што је рат

/17/ Васић 1911: 262.

/18/ Поред Вулића, помоћ из фонда била је дата, на пример, и Т. Р. Ђорђевићу, Н. Жупанићу, М. Миловановићу, а касније и самом Васићу, за обављање различитих послова на заштити и истраживању старина. Фонд није зависио само од буџетских средстава: 1910. године 1.000 динара у сребру завештала је Музеју пок. Милева, удова Јосифа Бркића, потпуковника из Крагујевца. Васић 1911: 265-266.

/19/ Једно од Васићевих мањих ископавања занимљиво је по свом начину финансирања: за „испитивања ради проналажења остатака Мркшине цркве и штампарије“ у селу Засељу, срез Пожешки, по жељи и трошку златара Стевана Јевтовића, а по одобрењу Министарства, у првој половини августа 1907. године вршена су ископавања. Васић 1907: 203-204; Васић 1908: 308-309.

/20/ Васић 1911: 266-267; Васић 1912: 250-254.

/21/ Срејовић 1984: 25-29.

/22/ О стању речито говори извештај др Владимира Петковића, из 1920. године. Неразумевање надлежних за благовремено евакуисање Музеја у ратним условима, гранатирање зграде већ првих дана рата, у којем је била тешко оштећена, и пљачкање фондова од стране аустроугарских војника током прве окупације, нанели су непроцењиву штету Музеју. Велики део →

поштедео, прикупљено је 1919. године и обновљени Народни, или од 1930. године Хисторијско-уметнички музеј, под новим управником Владимиром Петковићем (1919-1935), са новим еланом, наставља своју делатност. Све до 1935. Музеј нема своју зграду, те прилагођавајући се условима успева да оформи изложбену поставку 1927. године, у кући Раше Милошевића, у којој учествује свих његових седам одељења. Праисторијско одељење излаже ископине из Винче и други неолитски материјал, као и две египатске мумије, Класично одељење римске ископине, посуде из Костолца, камеје и Нумизматичку збирку.

Археолошки теренски радови постепено се обнављају, најпре они мањег обима (Карапанџићева ископавања Зока 1920. године, Арадца 1921, Омољице 1922; Грбићева ископавања Плочника 1927, Караша 1928, Демир Капије 1929, Ботоша 1931) често праћена претходним рекогносцирањима или екскурзијама са снимањем споменика (манастири у Србији 1920, подручје Охрида 1923, путовање по источној и јужној Србији 1933). Систематска, већа ископавања започињу крајем треће деценије, међу њима и највећи истраживачки подухват тог времена - ископавања локалитета Стоби. Она почињу 1924. (Б. Сариа) и трају континуирано до 1934. (од 1927. године води их В. Петковић), у мањим кампањама врше се и до 1941. године. Нешто касније преузет је сличан подухват - истраживања Царичиног Града (1936-1938) под руководством В. Петковића. Праисторијска систематска ископавања такође започињу у то време: Вулић врши истраживања Требеништа од 1930. до 1933, а Грбић у сарадњи с Пибоди музејом Харвардског универзитета врши истраживања Старчева (1931-32), као и истовремена ископавања Градишта код Охрида у сарадњи с Немачким археолошким институтом. Године 1934. почиње Грбић истраживања Хумске Чуке, а 1937. ископава Радолиште.

Усмеравајући свој теренски рад на рекогносцирања, снимања споменика и истраживања значајних локалитета из различитих периода, Народни музеј доприноси умногome сукцесивном развоју археологије, чији је главни циљ у то време успостављање развојне слике нашег подручја и утврђивање основ-

збирки је уништен или нестао, тако да је оно што је од њега остало представљало, по речима Владимира Петковића, „само сенку негдашњег Музеја“. Види: Петковић 1921. Праисторијска збирка је претрпела посебно тешке губитке. Тада је уништен и чувени Кличевачки идол, од кога је остао само фрагмент појасног дела који се и данас чува у Збирци бронзаног доба. В. и: Допис В. Петковића Уметничком Одељењу Министарства Просвете од 8. августа 1920, бр. 285, Архива Народног музеја; Garašanin 1983: 521.

них хронолошких оквира. Паралелно се у *Сшаринару* појављују бројне расправе, студије и тематски каталози о материјалу из Народног музеја.²³ Радикални напредак у својој организацији и функционисању Музеј доживљава 1935. године. Тада се спајањем Народног музеја и Музеја савремене уметности, као и Уметничког одељења Министарства просвете у један јединствени музеј под именом Музеј кнеза Павла, као и његовим организовањем по свим принципима модерне музеологије, ствара нова, савремена, стручна установа. У адаптираној згради Новог двора, у приземљу су били изложени праисторијски објекти (Винча, Плочник, Старчево), грчко-римски (Требениште, предмети рађени у грчком духу - Атина Партенос, главе и статуете од бронзе, сребрне посуде, маске, керамички производи, накит), средњовековни (почевши од архитектонских елемената базилике из Стоба), а у последњој сали, хронолошки прегледна нумизматичка збирка, одабраног грчког, римског, средњовековног и новца новог доба. У башти, привремено је био смештен лапидариј (саркофази, епиграфски споменици).²⁴ Нека од решења поделе и организације простора зграде, концепције и спровођења поставке примењена у Музеју кнеза Павла и данас су актуелна.

Музеј, поново као Народни, наставља свој развој одмах по завршетку Другог светског рата, најпре и даље у згради Новог двора, потом од 1946. у згради Берзе (данашњи Етнографски музеј), а од 1950. у простору Хипотекарне банке, где се и данас налази, адаптираном и отвореном 1952. године.²⁵

Активност Археолошког одељења у првим поратним деценијама, када су у питању археолошки теренски радови, била је веома велика. Самостално, или у сарадњи с другим музејима и Археолошким институтом, као и Републичким заводом за заштиту споменика културе, Музеј је вршио бројна ископавања, где су међу важнијим и значајнијим: Предионица - Приштина (1955-56), Супска (1956), Градац код Злокућана (1956-58), Сараорци код Смедерева (1957), Корбово (1957-58), Носа (1957-59), Бубањ код Ниша (1955-59), Дубовац (1960), Плочник (1960, 1962, 1967), Губеревац - Космај (1956-61), Бела Паланка (1956), Улпијана (1955-58), Царичин Град (1948-1968), Гамзиград (1953-54, 1957-58), Петрова црква у Новом Пазару (1957, 1960-62), Стоби (1957), Медвеђа (1960-61), Брестовик (1955-60), Ново Брдо (1957-60, 1962), Ђурђеви ступови (1960-61), црква св. Стефана у Милентији (1960-62, 1964).²⁶

/23/ Гарашанин 1984: 60-64; Паровић-Пешикан 1984: 93.

/24/ Кашанин 1936: 421-430.

/25/ Поповић, Јевремовић 1994: 25-26.

/26/ Извештаји о раду одељења Народног музеја у *Зборнику радова Народниот музеја I-III*, 1958, 1959, 1962; Бошковић 1983: 41-75.

Међутим, већ је шездесетих година Музеј изгубио своје место установе која је била у стању да осмишљено усмери археолошка истраживања и окупи сав стручни потенцијал. Спорадично се спроводе систематска и мања сондажна ископавања, углавном у сарадњи с другим институцијама, домаћим - као што су Плочник (1975-78), Бела Паланка (1976-81), црква у Милентији (1976-78), црква св. Николе и Богородичина црква код Куршумлије (1968-80), и страним - Селевац (1976-80), Новачка Ђуприја (1980-81). Своје посебно место имају стручњаци - сарадници Археолошког одељења и у пројекту *Винча*, покренутом 1975. године, али само краткорочно. Ипак, најзначајније у последње четири деценије је учешће Музеја у два највећа археолошка пројекта у Србији, у заштитним ископавањима условљеним изградњом хидро-енергетских комплекса код Кладова - *Ђергај I* (1964-71) и код Кусјака - *Ђергај II* (1978-90). Музеј је, у пројекту *Ђергај II*, осим ископавања, где је најзначајније истраживање римског утврђења Дијана које се и данас врши, спроводио и конзервацију и рестаурацију археолошких налаза у посебно организованом Конзерваторском центру на Караташу,²⁷ учествујући вишеструко у реализацији амбициозних, савремено замишљених, комплексних истраживања. Резултат овакве политике археолошког рада су и две нове музејске институције - огранци Народного музеја - *Музеј Лейенској Вири*, подигнут поред измештеног локалитета у близини Доњег Милановца (отворен 1982) и *Археолошки музеј Ђергаја*, отворен 1996, лоциран у Кладову, у окружењу у којем су се вековима развијале културе које он представља. Археолошке и нумизматичке збирке Народного музеја обогаћене су с више хиљада експоната резултатима ових истраживања - врхунским налазима различитих епоха, као и мноштвом предмета сврстаних у студијске збирке.

Током деведесетих година прошлог века, Народни музеј је и даље спроводио археолошка истраживања, али у знатно мањем обиму - често редуцирајући систематска истраживања на мање сондажне радове и прилагођавајући се не потребама, захтевима и стандардима археолошке науке, већ ограниченим средствима. Последњих неколико година, у покушају да стратешки уреди своје место у археологији у Србији и ревитализује своју улогу као централне установе заштите покретних културних добара, матичне за археолошку и нумизматичку грађу, Музеј је дефинисао као један од елемената своје основне политике спровођење археолошких истраживања у подручјима која су мало

^{27/} Идеја која се потом, 1996. године, развила у *Лейињу школу за конзервацију археолошких предмета Дијана*, која је постала језгро и основни едукативни пројекат новоформираног *Одељења за ирвентивну заштитиу Дијана*. Види гласило *Дијана*, бројеве од 1-9 (1997-2004).

археолошки позната или припадају периодима који су мало истражени (Шалитрена пећина, Хаџи-Проданова пећина, Рипањ; рекогносцирања територије Лесковца, Бабушнице и Аранђеловца) или вршење ископавања на локалитетима од великог и изузетног значаја (Беловоде, Плочник, Кале-Кршевица, Дијана). Налази са ових истраживања не само да треба да обогате збирке Народног музеја, већ пре свега збирке музеја на чијој се територији врше истраживања.

Осим налазима с ископавања, археолошке и нумизматичке збирке су се богатиле, током читаве своје историје, и поклонима и откупима. Од самог свог оснивања, најпре уз романтичарски занос, а потом с развијеном свешћу о значају националне прошлости, поклонодавци су заслужни за перманентно увећавање фонда Музеја и за то што су данас у његовој скрби многи предмети од изузетног значаја, међу којима су и: остава златног накита из Велике Врбице (предали Марина и Никола Димитру, Јон Траилов и Радукан Прву 1855. године), камеја из Кусатка (1898), бронзана глава цара Константина (предао 1900. године грађевински предузимач ангажован за изградњу моста на Нишави), најстарији споменик словенске писмености - Темнићки натпис (1900), преко 40 грчких сликаних ваза из Јужне Русије (поклонио Константин Милошевић током 1906-7. године), збирка римских старина из Костолца (поклон Ђорђа Вајферта 1907. године), 17 керамичких посуда из Дубовца (поклон Августина Бошњаковића 1925. године), веома значајан легат - комплексна збирка римских објеката с Космаја - поклон Софије и Милојка Дуњића (1976. година), као и најстарији српски средњовековни печати - Стефана Немање (1978) и Стефана Страцимира (1983).

Археолошко и нумизматичко благо Музеја, поред обавезне стручне анализе и музејске документације, делимично је обрађено и презентовано и у периодичним публикацијама Народног музеја - *Зборник Народног музеја* и *Нумизматичар*, као и студијама у оквиру посебних серија - серија каталога Праисторијске збирке (*Праисторија*), античке збирке (*Антика*) и серија *Монографије*.

Ипак, најадекватнији и публици најприступачнији начин презентације богатства које чува, Музеј постиже својом изложбеном делатношћу. Археолошко одељење, самостално или у сарадњи с другим одељењима Музеја, поред поставке која је била у атријуму Музеја, у току педесетак последњих година извело је 39 изложби на основу материјала из сопствених збирки и поставило 22 гостујуће изложбе које су обухватале предмете из збирки других сродних институција, домаћих и страних.²⁸ Почевши од презентације малог броја ода-

/28/ Продановић 1982; Продановић 1991; Поповић 1996; Блануша 2003.

браних налаза који сублимирају најзначајније карактеристике периода или проблема који се третира (као што су прве изложбе *Етнoиенеза јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури* 1950. године, *Илири и Грци* 1959/60) све до великих студијских изложби с више стотина експоната које комплексно обрађују одређену тематику (*Антички порирет* у Југославији 1987, *Господари сребра* 1990, *Античко сребро у Србији* 1994), Музеј је развијао своју изложбену делатност до пуне зрелости, формирајући археолошке поставке једнако атрактивне и стручњацима и публици, како нашој, тако и светској. Изложбе Народног музеја анализирају проблеме актуелне у археолошкој пракси, било у сфери праисторијске (*Неолиит на илу Србије* 1977, *Лейенски Вир* 1982, *Сребро Илира и Келта на централном Балкану* 2004) и античке археологије (*Античка бронза у Југославији* 1969) или нумизматике (*Ковање и ковнице античкој и средњовековној новца* 1975, *Сјај ковања* 1979), истовремено и првенствено упућујући публику у наше културно наслеђе (*Археолошко благо Ђердаја* 1978, *Археолошко благо Србије* 1983, *Уметничка баштина Србије* 1984) или указујући на изузетне налазе из колекција Музеја или из Србије (*Осам векова српској динара* 1994, *Накиит из царској маузолеја на Шаркамену* 1997, *Од Лейенској Вира до модерне уметности* 2002, *Лейто у Народног музеју* 2003).

Ипак, парадигму јавне улоге музеја - музеја који је на добробит свима, те и јавне улоге археологије у њему, чини стална поставка Народног музеја. Иако је доласком Лазара Трифуновића на место директора 1962. године развој Народног музеја поново добио нови интензитет, посебно када је реч о условима чувања и излагања збирки, концепт осмишљен још у време Хисторијско-уметничког музеја и Музеја кнеза Павла, остао је неизмењен²⁹ и до промена у концепцији поставке није дошло. Народни музеј остао је - и био је све до затварања преосталог сегмента сталне поставке у јуну 2003. године, у потпуности историјско-уметнички музеј. Археологија је задржала принцип хронолошког излагања са акцентом на ремек-делима - врхунским уметничким

/29/ Зграда на Тргу Републике је реконструисана у периоду од 1964. до 1966. године и по први пут прилагођена потребама Музеја, где се нарочита пажња посветила изложбеном простору, његовом осавремењивању и проширивању. Оваквом адаптацијом, по мишљењу др Лазара Трифуновића, Народни музеј у Београду „је достигао европски стандард музеја у Италији, Немачкој и Аустрији“. Види интервју др Лазара Трифуновића дат *Вечерњим новостима* 8. јула 1966. под насловом *Међу првима у Европи*. Видети, такође, бројне новинске чланке везане за адаптацију и поновно отварање Музеја 7. јула 1966. године, из хемеротеке Народног музеја у Београду.

дометима, с посебним истицањем златних и сребрних драгоцености, античке скулптуре и архитектонске декоративне камене пластике. Део исте поставке чинио је и нумизматички материјал, све до свог повлачења 80-тих година прошлог века. Хронолошки доследно, уз одабир ретких, а монетарно и уметнички значајних номинала, он је у мери коју је омогућавала основна поставка, пре свега одавао слику општег прегледа новца пронађеног на територији Србије.

Од 25. марта 1999. године Народни музеј нема сталну археолошку поставку. Непосредан повод било је НАТО бомбардовање, али разлог што није враћена и отворена за јавност ни после шест година сасвим је друге природе. Недопустиво лоши услови за излагање у изложбеном простору, одложили су, до окончања реконструкције Музеја, излагање и археолошког материјала.³⁰ Народни музеј има прилику да, не само на овом делу своје будуће поставке, има нови израз, али пре свега нову, другачију улогу.

Две изјаве, које дели више од једног века, носе, у суштини, исту идеју, коју прихвата и жели да оствари Народни музеј. Михаило Валтровић видео је као будућност „... да Музеј престане бити само мртво збиралиште случајно нађених и поклоњених старина, но да постане жив и користан завод који би свесно вршио свој задатак“,³¹ или речима нашег савременика Томислава Шоле, „Музеј је стога нужно нешто више неголи само естетизовано складиште вреднота и постигнућа одређене заједнице“.³² Сваки у свом времену, ови ставови представљали су и представљају авангардну мисао у развоју музеја. Истраживања су показала да је оно што се од једног савременог музеја очекује, када је реч о његовој изложбеној делатности и отворености према публици, да буде динамична институција, да има атрактивне и неконвенционалне концепте изложби, да буде модеран и близак савременом човеку и његовој свакодневици, да буде отворен (свима доступни вредни експонати), маркетиншки оријентисан, да окупља широк круг људи, да има разноврсне садржаје, да буде престижна, едукативна институција и да креира и промовише нове трендове.³³

/30/ Пројекат реконструкције Народног музеја започет је 2003. године. Главни и одговорни архитекта пројектант је, од 2004. године, проф. др Милан Ракочевић.

/31/ Поповић, Јевремовић 1994: 13.

/32/ Šola 2003: 152.

/33/ Подаци су преузети из *Корпоративне бренд стратегије Народног музеја* који су начинили сарадници New Moment - New Ideas Company, Београд 2004.

Нови концепт поставке Народног музеја, а свакако археолошког и нумизматичког дела, одређен је својствима нових, реформисаних музеја.³⁴ Да би задовољила динамичност, као један од основних принципа савремених музеја, нова поставка Народног музеја не планира се као *стална*, већ *основна*, што подразумева њено мењање и „освежавање“ новим материјалом у установљеним временским размацима, са обавезним задржавањем оних експоната који су културна добра од изузетног значаја. Ова флексибилност омогућава, с једне стране, сталне новине али без губљења основне мозаичне, слојевите „културно-историјске“ приче, а с друге стране излагање добара која су у претходном концепту дуго или заувек боравила само у депоу. Истовремено, нови концепт - његова отвореност - дозвољава и активнију улогу Музеја у заједници. Променљиви сегменти и елементи могу да прате и тумаче актуелне догађаје, попут нумизматичког материјала као примера споне савремених и њима блиских појава из монетарне историје (инфлација и сл).

Сама поставка ће бити тако конципирана да задовољи временску и просторну димензију, односно да изложени материјал смести у време, период и културу,³⁵ али тако да процес настанка и развоја култура буде приказан кроз све сегменте живота припадајуће заједнице сходно расположивом материјалу. Предмети из свакодневног живота - мишљени до сада као неатрактивни, не-уметнички - доследно би показивали континуитет у развоју цивилизација, али и развој технологија и технолошка достигнућа епохе. Нови налази би такође увек имали своје место, као и грађа (оригинали или копије) других музеја у Србији, доприносећи актуелности поставке, али и потпунијем сагледавању целине развоја на Балкану, без обзира да ли Музеј ризични или не материјал са свих релевантних локалитета. Тамо где материјал недостаје, а научна сазнања постоје, користили би се други визуелни медији, погодни и за приказивање нематеријалног аспекта култура.

Циљ оваквог начина излагања био би да се посетиоцима кроз свеобухватније податке омогући слојевита слика или прича, тј. прикаже развој цивилизације и бројност култура, пре свега на простору централног Балкана, а потом и шире, у којој су археолошки и нумизматички експонати - културна добра - само истакнути, тродимензионални представници појединих идентитета. Појам цивилизације који, често, у нашој свести карактерише потпуна безлич-

/34/ Šola 2003: 50-53.

/35/ Термин „култура“ у савременој археологији сматра се научно неоправданим и превазиђеним, али је његова практична примена и даље неопходна ради лакшег споразумевања.

ност, оваквим начином презентације добио би свој облик и подсетио би посетиоце да се иза свега што је пред њима налазе људи, било као творци, корисници или рушитељи, са својим потребама, идејама, креацијама, веровањима и страдањима. Овакав начин излагања отворио би просторе за вишеслојна тумачења и индивидуалну комуникацију и сагледавање сопственог идентитета. До сада важећа концепција у којој је предмет окосница збивања, интересовања и значаја, што је основни принцип функционисања традиционалних историјско-уметничких музеја, а што се показало као њихова велика слабост, није могла да успостави прави контакт са публиком и да посетиоцима да оне одговоре које су од ње очекивали.

Део одговора резултат је рада истраживача који ће имати своје посебно место у основној поставци, уз историјат Народног музеја.³⁶

/36/ Поред оних који су обележили године развоја до Другог светског рата, више генерација археолога - у Одељењу за археологију, Кабинету за нумизматику, Одељењу за средњовековну културу и уметност или Одељењу за конзервацију археолошких предмета, дало је у последњих педесет година свој печат животу Музеја. Неки су већи део или цео свој радни век провели у Музеју, попут Миливоја Величковића, Мирјане Вукмановић, Ђорђине Габричевић, Добриле Гај-Поповић, Драге Гаршанин, Бранке Јеличић, Душана Крстића, Ђорђа Мано-Зисија, Гордане Марјановић-Вујовић, Мирољуба Милетића, Љубише Поповића, Блаженке Сталио, Александра Стојковића, Мирјане Сретеновић, Гордане Томић, Лепосаве Трбуховић, Мирјане Ђоровић-Љубинковић, док су део свог радног века у Музеју провели и Драган Богосављевић, Радослав Галовић, Милоје Р. Васић, Светлана Миљанић, Ивана Поповић, Петар Поповић, Милица Тапавички-Илић. Посебно место имао је Владимир Кондић, који је током времена свог управништва (1973-1980), смишљеном политиком развоја археолошке делатности допринео њеном интензивном успону у самом Музеју. Круна свих његових напора је једини археолошки музеј у Србији, проистекао из комплексних истраживања подунавске области источне Србије - Археолошки музеј Ђердапа. Данас, даљем развоју археолошке делатности, те делатности заштите баштине, доприносе Љубинка Бабовић, Бојана Борић-Брешковић, Татјана Бенцаревевић, Васоје Васић, Мирјана Глумац, Елиана Гавриловић, Бранко Дрча, Аца Ђорђевић, Биљана Ђорђевић, Весна Живковић, Емина Зечевић, Неда Јевремовић, Марија Јеринић, Јелена Кондић, Вера Крстић, Светлана Миленковић, Бојана Михајловић, Веселинка Нинковић, Зоран Павловић, Мила Поповић-Живанчевић, Весна Радић, Ненад Радојчић, Мирјана Ракочевић, Деана Ратковић, Андреј Старовић, Жељка Темерински, Миодраг Томић, Снежана Топић, Татјана Цвјетићанин, Наташа Церовић, Слободан Фидановски, Душко Шљивар.

Сто шездесет година дугу и плодну археолошку делатност Народног музеја репрезентује првенствено сачувана богата културна баштина, разнолико мноштво споменика материјалне и духовне културе прохујалих доба. Данас Археолошко одељење, Музеј Лепенски Вир и Археолошки музеј Ђердапа воде бригу о преко 45.000 предмета разврстаних у јасно издиференциране збирке праисторијског и античког доба, као и периода Сеобе народа,³⁷ о преко 200.000 примерака из збирки Кабинета, односно Одељења за нумизматику, као и о бројним објектима опредељеним у студијски материјал, који обухватају временски распон од VII миленијума пре наше ере до VII века наше ере. Збирке Одељења за средњи век обухватају такође археолошки материјал, око 5.000 објеката. Многи предмети међу њима примерци су врхунског домета појединих култура, јединствени у светском културном наслеђу. Музеј, а у оквиру њега Археолошко одељење, већ сто шездесет година успешно обавља делатност од изузетног значаја за српску културу и науку, доприносећи познавању и популаризацији наше културне баштине.

/37/ Нова организација Музеја. Види: www.narodnimuzej.org.yu

БИБЛИОГРАФИЈА

Блануша 2003

Е. Блануша, *Изложбена делатности Народної музеја у Београду 1997-2002*, Београд 2003.

Богдановић 1978

С. Богдановић, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина, *Излози српској ученој друштва - Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, Београд 1978: 7-90.

Бошковић 1983

Ђ. Бошковић, Развој археолошке науке после ослобођења, *Споменица Српској археолошкој друштва 1883-1983*, Београд 1983: 41-75.

Васић 1907

М. Васић, Народни музеј, *Годишњак Српске Краљевске Академије XX*, Београд 1907: 201-212.

Васић 1908

М. Васић, Извештај о стању и раду Народног музеја у години 1907, *Годишњак Српске Краљевске Академије XXI*, Београд 1908: 250-324.

Васић 1910

М. Васић, Народни музеј у 1909. години, *Годишњак Српске Краљевске Академије XXIII*, Београд 1910: 160-195.

Васић 1911

М. Васић, Народни музеј у 1910. години, *Годишњак Српске Краљевске Академије XXIV*, Београд 1911: 258-284.

Васић 1912

М. Васић, Народни музеј у 1911. години, *Годишњак Српске Краљевске Академије XXV*, Београд 1912: 246-285.

Величковић 1975

М. Величковић, Народни музеј у време управе Михаила Валтровића (1881-1905), *Зборник Народної музеја VIII*, Београд 1975: 611-645.

Вулић 1941-48

Н. Вулић, Извештај др Јанка Шафарика из год. 1865. о његовом археолошком путовању, *Споменик Српске Краљевске Академије ХСVIII, Одељење друштвених наука св. 77*, Београд 1941-48: 257-268.

Гарашанин 1983

М. Гарашанин, Српско археолошко друштво од 1883-1983, *Сјоменница Српској археолошкој друштва 1883-1983*, Београд 1983: 9-16.

Garašanin 1983

М. Garašanin, Dubovačko-žutobrdska grupa u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo 1983: 520-535.

Гарашанин 1984

М. Гарашанин, Допринос Старицара праисторијској археологији Србије, *Старинар XXXV*, Београд 1984: 51-83.

Дробњаковић 1949

Б. М. Дробњаковић, Први наш музејски инвентар, *Музеји 3-4*, Београд 1949: 35-46.

Кашанин 1936

М. Кашанин, Музеј кнеза Павла, *Југословенски историјски часопис, јод. II, св. 1-4*, Љубљана - Загреб - Београд 1936: 421-430.

Коларић 1953

М. Коларић, Први кораци ка заштити старина и Јанко Шафарик, *Зборник заштитне сјоменика културе III*, Београд 1953: 25-35.

Коларић 1992

М. Коларић, *Народни музеј у Београду 1844-1944 - крајак историјати*, Београд 1992.

Медаковић 1985

Д. Медаковић, *Испраживачи српских старина*, Београд 1985.

Миљинковић 1984

М. Миљинковић, Михаило Валтровић, први уредник Старицара, *Старинар XXXV*, Београд 1984: 13-19.

Миљинковић 1989

М. Миљинковић, Ка историјату наставе археологије на Филозофском факултету у Београду - поводом 150-те годишњице Филозофског факултета, *Гласник Српској археолошкој друштва 5*, Београд 1989: 124-138.

Миљићевић 1876

М. Ђ. Миљићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

Миљићевић 1888

М. Ђ. Миљићевић, Народна библиотека у Београду, *Глас Српске Краљевске Академије V*, Београд 1888: 3-34.

Novaković 1877

S. Novaković, Dr Janko Šafarik, *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti XLI*, Zagreb 1877: 190-226.

Паровић-Пешикан 1984

М. Паровић-Пешикан, Античка археологија у Старинару (1884-1984), *Старинар XXXV*, Београд 1984: 85-134.

Петковић 1921

В. Петковић, Извештаји Народног Музеја, Музеја Српске Земље и Етнографског Музеја, 1. Народни Музеј у 1914, 1915, 1916, 1917, 1918. и 1919. год, *Годишњак Српске Краљевске Академије XXVIII, 1914-1919*, Београд 1921: 205-208.

Поповић, Јевремовић 1994

В. Поповић, Н. Јевремовић, *Народни музеј у Београду. 1844-1994*, Београд 1994.

Поповић 1996

В. Поповић, *Изложбена делатности Народної музеја у Београду 1991-1996*, Београд 1996.

Продановић 1982

З. Продановић, *Изложбена делатности Народної музеја у Београду 1945-1980*, Београд 1982.

Продановић 1991

З. Продановић, *Изложбена делатности Народної музеја у Београду 1981-1990*, Београд 1991.

Срејовић 1983

Д. Срејовић, Археологија на Великој школи и Универзитету у Београду, *Споменица Српској археолошкој друштва 1883-1983*, Београд 1983: 17-25.

Срејовић 1984

Д. Срејовић, Милоје М. Васић - творац српске археолошке науке, *Старинар XXXV*, Београд 1984: 25-32.

Целебцић 1969

М. Целебцић, *Архивска грађа за историју Народної музеја 1, 1815-1839*, Београд 1969.

Šola 2003

Т. Šola, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*, Zagreb 2003.

ARCHAEOLOGY IN THE NATIONAL MUSEUM

Department of Archaeology of the National Museum, as one of main and central departments of this museum of complex character, consists today after hundred and sixty years of growth, development and experience (from collecting rarities to the comprehensive presentation of cultural heritage of this area) of four prehistoric collections, four antique collections¹ and ten collections within the Cabinet for Numismatics and Epigraphy with over two hundred thousand objects.

Different and of new quality relationship to the past – as the beginning of understanding the difference of the ethnic being – appeared in the second half of the 18th century and was flamed up by national enthusiasm in the beginning of the 19th century, modeled within new historical and cultural circumstances of that time Serbia. Along with the interest for antiquities or Serbian relics there also appeared first collecting notions but also apprehensive investigation ideas.² Before long archaeology

/1/ Two medieval archaeological collections were included within newly established, in fact in 1993 reinstated Department of Medieval Culture and Art.

/2/ The beginning of care for monuments of past times, investing of labor and knowledge in research of our heritage is marked by works and especially travels throughout Serbia by Lukijan Mušicki, Joakim Vujić, Vuk Karadžić and Dimitrije Davidović. See Medaković 1985: 111-116. The archives – files and letters of prince Miloš, speak indirectly about the interest for antiquities. These archives mention restoration of monasteries, archaeological finds, illegal diggings, penalizing for digging up of coins and include description of inscriptions, certificate for acquired paintings. On that issue see Dželebdžić 1969. Establishing of a small lapidarium in the mansion of Miloš in Kragujevac and of a collection of minerals clearly speak about enthusiasm for collecting rarities and antiquities. Društvo srpske slovesnosti (Society of Serbian Consciousness) particularly cherished such investigations: Jovan Gavrilović studied the coins, which mentioned Society purchased from the collection of Lukijan Mušicki as well as ancient coins found in Belgrade. On this issue see Milićević 1888: 25.

also got its place as technique and/or the method of establishing material facts about past and gradually evolved into scientific discipline, which provides comprehension of complete social environment along with growing of the ideas about significance of the human history.

The National Museum³ has its distinct position in the development of archaeological science in our society as archaeology has its specific position within the Museum. In fact those objects nowadays identified as archaeological material make the nucleus of Museum collections, embryo from which evolved one of the oldest institutions for protection of cultural monuments in the Balkans.

Minister of justice and education, major-general, cavalier Stefan Stefanović sent on April 2nd 1848 to the Ministry of Finance *List of objects belonging to the Serbian museum* with accompanying letter saying that Ministry of Education had been collecting since 1844 coins and valuable ancient objects either donated or found. These objects had been examined and inventoried and classified in two groups – A: coins, B: written and other antiquities.⁴ Inventoried coins of the first group, all 1,998 pieces, were classified according to the material and country of origin while Serbian medieval coins were classified according to the rulers. In the second group consisting of objects enlisted under 79 inventory numbers most of them are books and pages from the books, then written documents (letters, charters and the like) while there is 14 archaeological objects: Roman and ancient tools – 5, ancient jewelry – 5, wooden vessels – 1, statues – 2 and photo of the inscription from Požarevac – 1. It is obvious that in the beginning mostly archaeological and historical objects and different types of coins from the antique period to the modern times had been collected for the Museum.

The ensuing years until the final division of the Museum and the Library in 1881 were the times of searching for adequate organization of the institution and also for an adequate name and premises, i.e. it was the time of modeling of the Museum. Romantic attitude towards the past is still dominant but it is followed more and more with investigation efforts: Meinert's presentation of antiquities from the

/3/ National Museum in Belgrade was established according to decree of the Ministry of Education on the 10th of May 1944. This act (Archive of Serbia, МПс, ф IV, 519, 1860) crowned many years of efforts to collect and protect for the future heritage already gathered by voluntary work of patriots. Along with this act minister Jovan Sterija Popović sent instruction to all district administration offices ordering all employees and teachers to collect material for newly established Museum. See also Popović, Jevremović 1994: 9, 48, Fig. 5.

/4/ Drobnjaković 1949: 35-46.

Belgrade district (in 1850), Šafarik surveyed the area of Guberevac together with Jovan Gavrilović regarding the finds of antiquities in 1851 (1854),⁵ Šafarik conducted archaeological excavations at Rudnik, first in Serbia (1865),⁶ investigations of Mihailo Valtrović and Dragutin Milutinović of Serbian medieval art.⁷

At that time when Šafarik was the director⁸ was organized for the first time the display of museum material open from time to time to the general public. The exhibition was organized in two rooms assigned in the building of captain Miša Anastasijević in 1863. A decade later, an enlarged Museum collection was classified 'according to the difference of objects' into nineteen sections. Archaeological material, 'being the most numerous' was attributed to sections I (jewelry and ornaments) II (vessels and household items) III (bronze statues), IV (copper and bronze) VIII (ancient objects of glass and baked clay) X (weapons, war equipment), XI (metal: vessels, tools, horse harness) and XIV (funerary monuments, bricks with inscriptions and paintings). Numismatic material was classified in sections V (medals, commemorative plaques and coins), VI (stamps), XVI (recent Yugoslav and Serbian coins), XVII (Roman and Byzantine coins), XVIII (Greek and barbarian coins), XIX (European and Serbian medieval coins). Museum had in its possession about 610 archaeological objects in 1871 and 712 objects in 1874.⁹ Numismatic material increasing in number in the previous three decades thanks mostly to donations amounted at that time into a collection of 10,886, i.e. 13,232 objects.

New and also one of the most important phases in the development of National Museum and in particular of archaeology in the museum and also in Serbia commenced with the decision to divide the Museum and the Library and assigning of Mihailo Valtrović for the keeper of the National Museum. At the same time emerged the idea of establishing the Department of Archaeology at High School and its linking to the Museum as scientific support for the Department and it was realized on April, 17th of 1881 when Valtrović became first professor at the newly established Department.¹⁰

/5/ Novaković 1877: 205.

/6/ Vulić 1941-48: 257-268; Novaković 1877: 209-211.

/7/ Bogdanović 1978: 7-90.

/8/ Since 1848 along with professorship of history Janko Šafarik was also in charge of antiquities in the Serbian National Museum. Period from 1861 to 1869 when he was officially the director i.e. librarian and museum keeper is the period when library got its internal organization and museum became real museum. Kolarić 1953: 25-35.

/9/ Milićević 1876: 46-48.

/10/ Srejšević 1983: 17-18; Milinković 1989: 124-137.

The devotion of Valtrović with help of a group of intellectuals and notables resulted in establishing of Serbian Archaeological Society in 1883 of which he was the first president and a year later also a journal – *Starinar*¹¹ as organ of the society was set out. These events and dates mark the beginning of organized work on gathering, keeping and studying of archaeological finds from the territory of Serbia, the beginning, which made possible successful development of archaeology in Serbia into an advanced scientific discipline. At that time the National Museum was in the focus of archaeological activities.

The foundations of the Museum as modern institution for heritage protection and a center of scientific and investigation activities were laid in the period when Mihailo Valtrović was the keeper of the National Museum (1881-1905).¹² Faced with various problems resulting mostly from inadequate storage place, lack of space and personnel, unorganized collecting of antiquities, misunderstanding in their evaluation and of course insufficient financial support Valtrović having the exceptional feeling for museology directed its long-lasting activity in few essential directions modeling the Museum into competent and modern institution for protection of monuments. The activities of Valtrović concern the following spheres:

- work on collecting of objects – enrichment of collections (the emphasis was on systematic excavations along with donations and acquisitions),¹³
- study of museum material (making the register of all museum objects and their evaluation from scientific and artistic point of view parallel to the inventory of objects already established since 1871),
- protection of monuments (futile efforts to pass the law on antiquities),
- establishing of permanent display (installation of exhibits in the adequate fittings with precise and appropriate manipulation of objects, equipped rooms for storing of nonndisplayed material; consistent concept of display),
- educational work (along with professorship at the Department of Archaeology also the lectures for general public since 1900),
- promotion of an educated personnel (employing of assistants who took over some of the responsibilities: in 1893 Miloje Vasić, at that time professor in Second Belgrade Grammar school and in 1905 Vladimir Petković).

/11/ Garašanin 1983: 9-12; Milinković 1984: 13-19.

/12/ Veličković 1975: 611-645.

/13/ Not finding understanding of his superiors in his struggle for more space and better working conditions in the Museum Valtrović concentrated on supplementing the collections and inventorying the objects. From his working report for year 1885 we can conclude however that there was certain extension of museum space so that in the first room of the Museum were displayed prehistoric, Greek and Roman finds (Archives of Serbia, MIIc, II, 20, 1885; Popović, Jevremović 1994: 13, 53, cat. 34).

This many-sided activity resulted especially after relocating of the Museum in 1893 to the new premises – private houses of captain Miša Anastasijević and Veličković family in the more refined exhibition concept observing the chronology and historical continuity. On the ground floor of the first building were from 1904 displayed the collections of prehistoric, Greek, Roman, medieval objects and numismatics,¹⁴ while lapidarium was in the courtyard. At the same time archaeological investigations became one of the basic methods of enlarging the collections: Valtrović excavated in Kostolac (1882) surveyed the territories of Krajina and Požarevac district (1895), explored Roman tomb in Brestovik (1895) and investigated the church at Ljubostinja (1904); Vasić excavated site Medjulužje near Arandjelovac (1899), conducted systematic investigations at Kostolac (1902-3), at Čaršija in Ripanj and Mali Drum in the village Popovići (1904), at Poljna and Varvarin, Juhor, Vinča, Šuplja Stena and at Bor (1905).

Next museum keeper was Miloje Vasić. During his directorship (1906-1919) he energetically and successfully continued with development of the Museum on the basis of Valtrović's ideas and actions and directed his activity to the protection of antiquities and monuments (constant devastation especially of Kostolac, Prahovo and Smederevo fortress make him to insist permanently on the Antiquities Act),¹⁵ to modernization of permanent display (in 1907 new exposition was open to the public including new exhibits, in particular objects from the Yugoslav art gallery).¹⁶ He also insisted on adequate analysis of museum material (in 1908 he employed Milan Mitić as assistant for the material from Vinča and prehistoric collection) and especially on collecting objects and growth of at that time already differentiated collections. In 1908 he launched an initiative to provide financial resources from the Museum budget for those museum workers interested in archaeology who wish to undertake archaeological excavations under the condition to publish their reports and/or studies in *Starinar* and to hand material to the Museum. Ministry approved of this proposal, special fund and regulations were established in 1910¹⁷ and financial support was provided for investigations of Roman antiquities and excavations

/14/ These collections had been for the first united within Department of Archaeology in 1905.

/15/ One of the examples of care for the heritage was a contract realized in 1909 confirming that area underneath and around the tomb in Brestovik is a property of the National Museum and owner of the land Vukašin Milosavljević became the guardian of this monument. Vasić 1910: 169-170.

/16/ Kolarić 1992: 9-10.

/17/ Vasić 1911: 262.

of Stojnik (1911-1913)¹⁸ undertaken by Nikola Vulić, associate professor at the Belgrade University. At that time along with limited excursions of Vulić and smaller excavations of Vasić¹⁹ started the investigations of Caričin Grad directed by Vladimir Petković (in 1911 he surveyed and studied old Serbian and Byzantine monuments including Caričin Grad and in 1912 he excavated the site).

The most important work of Vasić is certainly investigation of Vinča (in 1908 systematic investigations started and they were resumed intensively from 1911-1913 in cooperation with Special department of the Russian Institute of Archaeology in Istanbul²⁰ and continued with financial help of the National Museum in 1924) whence the Museum acquired large amount of objects, which today make significant portion of the Museum Late Neolithic collection. This investigations provided the foundation for the Vasić's monumental work *Praistorijska Vinča* that is relevant even today. By his work in the Museum as well as at the University and in Serbian Archaeological Society Vasić raised Serbian archaeology to the highest academic level already in the beginning of the 20th century.²¹

Large portion of the collections was destroyed, lost or considerably damaged in the Great War (1914-1918) because the Museum and especially the Ministry were completely unprepared for the coming situation.²² Everything that survived spared by

/18/ In addition, fund provided financial support also for T. R. Djordjević, N. Županić, M. Milovanović and sometime later for Vasić himself for carrying out various duties concerning protection and investigation of antiquities. Fund did not depend only on state budget: in 1910 late Mileva, widow of lieutenant colonel Josif Brkić from Kragujevac, bequeathed to the Museum 1,000 silver dinars. Vasić 1911: 265-266.

/19/ There is an interesting way of financing smaller excavations of Vasić: "investigations aiming to discover remains of Mrkša's church and printing shop" in village Zaselje, district of Požega, were conducted in the first half of August 1907 on the approval of Ministry and on request and by financial support of goldsmith Stevan Jevtović. Vasić 1907: 203-204; Vasić 1908: 308-309.

/20/ Vasić 1911: 266-267; Vasić 1912: 250-254.

/21/ Srejović 1984: 25-29.

/22/ This situation could be fully apprehended from the report of Dr. Vladimir Petković in 1919. Decision of superiors not to evacuate the Museum in the state of war, bombarding and considerable damage of building in the first days of war and plundering of material by enemy soldiers during first occupation resulted in invaluable damage inflicted to the Museum. Large portion of collections was destroyed or disappeared so the material, which remained represented according to the words of V. Petković 'just a shadow of earlier Museum'. See: Petković 1921. Prehistoric collection suffered exceptionally great losses. On that occasion was also destroyed famous idol from Kličevac, from which only the

the War, was collected in 1919 and restored National Museum known from 1930 as Historical-Art Museum with Vladimir Petković as new director (1919-1935) recommenced its activities with new energy. The Museum had no permanent premises until 1935 but conforming to the situation the exhibition was organized in 1927 in the house of Raša Milošević and in this exhibition all its seven departments took part. Department of Prehistory displayed material excavated at Vinča and other Neolithic material as well as two Egyptian mummies, Department of Classics displayed Roman material, vessels from Kostolac, cameos and numismatic collection.

Archaeological works were gradually resumed, firstly those of smaller scale (Karapandžić excavated at Zok in 1920, Aradac in 1921, Omoljica in 1922; Grbić excavated at Pločnik in 1927, Karaš in 1928, Demir Kapija in 1929, Botoš in 1931) and they were often accompanied by reconnaissance or excursions including site survey (monasteries in Serbia in 1920, area of Ohrid in 1923, eastern and southern Serbia in 1933). Systematic, large-scale excavations commenced by the end of 1920s including the greatest investigation effort of that time – excavations at the site of Stobi. They started in 1924 (B. Saria) and continued until 1934 (from 1927 director was V. Petković) but there were small campaigns even until 1941. Some time later another great project had been initiated – investigations of Caričin Grad (1936-1938) under the directorship of V. Petković. Systematic archaeological excavations at prehistoric sites also commenced at that time: Vulić investigated Trebenište from 1930 to 1933 and Grbić (in cooperation with Peabody Museum of Harvard University) investigated at Starčevo (1931-32) and he also excavated at Gradište near Ohrid in cooperation with German Institute of Archaeology. In 1934 Grbić started investigations at Humska Čuka and in 1937 he excavated Radolište.

Directing its field work towards reconnaissance, survey of monuments and investigation of important sites from different periods the National Museum contributes greatly to the successive development of archaeology, whose main goal at that time was establishing of evolutionary picture of our territory and determination of a basic chronological frameworks. Parallel to it there are many articles, studies and catalogues of the material from the National Museum published in *Starinar*.²³ Museum experienced radical improvement in its organization and function in 1935. Then by joining of the National Museum and the Museum of Modern Art as well as Department of Art of the Ministry of Education into single museum institution

part of belt area was preserved, kept today in the Bronze Age Collection of the Museum. See also: Letter to the Department of Art of the Ministry of Education from 8th of August 1920, No 285, Archive of the National Museum; Garašanin 1983: 521.

/23/ Garašanin 1984: 60-64; Parović-Pešikan 1984: 93.

known as the Museum of Prince Paul and by its organizing according to all principles of modern museology was created new, modern and competent institution. In the adapted building of New Court on the ground floor were displayed prehistoric objects (Vinča, Pločnik, Starčevo), Greek-Roman exhibits (Trebenište, objects of Greek artistic inspiration – Athena Parthenos, heads and statuettes of bronze, silver vessels, masks, pottery, jewelry) medieval objects (starting from the architectural decoration of the basilica in Stobi) and in the last room was exhibited in chronological order numismatic collection of selected Greek, Roman, medieval and modern coins. Lapidarium (sarcophagi, epigraphic monuments)²⁴ was temporarily organized in the courtyard. Some of the characteristics of the spatial organization of the building, concept of permanent display applied in the Museum of Prince Paul are still in effect even today.

The Museum once again as National, resumed its activity immediately after the Second World War at first in the New Court and from 1946 in the Stock Exchange building (today Ethnographic Museum) and from 1950 until these days in the building once being Mortgage Bank. This building was adapted and permanent display opened to the public in 1952.²⁵

The activity of the Department of Archaeology when archaeological field works are concerned was in the first post-war decades very extensive. Museum conducted many excavations on its own or in cooperation with other museums, Institute of Archaeology and Institute for protection of cultural monuments of Republic of Serbia. The Most important and significant were excavations at Predionica – Priština (1955-56), Supska (1956), Gradac near Zlokućani (1956-58), Saraorci near Smederevo (1957), Korbovo (1957-58), Nosa (1957-59), Bujanj near Niš (1955-59), Dubovac (1960), Pločnik (1960, 1962, 1967), Guberevac – Kosmaj (1956-61), Bela Palanka (1956), Ulpiana (1955-58), Caričin Grad (1948-1968), Gamzigrad (1953-54, 1957-58), St. Peter's church in Novi Pazar (1957, 1960-62), Stobi (1957), Medvedja (1960-61), Brestovik (1955-60), Novo Brdo (1957-60, 1062), Djurdjevi Stupovi (1960-61), St. Stephen's church in Milentija (1960-62, 1964).²⁶

However, already in 1960s Museum lost its position of an institution able to devise and direct archaeological investigations and to gather all professional potential. From time to time there are systematic excavations and test trenching of limited

/24/ Kašanin 1936: 421-430.

/25/ Popović, Jevremović 1994: 25-26.

/26/ Work reports of departments of the National Museum in *Zbornik radova Narodnog muzeja I-III*, 1958, 1959, 1962. Bošković 1983: 41-75.

scope mostly in cooperation with other institutions from Serbia including Pločnik (1975-78), Bela Palanka (1976-81), Church in Milentija (1976-78), church of St. Nicholas and church of Virgin near Kuršumlija (1968-80) or from abroad – Selevac (1976-80), Novačka Ćuprija (1980-81). The experts from the Department of Archaeology of the National Museum participated although for a short time in the project *Vinča* undertaken in 1975. However, the most important in the last four decades is participation of the Museum in two largest archaeological projects in Serbia, in the rescue excavations due to the construction of hydro-energetic complex near Kladovo – *Djerdap I* (1964 – 71) and near Kusjak – *Djerdap II* (1978-90). In the project *Djerdap II* Museum took part not only in excavations of which most important is investigation of Roman fortification Diana that is still in progress, but also was in charge of conservation and restoration of archaeological finds within specially organized Center for Conservation at Karataš.²⁷ Thus museum participated in realization of ambitious, complex investigations based on modern concepts. The result of such policy of archaeological activity are two new museum institutions – branches of the National Museum – *Lepenski Vir Museum* constructed next to translocated site in the vicinity of Donji Milanovac (opened in 1982) and *Djerdap Archaeological Museum* opened in 1996 in Kladovo within the environment of the ancient cultures it represents. Archaeological and numismatic collections of the National Museum have been enriched with many thousands of objects coming from these investigations – some of them being masterpieces of different epochs and many objects included in the study collections.

In the 1990s the National Museum continued to organize archaeological investigations but of much smaller scale – frequently reducing systematic investigations to limited test trenching and adjusting not to the needs, requests and standards of archaeological science but to the limited resources, which were available. Within last few years in an attempt to strategically organize its position in the archaeology in Serbia and revitalize its role as a central institution for protection of movable cultural monuments, referent for archaeological and numismatic material, the Museum defined as one of elements of its basic policy the conducting of archaeological investigations in the areas, which are insufficiently archaeologically acknowledged or at the sites dating from insufficiently known periods (Šalitrena pećina, Hadži-Prodanova pećina, Ripanj, surveying of territories of Leskovac, Babušnica and Arandjelovac). Museum also continues excavations at the sites of great or

/27/ This idea developed in 1996 into *Summer school for conservation of archaeological objects Diana*, core as well as basic educational programme of the *Department for preventive protection Diana* of the National Museum. See publication *Diana*, vol. 1-9 (1997-2004).

exceptional significance including Belovode, Pločnik, Kale-Krševica, Diana). The finds from these investigations would enrich not only the collections of the National Museum but also of the local museums.

Archaeological and numismatic collections during their entire history have been enriched not only by archaeological excavations but also by donations and acquisitions. From the very first days of museum existence, first because of romantic enthusiasm and later because of understanding the importance of national past donors were meritorious for permanent increase of Museum collections and for the fact that today the museum has in its possession many objects of exceptional importance including: hoard of gold jewelry from Velika Vrbica (donated by Marina and Nikola Dimitru, Jon Trailov and Radukan Prvu in 1855), cameo from Kusadak/*Belgrade Cameo* (1898), bronze head of emperor Constantine (donated by building contractor engaged in construction of the bridge over Nišava in 1900), the earliest monument of Serbian literacy – inscription from Temnić (1900), over 40 Greek painted vases from south Russia (donated by Konstantin Milošević in 1906-7), collection of Roman antiquities from Kostolac (donation of Djordje Vajfert in 1907), 17 pottery vessels from Dubovac (donation of Avgustin Bošnjaković in 1925), very important bequest – complex collection of Roman objects from Kosmaj – donation of Sofija and Milojko Dunjić (1976) as well as the earliest Serbian medieval seals – of Stefan Nemanja (1978) and Stefan Stracimir (1983).

Archaeological and numismatic treasure of the National Museum in addition to essential expertise and documentation is also studied and presented in the National Museum periodicals – *Zbornik Narodnog muzeja* (Annual) and *Numizmatičar* as well as within special series of publications – catalogues of Prehistoric collection (*Praistorija*), Antique collection (*Antika*) and series *Monographs*.

However, the most adequate and most suitable way of presentation of the treasure housed in the Museum is done by exhibition activities. The Department of Archaeology on its own or in cooperation with other museum departments in addition to the permanent exhibition, which had been displayed in the museum atrium during last fifty years organized also 39 exhibitions of the material from their own collections and organized 22 visiting exhibitions including items from other institutions from home or abroad.²⁸ Starting with presentation of small number of selected exhibits, which sublimate the most important characteristics of the period or problem considered (like some of the first exhibitions *Ethnogenesis of South Slavs in the Early Middle Ages According to the Material Culture* in 1950, *Illyrians and Greeks* in 1959/60) to the large comprehensive exhibitions including many hun-

/28/ Prodanović 1982; Prodanović 1991; Popović 1996; Blanuša 2003.

dreds of objects that study certain topic in full complexity (*Antique Portrait in Yugoslavia* in 1987, *Masters of Silver* in 1990, *Antique Silver in Serbia* in 1994) Museum evolved its exhibition activity to the full, creating archaeological displays equally attractive for professionals and general public in our country but also abroad. The National Museum exhibitions analyze the problems actual in archaeological practice either from prehistoric periods (*Neolithic on the Territory of Serbia* in 1977, *Lepenski Vir* in 1982, *Silver of Illyrians and Celts in the Central Balkans* in 2004) or antique periods (*Antique Bronze in Yugoslavia* in 1969) or numismatics (*Coinage and Mints of Antique and Medieval coins* in 1975, *Splendour of Coinage* in 1979). At the same time and first of all the exhibitions had been designed to inform the public about our cultural heritage (*The Iron Gate Archaeological Treasure* in 1978, *Archaeological Treasure of Serbia* in 1983, *Art Treasure of Serbia* in 1984) or to present exceptional finds from the Museum collections or from Serbia (*Eight Centuries of Serbian Dinar* in 1994, *Jewelry from the Imperial Mausoleum at Šarkamen* in 1997, *From Lepenski Vir to the Modern Art* in 2002, *Summer in the National Museum* in 2003).

However, the paradigm of public role of the museum – museum for general benefit and of public role of archaeology in the museum - is the permanent display of National Museum. In spite the fact that assigning Lazar Trifunović as museum director in 1962 meant new intensity in development of the National Museum in particular when conditions of storage and display of collections are concerned, the concept of permanent display established already in the time of Historical – Art museum and Museum of Prince Paul remained unchanged.²⁹ National Museum was and remained until the closing down of permanent display in June of 2003 entirely a historic-artistic museum. Archaeology retained the principle of chronological sequence and emphasizing the masterpieces – the highest artistic achievements, especially gold and silver jewelry and vessels, antique sculptures and architectural stone decorations. Numismatic material was until 1980s an important segment of such display. Chronologically precise selection of monetary and artistically valuable denominations emanated general picture of coinage in the territory of Serbia.

/29/ Building at Trg Republike was reconstructed between 1964 and 1966 and for the first time adapted to the Museum needs. Special attention was paid to the exhibition rooms, their modernization and extension. As a result of this adaptation according to the opinion of Dr. Lazar Trifunović National Museum in Belgrade “reached the European standard of museums in Italy, Germany and Austria”. See the interview of Dr. Lazar Trifunović in *Večernje novosti* on 8th July 1966 titled *Medju prvima u Evropi*. See also many articles in the newspapers concerning adaptation and re-opening of the Museum on 7th of July 1966 in the documentation of the National Museum in Belgrade.

The National Museum has no permanent archaeological display since March 25th 1999. Direct motive was the NATO bombarding but the reason why the exhibition was not reopened after six years is of entirely different character. Intolerably poor conditions for display postponed displaying of archaeological material until the complete reconstruction of the Museum.³⁰ National Museum has the opportunity to create new image not only of the permanent display but also to realize its entirely different role.

Two statements more than century apart has in fact same idea, which is accepted by the National Museum and it strives to realize it. Mihailo Valtrović expected "... Museum to stop being just dead collection of antiquities found by chance or donated but to become alive and useful institution, which would fulfill its task",³¹ or as our contemporary Tomislav Šola said "Museum is thus necessarily something more than only aestheticized storehouse of valuables and achievements of a certain community."³² Each in its own time these attitudes had represented and still represent vanguard ideas in the evolution of the museums. Studies have revealed that modern museum is expected when its exhibitions and its activity in general are concerned to be dynamic institution, to have attractive and non-conventional exhibition concepts, to be contemporary and close to the modern man and its everyday life, to be open (valuable objects accesible to everyone), oriented to marketing, to convene large group of people, to have diversified programs, to be prestigious educational institution and to create and promote new trends.³³

New concept of display of National Museum when archaeology and numismatics are concerned is determined by characteristics of new and reformed museums.³⁴ In order to satisfy the need for dynamism as one of basic principles of contemporary museums the new display in the National Museum is not planned as *permanent* but as *basic* and it means some changes and 'refreshing' by new material within established time intervals but with keeping those exhibits, which are the cultural heritage of an exceptional significance. Such flexibility makes possible on one hand permanent innovations but without losing basic mosaic, multilayered 'cultural and historic' story and on the other hand displaying of objects, which in the former con-

/30/ The Project of reconstruction of the National Museum started in 2003. Responsible, as chief architect-designer, from 2004, is Prof. Dr. Milan Rakočević.

/31/ Popović, Jevremović 1994: 13.

/32/ Šola 2003: 152.

/33/ Data taken from *Corporate brand strategy of the National Museum*, prepared by associates of New Moment – New Ideas Company, Beograd 2004.

/34/ Šola 2003: 50-53.

cept have been for long or for ever treasured in the depot. At the same time, new concept – its openness – makes possible more active role of the museum within the community. The changeable segments and elements could trace and explain actual events like numismatic material as an example of relationship between contemporary and similar phenomena in the monetary history (inflation and the like).

New display will be of such concept to satisfy chronological and spatial dimension, i.e. to place the exhibited material within time, period and culture³⁵ in such a way to present the process of origin and evolution of cultures through all segments of life of given community according to the available material. The objects for everyday use – understood so far as non-attractive and non-artistic – will depict the continuity in the evolution of civilizations but also advancement of technology and technological achievements of the epoch. New finds are also expected to have its place as well as the material (originals or copies) from other museums in Serbia in order to contribute to the actuality of display but also to the comprehension of the development in the Balkans as a whole regardless of the fact that museum treasures or not the material from all relevant sites. In the case when material is missing but there is scientific information other visual media should be used. They should be also used to present non-material aspects of cultures.

The intention of such method of display is to provide visitors by means of all-inclusive data with multilayered picture or story, i.e. to present the evolution of civilization and multitude of cultures first of all in the central Balkans and also in the surrounding areas. Within such concept archaeological and numismatic material – cultural heritage - are only prominent three-dimensional representatives of certain identities. The idea of civilization often in our mind characterized by total impersonality would in such context acquire its shape and remind the visitors that behind everything they see there are people either as creators, users or destroyers with their genuine needs, ideas, creations, beliefs and sufferings. It will also make room for multilateral explanations and individual communication and understanding of personal identity. The concept used so far with object being the center of activity, interest and importance as the basic principle of the traditional historical-artistic museums and that has been understood as their largest fault could not establish the genuine contact with the public and provide the visitors with answers they expect.

Part of this answer is the result of work of many investigators who will have their place in the basic display and history of the National Museum.³⁶

/35/ Term 'culture' in modern archaeology is considered scientifically unjustified and out of date but its use is still necessary for better understanding.

/36/ Besides those marking the years of development before Second World War many generations of archaeologists – in Department of Archaeology, Cabinet →

Hundred and sixty years long and rewarding archaeological activity of the National Museum is represented first of all in preserved rich cultural heritage, heterogeneous multitude of monuments of material and spiritual culture of bygone epochs. Today Department of Archaeology, Museum of Lepenski Vir and Archaeological Museum of Iron Gates takes care about over 45,000 objects classified within clearly distinguished collections of prehistoric and antique periods as well as the times of Great Migration,³⁷ and over 200,000 specimens in the collections of the Cabinet, i.e. Department for Numismatics along with huge amount of objects classified as study collections covering the time span from the 7th millennium BC to the 7th century AD. Collections of Department for Medieval period comprise also 5,000 archaeological items. Many of these objects are examples of the highest achievements of certain cultures, unique in the world cultural heritage. Museum and Department of Archaeology as its important segment for hundred and sixty years successfully carry out the work of exceptional importance for Serbian culture and science contributing thus to the understanding and popularization of our cultural heritage.

for Numismatics, Department for Medieval Culture and Art or Department for Conservation of archaeological objects left in last fifty years their mark on the history of the Museum. Some of them spent their entire working life or most of it in the museum like Milivoje Veličković, Mirjana Vukmanović, Djordjina Gabričević, Dobrila Gaj Popović, Draga Garašanin, Branka Jeličić, Dušan Krstić, Djordje Mano-Zisi, Gordana Marjanović-Vujović, Miroljub Miletić, Ljubiša Popović, Blaženka Stalio, Aleksandar Stojković, Mirjana Sretenović, Gordana Tomić, Lepasava Trbuhović, Mirjana Čorović-Ljubinković while Dragan Bogosavljević, Radoslav Galović, Miloje R. Vasić, Svetlana Miljanić, Ivana Popović, Petar Popović, Milica Tapavički-Ilić spent some of their working days in the Museum as well. Very special place belongs to Vladimir Kondić who in the years of his directorship (1973-1980) pursuing well thought-out policy of development of archaeological activity contributed to its considerable advance within the Museum. The crown of all his efforts is the only archaeological museum in Serbia – Archaeological Museum of Iron Gates (Arheološki muzej Djerdap) resulting from complex investigations of the Danube valley in eastern Serbia. Nowadays, Ljubinka Babović, Bojana Borić-Brešković, Tatjana Bendžarević, Vasoje Vasić, Mirjana Glumac, Eliana Gavrilović, Branko Drča, Aca Djordjević, Biljana Djordjević, Vesna Živković, Emina Zečević, Neda Jevremović, Marija Jerinić, Jelena Kondić, Vera Krstić, Svetlana Milenković, Bojana Mihailović, Veselinka Ninković, Zoran Pavlović, Mila Popović-Živančević, Vesna Radić, Nenad Radojčić, Mirjana Rakočević, Deana Ratković, Andrej Starović, Željka Temerinski, Miodrag Tomić, Snežana Topić, Tatjana Cvjetičanin, Nataša Cerović, Slobodan Fidanovski and Duško Šljivar are those archaeologists who contribute to the advancement of archaeological activities and protection of cultural heritage.

/37/ New organization of the Museum. See: www.narodnimuzej.org.yu.

BIBLIOGRAPHY

Vlanuša 2003

Е. Блануша, *Изложбена делатности Народної музеја у Београду 1997-2002*, Београд 2003.

Bogdanović 1978

С. Богдановић, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина, *Излози српској ученој друштва – Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, Београд 1978: 7-90.

Bošković 1983

Ђ. Бошковић, Развој археолошке науке после ослобођења, *Споменица Српској археолошкој друштва 1883-1983*, Београд 1983: 41-75.

Drobnjaković 1949

Б. М. Дробњаковић, Први наш музејски инвентар, *Музеји 3-4*, Београд 1949: 35-46.

Dželebdžić 1969

М. Целебдић, *Архивска трага за историју Народної музеја I*, 1815-1839, Београд 1969.

Garašanin 1983

М. Гарашанин, Српско археолошко друштво 1883-1983, *Споменица Српској археолошкој друштва 1883-1983*, Београд 1983: 9-16.

Garašanin 1983

М. Garašanin, Dubovačko-žutobrdska grupa, in: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo 1983: 520-535.

Garašanin 1984

М. Гарашанин, Допринос Старицара праисторијској археологији Србије, *Старинар XXXV*, Београд 1984: 51-83.

Kašanin 1936

М. Кашанин, Музеј Кнеза Павла, *Југословенски историјски часопис, год. II, св. 1-4*, Ljubljana – Zagreb – Beograd 1936: 421-430.

Kolaric 1953

М. Коларић, Први кораци ка заштити старина и Јанко Шафарик, *Зборник заштитије старина културе III*, Београд 1953: 25-35.

Kolaric 1992

М. Коларић, *Народни музеј у Београду 1844-1944 – крајњак историјати*, Београд 1992.

Medaković 1985

Д. Медаковић, *Испраживачи српских старина*, Београд 1985.

Milićević 1876

М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

Milićević 1888

М. Ђ. Милићевић, Народна библиотека у Београду, *Глас Српске Краљевске Академије V*, Београд 1888.

Milinković 1984

М. Милинковић, Михаило Валтровић, први уредник Старинара, *Старинар XXXV*, Београд 1984: 13-19.

Milinković 1989

М. Милинковић, Ка историјату наставе археологије на Филозофском факултету у Београду – поводом 150-те годишњице Филозофског факултета, *Гласник Српској археолошкој друштва 5*, Београд 1989: 124-138.

Novaković 1877

S. Novaković, Dr Janko Šafarik, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XLI*, Zagreb 1877: 190-226.

Parović-Pešikan 1984

М. Паровић-Пешикан, Античка археологија у Старинару (1884-1984), *Старинар XXXV*, Београд 1984: 35-134.

Petković 1921

В. Петковић, Извештаји Народног музеја, Музеја Српске земље и Етнографског музеја, 1. Народни музеј у 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 и 1919. год, *Годишњак Српске Краљевске Академије XXVIII, 1914-1919*, Београд 1921: 205-208.

Popović, Jevremović 1994

В. Поповић, Н. Јевремовић, *Народни музеј у Београду 1844-1994*, Београд 1994.

Popović 1996

В. Поповић, *Изложбена делатности Народної музеја у Београду 1991-1996*, Београд 1996.

Prodanović 1982

З. Продановић, *Изложбена делатности Народної музеја у Београду 1945-1980*, Београд 1982.

Prodanović 1991

З. Продановић, *Изложбена делатности Народної музеја у Београду 1981-1990*, Београд 1991.

Srejović 1983

Д. Срејовић, Археологија на Великој школи и Универзитету у Београду, *Споменица Српској археолошкој друштва 1883-1983*, Београд 1983: 17-25.

Srejović 1984

Д. Срејовић, Милоје М. Васић – творац српске археолошке науке, *Стираринар XXXV*, Београд 1984: 25-32.

Šola 2003

Т. Šola, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*, Zagreb 2003.

Vasić 1907

М. Васић, Народни музеј, *Годишњак Српске Краљевске Академије XX*, Београд 1907: 201-212.

Vasić 1908

М. Васић, Извештај о стању и раду Народног музеја у години 1907, *Годишњак Српске Краљевске Академије XXI*, Београд 1908: 250-324.

Vasić 1910

М. Васић, Народни музеј у 1909 години, *Годишњак Српске Краљевске Академије XXIII*, Београд 1910: 160-195.

Vasić 1911

М. Васић, Народни музеј у 1910 години, *Годишњак Српске Краљевске Академије XXIV*, Београд 1911: 258-284.

Vasić 1912

М. Васић, Народни музеј у 1911 години, *Годишњак Српске Краљевске Академије XXV*, Београд 1912: 246-295.

Veličković 1975

М. Величковић, Народни музеј у време управе Михаила Валтровића (1881-1905), *Зборник Народној музеја VIII*, Београд 1975: 611-645.

Vulić 1941-48

Н. Вулић, Извештај Др Јанка Шафарика из год. 1865. о његовом археолошком путовању, *Споменик Српске Краљевске Академије ХCVIII, Одељење друштвених наука св. 77*, Београд 1941-48: 257-268.

НЕОЛИТСКО ЗЕМЉОРАДНИЧКО ОРУЂЕ И ЊЕГОВ ЗНАЧАЈ У ПОЧЕЦИМА ПОЉОПРИВРЕДЕ НА ТЛУ СРБИЈЕ

Устаљивање земљорадње и сточарства на европском тлу везује се за процес неолитизације. По свим досадашњим проучавањима, неолитизација и неолит представљају импорт који је доспео на европски континент путем неколико могућих механизма дифузије: миграцијом, колонизацијом у мањим групама, инфилтрацијом, поступним освајањем пограничних територија и контакти-ма ради размене (Zvelebil 2001). Сасвим је могуће да се на европском тлу одви-јао процес паралелан са неолитизацијом на блиском и средњем истоку, а који можемо назвати мезолитизацијом. Неолитизација је у овом нашем делу света процес специфичан за блиски и средњи исток, а карактеришу га седелачки живот и стална насеља, узгајање житарица и доместификација одређених врста животиња, пре свега овце и козе. Тај процес започиње пре увођења керамике као технолошке иновације у свакодневни живот (прекерамички неолит). Истовремено на европском тлу одвија се посебан глобални процес (мезолитизација) као природни одговор европског континента на промену климе насталу у постгласијалном периоду. У том процесу европско тло, у кул-турном смислу, постаје јединствено. Стварају се стална станишта као резултат изобиља хране на једном месту због повољнијих климатских услова. Са стал-ним стаништима повезана је појава формалних простора за сахрану како у насељу тако и одвојених организованих некропола ван ареала станишта. Устаљује се обичај посипања покојника окером и прилагање оруђа-оружја и накита у гробове. У индустрији окресаног камена долази до микролитизације оруђа, а то значи да постаје повећана употреба лука и стрела - лаког оружја за бржи лов. Исхрана се доста ослања на акватичне ресурсе, па су много више заступљени риболов и сакупљање шкољки и пужева. Припитомљава се пас. Појављује се глачано оруђе за сечење дрвећа, али не ради стварања ораница, већ за дрво као грађу. За период мезолита везани су и почеци људског дело-

вања на пејзаж – крчење шуме уз помоћ ограничених контролисаних пожара, можда ради регенерације шума и смањења њеног бујања (Andrič 2001: 167; Welinder 1989), вероватно и ради стварања пашњака и природних окупљалишта животиња које су се најчешће ловиле. Све ово иде у прилог тези о почецима организованог бављења земљиштем и формирања сопствене територије већ од стране носиоца мезолитских култура.

Када је реч о нашој земљи, за сада није познато како и када неолитски човек почиње да уводи пољопривреду као своју основну делатност. Према досадашњим проучавањима, код нас није пронађен прекерамички неолит, па преовладава мишљење да се неолит у нас директно надовезује на мезолит, без поступног прелаза (Benac, Garašanin, Sreјović 1979: 12). Нису забележени почеци култивације биљака, вероватно и стога што дивље претходнице култивисаног биља нису за сада познате у нашим крајевима (Hopf 1974; Glišić 1968: 22), али се ово може приписати и недовољној истражености почетака земљорадње код нас.¹ Аутохтоно припитомљавање животиња од локалних дивљих прогенитора могуће је, међутим, установити на неким неолитским локалитетима, као што су Дивостин где је припитомљавано дивље говече или Лепенски Вир са припитомљавањем пса (Bököny 1969: 227; Bököny 1988: 422).

Неолитске културе, а са њима земљорадња и сточарство, код нас се развијају у условима топле и благе климе, наизменично сувље и влажније (бореалски и атлантски период), која је погодовала развоју вегетације. Питање је колико је клима имала пресудну улогу у увођењу земљорадње као основне привредне гране у неолитском друштву. Изгледа да је њена пресудна улога била у транзицији од палеолитског ка мезолитском начину живота, а то је све оно што је већ поменуто – стварање сталних станишта због природног изобиља у непосредном околишу управо захваљујући погодним климатским условима.

*

Постоје директни и индиректни докази бављења земљорадњом и сточарством. Директни докази су остаци култивисаних биљака и домаћих живо-

/1/ У савременој јужној и југоисточној Бугарској је забележено присуство дивљег пира (*Triticum boeoticum*) који је могао као такав да постоји у овим областима и током раног холоцена, када је вероватно култивисан од стране локалног неолитског становништва (Dennell 1978: 159). На основу близине и извесне сличности поменутих територија са нашом земљом можемо да претпоставимо да су овакве некултивисане житарице постојале и код нас, али да до сада њихово присуство није констатовано.

тиња, док се индиректним сматрају покретни и непокретни објекти материјалне културе који указују на познавање пољопривреде – силоси и питоси за чување зрневља, пластичне представе култивисаних биљака и домаћих животиња, земљорадничко оруђе итд.

Директни докази бављења земљорадњом су на неолитским локалитетима централног Балкана забележени, најчешће, у малом броју. Гајене су разне врсте ратарских биљака од којих су документоване: 1. житарице *Triticum monococcum* – једнозрна пшеница (einkorn), *Triticum dicoccum* – двозрна пшеница (emmer), *Triticum aestivum* – мека (хлебна) пшеница, *Hordeum vulgare* – шестореди јечам, *Panicum miliacum* – просо, *Avena sp.* – зоб и 2. махунарке *Pisum sativum* – грашак, *Lens culinaris* – сочиво и *Vicia sp.* – грахорица. На ранонеолитским локалитетима забележени су пшеница, јечам, просо, грахорица и сочиво: у Старчеву *T. monococcum*, *T. dicoccum*, *H. vulgare* и *Pisum sativum* (Боројевић 1990: 71–77), на Дивостину I *T. dicoccum* (Grüger, Beng 1988: 418), у Мачви (Месарци, Белотић и Заблаће) *T. aestivum* и *H. vulgare* (Боројевић 1990: 71–77). На каснонеолитским локалитетима су прикупљени узорци пшенице, јечма, зоба, проса, сочива, грашка и грахорице: у Селевцу *T. monococcum*, *T. dicoccum*, *H. vulgare*, *Pisum sativum*, *Lens culinaris* и можда горка грахорица – *Vicia ervilia* (McLaren, Hubbard 1990: 247, 250), на Дивостину II *T. aestivum* (Grüger, Beng 1988: 418), на Гомолави *T. monococcum*, *T. dicoccum*, *T. aestivum*, *Avena sp.*, *Hordeum vulgare*, *Panicum miliacum*, *Pisum sativum* и *Lens culinaris* (van Zeist 1974: 16), на Валачу *Pisum sativum*, а на Предионици у Приштини *T. dicoccum* (Hopf 1974: 7, 9).

Од домаћих животиња гајене су овца, коза, говече, свиња и пас. Све ове врсте су документоване и на ранонеолитским и на каснонеолитским локалитетима, али у различитој заступљености. Има их у неолитским слојевима Лепенског Вира (Bökönyű 1969: 226). На Падини је гајен пре свега пас, а у мањем броју и остале животиње, док је у Старчеву најзаступљеније говече, па овца/коза, свиња и пас (Clason 1980: 148, 152). На Бисерној обали у Носи су подједнако гајени овца, коза и говече, док су на локалитету Буцак на Лудошу констатоване бројне кости коза, а знатно мање говечета, свиње и пса (Bökönyű 1974: 435–436). На Голокуту су најзаступљеније кости говечета (Blažić 1984: 33–34), као и у Дивостину I где је говече доминантна припитомљена врста (Bökönyű 1988: 420). У каснонеолитском Селевцу је највише узгајано говече, затим козе и овце, па свиње (Legge 1990: 216), у Опову претежно овца и коза, а затим говече (Greenfield 1986: 103). У Петници су забележени остаци свих поменутих домаћих животиња (Greenfield 1986: 116–119), а на Гомолави говечета као најзаступљеније припитомљене врсте, па онда свиње, овце, козе и пса (Clason

1979: 68). У Дивостину II, као и у старчевачким слојевима овог локалитета, доминира говече (Bököny 1988: 420), а исти је случај и на Беловодама (Јовановић et al. 2003). Занимљива је појава да су на нашим просторима, посебно у старчевачким насељима, више гајена говеда од оваца и коза које су преовладале на ранонеолитским локалитетима у Грчкој, Мађарској и у Карпатској области (Bököny 1974: 226; Bököny 1988: 429). Ово можда може да се повеже са претпоставком да је говече гајено пре свега ради млека, али могуће и као теглећа марва, што за сада остаје само претпоставка јер директних доказа за ту тврдњу нема (Greenfield 1986: 117). Ипак њој у корист говоре бројке: одрасла говеда су заступљена у знатно већем проценту од младих животиња. У Селевцу је 65% говеда живело дуже од 2 године, а око 40% дуже од 4 године (Legge 1990: 230). У Дивостину доминирају одрасла говеда са 60% (Bököny 1988: 423). У Опову је 80% полуодраслих и одраслих говеда (Greenfield 1986: 104). У Петници одрасле јединке доминирају са око 60% (Greenfield 1986: 117), а у Беловодама чак 92% костију потиче од одраслих домаћих животиња (Јовановић et al. 2003: 431). У Старчеву и на Гомолави око 50% говеда је убијано после треће године старости (Clason 1980: 161; Clason 1979: 68).

*

Постоје и индиректни докази бављења земљорадњом и сточарством. То су силоси и питоси за смештај житарица, модели житног зрна од печене глине, пластичне представе домаћих животиња укључујући ту и букранионе, као и оруђе коришћено у обради земље и припремању хране, на које ћемо највише да обратимо пажњу као на тему овог рада.

За разлику од питоса за чување хране чији су фрагменти налажени на многим неолитским локалитетима, силоси за смештај житарица су знатно ређе констатовани у неолиту. Забележени су на Бисерној Обали у Носи код Суботице (Garašanin, D. 1959: 10; Garašanin, D. 1961: 304), у Селевцу (Tringham, Stevanović 1990: 58–62), Винчи (Васић 1936а: 171, сл. 209), Бањици и Жаркову у Београду (Тодоровић, Цермановић 1961: 14, 15, 18, 19; Гарашанин М., Гарашанин Д., 1952: 111), можда и у Дивостину (Bogdanović 1988: 42, 70). Модели житног зрна од печене глине су нађени у Благодину, Дивостину и Бањи код Аранђеловца (Bogdanović 1988: 70; McPherron 1988: 325; Stanković, Leković 1993: 178; Stanković, Redžić 1996: 180). Ова зрна су прављена од печене глине и до сада није нађен ниједан примерак од друге врсте материјала. Пластичне представе домаћих животиња јављају се у облику фигурина, али и у керамичком материјалу као зооморфни судови или протоме на култним посудама. Зооморфне фигурине приказују најчешће говече. Старије неолитске фигурине су забеле-

жене на Ђердапу (Лепенски Вир, Књепиште), Доњој Брањевини, Гривцу, Бањи код Аранђеловца, Добановцима, Кучајни, Дивостину итд. (Karmanski 2000: 280–281; Letica 1988: 182; Stanković 1992: 145–147, 152). У млађем неолиту су нађене на Винчи, Селевцу, Беловодама, Дивостину, Бањици, Потпорњу итд. (Васић 1936 б: 141–143; Тодоровић, Цермановић 1961: 48; Шљивар, Јацановић 1998: 74; Милојковић 1990: 416–417; Milleker 1938: 156). Зооморфна керамика, посебно она са представама домаћих животиња, такође је присутна на нашим неолитским локалитетима (Karmanski 2000: 316–317; Stanković 1992: 223; Vasić 1932: 66; Васић 1936 а: 160, 164, сл. 335, сл. 347). Букранионе, који су и код нас били заступљени у неолиту, би можда требало сматрати директним доказима сточарства јер је реч о правим роговима са лобањом говечета. Ми их овде ипак помињемо као неку врсту пластичне представе због додатног обликовања.

*

Коштано и камено оруђе представља посебан доказ бављења земљорадњом. На нашим неолитским локалитетима забележено је бројно оруђе међу којима је знатан проценат оног које је протумачено као алат коришћен у земљорадњи. Једну групу чине алатке употребљаване у обради земље, а другу оне за убирање летине. Можемо овде поменути и алатке коришћене за припремање хране, али се њима свакако није прерађивало само култивисано биље већ и оно самоникло, добављано једноставним сакупљањем, па стога нису најсрећнији пример за доказивање постојања земљорадње. Оруђе се израђивало од камена и рога, а сасвим ретко и од кости.

Као оруђе за обраду земље помињу се мотике, секире, секире-чекићи, будаци, пијуци, рала и садиљке. Понегде се као земљораднички алат помињу и боджи који су се правили како од рога тако и од кости, а служили су за вађење кртоластог корења из земље (Ваљкалов 1979: 34).² Једину врсту оруђа за убирање летине, која је до сада документована на неким нашим неолитским локалитетима, представљају камена сечива из композитних алатки, које се најчешће тумаче као српови, али постоји и мишљење да се у већем броју случајева заправо ради о примитивним вршалицама.³ Жрвњеви и растирачи (тучкови) сврставају се међу алатке коришћене у припремању хране.

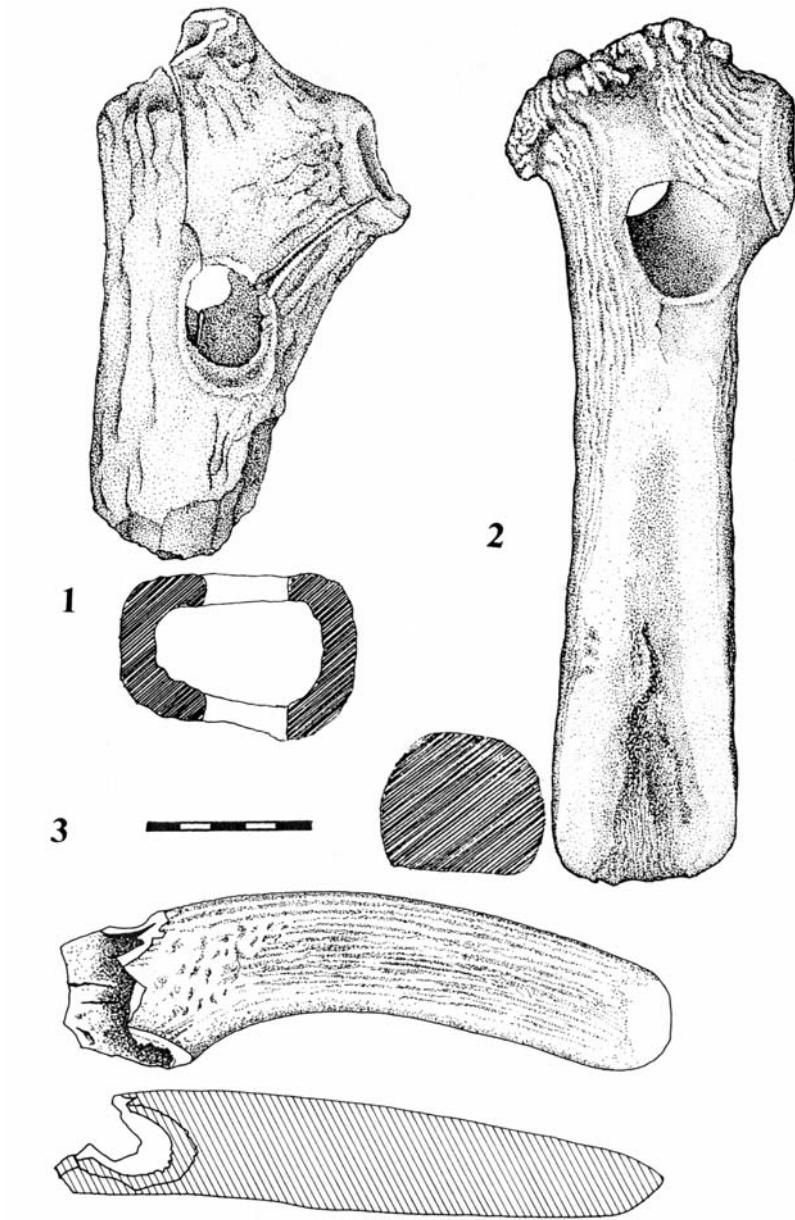
1/2/ У нашој археологији није урађена детаљна типологија предмета од кости и рожине, па се дешава да се понекад истим именом називају предмети који се обликом разликују. Осим тога, функција неке алатке одређивана је само на основу облика, па је и то један од разлога што влада толика неуједначеност у називима коштаних и рожаних предмета.

1/3/ Ј. Шарић, усмено саопштење.

1. Мотике су прављене од рога, а понекад су и камене алатке са сечицом (секире, тесле) секундарно коришћене као мотике (Т. I, 1–2). Мотике од рога су алатке које имају кружну перфорацију за усађивање дршке на једном крају и сечицу на радном крају која је управна на линију држаље (Mihailović 1995: 51; Perišić 1984: 47). Представљају једно од најзаступљенијих оруђа од рога на мезолитским локалитетима Ђердапа где су вероватно коришћене за вађење кртоластог корења (Падина, Хајдучка Воденица, Власац), док се у неолитским насељима њихова учесталост знатно смањује (Mihailović 1995: 61). Нађене су, у малом броју, на Доњој Брањевини (Karmanski 2000: 142, 544–551), локалитету Бунар код Јагодине (Vetnić 1988: 74), у Дивостину (Lyneis 1988: 317), Селевцу (Russell 1990: 537), Винчи (Sreјović, Јовановић 1959: 186–187), на Бањици у Београду (Тодоровић, Цермановић 1961: 52; Perišić 1984: 46), Кормадину у Јакову (Perišić 1984: 46) итд. Камене мотике су сасвим ретко налажене на нашим неолитским локалитетима, а препознају се само по траговима употребе на дисталном делу – отупљена сечица од које се на обе стране, дорсалну и вентралну, у свим правцима пружају fine и неуједначене бразде без одређеног реда (Антоновић 1992: 21; Antonović 2003: 52). До сада је констатовано тек неколико примерака само на Винчи (Антоновић 1992: 21).

2. Секире и секире-чекићи, као земљорадничко оруђе, прављене су од рога (Т. I, 3). То су масивне алатке израђене од виљушкастог (секире) и базалног (секире-чекићи) сегмента јелењег рога на коме је на једном крају засецањем формирана широка сечица, док је на другој страни издубљен усадник, односно формирано масивно тупо теме код секира-чекића (Mihailović 1995: 37). Налажене су на многим локалитетима, али увек у малом броју: Падина Б (Mihailović 1995: 51), Доња Брањевина (Karmanski 2000: 142, 550–551),⁴ локалитет Циглана код Добановца (Tasić 1960: 53), Дивостин (само један примерак у старчевачким слојевима и 44 у винчанским слојевима; Lyneis 1988: 306), Селевац (Russell 1990: 535–537), Винча (Срејовић, Јовановић 1959: 186–187) итд. Када је реч о најчешћим врстама алатки од глачаног камена, такозваним језичастим и калуpastим секирама, дуго је владало мишљење да су оне биле земљорадничко оруђе, односно да су коришћене као мотике (Stipčević 1961: 137–138; Garašanin, M. 1951: 17, 45–48, 65–66; Васић 1934; Васић 1936 а: 170). Међутим, нека специјалистичка истраживања су показала да ове алатке нису могле да буду коришћене у обради земље, о чему ће касније бити више речи (Краснов 1971: 21–24; Антоновић 1992: 46; Antonović 2003: 148).

/4/ Аутор је алатку прогласио мотиком, мада обликом одговара секири.

Табла I

1. Фрагментована мотика од рога, Бањица, Београд (Perišić 1984: kat. 168); 2. мотика од рога, Бањица, Београд (Perišić 1984: kat. 169); 3. секира од рога, Доња Брањевина (Karmanski 2000: 551)

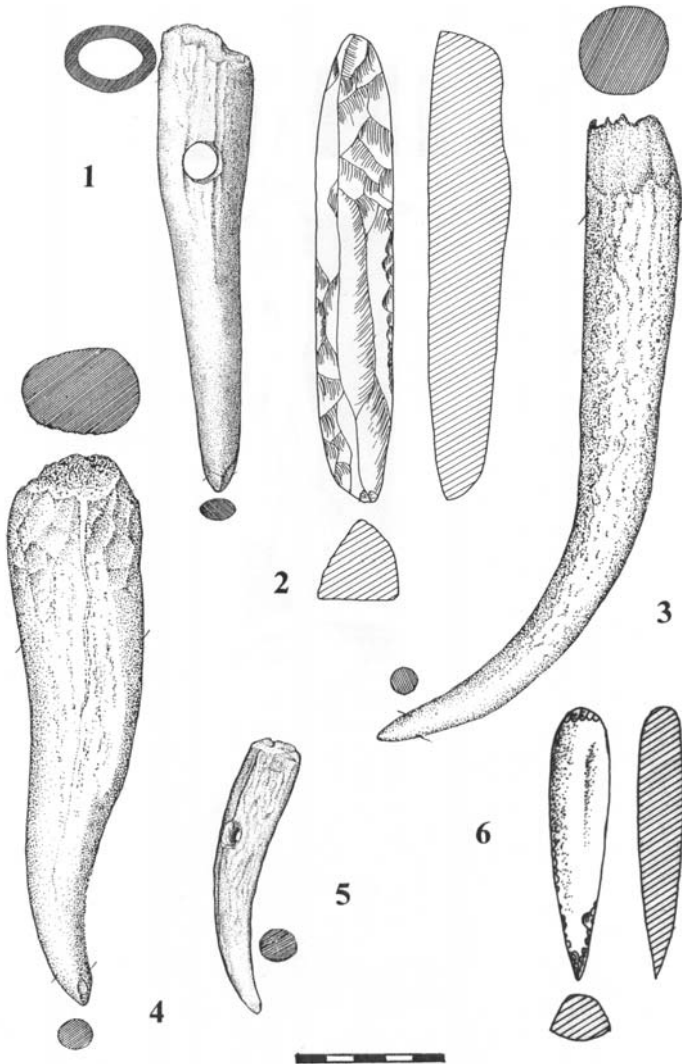
Plate I

1. Fragmented antler hoe, Banjica, Belgrade (Perišić 1984: cat. 168); 2. antler hoe, Banjica, Belgrade (Perišić 1984: cat. 169); 3. antler hammer, Donja Branjevina (Karmanski 2000: 551)

3. Будацима се називају алатке израђене од сегмента јелењег рога који је на једној страни засецањем и глачањем претворен у широку сечицу док је на другој страни теме равно засечено. Пијуци су алатке од рога сличне будацима, а разликују се по томе што имају сечице на оба краја (Mihailović 1995: 37-38). Неки аутори пијуцима називају алатке рађене од природно лучно савијених јелењих парожака код којих је врх глачањем зашиљен, а шири крај је равно одсечен, издубљен за усађивање камене секире и има перфориран отвор за држаљу (Т. II, 1, 5; Perišić 1984: 46). Користе се за копање земље и као оружје (Vačkalov 1979: 34). Обе врсте алатки, будаци и пијуци, налажене су на многим локалитетима, али увек у врло малом броју и заправо су присутније на мезолитским него на неолитским локалитетима (Mihailović 1995: 52). У неолиту су у малом броју примерака забележени на Дивостину (Lyneis 1988: 317), Селевцу (Russell 1990: 537), Винчи (Срејовић, Јовановић 1959: 186–187) и неким другим неолитским локалитетима у Србији (Perišić 1984: 45–46). Каменим пијуцима се називају масивне алатке код којих је један крај обликован у шиљак или врло узану сечицу (Т. II, 2; Antonović 2003: 57). Према аналогијама са савременим алаткама, требало је да служе за разбијање камена и земље, али нам је њихова намена за сада непозната због изузетно малог броја примерака нађених код нас као и одсуства трагова употребе на њима. До сада су нађени у Винчи (Антоновић 1992: 13–14), Беловодама (Антоновић 2000: 15), Гривцу, Дреновцу и Петници (Antonović 2003: 57).

4. Рала су, по неким ауторима, алатке израђиване од јелењег рога, са једним или више прстенастих жлебова (Mihailović 1995: 38). Код нас су више налажене на мезолитским локалитетима (Власац II-III, Кула I; Mihailović 1995: 52). Слична алатка, али малих димензија, нађена је на Дивостину и протумачена као оруђе за рад у обради коже (Lyneis 1988: 310 – Fig. 10. 2.a, 317). На Винчи су, у слојевима од 8,7 m до 3,4 m налажене алатке израђене од погодно одсеченог рога са углачаним и изоштраним парошком, а које су протумачене као нека врста примитивног плуга (Т. III, 1; Срејовић, Јовановић 1959: 187).

5. Садилкама се називају алатке чија намена није баш сасвим позната, а које су израђене од природно лучно савијених јелењих парожака са изглачаним врхом и ширим крајем стањеним и прилагођеним за усађивање у дршку (Т. II, 3–4). Нађене су на Бањици, Кормадину, Црквинама у Стублинама и Виноградима у Грабовцу (Perišić 1984: 45). Њихова функција је претпостављена на основу већ устаљеног уверења да су парошци јелењих рогова коришћени као баштованске алатке (садилке) и као нека врста примитивног плуга (Срејовић, Јовановић 1959: 186–187). Исти облици нађени на Дивостину и Селевцу протумачени су као алатке коришћене у производњи оруђа од окресаног камена

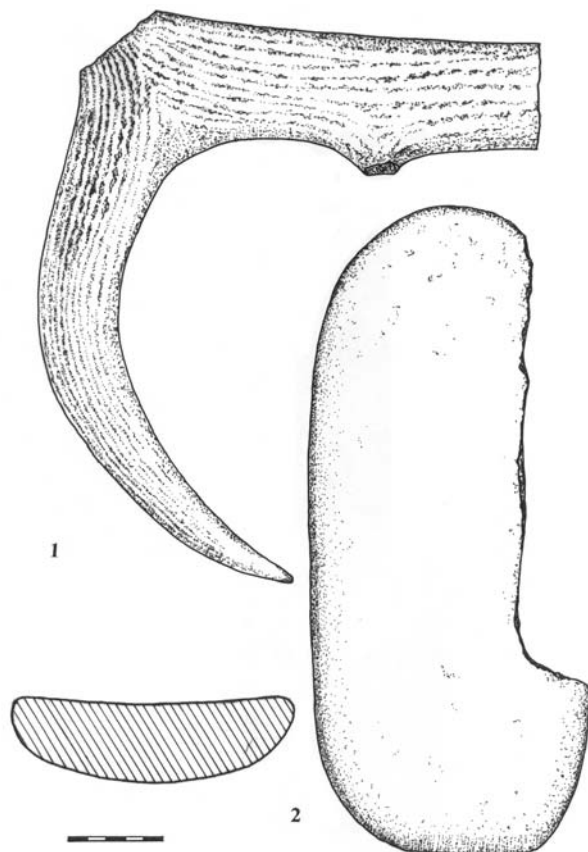

Табла II

1. Фрагментовани пијук од рога, непознато налазиште (Perišić 1984: kat. 153); 2. камени пијук, Бело Брдо – Винча, Београд, ископавање 1934, дубина 6,9 m, ИБ 366, Археолошка збирка Филозофског факултета у Београду; 3. садилка од рога, Кормадин, Јаково (Perišić 1984: kat. 147); 4. садилка од рога, Бањица, Београд (Perišić 1984: kat. 146); 5. пијук од рога, непознато налазиште, Земун (Perišić 1984: kat. 152); 6. камена садилка, Илића Брдо, Чучуге, ИЛБ h5 (Антоновић 1997: 280)

Plate II

Fragmanted antler pickaxe, unknown site (Perišić 1984: cat. 153); 2. stone pickaxe, Belo Brdo – Vinča, excavations in 1934, depth 6.9 m, Inv. no. 366, Archaeological Collection of the Faculty of Philosophy in Belgrade; 3. antler planter, Kormadin, Jakovo (Perišić 1984: cat. 147); 4. antler planter, Banjica, Belgrade (Perišić 1984: cat. 146); 5. antler pickaxe, unknown site, Zemun (Perišić 1984: cat. 152); 6. stone planter, Ilića Brdo, Čučuge, ILB h5 (Antonović 1997: 280)

Табла III

1. Рало од рога, Бело Брдо – Винча, Београд (Срејовић, Јовановић 1959: сл. 13); 2. камени жрвањ, Петница, сонда 1, 10. о.с, ИБ 1006/82

Plate III

1. antler plowshare, Belo Brdo – Vinča, Belgrade (Srejović, Jovanović 1959: fig. 13); 2. millstone, Petnica, trench I, A.L. 10, inv. no. 1006/82

путем притиска (Lynceis 1988: 308, 317; Russell, 1990: 538).⁵ Оруђе сличног облика нађено је и на Доњој Брањевини, а дефинисано као „алатке непознате намене“ (Karmanski 2000: 544–547, Т. CCLV/3, 6-7, Т. CXLVI/3, 564–565, Т. CLV/2–3). Каменим садиљкама називамо алатке код којих је један крај био

/5/ На примеру овог шиљатог оруђа долази до изражаја потпуно непознавање коштаних и рожних алатки из неолита нашег поднебља, на шта указују дефиниције преузете од већ поменутих аутора. Мало је вероватно да би јелењи парожак са поменутом наменом задржао политуру на свом врху: алатке коришћене у обради земље добијају интензивне трагове упо- ➔

обликован у шиљак (Т. II, 6). Оне су можда служиле у раној земљорадњи за бушење рупа у које се садило семе. Ретко се појављују на нашим неолитским локалитетима. До сада су нађене у Чучугама (Антоновић 1997: 278) и Винчи (Антоновић 1992: 17).

6. Српови и вршалице, као земљорадничко оруђе, припадају групи алата коришћеног за убирање летине. На неким неолитским локалитетима налажена су артефакта од окресаног камена (неретуширани и ретуширани одбици и сечива, геометријски микролити), која на свом радном делу имају карактеристичну политуру насталу од сечења трава. Ова сечива су била усађивана у држаљу, највероватније од дрвета, па се на тај начин добијала композитна жетелачка алатка (Odell 1988: 252).⁶ Међутим, постоји и мишљење да сва артефакта од окресаног камена са једног локалитета, са траговима употребе који указују на сечење трава, не морају да се везују искључиво за српове. Вероватно да је у неолиту, као и у каснијој праисторији, постојала нека врста примитивних вршалица (trashing sledge) – композитних алатки налик дрвеним санкама са усађеним сечивима од окресаног камена са доње стране, а које су скоро до савременог доба биле у употреби у Турској и Грчкој.⁷ Ове направе су се користиле за вршење жита, у самом насељу (за разлику од српова којима се радило у пољу ван станишта). Артефакта са политуром карактеристичном за сечење трава забележена су у раном неолиту на Ушћу Каменичког потока, Орашју код Дубравице (Пожаревац), Ливадама код Каленића, Шалитреној пећини, Поповића брду у Заблаћу код Шапца, Голокуту, Доњој Брањевини (Šarić 1999: 69, 110–113, 147, 163–164, 179–186, 199–206, 213; Šarić 2000: 162–164), Дивостину (Tringham 1988: 212), Бањи (Odell 1988: 248) итд. На каснонеолитским локалитетима нађена су на Селевцу (Voytek 1990: 447, 474, 480), Винчи (Voytek 1984: 58), Дивљем Пољу у Ратини (Богосављевић-Петровић 1992: 21) итд.

требе у облику грубих неправилних бразди, а ретушери на свом радном делу носе трагове у облику микробразди различитих оријентација. Очигледно је да је трасолошко проучавање оруђа једини меродавни метод у дефинисању намене оруђа, док типолошка анализа, бар када је реч о неолитском алату, показује само начин израде ове врсте предмета.

- /6/ Претпоставка да су држаље биле од дрвета заснована је вероватно на томе што до сада на нашим неолитским локалитетима нису откривени делови српова од кости или рога. Комплетни примерци српова од кости нађени су у Ираку – локалитети Зави Шеми и Шанидар (Melaart 1975: 73), а они од рога у Турској – локалитет Чајени (Çayönü) (Özdoğan 1999: Fig. 54), па би се на основу ових аналогја можда могли да очекују и овакви налази на неким будућим истраживањима нашег неолита.
- /7/ Ј. Шарић, усмено саопштење.

7. Жрвњеви (Т. III, 2) и растирачи (тучкови) погрешно се везују искључиво за неолит и примарну земљорадњу, јер је њихова употреба заправо повезана са седелачким животом и прерадом зрнасте хране, без обзира да ли она потиче од култивисаних или дивљих биљних врста. У прилог томе говоре налази „класичних“ неолитских жрвњева у мезолиту Ђердапа, на локалитетима на којима није забележено култивисано биље (Антоновић 2003: 22). Иначе су жрвњеви уобичајена појава на нашим неолитским локалитетима. Има их, без разлике, како на старијим тако и на млађим неолитским налазиштима (Антоновић 2003: 61). Ови масивни камени предмети су били израђивани од магматских стена, али када су од пешчара тешко их је разликовати од статичних глачалица. Зато је сасвим вероватно да су се на неким локалитетима жрвњеви и глачалице подједнако користили за млевење зрнења, пигмента, керамике, али и за обраду предмета од чврстих материјала (камен, кост, рожина).

*

После свега изнетог поставља се питање да ли се може закључити, на основу материјалних остатака, колико је била заступљена земљорадња у животу неолитске популације и у којој мери је она доминирала у неолитској привреди.

Неолитско земљорадничко оруђе налажено је у малом броју на локалитетима у нашој земљи, па је зато врло тешко говорити о овој врсти оруђа и степену заступљености земљорадње у привреди неолита. Постоји више могућих разлога овако малој заступљености, али два највероватнија се сама намећу: један је да је земљорадничко оруђе остављано у пољу и никада се није доносило у насеље, а други да се ова врста оруђа првенствено правила од дрвета.

Ископавања неолитских налазишта најчешће су рађена у малом обиму и том приликом је обухватан само мали део насеља. До сада ископавањима никад није обухваћена шира периферија насеља, а нарочито не његов економски ареал. Пошто је доскора постојао обичај, не само у нашим крајевима, него врло вероватно и у другим деловима света, да се земљораднички алат оставља у пољу (Масловарић 1962: 52), претпостављамо да је ова пракса постојала и у праисторији и да управо она оправдава малобројност поменутих врсте артефаката на неолитским локалитетима. С друге стране, мали број алатки за земљорадњу од кости, рога и камена указује да је ова врста алата била прављена од дрвета, како се уосталом све доскора то радило на селу (плуг, грабуље, виле, српови и мотике су се скоро до савремених дана у нашим крајевима правили од дрвета, са минималним металним ојачањима и сечивима). Ово може да објасни чињеницу зашто се на нашим неолитским локалитетима тако ретко проналазило оруђе које може да се веже за земљорадњу и тако пуно алата које

показује трагове употребе настале у обради дрвета. Дрво се, с обзиром да је еластичније од камена, кости и рога, показало као материјал погоднији за израду алата коришћеног у обради земље (Бандић 1973: 99; Масловарић 1962: 52; Масловарић, 1968-1969: 130). Експерименти су показали да камено оруђе није било погодно за примарну обраду земље. Оно је, осим што је било крто и лакше се ломило при обрађивању каменитог земљишта, такође било и кратко да би могло да се њиме изведе копање довољне дубине и стога било недовољно ефикасно (Краснов 1971: 21–23). Зато и сматрамо да је потпуно погрешно везивање великог броја камених алатки са сечицом, налажених по нашим неолитским локалитетима, за примарну неолитску земљорадњу. Ово ме иде у прилог и чињеница да највећи број ових алатки показује трагове употребе у обради дрвета, док мањи део нема никакве трагове, а само изузетни примерци, као што је већ напред речено, имају трагове коришћења у земљорадњи.

У сваком случају детаљније испитивање почетака пољопривреде на овој територији је од изузетног значаја управо због тога што су ове области, после Грчке и Бугарске, биле међу првима на путу утицаја (или колонизације) носилаца неолитског напретка са Блиског истока и из Анадолије. Једну од важнијих карика у том испитивању представља управо оруђе од камена, кости и рожине и то као предмети којима се понајпре може да прикаже праисторијска економика, а који су до сада углавном били запостављени као мање атрактивни објекти музејских поставки и као слаби хронолошки индикатори.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Andrič 2001

M. Andrič, The Holocene Vegetation Dynamics and the Formation of Neolithic and present-day Slovenian Landscape, *Documenta Praehistorica* XXVIII, Ljubljana 2001: 133-175.

Антоновић 1992

Д. Антоновић, *Предмети од глачаног камена из Винче*, Београд 1992.

Антоновић 1997

Д. Антоновић, Предмети од глачаног камена са налазишта Илића брдо, *Гласник САД* 13, Београд 1997: 275-285.

Антоновић 2000

Д. Антоновић, Предмети од глачаног камена са Беловода, *Viminacium* 11, Пожаревац 2000: 23-34.

Antonović 2003

D. Antonović, *Neolitska industrija glaćanog kamena u Srbiji*, Beograd 2003.

Антоновић 2003 а

Д. Антоновић, Мезолитска и неолитска камена индустрија Ђердапа, *Гласник САД* 19, Београд 2003: 9-35.

Vačkalov 1979

A. Vačkalov, *Predmeti od kosti i roga u preneolitu i neolitu Srbije*, Beograd 1979.

Бандић 1973

Д. Бандић, Традиционална пољопривреда у ђердапским насељима, *Зборник радова Етнoгpафској инститиути* 6, Београд 1973: 81-109.

Венас, Garašanin, Srejović 1979

A. Venac, M. Garašanin, D. Srejović, Uvod u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, Sarajevo 1979: 11-31.

Блажић 1984

С. Блажић, Прилог познавању остатака фауне са археолошког локалитета Голокут, *Раd војвођанских музеја* 29, Нови Сад 1984-1985: 33-36.

Bogdanović 1988

M. Bogdanović, Banja - Arandelovac, u: D. Srejović (ed.), *The Neolithic of Serbia*, Belgrade 1988: 70-71.

Богосављевић-Петровић 1992

В. Богосављевић-Петровић, *Окресана камена индустрија са насеља Дивље Поље*, Краљево 1992.

Bökönyi 1969

S. Bökönyi, Кичмењаци (претходни извештај), у: Д. Срејовић, *Лејенски Вир*, Београд 1969, 224-228.

Bökönyi 1974

S. Bökönyi, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest 1974.

Bökönyi 1988

S. Bökönyi, The Neolithic Fauna of Divostin, у: A. McPherron and D. Srejović (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988: 419-445.

Borojević 1990

K. Borojević, *Analize paleobotaničkih makroostataka sa arheoloških lokaliteta u Srbiji*, магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 1990.

Clason 1979

A. T. Clason, The Farmers of Gomolava in the Vinča and La Tène Period, *Rad vojvođanskih muzeja* 25, Novi Sad 1979: 60-114.

Clason 1980

A. T. Clason, Padina and Starčevo: Game, Fish and Cattle, *Palaeohistoria* XXII, 1980: 141-173.

Dennell 1978

D. Dennell, *Early Farming in South Bulgaria from the VI to the III millennia B.C.*, Oxford 1978 (BAR International Series - Supplementary 45).

Garašanin D. 1959

D. Garašanin, Nosa - Biserna obala, *Arheološki pregled* 1, Београд 1959: 9-12.

Garašanin D. 1961

D. Garašanin, Die Siedlung der Starčevokultur in Nosa bei Subotica und das problem der neolithischen Lehmscheunen, у: G. Bersu (ed.), *Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte - Hamburg* 1958, Berlin 1961: 303-307.

Garašanin M. 1951

M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, Ljubljana 1951.

Гарашанин М., Гарашанин Д. 1952

М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Неолитско насеље у Жаркову, *Старинар* III-IV, Београд 1952-1953: 107-126.

Глишић 1968

Ј. Глишић, Економика и социјално економски односи у неолиту подунавско-поморавског басена, *Неолиит централној Балкана*, Београд 1968: 21-61.

Greenfield 1986

Н. Ј. Greenfield, *The Paleoeconomy of the Central Balkans (Serbia): a Zooarchaeological Perspective on the Late Neolithic and Bronze Age (ca. 4500 - 1000 BC)*, Oxford 1986, BAR I.S. 384.

Grüger, Beng 1988

Е. Grüger, Н. Ј. Beng, Botanical Investigations at Divostin and Grivac, in А. McPherron and D. Srejović (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988: 415-418.

Hopf 1974

М. Hopf, Pflanzenreste aus Siedlungen der Vinča-Kultur in Jugoslawien, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 21, Mainz 1974: 1-11.

Jovanović et al. 2003

С. Jovanović, М. Savić, R. Trailović, Ž. Janković, D. Šljivar, Evaluations of the Domestication Process in Serbia - Paleozoological Remnants at Neolithic Settlement of Belovode, *Acta Veterinaria* vol. 56, Belgrade 2003: No. 5-6, 427-434.

Karmanski 2000

С. Karmanski, *Donja Branjevina*, Odžaci 2000 (CD izdanje).

Краснов 1971

Ю. А. Краснов, *Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы*, Москва 1971.

Legge 1990

А. Ј. Legge, Animals, Economy and Environment, in R. Tringham and D. Krstić (eds.), *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*, Los Angeles 1990: 215-246.

Letica 1988

З. Letica, Anthropomorphic and Zoomorphic Figurines from Divostin, in А. McPherron and D. Srejović (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988: 173-201.

Lyneis 1988

M. M. Lyneis, Antler and Bone Artifacts from Divostin, in A. McPherron and D. Srejović (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988: 301-323.

Масловарић 1962

Д. Масловарић, Земљорадња. Етнолошка истраживања у Горњој Ресави, *Гласник Етнографског музеја* 25, Београд 1962: 46-81.

Масловарић 1968-1969

Д. Масловарић, Земљорадња у Неготинској крајини, *Гласник Етнографског музеја* 31-32, Београд 1968-1969: 111-194.

McLaren, Hubbard 1990

F.S. McLaren, R. N. L. B. Hubbard, The Archaeobotanical Remains, u: R. Tringham and D. Krstić (eds.), *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*, Los Angeles 1990: 215-246.

McPherron 1988

A. McPherron, Miscellaneous Small Artifacts, u: A. McPherron and D. Srejović (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988: 325-336.

Melaart 1975

J. Melaart, *The Neolithic of the Near East*, London 1975.

Mihailović 1995

B. Mihailović, *Alatke od kosti i roga u procesu neolitizacije centralnog Balkana*, Diplomski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet - Grupa za arheologiju, Beograd 1995.

Milleker 1938

F. Milleker, Vorgeschichte des Banats, *Старинар* XIII, Beograd 1938: 102-166.

Milojković 1990

J. Milojković, The Antropomorphic and Zoomorphic Figurines, u: R. Tringham and D. Krstić (eds.), *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*, Los Angeles 1990: 397-436.

Odell 1988

G. E. Odell, The Flaked Stone Industry from Banja, u: A. McPherron and D. Srejović (eds.) *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988: 246-253.

Özdoğan 1999

A. Özdoğan, Çayönü, u: M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization – New Discoveries*, Istanbul 1999: 35-63.

Perišić 1984

S. Perišić, *Predmeti od kosti, roga i kamena*, Beograd 1984.

Russell 1990

N. Russell, The Bone Tools, u: R. Tringham and D. Krstić (eds.), *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavi*, Los Angeles 1990: 521-548.

Срејовић, Јовановић 1959

Д. Срејовић, Б. Јовановић, Оруђе и оружје од кости и накит из Винче, *Старинар IX-X*, Beograd 1958-1959: 181-190.

Stanković 1992

S. Stanković, *Sakralna mesta i predmeti u starijeneolitskim kulturama central-nobalkanskog područja*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 1992.

Stanković, Leković 1993

S. Stanković, V. Leković, Neolithic Settlement at Blagotin, *Гласник САД 9*, Beograd 1993: 177-179.

Станковић, Реџић 1996

С. Станковић, М. Реџић, Археолошка ископавања праисторијског локалитета Благотин у 1994. години, *Гласник САД 11*, Beograd 1996: 178-184.

Stipčević 1961

A. Stipčević, Oruđe za rad kod Ilira, *Diadora 2*, Zadar 1960-1961: 135-177.

Šarić 1999

J. Šarić, *Kremena industrija najstarijih zemljoradničkih kultura na tlu Srbije*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 1999.

Šarić 2000

J. Šarić, Artefakti od okresanog kamena, *Donja Branjeвина (CD)*, Odžaci 2000: 155-171.

Шљивар, Јацановић 1998

Д. Шљивар, Д. Јацановић, Велико Лаоле, Беловоде - истраживања у 1997, *Гласник САД 14*, Beograd 1998: 73-78

Tasić 1960

N. Tasić, Dobanovci - Zemun - Naselje, *Arheološki pregled 2*, Beograd 1960: 51-54.

Tringham 1988

R. E. Tringham, The Flaked Stone Industry from Divostin, u: A. McPherron and D. Srejić (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988: 203-225.

Tringham, Stevanović 1990

R. Tringham, M. Stevanović, Field Research, u: R. Tringham and D. Krstić (eds.), *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*, Los Angeles 1990: 57-213.

Тодоровић, Цермановић 1961

Ј. Тодоровић. А. Цермановић, *Бањица: насеље винчанске културе*, Београд 1961.

van Zeist 1978

W. van Zeist, Угљенисани биљни остаци на вишеслојном налазишту Гомолава, *Раг војвођанских музеја* 23-24, Нови Сад 1974-1978: 5-18.

Васић 1932

М. М. Васић, *Преисторијска Винча I*, Београд 1932.

Васић 1934

М. М. Васић, Камено оруђе у Винчи, *Српски књижевни гласник* 42/1, Београд 1934.

Васић 1936 а

М. М. Васић, *Преисторијска Винча II*, Београд 1936.

Васић 1936 б

М. М. Васић, *Преисторијска Винча III*, Београд 1936.

Vetnić 1988

S. Vetnić, Bunar - Svetozarevo, u: D. Srejić (ed.), *The Neolithic of Serbia*, Belgrade 1988: 74.

Voytek 1984

B. Voytek, Microwear analysis of chipped stone artifacts from Vinča, u: D. Srejić (ed.), *The chipped stone industry from Vinča: excavations 1929-1934*, Belgrade 1984: 54-58.

Voytek 1990

B. Voytek, The use of stone resources, u: R. Tringham and D. Krstić (eds.), *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*, Los Angeles 1990: 437-494.

Welinder 1989

S. Welinder, Mesolithic Forest Clearance in Scandinavia, u: C. Bonsall (ed.), *The Mesolithic in Europe: papers presented at the Third International Symposium, Edinburgh 1985*, Edinburgh 1989: 362-366.

Zvelebil 2001

M. Zvelebil, The agricultural transition and the origins of Neolithic society in Europe, *Documenta Praehistorica XXVIII*, Ljubljana 2001: 1-26.

NEOLITHIC AGRICULTURAL TOOLS AND ITS SIGNIFICANCE IN THE BEGINNING OF FARMING IN THE TERRITORY OF SERBIA

Neolithic agricultural tools (hoes, axes, hammer-axes, pickaxe, plowshares, planters, saws, trashing tools, millstones and rubbers) have been found in small quantity at the sites in our country and hence it is very difficult to discuss this type of tools and the level of agriculture in the Neolithic economy. There are many possible reasons for such small amount of these tools but two most probable keep coming to our mind: one is that such tools had been left in the fields and never had been brought into the settlement and other that this type of tools had been mostly made of wood. This could explain the fact that there are so few tools, which could be related to agriculture at our Neolithic sites and so many tools revealing the traces of use resulting from woodworking. Wood, considering that it is more flexible than stone, bone and antler proved to be more suitable material for production of tools used in agriculture as it is suggested by some experimental testing (Krasnov 1971: 21-23). Therefore we think that it is utterly wrong to associate large number of stone tools with cutting edge discovered at our Neolithic sites with primary Neolithic agriculture. In favor of this speaks the fact that most of these tools reveal the traces of use resulting from woodworking.

More comprehensive investigation of the beginnings of agriculture in this territory is of utmost importance just because these areas were among the first after Greece and Bulgaria on the path of influence (or colonization) by the bearers of Neolithic progress from the Near East and Anatolia. One of rather important links in that investigation are the very tools of stone, bone and antler as objects, which could illustrate the prehistoric economy and which had been so far neglected as less attractive objects in the museum collections and as inferior chronological indicators.

National Museum in Belgrade

Dragan JACANOVIĆ

National Museum in Požarevac

ZOOMORPHIC FIGURINES FROM BELOVODE

The site Belovode in the area of the village Veliko Laole, municipality of Petrovac na Mlavi is situated in the Morava basin about 130 kilometers to the southeast of Belgrade. It is the settlement of the Vinča culture, which existed in the central Balkans in the second half of the 6th and first half of the 5th millennium BC. Its position is common for the Vinča culture settlements. It is large rolling plateau of ellipsoid shape at about 200 meters above sea level and suitable for agriculture. Its surrounding abounds in forests and pastures. Of great importance is the proximity of the Homolje mountains of the eruptive origin and the Mlava river, which upper course runs deep into this mountain massive and makes it passable for transhumance activities. From archaeometallurgical point of view it is significant that settlement lays on deposits of charcoal that in the western zones reach almost to the surface. Thus, it was well-selected natural environment with rich resources for all economic activities of the population of this settlement.

Investigations of this site so far of modest scope yielded from the beginning the finds, which increased our knowledge about material basis of the Vinča culture. At the same time they indicate complexity of social-economic relations and priority in introduction of new technologies, which had decisive impact on the evolution of ensuing cultures of the southeast Europe. There are many finds with indicative details that gradually change and make more complex the idyllic and conventional picture of this distant period and the existence of people in this area.

Our investigation of certain portions of this large settlement covering over 100 hectares yielded so far very heterogeneous finds. Initial works resulted in discovery of series of archaeometallurgical features indicating that here originated primary forms of copper mining and metallurgy without analogies so far in the contemporary cultures of the southeast Europe (Šljivar, Jacanović 1996: 178-179; Šljivar 2003: 5-10).

Lot of evidence for this statement had been gathered. Stone hammers, fragment of pottery mold for a chisel of Pločnik type, pendant and beads of malachite and large amount of samples of malachite and much less of azurite, both carbonate copper ores. All these amorphous samples are of different granulation and of transformed structure due to the exposure to high temperatures and some large pieces look completely metallic. Then, three years ago we discovered in the spring zone of the river Reskovića, area of village Ždrelo, and about 10 km from Belovode the malachite and azurite mine with so far one registered shaft. Preliminary excavations of limited scope did not yield archaeological finds and system of emptying of this shaft suggests the earliest, primary methods of exploitation. In this phase of investigation we are expecting physical-chemical analyses of samples (from the shaft and settlement) to confirm chronological correlation of these features.

Group of 7 zoomorphic figurines in the general context is in contrast to the archaeometallurgical contents of this settlement. Also the situations representing a direct

Fig. 1

Сл. 1

Fig. 2

Сл. 2

evidence for cult and magic function of zoomorphic figurines are rather rare. This time it is the very place of their discovery. Trench VI excavated in 1997 and 1998 is situated near the south fringe of the Belovode settlement. Three ovens and one hearth discovered there are identified as separate unit and defined as ritual or cult area. These features were almost symmetrically arranged in an area of approximately 15 square meters (Fig. 1). Around the ovens and in the interspace, in 0.50 m thick layer, was discovered large amount of pottery, which yielded 35 complete and 7 reconstructed vessels of heterogeneous typological repertoire (large pithoi, pots, amphoras, amphorettes and as most numerous biconical bowls with inverted rim).

All three ovens are of high standard of technical execution, in particular oven 1, which is also the best preserved. All of them are of horseshoe-shape and with barrel-shaped roofs, which had

been reconstructed many times and always decorated with transversal massive bands, which possible also reinforced the roof structure. The ovens were open from the front and from the back. Frontal side was carefully executed with massive rounded approaching segment. These features had been cleaned after food preparation as it is suggested by successive lenses of soot and ashes in the surrounding and few bowls around the oven 1 were filled with remains of pig trotters (Fig. 2). Next to the south wall of the structure were discovered four zoomorphic figurines (Fig. 3). The described situation as well as many other details apparently indicates the cult character of this area and according to the conventional archaeological theories the ritual was dedicated among other things to the fertility of these animals.

Fig. 3

Сл. 3

Discovery of seven zoomorphic figurines in this trench stressed the importance of initial results in two directions by introducing new and more complex elements for interdisciplinary study of the Vinča culture. One of characteristic manifestations of this culture is lavish production of anthropomorphic and zoomorphic figurines of baked clay. While anthropomorphic figurines, stylized representations of various mostly female deities we could associate with 'religion' as higher expression of spirituality of the Vinča population (Kuzmanović-Cvetković, Šljivar 1999: 173-179) zoomorphic figurines are related to certain magic and cult rituals (Garašanin 1968: 248-253). The degree of stylization of zoomorphic figurines results in more difficult recognition of the animal species represented.

Zoomorphic figurines from Belovode are realistically modeled representations of cattle and as such they are unique finds in the repertoire of the Vinča culture. The

animals are depicted with clear anatomic details and some of them with precise gender attributes. Their appearance and few depicted details emphasize two important moments: paleozoological, as two varieties of these animals could be identified on the basis of anatomical details and archaeological, with elements for more comprehensive interpretation of economy of the prehistoric inhabitants of Belovode.

Four figurines (two bulls, cow and calf) were found together on the 'cult surface' in the later horizons of the Belovode settlement and they are gene-

Fig. 4

Сл. 4

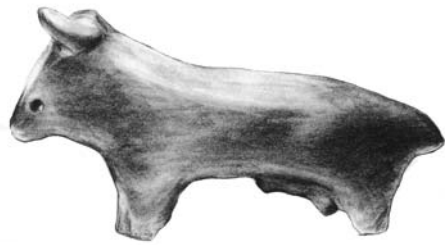

Fig. 5

Сл. 5

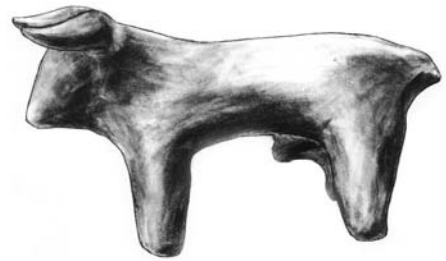

Fig. 6

Сл. 6

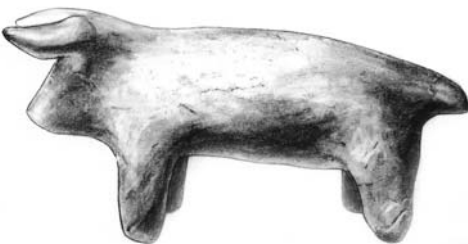

Fig. 7

Сл. 7

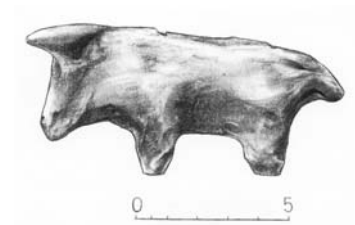

Fig. 8

Сл. 8

Fig. 9

Сл. 9

Fig. 10

Сл. 10

Fig. 11

Сл. 11

Fig. 12

Сл. 12

rally dated in the end of 6th millennium BC (Figs. 4, 5, 6, 7, 8). Each of them represents massive lowland cattle type. This conclusion is based on knowing the terrain configuration and intensive vegetation in this area of the river Mlava basin as well as on transhumant cattle rising practiced by Belovode population. Individual finds of three other figurines belong anatomically to the other type of cattle (Figs. 9-15). These figurines were found in the earlier layers of the same trench. This stratigraphic and chronological relationship with clearly defined position of earlier species indicates parallel existence of both species in the later phases of settlement at Belovode.

Preliminary analyses carried out by experts from the Faculty of Veterinary Medicine in Belgrade confirmed basic archaeological conclusions about these objects. (Jovanović et al. 2004: 467-473). These paleozoological analyses included the material just from first six trenches. In total 3487 remains of animal bones had been analyzed. Morphological analysis confirmed that 42% of bones were cattle bones.

Fig. 13 Сл. 13

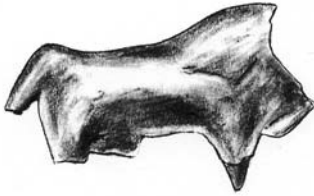

Fig. 14 Сл. 14

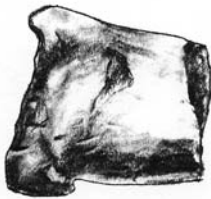

Fig. 15 Сл. 15

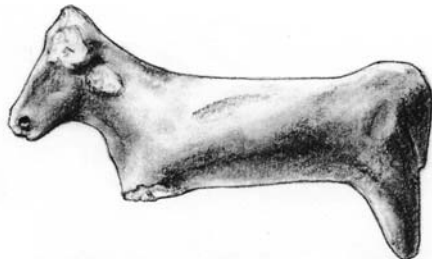
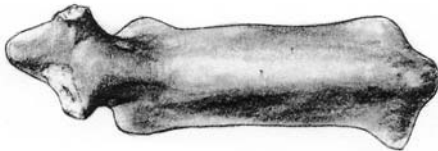

Fig. 16 Сл. 16

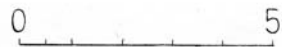

Fig. 13-16

Сл. 13-16

* Drawings/цртежи: Slavica Marković

* Photos/фотографије: Veljko Ilić

Finding of 18 antlers and antler's bases made possible informational comparison and morphometric analysis. The results acquired indicate that two ancestors of domestic cattle – *Bos primigenius* and *Bos brachyceros* had been raised at the Vinča culture settlement at Belovode.

The fact that there were two variants of domesticated cattle is of exceptional importance for archaeological interpretations of the Vinča culture. An early phase of animal domestication excludes with great probability the knowledge of selection and crossbreeding of the animal species. It is more probable that cattle represented by four figurines from 'ritual-cult surface' arrived in this region by trade. *Bos primigenius* is cattle species from the steppes, it is of massive size and span of horns of up to 1.5 m and much greater working possibilities. Corresponding value equivalent in such trade transactions was copper and finished artifacts of this metal (hammer-axes and chisels). These moments makes the rather simple picture of economic and social relations in prehistory much more complex. Introduction of metal and development of this new technology gradually leads to destruction of pastoral, agricultural and stock breeding communities. The metallurgy was a decisive impulse for further and rapid evolution of prehistoric cultures as it brought about new specialized professions (like mining, handicrafts, commerce etc). From that time could be noticed more rapid development of European civilization based on new technologies and economic relations. Second variant of the cattle, i.e. *Bos brachyceros* was an autochthonous animal species. In favor of this claim speak besides stratigraphic situation in the trench also the finds of identical figurines from other Vinča culture site at Pločnik near Prokuplje (Figs 12, 16).

Important elements represented on three figurines of both racial and chronological groups are finely modeled perforations on the snouts (Figs 5, 9, 12). Modeling of this detail indicates also other values of these animals particularly if we have in mind the cult function of these objects and ritual intention of their makers. This is a clear confirmation and evidence of complete domestication but also of exploitation of the cattle. It is certain that these bulls had been led by nose-ring or in some other way but man had absolute control over thus bridled animals. In such a way they had been used as working – transportation animals for transport among other things of malachite and azurite ore from the nearby mine to the settlement where metallurgical processing had been carried out. It should not be ruled out even in this early phase that they had possibly been used for pulling objects or carts as we know from the ethnographic literature concerning the less distant past in this region.

This concise analysis and reconstruction reveal high technological, economic and social achievements of the Vinča culture, which distinguish it as one of most important cultural manifestations in the prehistory of southeast Europe in the second half of the 6th and first half of the 5th millennium BC.

BIBLIOGRAPHY / БИБЛИОГРАФИЈА

Garašanin 1968

Д. Гарашанин, Религија и култ неолитског човека на централном Балкану, *Неолити Централног Балкана*, Народни музеј, Београд 1968.

Jovanović et al. 2004

S. Jovanović et al., Evaluation of the domestication process in Serbia - domestication of Neolithic cattle, *Acta Veterinaria* 54, No. 5-6, Beograd 2004: 467-473.

Kuzmanović-Cvetković, Šljivar 1999

J. Kuzmanović-Cvetković, D. Šljivar, Die Götin aus Pločnik, *Starinar XLIX*, Beograd 1999.

Šljivar 2003

D. Šljivar, New data about the beginning of copper mining and metallurgy in Vinča Culture of the central Balkans, *CU +, Numéro 3*, Saint Apollinaire 2003.

Šljivar, Jacanović 1996

D. Šljivar, D. Jacanović, Veliko Laole – Belovode, Vinča Culture Settlement in Northeastern Serbia, *Prühistoire Européene* 8, Liège 1996.

Šljivar, Jacanović 2003

D. Šljivar, D. Jacanović, Preliminarni izveštaj o arheološkim istraživanjima na Belovodama, *Viminacium 13-14*, Požarevac 2003.

Душко ШЉИВАР
Народни музеј у Београду

Драган ЈАЦАНОВИЋ
Народни музеј у Пожаревцу

ЗООМОРФНЕ ФИГУРИНЕ СА БЕЛОВОДА

Локалитет Беловоде, атар села Велико Лаоле у општини Петровац на Млави, налази се у ширем Поморављу око 130 километара југоисточно од Београда. У питању је насеље винчанске културе која на територији централног Балкана оквирно егзистира у другој половини VI и првој половини V миленијума старе ере. Истражени делови овог великог насеља, са површином од преко 100 хектара, дали су до сада разнородне налазе. Почетни радови резултирали су открићем низа археометалуршких садржаја који указују да су овде настали примарни облици рударства и металургије.

Серија од 7 зооморфних фигурина у општем контексту одудара од археометалуршких садржаја са овог насеља. Четири фигурине су пронађене поред јужног зида пећи бр. 1, а остале три у дубљим слојевима ове сонде. Укупна ситуација, као и низ других детаља, недвосмислено указује на култни карактер овог простора, а према конвенционалним археолошким теоријама ритуал је, између осталог, био посвећен и плодности ових животиња. Њихов изглед и неколико приказаних детаља истичу два значајна момента: палеозоолошки, јер се према наведеним анатомским детаљима могу разликовати две врсте ових животиња, и археолошки са елементима за сложенију интерпретацију економске основе праисторијских становника Беловода.

Прелиминарним палеозоолошким анализама обухваћен је материјал само из првих шест сонди. Укупно је обрађено 3.487 остатака животињских костију. Морфолошком анализом је утврђено да 42% остатака костију потиче од говеда. Налази 18 рогова и база рогова омогућили су информативну компарацију и морфометријску анализу. Добијени резултати указују да су на винчанском насељу на Беловодама била заступљена два претка домаћих говеда: *Vos primigenius* и *Vos brachyceros*.

Vos primigenius је степско, тзв. подолско говече масивне конфигурације са далеко већим радним могућностима. Претпостављамо да је трговином доспео на овај простор, а одговарајући вредносни еквивалент у овим трансакцијама био је бакар и готови артефакти од овог метала (секире-чекићи и длета). Друга врста говечета, *Vos brachyсе-*

gos или и данас актуелни назив буша, би представљао аутохтону животињу. Овој тврдњи, поред стратиграфског односа у сонди, иду у прилог налази идентичних фигурина са другог винчанског налазишта у Плочнику код Прокупља (слика 16).

Важни моменти који су представљени на три фигурине, из ове две расне и хронолошки различите групе, јесу фино обликоване перфорације на њушкама. Моделовање овог детаља указује и на друге вредности ових животиња поготово када се има у виду култна намена ових објеката и ритуална жеља њихових твораца. Ово је јасна потврда и доказ о потпуној доместикацији, али и експлоатацији говечета. Сигурно је да су ови бикови били вођени уз помоћ брњице, или на неки други начин, и да је над овако заузданим животињама човек имао пуну контролу. На овај начин су се користиле као радне - товарне животиње за транспорт, између осталог, руда малахита и азурита од оближњег рудника до самог насеља. Не треба искључити, чак ни у овој раној фази, могућност њихове употребе за вучу одређених примитивнијих и приручних објеката или материјала како је то забележила етнографска литература из ближе прошлости на овим просторима.

Ова сажета анализа и реконструкција показује високе технолошке, економске и социјалне домете винчанске културе у другој половини VI и првој половини V миленијума старе ере који је издвајају као једну од најзначајнијих културних манифестација у праисторији југоисточне Европе.

ПРАИСТОРИЈСКИ РУДНИЦИ НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

УВОД У ИСТРАЖИВАЊЕ СИРОВИНА

Од средине шездесетих, када је откривена Рудна Глава, и након низа година проучавања примарне металургије бакра на централном Балкану, Борислав Јовановић, родоначелник српске археометалургије, могао је да установи следећи резултат: Два рудника експлоатације металних сировина и један потенцијални неметални, зеленог опала, третирани су археолошким методама у већој и мањој мери, али недовољно за ширу реконструкцију и презентацију (Јовановић 1995: 29-35). О. Davies је далеке 1937. године регистровао област Прибоја и потока Јармовац, са налазом масивног каменог бата, као рудни ревивр гвоздене и халкопиритне руде, која није до у наше време археолошки истраживана (Davies 1937: 1-3). Прошле су четири деценије од налаза жртвеника из окна на Рудној Глави, а надаље се скромно и парцијално говори о значају примарне металургије бакра у разрешавању хронолошко-стратиграфских проблема балканског енеолита. Слична судбина се догодила са комплексним налазиштем Кременац код Ниша. На локалитету који се пружа на површини од неколико квадратних километара, обављена је површинска детекција са сондажним пробама публикована искључиво у виду прелиминарног извештаја (Калуђеровић, Ђурић-Славковић 1995: 213-221).

Археологија није много пажње поклонила истраживању рудника камених сировина до момента идентификације Рамаће као рудника зеленог опала (Јовановић, Милић 1988: 57-60). Прва озбиљнија истраживања ресурса камених сировина везују се за проучавање неолитског технокомплекса окресаног и глачаног камена, односно на потенцијално убицирање сировина за појединачне локалитете. Хронолошка опредељеност позајмишта камених сировина није ни довољна у питање из једноставног разлога јер није постојала теоријска основа ове категорије налаза, осим у сажетом приказу историјата рударства Европе у монографији о Рудној Глави (Јовановић 1982: 72-74).

Међународни симпозијум 1990. године у Доњем Милановцу, посвећен старом рударству и металургији југоисточне Европе, требало је да заокружи дотадашња истраживања и да постулира основне проблеме. У текстовима који су се бавили потенцијалним изворима бакарне руде у Србији (Krajinović, Janković 1995: 21-27), продукцијом бакра кроз оптималне рудне изворе, проучавањем и анализом бројних локација шљаке (Krajinović et al. 1995: 59-67), истраживањем рудних депозита енеолита и раног бронзаног доба и њиховим повезивањем са налазима металних артефаката (Begemann et al. 1995: 143-149), континуитетом праисторијског рударства на централном Балкану (Jovanović 1995: 29-35), добијен је преглед релевантних чињеница и идентификован је корпус проблема којима археометалургија треба даље да се бави.

Иако је реч о поступку две различите технологије у даљем процесу обраде сировине, начин њиховог добијања потиче из јединственог концепта и аналогних објеката по својој структури и изгледу. То је основа на којој ће се извести посматрање стауса регистрованих налазишта и најновијег налаза рудника опала, Лојаник код Матарушке Бање. Без обзира што су разнородни по циљу експлоатације рудне ревира, окна и површинске копове удружује акција која се тог тренутка спроводи - екстракција материјала. Уводу о праисторијским рудницима на овом месту недостаје основна подела према врсти експлоатације која ће бити видна током читавог текста:

- рудници као извори металних сировина
- рудници неметалних сировина
- мешовити тип за експлоатацију металних руда и камених сировина

Хронологија конкретних радова у овом стадијуму истраживања је друго важно питање које се овде покреће. Покушај да се одреди значај и утицај рудничких налазишта и открије модел добављања сировина у праисторији на основу досадашње публиковане грађе, јесте један од начина да се тема овог феномена истражи. Уједно представља и предмет текста који треба на примеру рудника опала Лојаник да интерпретира могуће механизме производње и транспорта сировина у региону. Коначан резултат могућ је искључиво комбинацијом широког сплета физичко-хемијских анализа и истраживања на терену, до директне конфронтације сировина из рудничке зоне и насеобинских јединица у околини. Овог пута покушаћемо да поставимо уводне напомене за даље истраживање рударских форми праисторије, посебно у периоду неолита и енеолита централног Балкана.

У оквиру научно-истраживачких пројеката Рудне Главе и планине Рудник приступило се интензивнијем истраживању регионалног аспекта рударства,

док су се преломни моменти метаморфозе неолитског технокомплекса у енеолитске обрасце прецизније уочили обрадом позновинчанске индустрије окресаног камена на локалитетима Дивостин, Дивље Поље и Трсине (Jovanović et al. 1982; Jovanović 1988: 5-10; Jovanović 1999: 179-183; Kaczanowska, Kozłowski 1990; 35-47; Bogosavljević 1990; Bogosavljević-Petrović 2001 a: 35-50).¹ Други проблем који се надовезује у истраживању праисторијских рудокопа односи се на процес размене металних и неметалних сировина и продуката између насебина једне регије или области. До сада на ово питање није било одговора, јер није било анализираних основних категорија налаза за велика налазишта. Први пут се идеја о повезаности, на пример винчанских насебина и одређених законитости, узроковане потребом размене сировина, јасно артикулисала у тексту који се бави карактером индустрије окресаног камена на позновинчанским насељима у долини Западне Мораве (Богосављевић-Петровић 2001 б: 140). Када се упореде студије о керамографији винчанске културе, на којој почива комплетна хронологија и конкретни подаци из других области археолошких информација, по правилу сведени на ниво поједностављених описа ограниченог обима, постаје очигледна несразмера у начину интерпретације података (Kaczanowska, Kozłowski 1990: 35). Студија о пореклу спондилуса са налазишта Винча-Бело Брдо, као и питање порекла опсидијана на нашим неолитским налазиштима, производ су свежијег тумачења и посматрања појава и информација доступних из археолошких аутопсија (Dimitrijević, Трипковић 2002: 47-62; Трипковић 2001: 37-42; Трипковић 2003/2004: 163-179). Рад везан за флукуацију првих металних налаза, порекло руда, евентуална реконструкција производног процеса и круга насеља од производње до размене или могуће трговине, за сада се налази у раној фази истраживачког процеса, на нивоу појединачног тумачења металографских анализа узорака руда, предмета и шљака (Pernicka et al. 1993: 1-54). Поред бројних референци везаних за руднике Рудна Глава и Мали Штурац, последњих година издваја се текст о

/1/ Рудна Глава истраживана је у периоду од 1968. до 1979. кроз пројекат Археолошког института из Београда и Музеја рударства и металургије у Бору (Б. Јовановић директор пројекта). Мали Штурац и Рамаћа су део научно-истраживачког пројекта „Истраживања старог рударства и металургије на Руднику у праисторији, антици и средњем веку“ Археолошког института из Београда, Народног музеја у Чачку и Народног музеја у Краљеву и Завода за заштиту споменика културе Краљево, у трајању, с повременим прекидима, од 1980. до 1990. (директор Б. Јовановић). Оба пројекта, са својим подтемама, су у највећем обиму утицала на развијање посебне методологије археометалуршких истраживања и на прве покушаје систематизације грађе за територију централног Балкана.

преради бакра у Винчи, који представља неопходан прилог за проучавање металургије унутар насеља, у коме се истовремено потенцира порекло ове технологије на централном Балкану (Antonović 2002: 27-45).

У периоду који претходи идентификацији Рамаће, конкретна информација о потенцијалним зонама неметалне експлоатације базирала се на претпоставкама из текстова поводом обраде појединих колекција индустрије окресаног и глачаног камена са великих налазишта. Више пажње у том периоду посвећено је пореклу окера и опсидијана на нашим праисторијским налазиштима, с напоменом да нису урађене ни основне анализе наведених материјала у односу на расположиви потенцијал камених сировина типа метаморфне, седиментне стене из дијабаз-ројних формација, рожнац, кречњачки материјали и кварц од којих је израђивана већина оруђа. Спекулације се, као и бројне расправе, воде на тему увоза или локалног изворишта опсидијана, иако до сада нису предузете анализе серија валидних узорака, као што није урађена ниједна анализа окера осим узорка који потиче из средњовековног објекта (Стојановић 1995: 72-78).

Појам анализе камених сировина уводи се у српску археологију са појавом монографије о индустрији окресаног камена налазишта Падина, где су по први пут обрађени основни термилошки проблеми (Радовановић 1981: 13-29). Од тада је обављен обиман посао анализе сировинског потенцијала индустрије окресаног и глачаног камена на неолитским насељима која су систематски истраживана и у већој површини последње три деценије: Лепенски Вир, Благотин-Пољна, Винча-Бело Брдо, Дивостин, Селевац, Гомолава, Дивље Поље, Трсине, Гривац (Kozłowski, Kozłowski 1984: 259-294; Šarić 1999; Šarić 2003: 11-26; Radovanović et al. 1984; Tringham et al. 1988: 203-254; Voytek 1990: 437-494; Spears 1990: 495-520; Kaczanowska, Kozłowski 1986; Bogosavljević 1990; Bogosavljević-Petrović 2001, у штампи; Antonović 1992; Antonović 2003). У случају индустрије окресаног камена, депозиције минералних сировина умножене су на територији централног Балкана, посебно јужно од Дунава и Саве. Уочавање рудника у подручју брдско-планинско-шумског појаса отежано је у односу на руднике кремена у равници централне Европе или на територији Пољске, Италије, Немачке, где се веома јасно у хоризонтима одвајају усложени крмени депозити погодни за експлоатацију, од површинског типа до отварања површинских копова и класичних окана (Di Lernia et al. 1995: 119-132; Hologate 1995: 133-161). Један од погодних примера када је отежано препознавање експлоатације камених сировина, јесте поступак идентификације у пољском делу западних Карпата, где су рудишта силицијумских маса дефинисана путем индиректних података као што је присуство типичног рударског оруђа (Val-

de-Nowak 1995: 112-118). У аналогiji са наведеним искуством основни предуслов за идентификацију рудника камених сировина на простору централног Балкана јесте присуство грубих комада сировина и ударача, уз претходну информацију да постоје и повољни рудни депозити. Праћење геолошке карте, појава дијабаз-ројних формација и зона са контактним метаморфитима представљају почетне тачке истраживања ресурса за израду глачаног оруђа на централном Балкану. У плочничким слојевима великих винчанских насеља главни извор добављања је, поред екстракције, прикупљање из секундарних депозиција камених валутака. На то су указале независне анализе материјала са Селевца и Дивљег Поља, чиме је проблематика рудничке експлоатације додатно оптерећена мање приметним и израженим траговима набавке сировина на подручју централног Балкана (VoYTEK 1988: 51-73; Богосављевић 1990: 40). Многа од предложених тумачења су остала без потврде физичко-хемијских анализа, али је са обрадом већег броја наведених локалитета коначно формиран одељак истраживања порекла сировина и начина допремања до насеобинских центара.

ИСТРАЖИВАЊА МИЛОЈА ВАСИЋА

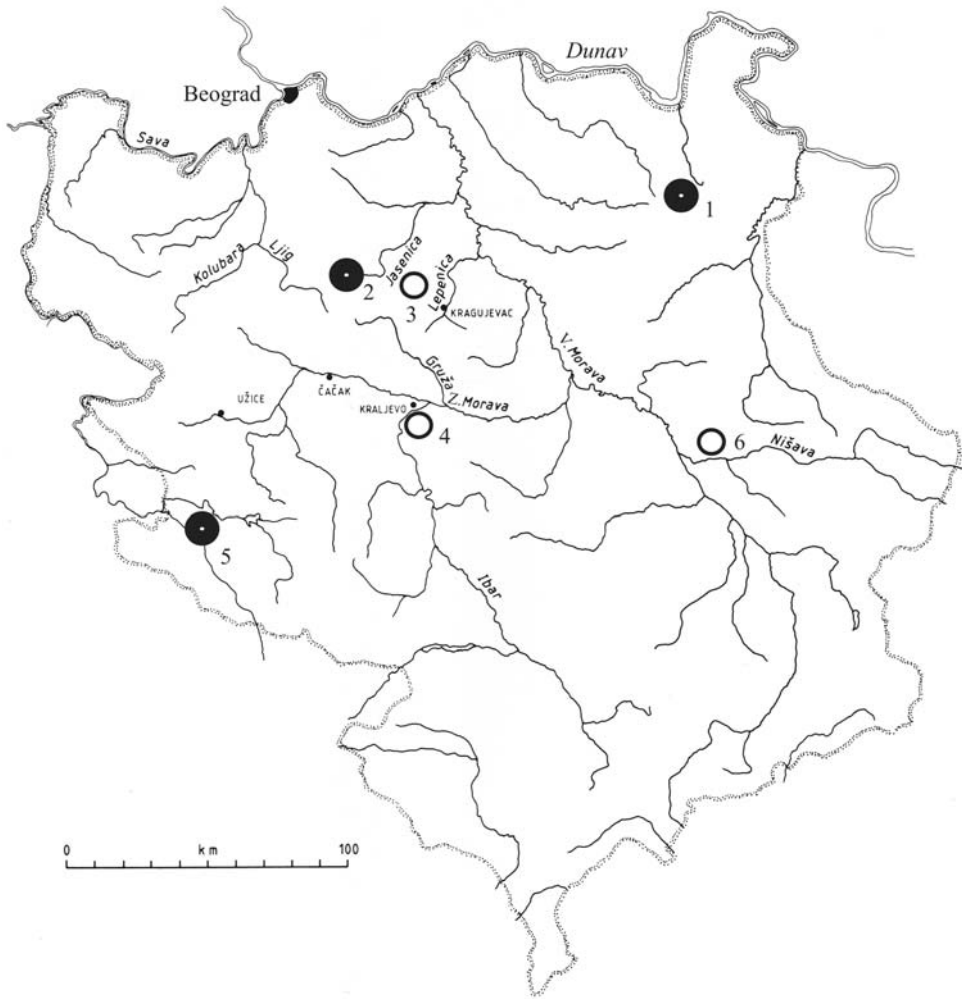
За истраживање значаја праисторијских рудника неопходно је осврнути се на два момента, уводни пионирски рад проф. Милоја Васића о цинабариту Авале и хронологију идентификованих рудокопа. Свака од наведених тема је посебна прича која се може развити у многим рукавцима на широкој основи производних процеса обраде основних материјала. До открића Рудне Главе предратна литература се бавила овим питањем у случају авалског цинабарита и налазом бата у Јармовцу код Прибоја (Васић 1932: 1-17; Davies 1937: 1-3). Док је рудничка област око Прибоја постала научно интригантна тек након седамдесет година од објављивања случајног налаза (Дерикоњић 2005: 33-36), захваљујући свом посебном дару опажања и начину закључивања, проф. Милоје Васић је први том своје студије о Винчи започео неопходним уводом о металургији чиме је одредио своје полазиште: да гради слику о дуготрајности винчанског насеља посматрајући пре свега рудне изворе у околини и да их доведе у контекст. Данас, након више од седам деценија од објављивања студије, импресионира начин анализирања потенцијалних рудокопа, размишљање о потребама становника Винче за набавком основних материјала и карактер откривених оближњих насеобина на Шупљој Стени (Васић 1932: 6). У склопу приче о богатству сировинског потенцијала, аутор детаљно набраја податке о локацијама галенита, живе, бакарне руде, силификованог дрвета, горског кристала и повезује са подацима о kotaма на којима се срећу унутар насеља. Расправа о карактеру окана на Шупљој Стени и начину експлоатације подржана

је и данас, посебно што конкретни истраживачки радови нису спроведени од периода откривања окана и објашњења М. Васића. Овакав приступ умногоме је допринео да се монографија о Винчи њеног првог истраживача прати без даха као најбоље научно штиво и као релевантан извор информација које не губе на значају. Напротив, опаска о појави силификованог дрвета, са котамма које означавају старији период винчанске културе, као и указивање на изворишта на терену (с једне стране Раковички поток, с друге стране - поток Карагач), поставља далеке 1932. године проблем идентификације рудокопа и позајмишта металних и неметалних сировина на праве основе. Од тада до момента писања овог текста систематски је анализиран веома мали број узорака материјала, као што је и скроман опус публиковане грађе.

ХРОНОЛОГИЈА РЕГИСТРОВАНИХ РУДНИКА

Своју пуну афирмацију и неопходност обраде рудничка налазишта потврђују тек крајем XX века, у тренутку када се фондус узорака металних артефаката, оруђа и оружја индустрије окресаног и глачаног камена, систематичније публикује са релативно боље истражених насеља, као што су Винча-Бело Брдо, Гомолава, Селевац, Дивостин, Благотин, Доња Брањевина, Беловоде. Нешто раније, посебно након откривања и интерпретације значаја Рудне Главе, постало је јасно да археометалуршка истраживања дају пун смисао изучавању археологије насеља и традиционалним методама класификације и хронологије. Материјал за израду предмета прво је морао да буде набављан. Од ове премисе започињу наша разматрања о значају праисторијских рудника на централном Балкану. У финалном билансу реч је о два рудника металних (Рудна Глава и Мали Штурац) и два рудника неметалних сировина (Рамаћа-Криво Поље и Лојаник), чије датовање је следеће питање које треба анализирати (сл. 1). Прва два наведена датују се преко покретног керамичког материјала и радног мобилијара. У последња два примера проблем се поставља на самом почетку. Они нису истраживани, њихови површински налази су технолошки читљиви, док је њихова хронолошка припадност на нивоу хипотезе.

На основу прикупљених података могуће је претпоставити генерални значај истраживаних рудокопа који ће бити изложен почевши од Рудне Главе, иако је реч о познијој категорији екстракције: рударење металних руда и једињења. Резултати прелиминарних истраживања рудника камена Лојаник биће овом приликом изложени у сегменту свог највећег значаја: дефинисана експлоатација на основу динамичке анализе површинског материјала и директна корелација са материјалом из оближњег насеља.

Сл. 1

Положај праисторијских рудника: ● рудници металних сировина: 1 Рудна Глава, 2 Прљуша-Мали Штурац, 5 Јармовац код Прибоја; ○ рудници камених сировина: 3 Рамача-Криво Поље, 4 Лојаник-Матарушка Бања, 6 Кременац-Хум-Рујник

Fig. 1

Position of prehistoric mines: ● mines of metal raw materials: 1 Rudna Glava, 2 Prljuša-Mali Šturac, 5 Jarovac near Priboj; ○ mines of stone raw materials: 3 Ramača-Krivo Polje, 4 Lojanik-Mataruška Banja, 6 Kremenac-Hum-Rujnik

РУДНА ГЛАВА

Рудна Глава је први регистровани рудник експлоатације секундарних минерализација бакра на централном Балкану. Уз основне руде бакра и гвожђа наступа паралелно и самородни бакар. С обзиром да су рудни изливи долазили до површине у форми лимонитског шешира, били су видљиви, дубоко различити и јасно уочљиви за прве рударе у односу на околину. Уз четрдесет истражених окана Рудна Глава представља једини праисторијски рудник широког обима ископавања. Током претходне четири деценије континуирано је наглашаван значај истраживања ране употребе бакра као феномена технокомплекса који је успешно савладао експлоатацију камена и открио ново искуство метала (Јовановић 1988: 69-79; Јовановић 1991: 575-580). По покретним налазима из окана и приступних платформи, рудне форме су датоване у период градачке фазе винчанске културе по хронологији М. Гарашанина (Garašanin 1951; Гарашанин 1979: 149-153, 174-175).

Експлоатација азурита и малахита у прелазном периоду ка енеолиту, као и током неолита, представља изазов за проучавање, нарочито када је могуће испратити пут руде од изворишта до насеља или кампа где се почетно обрађује. Проблем састава најранијих металних предмета је широко поље проучавања, од теза и покушаја да се одреди стандард првобитног састава до питања присуства арсена и формирања првих технолошких искустава у стварању легура. Ипак, промене у винчанској култури биле су најизразитије у технокомплексу и променама структуре основних камених сировина и прелазу ка коришћењу металних минерала. То се односи пре свега на униформисање врста камена, свођењу на употребу из најближе околине, као и супституцију основних минералних сировина из претходног развојног периода винчанске културе у плочничкој фази материјалима из најближе околине, као што је случај на Дивљем Пољу код Краљева (Bogosavljević 1990: 33-40). Идентификовани су измењени технолошки параметри, од повећане појаве плитког ретуша и назупчаног оруђа, до доминације одбитака и масивног оруђа у обради окресаног камена, односно они постају све ближи енеолитској технологији, чиме су трансформисани обрасци винчанског света као чисто неолитске творевине (Bogosavljević-Petrović 2001 a; Bogosavljević-Petrović 2001 у штампи). Друга половина развоја винчанске културе, са подацима о коришћењу металних артефаката, као и узорци руде који потичу из ране фазе тордошке варијанте, све више говоре о њеном металзирајућем профилу традиционалне неолитске схеме (Јовановић 1999 а: 55-60; Шљивар 1996: 85-97; Antonović 2003 а: 27-45). Посматране промене у сировинској подлози камених сировина, као и у писању металних налаза и објеката који се везују за металуршки аспект, бит-

но могу да допринесу даљој интерпретацији генезе винчанске културе у односу на једнострано посматрање керамичке продукције, која до краја остаје доследна употребом стандардног репертоара.

Након синтетских студија теренског истраживача Б. Јовановића о обиму експлоатације и рефлексије на период увођења метала у употребу, уследила су питања о центрима снабдевања рудом са Рудне Главе и о реалном значају обима добављања сировина на централном Балкану. Прикупљени су предмети од бабра, узорци шљаке и руде (89 артефаката) из музеја и са налазишта источне и централне Србије, који су потицали из широког временског распона, од ране фазе винчанске културе, преко енеолита до раног бронзаног доба (Pernicka et al. 1993: 3-9). Резултати анализа показали су велики дисбаланс између претпоставке о Рудној Глави као првом, најранијем и метрополском руднику за потребе винчанског света ширег региона и Рудне Главе као извора малахита у функцији боје за мање тржиште. На основу спроведених анализа улога главног извора бакарне руде у региону се пориче. Рударско-металуршки аспект узорака, од хемијских до изотопских (праћење Pb изотопа), није се везивао за Рудну Главу, већ за потез рудног депозита бабра у околини Мајданпека, који је по свој прилици уништен накнадном експлоатацијом (Pernicka et al. 1993: 9-16; Begemann et al. 1995: 146). У анализи металних артефаката, за период винчанске културе одлучујућа је употреба самородног бабра, док је коришћење оксидних и карбонатних минерала, као и сложенијих рудних депозита позније по тумачењу немачког тима. Ограничења и предности примењених метода наглашени су у чланку, посебно када су у питању појединачни узорци и њихово порекло и несистематизована грађа о лежиштима самородног бабра (Pernicka et al. 1993: 3-9). Прве серије анализа су пре свега доказале неопходност третирања физичко-хемијским методама металграфских узорака ради могућности стварања генералних слика о квалитету предмета из појединих фаза. С друге стране Б. Јовановић се огласио контрааргументима који доказују колико је осетљиво подручје закључивања, са колико нивоа ограђивања треба условно прихватати резултате егзактних анализа, а могу се свести на следеће:

- а) резултати анализа се противе чињеницама и у раскорак су са анализама публикованим у оквиру монографије о Рудној Глави
- б) немогућност да се установи карактеристично изотопско поље бакарних узорака
- ц) присуство уранијума као јаког радиоактивног извора, који мења егзактност анализа (узорци са Рудне Главе су високо радиоактивни)
- д) изотопска анализа на металним артефактима често је непоуздана због процеса претопљивања предмета из више извора (Јовановић 1993: 55-57).

Пошто је прошла једна деценија од сучељавања две концепције, мишљења сам да су поларизованост закључака и дискусије оба аутора и њихових тимова радикално утицали на померање граница стереотипних интерпретација у српској археологији. У овом моменту истраживања мање је важан исказ о промени улоге Рудне Главе од пласирања широког дијапазона података који су употребљени да би се оба става поткрепила. Тиме је отворено ново поље рада, као и деликатнија димензија археолошког тумачења – приближавање некадашњем тренутку у прошлости. Оно што и након публикованих анализа остаје као неоспорно, јесте чињеница да је Рудна Глава за сада једини рудокоп на територији централног Балкана који је истраживан у мери која омогућава реконструкцију технолошког процеса. Поседује археолошке налазе *in situ*, мобилијар употребљеног алата и могућност за ревизиона истраживања. Сабирање свих спроведених анализа треба да буде следећи корак ка синтези ове нарасле грађе. Уз објашњење конкретне трансформације технологије унутар развоја винчанске културе на непубликованим налазиштима као што су Велико Лаоле, Плочник, Страгари, Петница, Медведњак, Слатина, као и осталих, улога рудника типа Рудна Глава биће јаснија. У овом стању истражености немогуће је оспорити хронологију рудника (иницијална фаза градачке варијанте) и припадност винчанској популацији рудара, чиме је постављена основа за преиспитивање интерпретације генезе винчанског комплекса као искључиво неолитске категорије. Механизам добављања руда, од камених материјала, преко самородног бакра, минерала бакра или сложенијих сулфидних минерализација, претпоставља посебна поља проучавања унутар унапред дефинисаних сегмената тордошке, градачке и плочничке фазе, или одељака по хронологији В. Милојчића (Garašanin 1951; Milošić 1949), односно увођењем фаза Градац I-III (Jovanović 1994: 1-11). Локализовање у времену и простору експлоатације и пунктова металургије бакарних руда на територији централног Балкана треба да нагласи јаке промене које су битно утицале на измену и квалитативни скок насеобина у одређеној регији. Концентрисање археометалуршких налаза у оквиру хоризоната развијене тордошке и градачке фазе на локалитетима источне и јужне Србије, недвосмислено воде ка размишљању о раном пореклу металургије бакра и проблема енеолитизације винчанске културе (Jovanović 1995 а: 51-54; Јовановић 1999 а: 55-60; Jovanović, Antonijević 1997: 245-248).

МАЛИ ШТУРАЦ - РУДНИК

Представља групацију окана распоређених низ стрму падину врха Мали Штурац, звану Прљуша, са депозитима одбачене јаловине из процеса експлоатације. Идентификовано је на десетине окана, од чега је нумерисано шест. Запо-

чета истраживања током средине девете деценије прошлог века заустављена су на нивоу проба: откривени су приступи отвору окана, као и делимично њихова унутрашњост (Јовановић 1988: 5-8). Тип орудњења је сулфидна минерализација руде бакра (халкопирит), настала одлагањем оловно-цинкових руда у неколико наврата уз секундарне минерализације, азурит и малахит. Поред експлоатације халкопирита са циљем добијања бакра, регистрована је поуздана екстракција горског кристала који се налази у друзама на таваницама рударских окана. Уз ретке уломке керамике атипичних делова посуда који својом фактуром указују на касноенеолитску или ранобронзанодобну провенијенцију, Мали Штурцац је датован у раздобље које следи иза Рудне Главе (Јовановић 1988: 9). Могуће је, с обзиром да истраживања нису спроведена до краја окана, да се нађу зоне и покретни материјал временски ранији од наведеног периода. Слој осипине је свакако непоуздани стратиграфски фактор, посебно из разлога јаке еродираниости терена и пада „материјала“ у доње слојеве.

Питање хронологије Малог Штурца у великој мери је питање широког карактера интерпретације на затеченом стадијуму истраживања. С једне стране појава малобројних уломака керамике која припада посудама са тракастим дршкама касног енеолита (рано бронзано доба) истовремено потенцира стратиграфски распоред налаза у слојевима осипине. С друге стране унутрашњост окана није истражена. Поред експлоатације металних сировина, на Прљуши је поуздано забележена екстракција горског кристала, која се може везати за затечену продукцију у насељима Дивостин, Гривац, Винча-Бело Брдо (Васић 1936: 99-101; Јовановић 1988: 9). Издвајање горског кристала са рудишта и малих скупина унутар колекција од окресаног камена са наведених насеља за сада није дало поуздане и чврсте доказе.² Уз могућност неолитске експлоатације горског кристала, на основу аналогија са старијенеолитским насељима централне Србије, померање временске границе у датовању може да еволуира и у супротном смеру, ка проблему коришћења сулфидне руде бакра, која се везује за искуства бронзаног доба (Јовановић 1988: 10). Уз типолошку разноликост каменних батова од локалног амфиболског дацита, који поседују знаке обраде

/2/ У току 2004. урађене су прве анализе микропрепарата горског кристала из окана 5 и 6 са Малог Штурца ради упоређивања са узорцима из старијег и млађег слоја насеља у Гривцу. Анализе су обавили др Д. Јовановић и мр Р. Гајић, геолози Геозавода из Београда, на чијем труду и уложеној енергији се дубоко захваљујем. На основу прелиминарног резултата порекло горског кристала у насељу треба тражити ван окана Малог Штурца, можда у околини Рековца, источно од Гривца (у припреми текст: Продукција горског кристала на неолитским налазиштима).

површина и концизнију морфологију у односу на природне форме, минималистички прилагођене пословима вађења руде у окнима Рудне Главе, мобилијар са Малог Штурца афирмативно говори у прилог позније фазе експлоатације од градачке (Богосављевић-Петровић 1988: 13-35; Bogosavljević-Petrović 1995 a: 37-44).

У историји рударства и металургије на централном Балкану рудник на Малом Штурцу је од велике важности. Иако скромног обима истражних операција показао је потенцијал великог рударског замаха који се огледа у разгранатости окана, могућност широког датовања експлоатације од фазе старијег неолита до бронзаног доба, као и најважнији квалитет, да је у истом рудном простору обједињена експлоатација металних и неметалних сировина. Наведени подаци пре свега упозоравају да рудник на Малом Штурцу треба посматрати кроз питање континуитета рударства, од експлоатације горског кристала у периоду старијег и млађег неолита, преко коришћења бакарне руде и експлоатације халкопирита, која би могла да се веже, уз керамички мобилијар, до у рану фазу бронзаног доба. Сви наведени атрибути били би до краја објашњени наставком истраживања, што би учврстило слику развоја праисторијског рударства у региону. Узорци руде из окана нису анализирани физичко-хемијским методама, осим сировина употребљених за израду батова (Богосављевић-Петровић 1988: 23, 24). У најновије време анализирана је група горског кристала из окна 5 и 6, и узорака из Гривца, о чему ће бити више речи у тексту посвећеном употреби овог материјала током неолита на централном Балкану. Најновије аутопсије површинских налаза са локалитета из околине Аранђеловца указују на присуство горског кристала и његову екстракцију и употребу.³ Картирање налаза раних металних предмета, пре свега од бакра у околини Рудника, упућује нас на ретке примере као што је секира крстастог типа из Прањана и остава бронзаних гривни из Горњих Бранетића датована у хоризонт II по хронологији М. Гарашанина (Stojković 1982: 37-56; Никитовић 1992: 23-26). Оба налаза гравитирају ка сфери налаза из западне Србије и немају директан контекст са продукцијом Штурца, док остава излази из хронологије активности рудника. Утолико пре треба систематизовати необјављене металне налазе из ареала Рудника и обавити физичко-хемијска тумачења

13/ На позив Н. Радојчића из Народног музеја у Београду, Д. Антоновић (Археолошки институт, Београд) и В. Богосављевић-Петровић (Народни музеј у Краљеву) прегледале су почетком октобра 2004. површинске налазе из музејске збирке и приватних колекција са неолитских налазишта из околине Аранђеловца. У материјалу су уочене типичне структуре радионичких и продукцијских налазишта са мноштвом полуфабриката тесли, језгара, као и горског кристала и опсидијана.

евентуалне повезаности производног круга од извора до предмета са центром из регије Малог Штурца. У контексту ових података бива јаснији циљ истраживања на простору Шумадије у периоду неолита и енеолита, који уз богатство минералних депозиција представља пример оптималних услова за развијање великих насеобина и густу мрежу инфраструктурних станица у процесу добављања и транспорта сировина.

РАМАЋА - КРИВО ПОЉЕ

Као први регистровани рудник неметалних сировина Рамаћа пружа информације најопштијег карактера о типу рударења на основу дводневне интервенције (Јовановић, Милић 1988: 57-60). На Рамаћи је експлоатисан зелени опал, који по студијама јувелирских сировина из шумадијског региона представља крти материјал, са хаотичним распоредом микропрслина (Илић 1998: 106). Поједине партије са сочивасто присутним калцедоном, представљају погодне зоне за обраду, док су остали делови често у категорији отпада. У извештајима са интервенције децидно се наводи категорија одбитака и категорија отпадака из првог степена обраде великог оруђа, као и налаз полуфабриката-тесле од зеленог опала (Јовановић, Богдановић 1990: 83). Оно што уноси продужени знак питања, јер само присуство сировина не гарантује и хронолошку опредељивост, у којим центрима је употребљавана продукција овог рудника опала. До сада није регистрована употреба овог материјала на оближњим публикованим локалитетима, као што су Гривац, Дивостин или Бања. С обзиром да се у лежишту, у напрслинама зеленог опала, налази на калцедон, јаспис и ахат, претпоставља се њихова употреба на насељима из периода старијег неолита (Јовановић, Богдановић 1990: 83). Овде треба нагласити да се потенцијална лежишта често налазе у околини наведених насеља, али да нису предузете озбиљније анализе сировина и детекција њихових изворишта осим праћења геолошке карте и литературе. У том смислу треба истраживати локалитете са простора западне и северне Шумадије, карактеристичне пре свега богатством заступљених минералних сировина и различитих категорија у изради оруђа и оружја као површинских налаза. Географски, лоцирани су на краћем растојању од наведених.

Помак у истраживању рударства камених сировина догодио се управо у откривању површинских форми старих радова и позајмишта на Рамаћи. Након тога постало је јасније у каквим географским диспозицијама и амбијенталним просторима се могу очекивати форме рударења овог типа јужно од Саве и Дунава. Постојање лежишта, рецентна експлоатација, маса отпадног материјала као последица екстракције, определила је прве истраживаче, Б. Јовановића и

Ч. Милића да истакну значај рудокопа, иако је било немогуће поуздано детерминисати време коришћења без детаљне обраде прикупљеног каменог материјала (Јовановић, Милић 1988: 59). Посредне аналогије које се везују за присуство опала полудрагих врста и кварца, као основних сировина старијенеолитске традиције у технологији обраде камена, и близина неолитских локалитета, остају хипотетичне.

ЛОЈАНИК-МАТАРУШКА БАЊА

Други идентификовани рудник неметалних сировина, силификованог дрвета и опала на територији централног Балкана, Лојаник, уједно је споменик природе и археолошко налазиште (сл. 2). Прве назнаке да је брдо Лојаник потенцијални рудник потичу из периода обраде плочничке скупине окресаног камена са Дивљег Поља, када се налаз силификованог дрвета и опала из насеља

Сл. 2

Положај рудника Лојаник ♦ у односу на најближа праисторијска насеља: 1 Црквине, 2 Попов Поток, 3 Рибница, 4 Кованлук, 5 Дивље Поље

Fig. 2

Position of Lojanik mine ♦ in relation to the nearest prehistoric settlements: 1 Crkvine, 2 Popov Potok, 3 Ribnica, 4 Kovanluk, 5 Divlje Polje

повезује са богатим депозицијама брда Лојаник, Пећинског потока и Кременјак у Матарушкој Бањи (Bogoslavjević 1990: 31). Међутим, тек током 2004. године поуздано се идентификују непоремећене зоне брда са аутентичним пра-

Сл. 3

Лојаник: кружно удубљење рударске експлоатације

Fig. 3

Lojanik: circular mine shaft

историјским рударењем.⁴ Рецентна експлоатација и потрага за моћним слојевима силификованог дрвета ради израде брусева за оштрење, довела је до комплетне девастације северне стране заштићеног природног добра и научног резервата. Утолико је било теже дефинисати оригинални материјал и форме рударења, све до детаљнијег прикупљања и анализирања налаза са јужне падине.

Идентификовано је десетак кружно-овалних удубљења са налазима стотине окресаних и цепаних сировина, које представљају типичан пратећи материјал у рударским интервенцијама (сл. 3). Уочене су форме раскопа, карактеристичног пробног рова-профила, чиме су добијени основни подаци о квалитету, дубини и моћности депозита (сл. 4). Да би се прикупили подаци о постојању праисторијског рудника за експлоатацију неметалних сировина, на Лојанику је изведена прелиминарна проспекција са картирањем површинских налаза

/4/ Почетком марта 2004. обављена је теренска интервенција скромног обима на јужним странама Лојаника у саставу: А. Маричић, техничар Народног музеја у Краљеву, S. Bournes, студент Université de Provence и В. Богосављевић-Петровић, археолог Народног музеја у Краљеву.

на унапред одабраном рударском објекту (целина 1). Постављена је мрежа локуса димензија 1x1 m дужом страном север-југ. На површини осам квадрата прикупљено је преко 1.500 примерака индустрије окресаног камена. Њихов распоред дефинитивно говори о прелиминарној селекцији сировина на лицу места и радионичком типу налазишта уз рудни извор (сл. 5). У бази података анализирани су основни атрибути скупине окресаног камена из целине 1 по параметрима како је обрађиван материјал из насеља.

Сл. 4

Лојаник: пробни ров-раскоп, са запада

Fig. 4

Lojanik: test trench from the west

Без детаљнијег прегледа структуре сировина, која ће бити предмет посебног рада када се комплетна проспекција терена доврши, треба нагласити присуство следећих фактора:

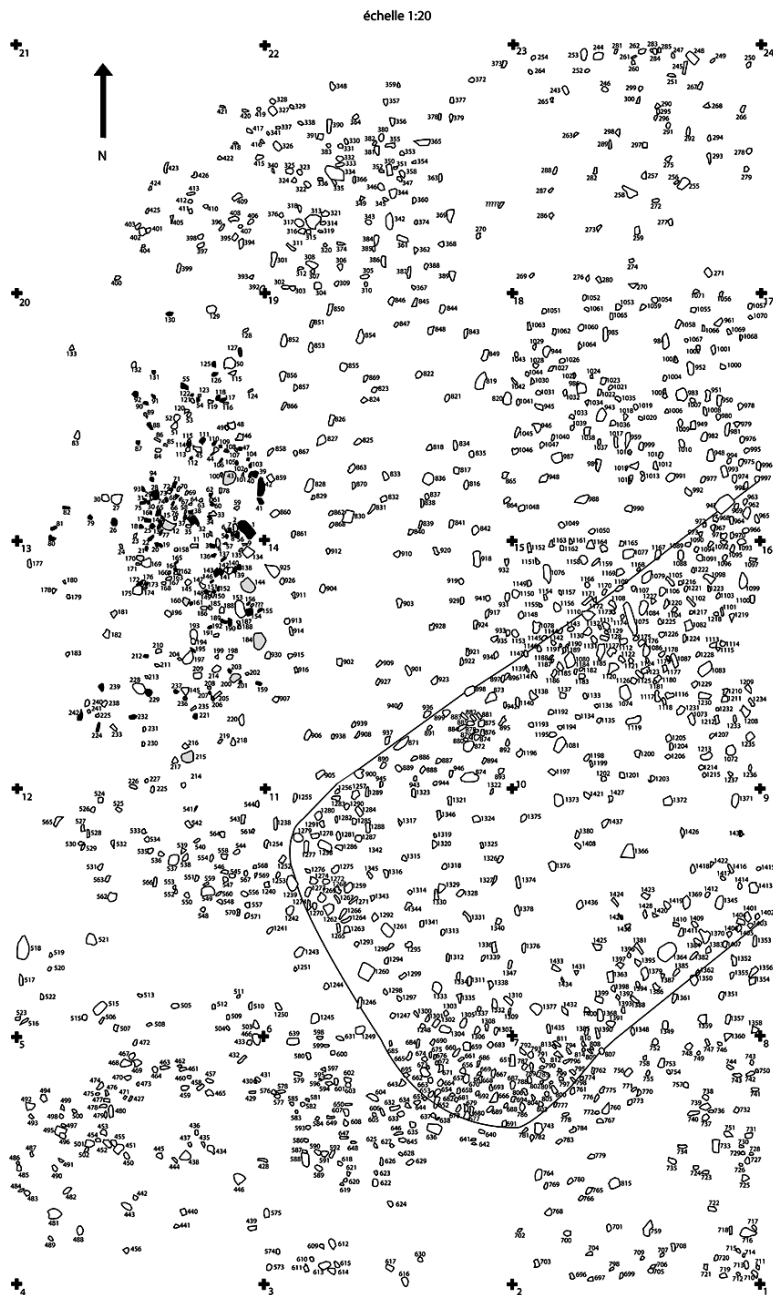
- степенести низ удубљења кружно-овалне форме и удубљења типа раскопа на јужној падини подсећа на ситуацију и положај рударских форми на Рамаћи (сл. 6)
- депозити одбаченог каменог материјала поред старог рада, где се издвајају површински изливи са кортексом, сировине, одбачене сировине и продукција из прелиминарне селекције (сл. 7)

Mataruska Banja - Lojanik 2004.
Relevé de surface.

0 25 50 cm.

31	22	23	24
O	N	M	
10	9	8	7
J	K	L	
13	14	15	16
I	H	G	
12	11	10	9
D	E	F	
5	6	7	8
C	B	A	

organisation générale
de la zone relevée

Сл. 5

Лојаник: целина 1- мрежа са картираним налазима (снимио: Stephane Bournes)

Fig. 5

Lojanik: lot 1 – grid with mapped finds (drawing: Stephane Bournes)

- покретни археолошки материјал: нодуле, кортикални одбици, примарни одбици и сечива, пре-језгра, језгра, ударач-бат (сл. 8)
- уз целину 1, као и спорадично на јужној падини, региструју се ретуширани комади оруђа
- директна аутопсија са материјалом из земунице 1 на насељу Црквине у оближњем селу Конарево макроскопски је идентична са мобилијаром из рудника (Богосављевић-Петровић 2000: 22, Т. IV).

За потврду Лојаника као аутентичног рудничког терена битно је препознавање геолошког порекла депозита и основне структуре материјала. Брдо силификоване шуме настало је у оквиру чачанско-краљевачког басена раседањем, уз поновљене седиментације дуж неколико дубинских радијалних раседа током миоцена и квартара. У миоценским конгломератима се јавља силификација четинарских и белогоричних стабала, која је доминатна уз опале из процеса прегрејаних пара и гасова хидротермално измењеног серпентинита и пе-

Сл. 6

Лојаник: јужна падина, стари рударски радови под вегетацијом

Fig. 6

Lojanik: south slope, ancient mining shafts covered with vegetation

Сл. 7

Лојаник: површински налази опала и силификованог дрвета, прелиминарна селекција

Fig. 7

Lojanik: surface finds of opal and silicified wood, preliminary selection

ридотита, који изграђују стране потока Кремењак и Пећинац (Група аутора 1977: 274). Огромна количина масивних примерака опала, цепаних ради добијања погодних предложака за формирање језгра, са централним хрптом који је претрпео поновљене перкусије, као и одлучујућа количина отпада, сугеришу рударски карактер налазишта (сл. 9). Масивни одбици са трагом кортекса и непаралелним фацетама одбијања из процеса прве фазе окресивања нодула и бројни нуклеуси за одбитке и ламеле чине ову колекцију артикулисаним у правцу радионице за прелиминарну обраду језгара поред непосредног извора сировина (Т. I, 1-3). Материјал је сличан неправилним језгрима која су често у функцији перкутера, примерцима из Grimes Graves-а у Британији (Holgate 1995: 152, Fig. 11.6), Valle Lagotara (период халколита и раног бронзаног доба) у Италији (Maggi et al. 1995: 199-206, Fig. 13. 1, 2), материјалу из неолитског рудног комплекса Tomaszow у Пољској (Schild 1995: 462-464, Fig. 8. Pl 2). Унутар површине целине 1 нађено је више језгара са одбицима из процеса продукције за експлоатацију сечива (Т. I, 4-6). Истовремено присутна је велика група налаза корекционих сечива и одбитака, који потичу из процеса финалне обраде јазгара за даље коришћење (Т. II, 1-5). Иако је реч о индустријским примерцима, класична аналогија се може извести са језгрима из радио-

Сл. 8

Лојаник: камени ударач-бат са усеченим жлебовима на латералним ивицама

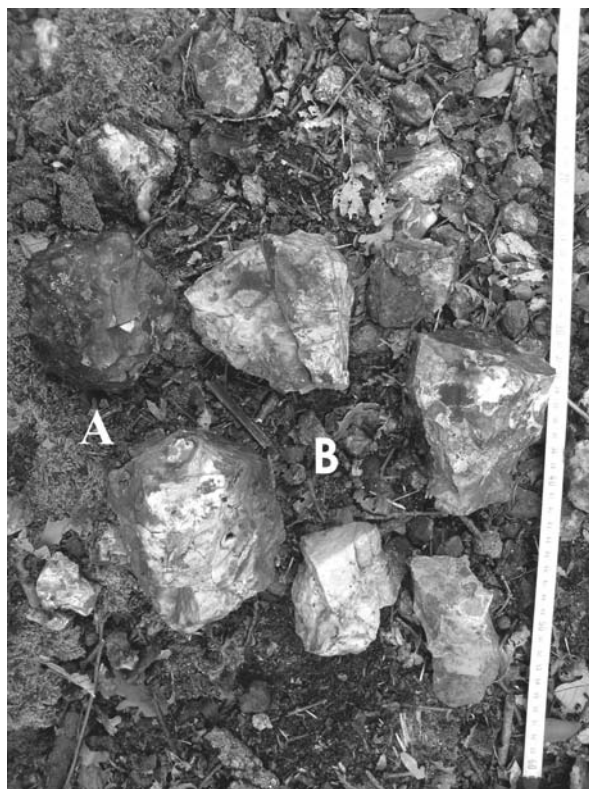
Fig. 8

Lojanić: stone hammer with engraved grooves on lateral edges

нице „Široká u lesa“ (Vedrovice-Zábradovice, Чешка), типичних за заједнице раног неолита. Рудник се налази у радијусу 5 km од насеља са којима је у директној вези (Mateišicová 1995: 281-285). На масивним одбицима са нашег налазишта често је формиран парцијални и на-зупчани ретуш, који ове комаде сврстава у масивна оруђа типа по-струшки и једним делом у оруђа са двојаким употребом, у функцији пострушке и перкутера (Т. II, 8, 10, 15, 16). Пострушке са Лојаника су формом, техником обраде, и пого-тову начином формирања ретуша веома сличне материјалу са налази-шта Korlát-Ravaslykтеó из северо-сточне Мађарске. Поред оруђа, тип налазишта и начин откривања ин-спиративни су као низ сигурних ослонаца за идентификацију Лоја-ника (Simán 1995: 41-58, Fig.10).

Масивни фрагментовани комад са непаралелним фацетама од претходног од-бијања, који на бочним ивицама носи трагове дубоко усеченог јамичастиг ре-туша, као и трагове ретуширања и употребе на проксималном крају, предста-вља типични рударски мобилијар (Т. II, 14). Аналогије се могу извести са при-мерцима из процеса екстракције у руднику Jablines „Le Haut-Château“ и из Немачке, у Лусбергу, руднику из периода финалног неолита (Bostyn, Lanchon 1992: 146-152; Weiner 1995: Fig. 2.6). На налазишту Jablines често су налажени масивни комади камена који су представљали средњу фазу у процесу продук-ције тесли. Примерци са Лојаника по свом волумену и општем изгледу подсе-ћају на наведену категорију (Bostyn, Lanchon 1992: Fig. 145, 146, Sl. 9).

Поред карактеристичног покретног материјала на Лојанику је дефинитивно конкретно потврђена још једна чињеница која је распршила дугогодишње за-блуде о богатству и бројности врста сировина за израду каменог оруђа. На по-четку проучавања технокомплекса неолита било је више него јасно да макро-скопски одређене врсте материјала искључиво представљају субјективну про-цену истраживача на основу боје, изражене цепљивости и провидности. Уко-

Сл. 9

Лојаник: површински налази сировина: А прејезгро; В фрагменти нодуле

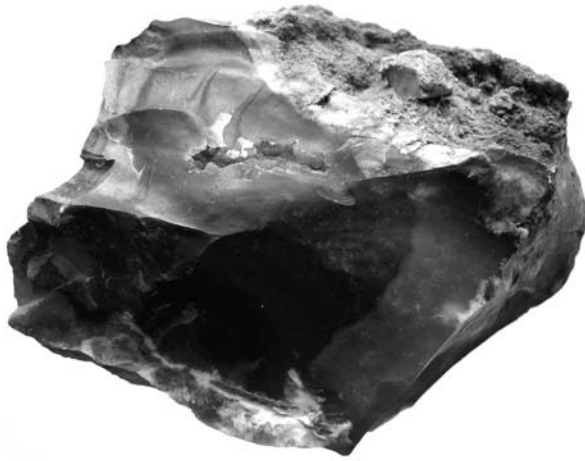
Fig. 9

Lojanik: surface finds of raw materials: A precore; B fragments of nodule

лико се у таквој колекцији спроведу микроскопске и остале физичко-хемијске анализе, као на пример на Гомлави или Винча-Бело Брдо, или Дивљем Пољу, постаје евидентно смањивање броја сировина које учествују у производњи оруђа и оружја. На масивном комаду са Лојаника забележено је неколико партија материјала различитог квалитета и боја, које када се појаве као самостални примарни одбици, сечива или ретуширана оруђа, стварају утисак о бројности заступљених сировина. Очигледно је, као на слици 10, да се погодне партије издвајају и самостално користе у даљој производњи окресивања.

Досад на Лојанику нису регистровани керамички фрагменти који би за почетак могли грубо да дефини-

шу време екстракције. С обзиром да нису урађени ни основни пробни профили, постоји могућност да се коштани алат и керамички налази идентификују у евентуалним испунама окана или приступних платформи. На располагању остаје површински материјал, чије карактеристике су наведене, као и пар опсервација са најближих насеља, Црквине у селу Конарево и Дивље Поље у Ратини, оба надамак Краљева (сл. 2). Упоређивањем са налазима из земунце 1 (Црквине-Конарево), са дугим листоликим примарним одбицима и сечивима, као и производњом језгара, где је такво радно место регистровано, као и директним упоређењем са врстама сировина са Лојаника, недвосмислено је потврђено јединствено порекло материјала. На Црквинама је у питању двослојно насеље на великој површини од преко 50 ha, где се хоризонти старијег гвозденог доба и ране фазе старчевачке културе мешају у зонама остатака ар-

Сл. 10

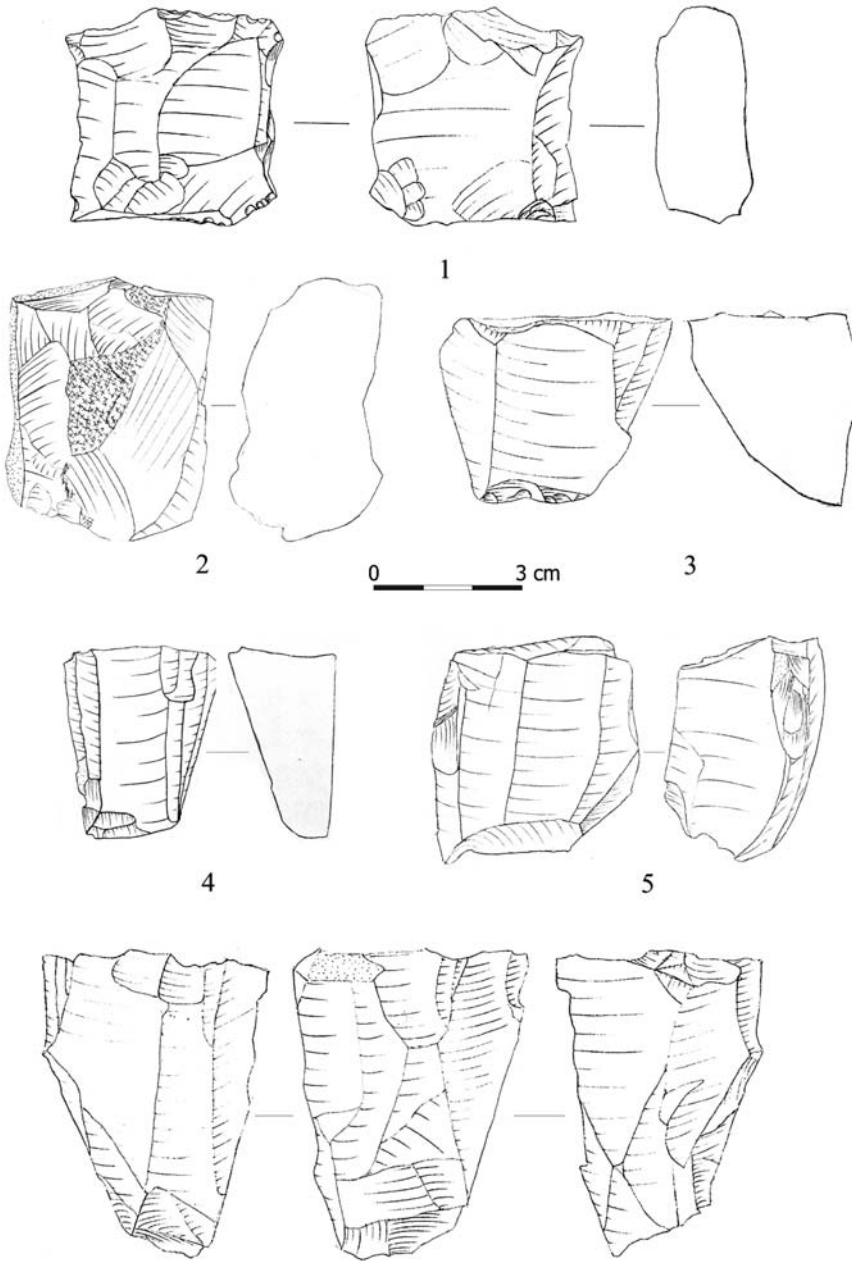
Лојаник: масивни фрагмент сировине са деловима различите обојености материјала истог састава

Fig. 10

Lojanik: massive piece of raw material with segments of different color of the material of identical composition

маргиналним ретушом (Т. II, 11, 12, 13), као и корекциони одбици и сечива истог типа ретуша (Т. II, 7, 9). Сличан материјал је забележен на насељу из старијег гвозденог доба Кованлук, источно од града, који је датован у период старије гвозденог доба (документација Археолошког одељења Народног музеја у Краљеву). Одређен немаран однос према предлошку, као и парцијални ретуш, често започет и недовршен, представља карактеристику окресаног материјала тако позне провенијенције као што је насеље у Кованлуку. С друге стране, радионички процес производње примарних сечива са припремљених једно-платформних језгара од разнобојних опала на нивоу земунице из старијег неолита, говоре о поступку старчевачког технокомплекса и коришћењу примарних форми са највећом пажњом. Склоност ка дугим предлошцима у случају Црквина је последица сировинског потенцијала надомак насеља - Лојаника, околних потока као и флувијалног депозита Ибра, који је допирао до доњег нивоа речне терасе праисторијског насеља. У овом контексту се на Лојанику могу упоређивати пре свега сировине, продукција језгара, затим рударски алат и на крају оруђа са маргиналним ретушом чиме се отварају врата хипотези о дугом континуираном процесу експлоатације, од периода старијег неолита до прото-историјских епоха.

хитектуре (Богосављевић-Петровић 2000: 23). Прецизна раздвојна линија у окресаном материјалу халштатске и старчевачке провенијенције није могућа све до момента откривања већег броја стамбених објеката у положају хоризонталне стратиграфије. Међутим, и на овом нивоу обрађених података, уочава се неколико технолошких параметара који представљају својства која се могу приписати једном од два постојећа технокомплекса: у горњим слојевима земунице, као и на деловима јужне падине брда Лојаник региструју се одбици са парцијалним

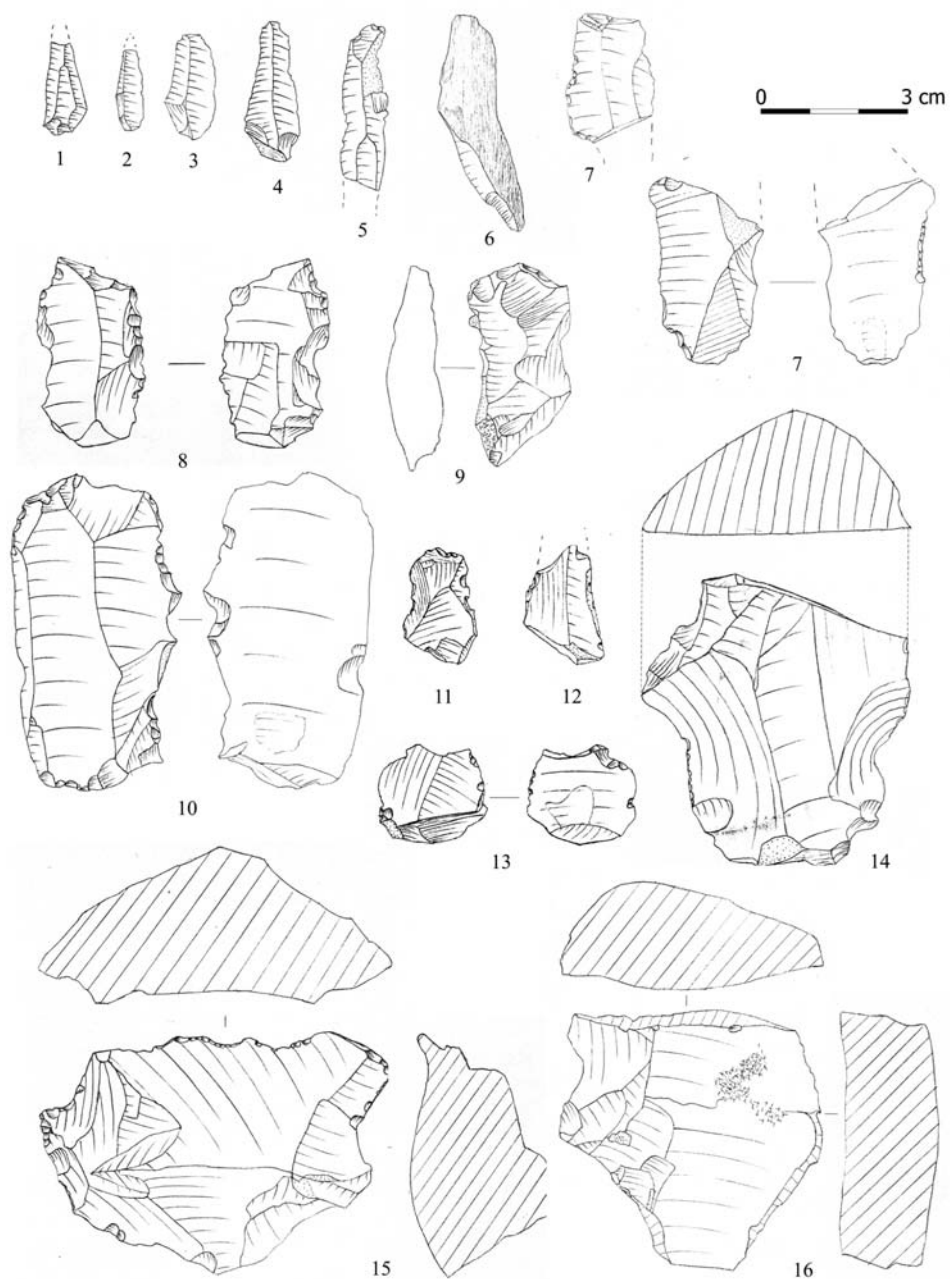

Табла I

Лојаник: језгра за одбитке (1, 2) и сечива (3-6)

Plate I

Lojanik: cores for flakes (1, 2) and blades (3-6)

Табла II

Лојаник: корекциона сечива, одбици и регулирано оруђе

Plate II

Lojanik: correctional blades, flakes and retouched tools

У претходном излагању издвојиле су се категорије рудника металних и рудника неметалних сировина природом екстракције и проблематиком коју за собом појединачно повлаче. Пошто су посматрани кроз значај и генезу истраживања, дефинисани као један од неопходних фактора за решавање културно-хронолошких односа, посредним путем је доказано да праисторијски рудници на централном Балкану имају свој континуитет постојања кроз дужи временски период. Мали Штурац и Лојаник представљају налазишта са могућом дугом експлоатацијом кроз праисторију, током старијег и млађег неолита до бронзаног и гвозденог доба. Рудна Глава директно потврђена експлоатацијом током градачке фазе, на осталим деловима комплекса представљала је примамљиво позајмиште и током каснијих епоха (Kondić 1982: 106-109). Рамаћа у контексту територије којој припада извесно је коришћена током неолита. О осталим епохама за сада нема довољних података. Пратећи историјат истраживања уочава се један феномен: од времена комплексног размишљања проф. М. Васића не јавља се ниједно име до епохалног рада Б. Јовановића у последње три деценије XX века. Одељак рударске археологије и металургије почива на откривању, истраживању и интерпретацији истраживача Рудне Главе, Малог Штурца и Рамаће.

Иако је слика о културном и хронолошком развоју рудничких комплекса непотпуна због делимично обављених истраживања, осетно је повећан последњих година број научних студија и пројеката који се везују за рудне изворе праисторије. Коначно, након седам деценија од првих систематичних и модерних истраживања на Балкану, српска археологија се полако помера од типолошких класификација класичног покретног материјала ка проучавању неопходних услова за дефинисање појава. У том смислу највећи значај припада открићу Рудне Главе и комплетној проблематици коју је такав ревивр за собом донео. Када су се обавила прва аналитичка истраживања узорака руда, металних предмета и шљаке, појавили су се проблеми конкретног реконструисања процеса рударства и металургије у источној Србији. Иако остаје широки простор за тумачење резултата анализа физичко-хемијских метода, евидентан је помак од размишљања, на основу класичних метода истраживања о Рудној Глави као главном извору бакарне руде за шири регион, до пролаза ка даљем решавању ове загонетке. Свако будуће тумачење типолошких својстава археометалуршких налаза биће хипотетично уколико се не формира база података о квалитету металних сировина, металних предмета и не одреде основни параметри структуре и порекла сировина за одређене регије. У овом правцу се креће истраживање рудника на Малом Штурцу, који може да укаже на металуршке центре и да својим резултатима покрене решавање проблема на регионалном нивоу.

До момента када су током осамдесетих година прошлог века започела интензивна проучавања каменог оруђа и оружја са праисторијских насеља, пре тога са мезолитских манифестација у Ђердапу, није постојао систематични приступ у проучавању начина добављања и коришћења камених сировина. Појавом проблема унифицирања и корелације сировинског материјала, а самим тим и могућности праћења одређених облика трговине, наметнуо се проблем решавања порекла камених материјала. Велики недостатак ове врсте проучавања јесте чињеница да су до сада детектована само два рудника камених сировина (Рамаћа и Лојаник) и област Кременац-Хум-Рујник, комплекс различитих функција који се везује за већи број временских епоха. Њима предстоји пре свега комплексна проспекција, археолошко истраживање и на крају обрада материјала и тумачење. С једне стране умножен је број насеља са којих је обрађен материјал индустрије окресаног и глачаног камена, евидентиран је вавилонски однос ка термилолошким недоумицама идентификовања сировина, формиран је теоријски приступ лоцирању рудних потенцијала. На другој страни налазе се два регистрована рудника опала, богатство речних токова јужно од Саве и Дунава и скроман обим извршених физичко-хемијских анализа. У последњем сегменту шири се ново поље рада на дефинисању основних камених сировина које се налазе у употреби у праисторијским насељима и откривања њиховог порекла. У том смислу флувијални депозит је прилично сигуран извор и оставља могућност да се недостаји предузетих истраживања лако објасне употребом облутака из секундарног лежишта. Ипак, у праисторијским колекцијама материјала издваја се неколико врста, као што су силификовани кречњаци, мекани камен (магнезит и разне врсте туфова), рожнац, стене вулканског порекла, метаморфисане, које су добављане из рудних центара. Неопходно је извести повезивање сировина из насеља са конкретним местима експлоатације. Тиме започиње процес реконструкције трговачких односа и односа размене између праисторијских насеља.

На основу претходних података, чиме је истакнут значај рудних налазишта и њиховог истраживања, очито је да локалитет Лојаник код Матарушке Бање може да пружи одговоре на многа питања овде постављена. Уз детаљно снимање пада терена, лоцирање рударских форми, картирање свих површинских налаза, постављање пробних профила и извођење проспекције геофизичког резистивитета, приступило би се на прави начин откривању зоне у којој су се у праисторији одвијали рударски радови. За сада остаје нит која директно у археолошком материјалу потврђује присутност опала и силификованог дрвета са Лојаника на насељима Црквине и Дивље Поље поред Краљева.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Антоновић 1992

Д. Антоновић, *Предмети од гачаног камена из Винче*, Центар за археолошка истраживања, књига 10, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд 1992.

Antonović 2003

D. Antonović, *Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji*, Arheološki institut, posebna izdanja 37, Beograd 2003.

Antonović 2003 a

D. Antonović, Copper Processing in Vinča, New contributions to the Thesis about Metallurgical Character of Vinča Culture, *Starinar LII/2002*, Beograd 2003: 27-45.

Begeman et al. 1995

F. Begeman, E. Pernicka, S. Schmit-Strecker, Searching for the Ore Sources of Eneolithic and EBA Copper Artefacts from Serbia, u: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, International Symposium, Donji Milanovac, May 20-25 1990, 1995: 143-149.

Богосављевић 1988

В. Богосављевић, Покретни материјал са праисторијског рудника на Малом Штурцу, *Зборник Народној музеја XVIII*, Чачак 1988: 13-36.

Bogosavljević 1990

V. Bogosavljević, *Okresana kamena industrija sa neolitskih naselja Divlje Polje i Trsine*, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Богосављевић 1992

В. Богосављевић, *Okresana kamena industrija sa neolitskih naselja Divlje Polje*, поводом изложбе Технологија обраде камена у неолиту, Народни музеј Краљево, Краљево 1992.

Bogosavljević-Petrović 1995 a

V. Bogosavljević-Petrović, Mining Hammerstones of Prljuša-Mali Šturac Site, u: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, International Symposium, Donji Milanovac, May 20-25 1990, 1995: 37-44.

Богосављевић-Петровић 1999

В. Богосављевић-Петровић, Ка проблему идентификације рудничких и

радионичких налазишта камених сировина у периоду неолита и енеолита, *Старинар XLIX/1998*, Београд 1999: 155-166.

Богосављевић-Петровић 2000

В. Богосављевић-Петровић, Стара насеља на подручју данашњег Краљева, у: *Рудо Поље-Крановац-Краљево (од првих помена до Првој светској рати)*, Н. Тасић, Д. Драшковић (ур.), Београд-Краљево 2000: 9-32.

Bogosavljević-Petrović 2001 a

V. Bogosavljević-Petrović, New Results of the Study of Chipped Stone Industry of the Vinča Culture, *Viminacium 12*, Požarevac 2001: 35-50.

Богосављевић-Петровић 2001 б

В. Богосављевић-Петровић, Винчанска кремена индустрија, проблем употребе и дистрибуције сировина са освртом на долину Западне Мораве, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Н. Тасић, Е. Радуловић (ур.), Крушевац-Београд 2001: 139-150.

Богосављевић-Петровић 2001, у штампи

В. Богосављевић-Петровић, Окресана камена индустрија са насеља Гривац, у: *Гривац: насеља протостарчевачке и винчанске културе*, М. Богдановић (ур.), Крагујевац 2001.

Bostyn, Lanchon et al. 1992

F. Bostyn, Y. Lanchon, dir., *Jablins: Le Haut Château (Seine-et-Marne): une minière de silex au Néolithique*, Documents d'archéologie française n° 35, Ed. de la Maison des sciences de l'Homme, Paris 1992.

Davies 1937

O. Davies, Prehistoric copper-mine at Jarmovac near Priboj na Limu, *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, XLIX 1*, Sarajevo 1937: 1-3.

Дерикоњић 2005

С. Дерикоњић, Археометалуршки и рударски центар Јармовац код Прибоја на Лиму, прелиминарни извештај о археолошким ископавањима у 2003. и 2004. години, *Гласник друштва конзерватора Србије 29*, Београд 2005: 33-36.

Di Lernia et al. 1995

S. di Lernia, G. Fiorentino, A. Galiberti, R. Basili, The Early Neolithic Mine of Defensola «A» (A 18): flint exploitation in the Gargano Area, *Archaeologia Polona vol. 33*, Warsaw 1995: 119-132.

Dimitrijević-Tripković 2003

V. Dimitrijević, B. Tripković, New Spondylus Findings at Vinča-Belo Brdo:

1998-2001 Campaigns and Regional Approach to Problem, *Starinar LII/2002*, Beograd 2003: 47-62.

Garašanin 1951

M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, Ljubljana 1951.

Garašanin 1979

M. Garašanin, Vinčanska grupa, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolitsko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979: 145-207.

Група аутора 1977

Група аутора, Чачанско-краљевачки (или западноморавски) басен, *Геологија Србије II-3, Стратиграфија, Кенozoик*, Завод за регионалну геологију и палеонтологију Рударско-геолошког факултета у Београду, Београд 1977: 270-275.

Holgate 1995

R. Holgate, Neolithic Flint Mining in Britain, *Archaeologia Polona, vol. 33*, Warsaw 1995: 133-161.

Ilić 1998

M. Ilić, *Juvelirske mineralne sirovine i njihova nalazišta u Srbiji*, Rudarsko-geološki fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd 1998.

Kondić 1982

V. Kondić, Poznorimska galerija u Rudnoj Glavi, u: *Rudna Glava, najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu* (B. Jovanović et al.), I. Janković (ur.), Muzej rudarstva i metalurgije Bor, Arheološki institut Beograd, Posebna izdanja, knj. 17, Bor-Beograd 1982: 106-109.

Jovanović et al. 1982

B. Jovanović et al., *Rudna Glava, najstarije rudarstvo bakra na Balkanu*, Muzej rudarstva i metalurgije, Arheološki institut, posebna izdanja, knjiga 17 (ed. I. Janković), Bor-Beograd 1982.

Јовановић 1988

Б. Јовановић, Прљуша-Мали Штурац, праисторијски рудник бакра и горског кристала на Руднику, *Зборник радова Народног музеј XVIII*, Чачак 1988: 5-12.

Jovanović 1988 a

B. Jovanović, Early Metallurgy in Yugoslavia, u: *The Beginning of the Use of Metals and Alloys*, Cambridge, Massachussets, London 1988: 69-79.

Jovanović 1991

B. Jovanović, Die Rolle der frühäneolithischen Metallurgie des Balkans, u: *Die Kupferzeit als historische Epoche II*, J. Lichardus (Hrg.), Bonn 1991: 575-580.

Jovanović 1993

B. Jovanović, Archaeological comment to E. Pernicka's et al. "Eneolithic and Early bronze Age copper artefacts from the Balkan and their relation to Serbian copper ores", *Praehistorische Zeitschrift* 68-1 1993: 55-57.

Jovanović 1994

B. Jovanović, Gradac Phase in the Relative Chronology of Late Vinča Culture, *Starinar XLIII-XLIV/1992-1993*, Beograd 1994: 1-11.

Jovanović 1995

B. Jovanović, Continuity of the Prehistoric Mining in the Central Balkans, u: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, Jovanović B. (ed.), International Symposium, Donji Milanovac, May 20-25 1990, Bor-Beograd 1995: 29-35.

Jovanović 1995 a

B. Jovanović, Late Vinča settlement Divostin IIb: Cultural changes in the Early Eneolithic of the Central Balkans, u: *Settlement patterns*, Scienze uomo 4, Verona 1995: 51-54.

Jovanović 1999

B. Jovanović, Technological Significance of Hoards from Rudna Glava, the Copper Mine of Vinča Culture, *Starinar XLIX/1998*, Beograd 1999: 179-183.

Јовановић 1999 а

Б. Јовановић, Металургија бакра у јужним и источним областима винчанске културе, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку* (М. Васић, Д. Маринковић ур.) Прокупље 1999: 55-60.

Јовановић, Милић 1988

Б. Јовановић, Ч. Милић, Рудник опала Криво Поље код Крагујевца, *Зборник радова Народног музеја, XVIII*, Чачак 1988: 57-60.

Јовановић, Богдановић 1990

Б. Јовановић, М. Богдановић, Главица, Криво Поље - праисторијски рудник опала, *Гласник Српског археолошког друштва* 6, Београд 1990: 82-84.

Jovanović, Antonijević 1997

B. Jovanović, I. Antonijević, Prehistoric Mining in Djerdap Region, u: *Geology in the Danube*, Donji Milanovac - Orsova 1997: 245-248.

Калуђеровић, Ђурић-Славковић 1995

З. Калуђеровић, Н. Ђурић-Славковић, Културно геолошки комплекс Хумска Чука-Кременац, *Защита природе* 48-49 (1995-1997), Београд 1995: 213-221.

Kaczanowska, Kozłowski 1986

М. Kaczanowska, J.K. Kozłowski, Gomolava-Chipped Stone Industries of Vinča Culture, *Prace Archeologiczne* 39, Warszawa-Kraków 1986.

Kaczanowska, Kozłowski 1990

М. Kaczanowska, J.K. Kozłowski, Chipped Stone Industry of the Vinča Culture, u: *Vinča and its World*, International Symposium The Danubium Region from 6000 to 3000 B.C., Belgrade 1990: 35-47.

Kozłowski, Kozłowski 1984

J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski, Chipped Stone Industries from Lepenski Vir, Yugoslavia, *Preistoria Alpina* 19-1983, Trento 1984: 259-294.

Krajnović, Janković 1995

D. Krajnović, S. Janković, Copper Mineralization as Potential Raw Material Source of Ancient Copper Metallurgy in Serbia, u: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, International Symposium, Donji Milanovac, May 20-25 1990, Bor-Beograd 1995: 21-27.

Krajnović et al. 1995

D. Krajnović, S. Janković, B. Jovanović, B.I. Lorenz, M.K. Pavićević, G.A. Wagner, Early Copper Production in Serbia: Potential Ore Sources and Archaeometallurgical Studies on Slags, u: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, International Symposium, Donji Milanovac, May 20-25 1990, Bor-Beograd 1995: 59-67.

Mateiciucová 1995

I. Mateiciucová, CZ 4 Krumlovský les, Znojmo district, *Archaeologia polona* 33, Warsaw 1995: 281-285.

Maggi et al. 1995

R. Maggi, N. Campana, F. Negrino, Valle Lagorara (I 28): a Quarry of radiolarite (jasper) exploited during the Copper and Early Bronze Ages, *Archaeologia Polona*, vol. 33, Warsaw 1995: 187-208.

Milojčić 1949

V. Milojčić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin 1949.

Никитовић 1992

Л. Никитовић, Депо бронзаних гривни из Горњих Бранетића, *Зборник радова Народној музеја XXII-XXIII*, Чачак 1992: 23-27.

Pernicka et al. 1993

E. Pernicka, F. Begemann, S. Schmitt-Stecker, G.A. Wagner, Eneolithic and Bronze Age copper artefacts from the Balkans and their relation to Serbian copper ores, *Præhistorische Zeitschrift* 68-1, 1993: 1-57.

Radovanović 1981

I. Radovanović, *Ranoholocenska kремена индустрија са локалитета Падина у Дердапу*, Археолошки институт, Града, knj. 4, Београд 1981.

Radovanović et al. 1984

I. Radovanović, M. Kaczanowska, J.K. Kozłowski, M. Pawlikowski, B. Voytek, *The Chipped Stone Industry from Vinča*, Centre for Archaeological Research, Vol. 4, Београд 1984.

Schild 1995

R. Schild, Pl 2 Tomaszów, Radom Province, *Archaeologia Polona* 33, Warsaw 1995: 455-465.

Simán 1995

K. Simán, The Korlát-Ravaszyuktető workshop site in North-Eastern Hungary (H4), *Archaeologia Polona* 33, Warsaw 1995: 41-58.

Spears 1990

C. Spears, Macrocrystalline Stone Artefacts, u: *Selevac: A Neolithic Village* (R. Tringham, D. Krstić eds.), Monumenta Archaeologica, Volume 15, Los Angeles 1990: 495-520.

Стојановић 1995

Д. Стојановић, Минерални састав старих шљака са Копаоника, *Гласник Српској археолошкој друштва* 10, Београд 1995: 72-78.

Stojković 1982

S. Stojković, Sekire bakarnog doba iz zbirke muzeja zapadne Srbije, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije II*, Bor 1982: 37-56.

Šarić 1999

J. Šarić, *Kремена индустрија најстаријих земљорадничких култура на тлу Србије*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет (докtorsка теза).

Šarić 2003

J. Šarić, Stone as Material for Production of Chipped Artifacts in Early and Middle Neolithic of Serbia, *Starinar LII/2002*, Београд 2003: 11-26.

Šljivar 1996

D. Šljivar, The Eastern Settlement of the Vinča Culture at Pločnik: a Relationship of its Stratigraphy to the Hoards of Copper Objects, *Starinar XLVII/1996*, Beograd 1996: 85-97.

Tringham et al. 1988

R.E. Tringham, A. McPherron, J. Gunn, G. Odell, The Flaked Stone Industry from Divostin and Banja, u: *Divostin and Neolithic of Central Serbia*, A. McPherron and D. Srejović (eds.), Pittsburgh, Kragujevac 1988: 203-254.

Трипковић 2001

Б. Трипковић, Улога опсидијана у неолиту: утилитарни предмети или средство престижа?, *Гласник Српској археолошкој друштва 17*, Београд 2001: 21-41.

Tripković 2004

B. Tripković, Obsidian-Deposits in the Central Balkans? Tested against Archaeological Evidence, *Starinar LIII-LIV/2003-2004*, Beograd 2004: 163-179.

Васић 1932

М.М. Васић, *Преисторијска Винча I*, Београд 1932.

Васић 1936

М.М. Васић, *Преисторијска Винча II*, Београд 1936.

Voytek 1988

B. Voytek, Chipped stone industry of Selevac, Serbia, Yugoslavia, u: *Chipped Stone Industries of the Early Farming cultures in Europe*, J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski (eds.), *Archaeologia Interregionalis*, Warszawa-Krakow 1988: 51-73.

Voytek 1990

B. Voytek, The Use of Stone Resources, u: *Selevac: A Neolithic Village* (R. Tringham, D. Krstić eds.), *Monumenta Archaeologica*, Volume 15, Los Angeles 1990: 437-494.

Valde-Nowak 1995

P. Valde-Nowak, Stone sources from the North-Carpathian province in the Stone and Early Bronze Ages, *Archaeologia Polona*, vol. 33, Warsaw 1995: 111-118.

Weiner 1995

J. Weiner, Les outils d' extraction à encoches en silex et pierre de la Mine Néolithique Final du Lousberg, Aachen (Rhénanie septentrionale-Westphalie, Allemagne), u: *Les Mines de silex au Neolithique en Europe*, Comite des Travaux Historiques et Scientifiques, 1995: 93-106.

PREHISTORIC MINES IN THE CENTRAL BALKANS

The number of investigated prehistoric mines in the territory of Serbia amounts to four sites of the six potentially identified. Of those four two are the mines of metal (Rudna Glava and Mali Šturac) and two are the mines of non-metal raw materials (Ramaća, Lojanik). For talking of development of mining archaeology and metallurgy Serbian archaeology is indebted to B. Jovanović who investigated Rudna Glava, Mali Šturac and Ramaća. The continuity in considering the role of raw materials in the life of prehistoric communities was established by M. M. Vasić, the first investigator of Vinča-Belo Brdo settlement, in his article on cinnabar from Avala. Within last two decade we have witnessed more intensive approach to the study of the problem of mining, procurement, transport and trade of mineral raw materials in the prehistory, in particular during the Neolithic and Eneolithic of the central Balkans.

As being defined after studying of importance and genesis of investigation as one of essential factors for explaining cultural and chronological relations it has been confirmed indirectly that prehistoric mines in the central Balkans have their continuity of existence during rather long period of time. Mali Šturac and Lojanik are sites with long possible exploitation in the prehistory, from the Early and Late Neolithic to the Bronze and Iron Age. Rudna Glava where exploitation was confirmed during Gradac phase has also been attractive borrow site during later periods (Kondić 1982: 106-109). Ramaća considering its surrounding territory has certainly been exploited in the Neolithic.

After seven decades since the first systematic and modern investigations in the Balkans Serbian archaeology shifted in interpretation from typological classifications of standard portable finds towards examination of necessary conditions for defining the phenomena. In this respect the most important were the discovery of Rudna Glava and the problems ensuing from discovery of this shaft. When first analyses of ore samples, metal artifacts and slag had been carried out there emerged the problems of precise reconstruction of processes of mining and metallurgy in the eastern Serbia. Even though there is still wide area for explanation of the results of analyses of physical and chemical methods there is evident advance from considering (on the basis of classical methods of investigation) Rudna Glava as main source of copper ore for the wider region to the lines towards final solution of this enigma.

Until the moment when during the 1980s started intensive study of stone tools and weapons from the prehistoric settlements and somewhat earlier from the Mesolithic sites in the Iron Gates there did not exist the systematic approach in the study of methods of procurement and use of stone raw materials. The emergence of the problem of unification and correlation of raw material and consequently possibility to follow certain forms of trade imposed the problem of determination of origin of stone raw materials in the settlements. Great deficiency of this type of investigations is the fact that for the time being we detected only two mines of stone raw materials (Ramaća and Lojanik) and zone of Kremenac-Hum-Rujnik, complex of different functions related to many chronological epochs. We are now facing in regard of these mines the complex prospection, archaeological investigations and finally study of the material and explanation. On the one hand there are many new sites with studied chipped stone and ground stone material, the Babylonian attitude about terminological biases in identification of raw materials was evidenced and finally theoretical approach in locating the mining potentials was established. On the other hand there are two registered opal mines, abundance in river waterways to the south of the Sava and the Danube and modest scope of performed physical-chemical analyses. Fluvial deposit is considerably reliable source and leaves the possibility to explain limitations of undertaken investigations as a result of use of pebbles from secondary deposits. However, in the prehistoric collections of artifacts could be distinguished few rock types including silicified limestones, soft stone (magnesite and various types of tuffs), hornstone, metamorphic rocks of volcanic origin that had been obtained from the mining centers. It is necessary to link the raw materials from the settlements with actual places of exploitation. This will be the beginning of reconstruction process of commercial contacts and exchange relations between prehistoric settlements.

On the basis of the above mentioned data, which established the importance of ore deposits and their investigation it is obvious that site Lojanik near Mataruška Banja could offer the answers to many questions asked here. The appropriate way to discover the zone of mining activities in prehistoric periods is to undertake detailed survey of the slope of the terrain, to locate mining forms, to map all surface finds, to establish test profiles and to undertake prospection of geophysical resistivity. For the time being we have a link, which directly confirms the presence of opal and silicified wood from Lojanik within archaeological material from the settlements Crkvine and Divlje Polje near Kraljevo.

ГРОБ ИЗ РАНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА СА НЕКРОПОЛЕ ГЛАМИЈА У КОРБОВУ

Локалитет Гламија налази се у атару села Корбово, на десној обали најистуренијег дела меандра Дунава, на око 15 km низводно од Кладова. Народни музеј у Београду вршио је на овом локалитету систематска истраживања 1957. и 1958. године, када је откривена некропола спаљених покојника дубовачко-жубордске групе (Крстић 2003). Приликом ископавања током 1958. године, откривен је један гроб који се на основу стилских и типолошких карактеристика керамичког инвентара хронолошки разликује од гробова истражене некрополе.¹

Према распореду садржаја, гроб је имао оријентацију североисток-југозапад. Садржао је једну урну која је била поклопљена већом коничном зделом. У урни су нађене калцинисане кости одрасле особе и фрагменти мањег суда облика коничне зделе, који су лежали на дну урне, испод костију. Око урне, са северне и јужне стране, налазили су се фрагменти четири суда. Југозападно од урне налазио се већи суд амфороидног типа, који је садржао калцинисане кости детета. Урна је лежала на дубини од 1,43 m а амфороидни суд на 1,38 m (Т. I, 1a, 1b). Општа карактеристика ових судова је да су рађени слободном руком и печени на отвореној ватри.

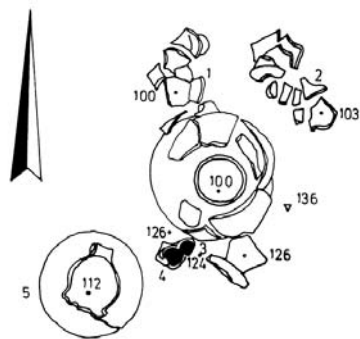
1. Урна крушкастог облика, равнoг обода и ниског цилиндричног врата, мрке боје. На трбуху две вертикалне тракасте дршке, симетрично постављене. Дно равнo. Неорнаментисана. Глина мешана са песком, слабије печена. Реконструисана. В. 38 cm; п.о. 19 cm; п.д. 11,5 cm.² Инв.бр. 16 409 (Т. I, 2).
2. Дубока конична здела благо заобљеног профила, мркoсиве боје са траговима глачања. На ободу вертикална тракаста дршка и три двојно језичасте дршке симетрично постављене на ивици обода. С обе стране тракасте дршке налази се по једно језичасто испупчење. Дно равнo. Неорнаментисана. Глина до-

/1/ Грoб је откривен на веома оштећеном простору у сонди F, на имању Нaсте Никoлић, и обележен је као грoб 33.

/2/ в.- висина; п.о.- пречник отвoра; п.д.- пречник дна.

1 a

1 b

2

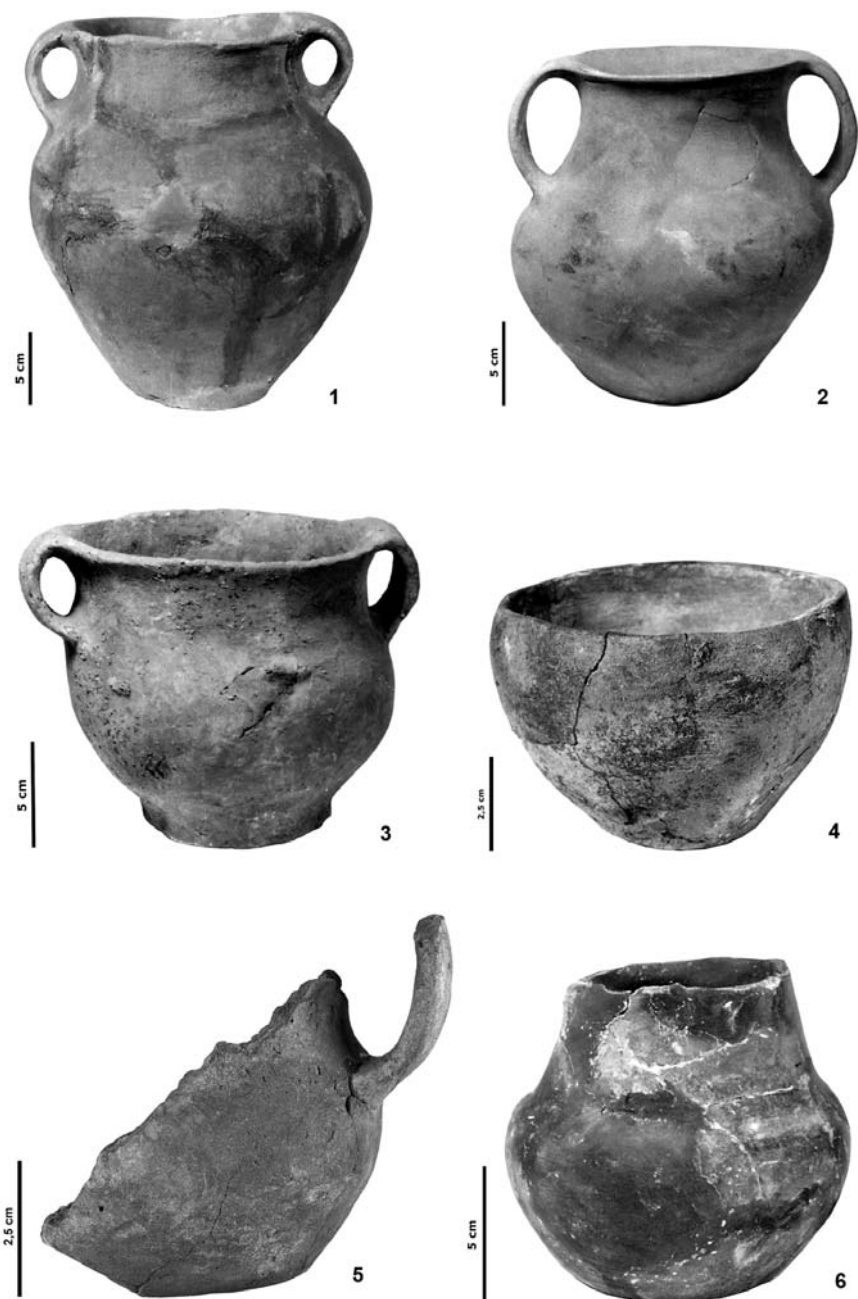
3

Табла I

Plate I

- бро пречишћена, добро печена. Реконструисана. В. 16,7 cm; п.о. 33 cm; п.д. 9,5 cm. Инв.бр. 16 410 (Т. I, 3).
3. Суд биконичног облика са две вертикалне тракасте симетрично постављене дршке које везују обод са раменом. Мрке боје. Раме заобљено са благим прелазом у трбух. Дно равно. Неорнаментисан. Глина мешана са песком, слабије печена. Реконструисан. В. 28,5 cm; п.о. 17 cm; п.д. 10,3 cm. Инв.бр. 19 411 (Т. II, 1).
 4. Суд биконичног облика са вишим вратом и две вертикалне тракасте симетрично постављене дршке које везују обод са раменом. Мрке боје. Дно равно. Неорнаментисан. Глина мешана са песком, добро печена. Реконструисан. В. 21,5 cm; п.о. 14,5 cm; п.д. 9,8 cm. Инв.бр. 16 412 (Т. II, 2).
 5. Суд биконичног облика са две вертикалне тракасте симетрично постављене дршке које везују обод са раменом. Светломрке боје. Дно равно, профилисано. Површина груба, неорнаментисана. Глина мешана са крупним зрнцима песка, слабије печена. Реконструисан. В. 15 cm; п.о. 13,5 cm; п.д. 9,9 cm. Инв.бр. 16 413 (Т. II, 3).
 6. Конична здела задебљаног зида са равним ободом. Мркосиве боје. Дно равно. Неорнаментисана. Глина пречишћена, добро печена. Реконструисана. В. 6,6 cm; п.о. 9,1 cm; п.д. 4,5 cm. Инв.бр. 16 414 (Т. II, 4)
 7. Фрагмент биконичног суда, заобљеног профила са равним дном и делом вертикалне тракасте дршке. Сиве боје. Неорнаментисан. Глина пречишћена, слабо печена. Сачувана В. 5,2 cm; п.д. 3 cm. Инв.бр. 16 415 (Т. II, 5).
 8. Суд трбушастог облика, недостају обод и дршке. Сиве боје. Дно равно. Неорнаментисан. Глина пречишћена, добро печена. Делимично реконструисан. В. 11,2 cm; п.о. 6,3 cm; п.д. 7,3 cm. Инв.бр. 16 416 (Т. II, 6)

Урна крушкастог облика са благо разгнутим ободом, ниским цилиндричним вратом и дршкама на трбуху непозната је појава на простору српског Подунавља. Најближе аналогије нашем примерку налазимо на ширем простору Панонске низије, на локалитетима Nyirseg (Kalicz 1984: 109-119, Taf. XXVI, 6) и Vatuja kultura (Kovacs 1984: 217-227, Taf. LX, 17). За дубоку коничну зделу, благе профилације са двојним језичастим дршкама на ободу најближе аналогије такође налазимо на некрополама Vatuja kulture (Bona 1975: Taf. 56, 2, 5, лок. Szahalombatta; Taf. 229, 16, лок. Kiralyszentistvan, гроб 16). Суд амфороидног облика у коме су се налазиле калцинисане кости покојника поред аналогија на некрополама средње Мађарске (Bona 1975: Taf. 204, 3 лок. Estergom-Ispitahegy; Taf. 231, 2, лок. Kiralyszentistvan, гроб 20) сусрећемо и на простору доњег Кључа, односно српског Подунавља (Крстић 1984: 101-107, Сл. 80, 3). За друга два биконична суда такође је тешко наћи директне аналогије на ширем простору Подунавља. Суд на Т. I, 2 по самој профилацији трбуха може се донекле типолошки везати за урну амфороидног облика (Т. I, 1), док суд на

Табла II

Plate II

Т. II, 3 са својим ниским сферичним трбухом и профилисаним дном упућује на сличне облике у старијој фази Ватинске културе. Конична здела заобљеног зида је атипичан облик који се сусреће како у раном тако и у средњем бронзаном добу.

За хронолошку детерминацију значајне су типолошке карактеристике урне крушкастог облика, зделе-поклопац урне и биконичних судова са две дршке наглашене профилације које сродне аналогије имају у културама раног бронзаног доба Панонског и Подунавског подручја (Nyirseg, Vatyа, Ватин и Verbi-ciora).

На основу стилских и типолошких карактеристика керамичких налаза, гроб 33 из Гламије може се датовати у развијену фазу раног бронзаног доба, односно у период бронза А 2 по Reinecke-у.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Bona 1975

I. Bona, *Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Sudostlichen Beziehungen*, Budapest 1975.

Kalicz 1984

N. Kalicz, *Die Hatvan-Kultur u: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984.

Kovacs 1984

T. Kovacs, *Die Vатья-Kultur u: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984.

Крстић 1984

Д. Крстић, Обала-Корбово, извештај о сондажним истраживањима у 1980. години, *Ђердајске свеске II*, Београд 1984.

Крстић 2003

Д. Крстић, *Гламија, некропола бронзане доба у Корбову (Glamiја, Bronze Age Necropolis in Korbovo)*, Београд 2003.

EARLY BRONZE AGE BURIAL FROM NECROPOLIS GLAMIJA IN KORBOVO

In this work we present the grave 33 from the site Glamija near Korbovo where National Museum in Belgrade conducted systematic archaeological investigations in 1957 and 1958. This grave differs chronologically from other graves of this necropolis according to stylistic and typological characteristics of the pottery finds. The grave contained a pyriform urn covered with rather large conical bowl. Within the urn were discovered calcined bones of an adult individual and fragments of rather small conical bowl placed at the bottom of the urn. Fragments of four vessels were encountered to the north and south of the urn. Rather large vessel of amorphous type that contained calcined bones of a child was discovered to the southwest of the urn. All the vessels are handmade.

For the chronological determination are important typological characteristics of the pyriform urn of so far unknown type in the Serbian Danube valley, of a bowl covering the urn and two-handled biconical vessels of carinated type and for which we encounter close analogies in the Early Bronze Age cultures of the Pannonian and Danubian region (Nyirseg, Vatia, Vatin and Verbicioara).

Against the background of stylistic and typological characteristics of the pottery the grave 33 from Glamija could be dated to the advanced phase of Early Bronze Age, i.e. to the period Bronze A2 after Reinecke.

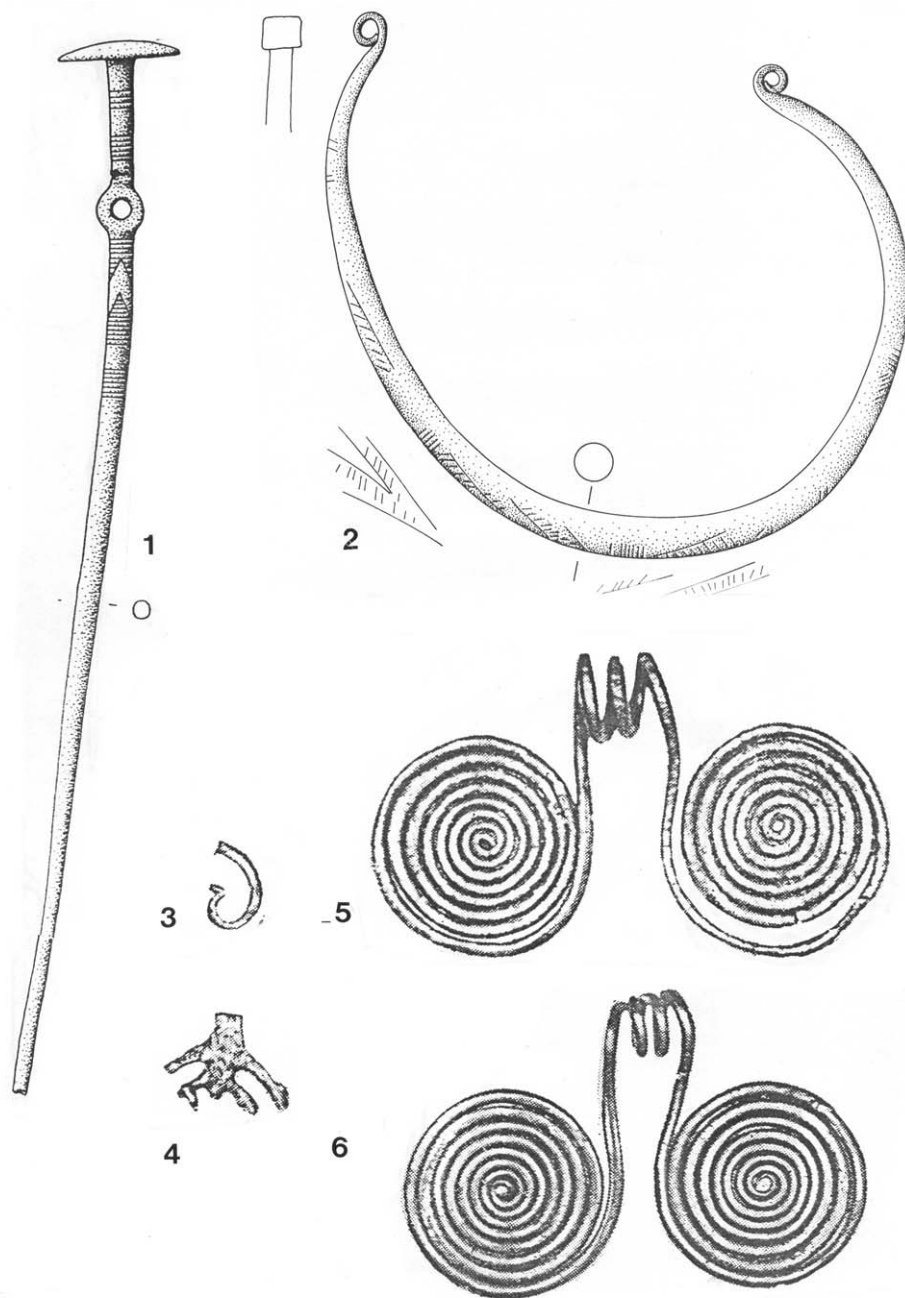
ГРОТНИЦА У ГУЧИ - НЕКРОПОЛА ПОД ХУМКАМА ИЗ БРОНЗАНОГ ДОБА

Некропола на локалитету Гротница у Гучи откривена је током 1955. године приликом систематских рекогносцирања Драгачева у организацији Народног музеја у Чачку (Ранковић 1973: 166). Локалитет је смештен на самом уласку у варошицу Гучу, са десне стране пута изнад речице Враћице која се овде улива у Драгачицу. Падина оријентисана север-југ била је у потпуности искоришћена као простор за савремено гробље, а обиласком терена регистровано је 11 тумула. Већина је била раскопана док су само три имала очуване калоте.¹ Пре Другог светског рата приликом укопавања гробних рака нађен је један број предмета из бронзаног и гвозденог доба, који сведоче о употреби некрополе у дужем временском периоду. Мањи број налаза доспео је 1951. у Народни музеј у Београду (Гарашанин 1954: 13, Т. VI, 1-5), а други део је захваљујући првом директору Народног музеја у Чачку, Станку Холочеку, откупљен за ову установу.

У Народни музеј у Београду доспели су следећи предмети, који сви наводно потичу из једног тумула:

- игла са главом у облику главице ексера. Врат проширен и хоризонтално пробијен. Урезани украси изнад и испод проширења. Дужина 23 cm (Т. I, 1).
- торквес са завинутим крајевима, лако деформисан. Урезани украси слабо видљиви. Пречник 12,5 cm (Т. I, 2).
- два фрагментована срцолика привеска. Висина 2 cm; 2,4 cm (Т. I, 3, 4).

/1/ Поновним рекогносцирањем локалитета 2000. године констатовано је да су све хумке у потпуности уништене.

Табла I.

Гуча, Гротница, налази из растурене хумке у Народном музеју у Београду

Plate I

Guča, Grotnica, finds from destroyed tumulus in National Museum in Belgrade

- два бронзана наочараста привеска са вертикално извијеним спиралним делом. Дужина 11,3 cm; 10,2 cm (Т. I, 5, 6).
- четири фрагмента отворене дечје гривне троугластог пресека са проширеним крајевима. Дужина 2,3 cm; 3,2 cm; 1,3 cm; 3,1 cm.
- фрагменти нопенринга. Дужина 1,1 cm.

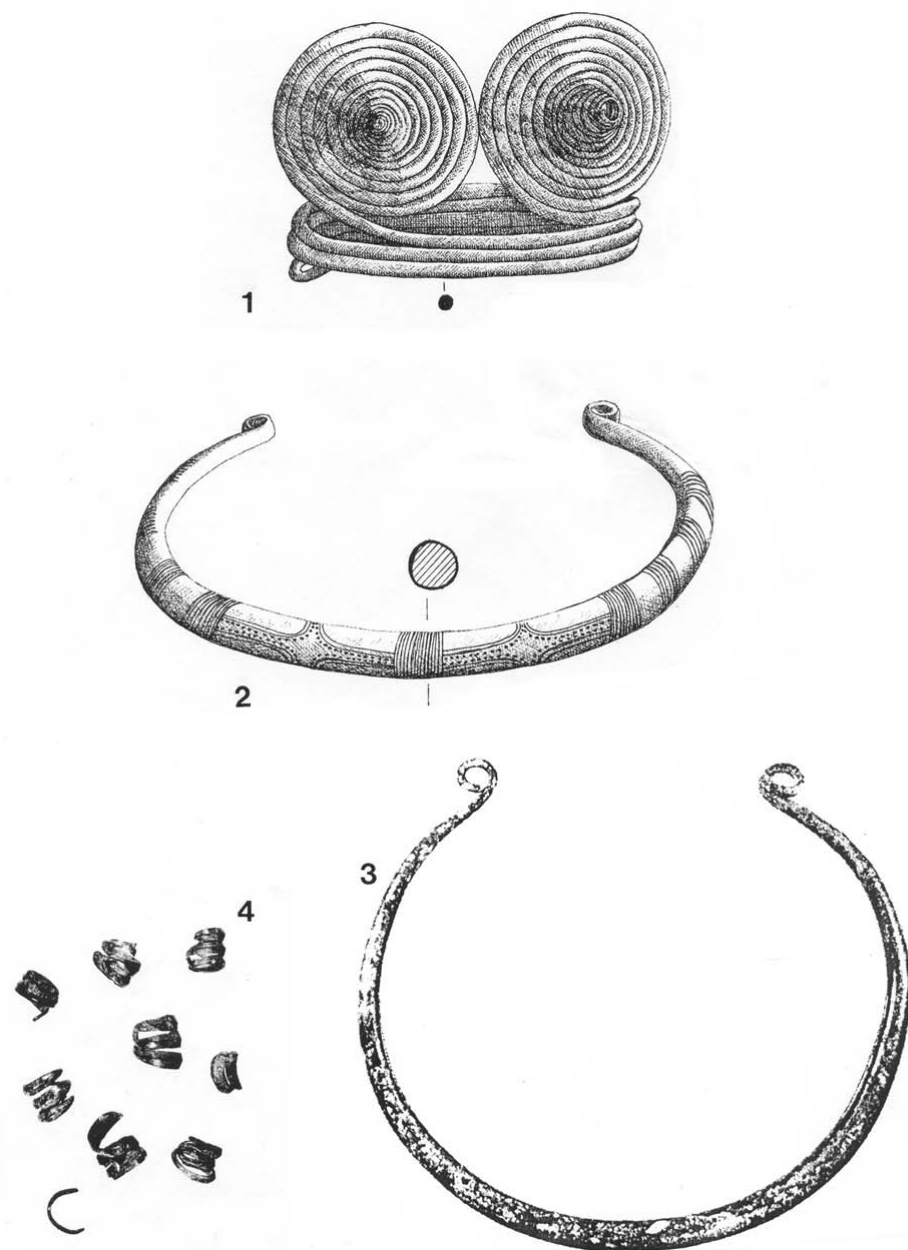
За Народни музеј у Чачку откупљени су следећи предмети, који су по речима налазача М. Броћића откривени 1932. као „гроб под каменом у једној хумци“:

- пар наруквица од двоструко увијене бронзане жице, кружног пресека, чији се крајеви спирално завршавају у облику купастих дискова. Оба диска су са једне стране наруквице, непосредно један до другог, пречник 8 cm (Т. II, 1) (Икодиновић 1985: кат. бр. 34).
- торквес од бронзане шипке кружног пресека, који се према крајевима постепено сужава и спирално завршава. Украшен је урезаним орнаментом симетрично распоређеним у метопе. У централном делу налази се сноп паралелних линија, а бочно са једне и друге стране по две наспрамне линије праћене тачкастим убодима, чији се крајеви лучно завршавају. Даље следе на одређеном растојању снопови урезаних линија, пречник 12 cm (Т. II, 2).
- торквес од бронзане шипке кружног пресека чији се крајеви спирално завршавају. Орнаментика је слабо видљива, местимично се разазнају снопови уреза и тачкасти убоди, пречник 12,5 cm (Т. II, 3).
- пет целих и четири фрагментована нопенринга од бронзане траке, троугаоног пресека (Т. II, 4).

Откупљено је такође и неколико гвоздених копаља и једна сребрна фибула која потичу са истог локалитета (Васић 1999: 86 Т. 43, 656). Овај материјал припада гвозденом добу и биће посебно обрађен.

Због угрожености локалитета одлучено је да ово буду прва археолошка истраживања које је организовао Народни музеј у Чачку и то на три очувана тумула. Истраживања су обављена током августа 1956. године.² Резултати ископавања дати су у форми краћег извештаја, а материјал је делимично публикован. Од 11 регистрованих тумула истражена су три очувана, обележена у оквиру некрополе као хумке III, IV и IX.

/2/ У радовима су учествовали М. Ђукнић, тада кустос приправник Народног музеја у Чачку, А. Јуришић, кустос Завода за заштиту споменика културе Србије, Б. Јовановић, археолог и М. Хуђеџ, препаратор Народног музеја у Чачку.

Табла II

Гуча, Гротница, налази из растуриених хумки у Народном музеју у Чачку

Plate II

Guča, Grotnica, finds from destroyed tumulus in National Museum in Čačak

ХУМКА III

Хумка III, пречника 14,5 x 13 m, релативне висине 1,20 m, у целини је била земљане конструкције и без изражене стратиграфије (Т. III). Калота је насута тврдом сивом земљом, а здравицу на овом терену представља подлога од ситних шкриљастих плоча црвенкасте боје.

У хумци се налазио централни гоб (ГРОБ 3) на релативној дубини од 0,71 m, који по типу сахране спада у спаљене гробове. На мањој површини шљунковите подлоге димензија 0,80 x 0,40 m, регистроване су кости и делови урне чија реконструкција није била могућа у потпуности. Ситуација, у којој је регистрован налаз, указује да је центар хумке оштећен неким каснијим раскопавањем.

Од урне је сачуван део биконичног трбуха са цилиндричном шупљом ногом и неколико фрагмената цилиндричног врата. На оштром прелому трбуха очувана су два брадавичаста испупчења. Део очуваног суда богато је украшен урезаним линијама у разним комбинацијама. На стопи се налази пет широких паралелних линија, на рамену изнад брадавица снопови угластих урезаних линија, а на врату такође сноп хоризонталних уреза. Керамика је тањих зидова сивкасте боје (Т. IV,1).

Осим овог централног налаза у хумци су регистроване још три целине, али је само једна садржала оскудан остеолошки материјал.

ГРОБ 1 налазио се у југозападном делу хумке готово испод саме површине, па је услед тога прилично оштећен. Од скелета очуване су делимично кости ногу, као и фрагмент подлактице са бронзаном гривном. Око покојника формирана је конструкција од ломљеног планинског камена, али је и она доста поремећена. У гробу су регистровани следећи прилози:

- један цео тројни нопенринг од бронзане траке сегментног пресека (Т. IV, 3).
- фрагментована наруквица од уске бронзане траке са спољне стране благо заобљена. Вероватно је имала више навоја али су очувана само три фрагмента (Т. IV, 2).
- отворена бронзана гривна са суженим крајевима, кружног пресека. Крајеви су оштећени корозијом, као и цео површински слој без икаквог трага орнаментике, пречник 5 cm (Т. IV, 4) (Ђукнић 1958/59: 375-376; Икодиновић, 1985: кат. бр. 78). Гривна је нађена *in situ* на малом делу очуване подлактице.

ГРОБ 2 условно је опредељен као гробно место и лоциран је у северозападном краку. Ради се о правоугаоној површини, димензија 1,70 x 0,70 m, оријентације југозапад-североисток, формираној од речног шљунка и камених облутака. Никакви остаци костију нису евидентирани, а од прилога нађена је само

оштећена наруквица. То говори о могућем накнадном оштећењу гроба или се ради о празном гробном месту – кенотафу (Никитовић 2001: 10).

- Бронзана гривна троугаоног пресека са оштећеним крајевима, пречник 5 cm. Украшена је урезаним орнаментом који је симетрично постављен. Ради се о сноповима попречних линија и два издужена шрафирана троугла (Т. IV, 5).

Као ГРОБ 4 означена је површина шљунка у јужном делу хумке, величине 1,80 x 0,80 m, која није пружила никакве остеолошке остатке нити прилоге. Могуће је да је и овде реч о кенотафу.

У северном краку на око 3 m од постављеног центра, лоцирана је слично формирана површина од шљунка и облутака, нешто мањих димензија, 0,70 x 0,50 m. На њој није било налаза ни остеолошког материјала, а како је ова појава регистрована готово испод самог хумуса, вероватно је накнадно оштећена.

ХУМКА IV

Хумка IV је у тренутку започињања радова деловала прилично очувано. Њене димензије износиле су 14,5 x 13 m, релативна висина 1 m (Т. V). Током ископавања већ у површинском слоју регистрован је релативно велики број атипичних фрагмената праисторијске керамике. Испод хумусног слоја тврде мрке земље, на већој површини тумула регистровано је језгро хумке које се састоји од тврдог сивог слоја са доста пепела и фрагмената керамике. Местимично се јављају и тамне мрље од гара. Овај сиви слој постепено прелази у здравицу која је, као и у претходном случају, црвенкаста шкриљаста земља. Што се тиче фрагмената керамике вероватно су у хумку доспели током насипања.

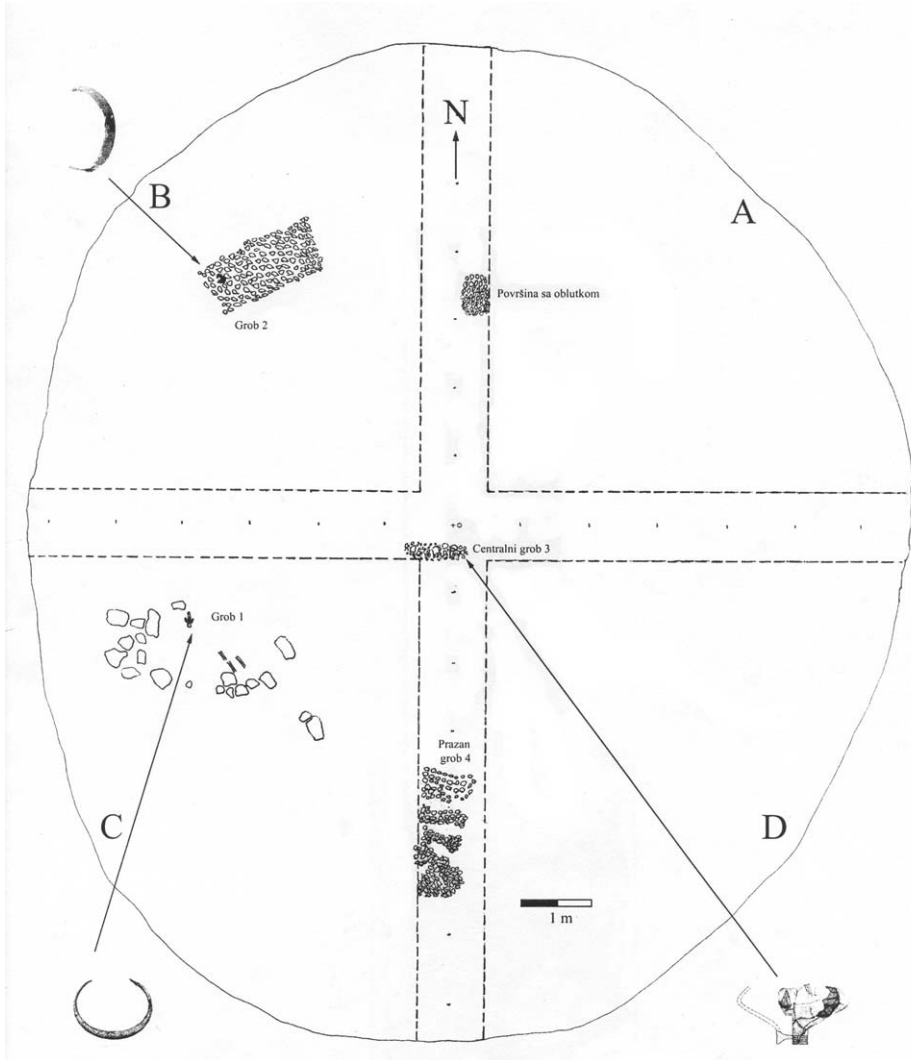
У хумци су регистроване и две гробне целине:

ГРОБ 1 представља остатке инхумираног покојника. Скелет се налазио на десном боку у благо згрченом положају, оријентисан правцем север-југ. Приликом сахране покојник је постављен на „постељу“ од шљунка и ситних облутака, димензија 1,70 x 0,90 m. У гробу нису евидентирани прилози, а остеолошки материјал је лоше очуван. Према свом положају непосредно уз постављен центар, може се претпоставити да је ово био примарни гроб.

ГРОБ 2 регистрован је у источном краку, али за разлику од претходне целине покојник је постављен директно на земљу. Два камена са јужне стране указују да је гробно место можда првобитно имало и оквир од камена. Покојник је постављен на десни бок у згрченом положају. Кости су такође лоше очуване, али ни у овој целини нису регистровани прилози.

Од осталих релевантних појава у хумци треба поменути мање спалиште, лоцирано у северозападном делу хумке поред гроба 1. Овде се на мањој површини издваја запечена земља промера око 0,70 m, али без налаза.

Другу занимљивост у хумци представља налаз једне фрагментоване зделе која је накнадно реконструисана. Нађена је у јужном краку на преласку сивог слоја у здравицу, а како није евидентирана никаква конструкција нити било

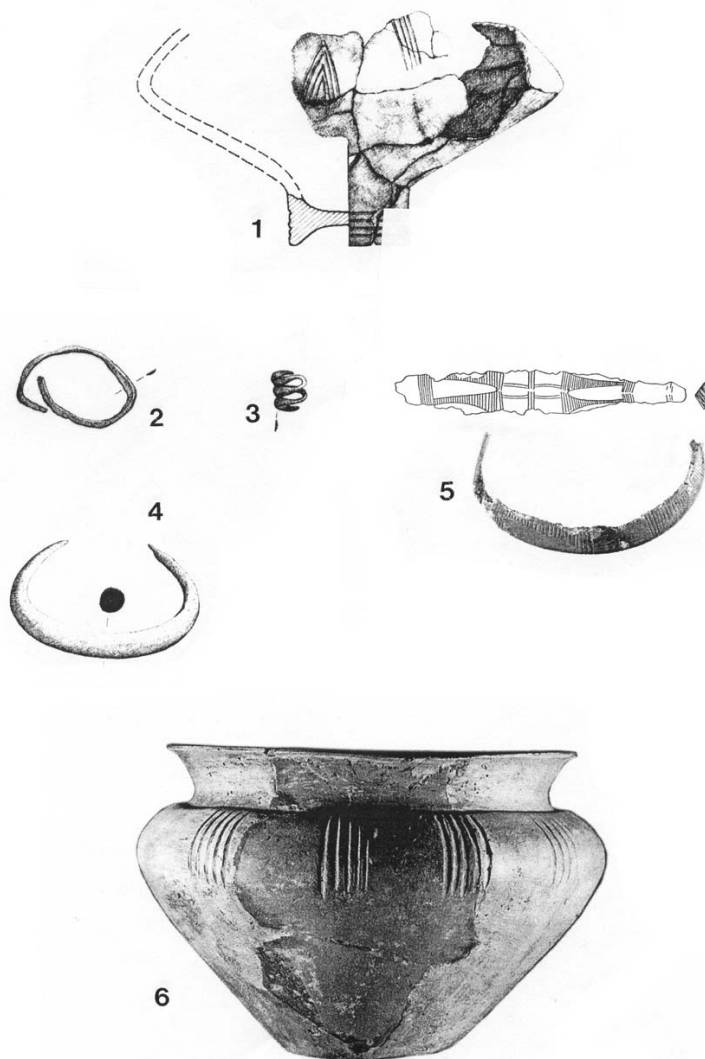

Табла III

Гуча, гротница, хумка III

Plate III

Guča, Grotnica, tumulus III

Табла IV

Гуча, Гротница, налази из хумке III (1-5) и хумке IV (6)

Plate IV

Guča, Grotnica, finds from tumulus III (1-5) and tumulus IV (6)

какав фрагмент спаљених костију, може се закључити да суд није био у функцији урне.

Суд је широког S реципијента са кратким вратом, јако разгнутаг обода, по типу представља већу зделу. На равном ободу изведен је троструко урезани

цик-цак орнамент. Наглашено раме украшено је сноповима вертикалних канелура постављених на растојању. Керамика испране површине је црвенкасто-мрке боје. Висина 22 cm, пречник обода 29 cm (Т. IV, 6) (Икодиновић 1985: кат. бр. 75).

ХУМКА IX

Хумка IX, димензија 18 x 15 m, релативне висине 1,40 m, била је нешто друкчије концепције него претходне две, и у оквиру ње регистровано је пет гробних целина (Т. VI). Калота је формирана од насуте жућкасте земље, али је поседовала и остатке архитектуре, односно делове два „прстена“ начињена од ломљеног планинског камена која су окруживала првобитни центар. Резултати ископавања указују да је хумка могла имати две хронолошке фазе. Старијој фази припадао би спаљени ГРОБ 3, постављен у првобитни центар тумула, и остаци два камена венца. У овом првобитном делу осим спаљених костију у поменутом гробу није регистрован археолошки материјал, па хронолошка детерминација није сасвим сигурна.

ГРОБ 3 налази се на релативној дубини од 0,71 m. То је овално спалиште димензија 1,50 x 0,50 m, са делимично очуваним оквиром од камена. У слоју печене земље и гара регистровани су комади спаљених костију.³

Сахране које би припадале млађој фази хумке концентрисане су у северном и североисточном делу и припадају инхумацијама. Од три регистрована гробна места, ГРОБ 1 очигледно је рецентни. Покојник је сахрањен у опруженом положају, са рукама на грудима, у правцу запад-исток, са главом на западу што указује на хришћанску епоху. Прилога није било.

ГРОБ 2 је нађен у источном делу тумула. Покојник је сахрањен на десном боку у благо згрченом положају, оријентације север-југ са главом на северу. Кости су лоше очуване, а прилози нису регистровани.

ГРОБ 4 регистрован је на око метар источно од постављеног центра, релативно плитко на 20 cm испод површине терена. Покојник је сахрањен на десном боку у благо згрченом положају са рукама поред главе. Оријентација скелета је северозапад-југоисток са главом на северозападу. Очувана дужина скелета је 1,60 m. Са североисточне стране налазила су се два плочаста камена. Регистровани налази су:

- отворена бронзана гривна са суженим крајевима, елипсастиг облика и полукружног пресека, пречник 7 cm. Спољна површина је доста оштећена патином, па је орнамент само делимично очуван. Састоји се од снопова попречно

/3/ Антрополошка анализа ових остатака није урађена.

урезаних линија између којих се налази низ тачкастих убода и кратких цртица (Т. VII, 1) (Икодиновић 1985: кат. бр. 77).

- наочараста привесак са вертикалном спојницом од четири намотаја која се уздиже изнад спиралних плочица, а направљен је од жице кружог пресека, дужина 8 cm. Предмет је нађен поред плочастог камена који вероватно представља један очуван део првобитног оквира (Т. VII, 2).
- фрагменти нопенринга од профилисане бронзане траке сегментног пресека, пречник 1 cm. Нађени су у пределу главе и грудног коша (Т. VII, 3).

ГРОБ 5 регистрован је непосредно до гроба 4, али на нешто већој релативној дубини од 0,53 m, оријентације запад-исток, са главом на западу. Покојник је сахрањен на левом боку са савијеним рукама поред лица. Очувана дужина скелета износи 1,30 m, а са његове десне стране регистровано је неколико каменова, који су вероватно остаци некадашње конструкције. Приликом подизања лобање нађен је један цео и неколико фрагмената нопенринга од бронзане траке сегментног и троугаоног пресека. Неки фрагменти са спољне стране имају наглашено ребро, пречник 1 cm (Т. VII, 4).

Осим ових евидентираних гробних целина у хумци је вероватно био још један гроб који је у потпуности девастиран, на шта су указали налази бронзаног накита регистровани готово на површини, у јужном делу тумула:

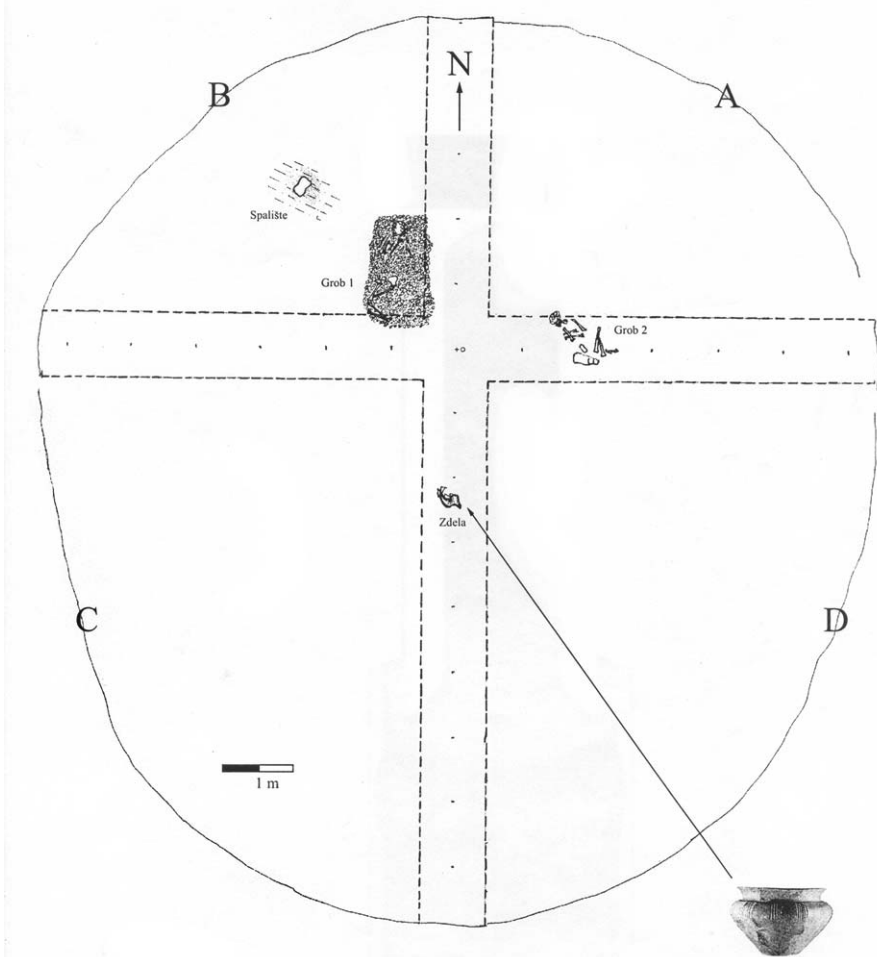
- фрагмент бронзане игле. Оба краја су оштећена, дужина 4,8 cm (Т. VII, 6).
- неколико фрагментованих нопенринга. Већина фрагмената је од профилисане траке са истакнутим ребром, а они нешто мањег пречника су сегментног пресека, пречник 1,1-1,3 cm.
- гривна од масивне бронзане жице, овалног пресека чији се крајеви постепено сужавају и завијају према споља образујући спиралне плочице. Жица спиралног завршетка је ромбичног пресека, а спољна бочна страница украшена је цик-цак урезима, пречник плочица 2,9 cm (Т. VII, 5) (Икодиновић, 1985: кат. бр. 8).

Од керамичких налаза треба поменути неколико фрагмената суда, вероватно пехара. Регистровани су фрагменти равног обода са двоструко урезаним цик-цак орнаментом, делови врата са хоризонталним канелурама и дршка са купастим додатком на врху. При корену се налази „X“ урезани орнамент (Т. VII, 7).

ПОКРЕТНИ МАТЕРИЈАЛ И ЗАКЉУЧАК

Основно питање које се поставља јесте време заснивања хумки односно читаве некрополе. Одговор се углавном налази у анализи покретног материјала и конструкције хумки. Резимирајући податке о начину изградње примећује се извесна концепцијска сличност при сахрањивању у хумкама III и IV. Ово се

посебно односи на манир прављења гробне „постеле“, од речног шодера и ситних облутака, на коју се поставља покојник у благо згрченом положају (хумка IV, гроб 1) или се остављају само гробни прилози (хумка III, гроб 2). Други систем је сахрана покојника у згрченом ставу, без посебне подлоге али са више или мање очуваним гробним оквиром (хумка III, гроб 1, хумка IV, гроб 2, хумка IX, гроб 4 и 5). Хронолошка детерминација централног гроба у хумци IX није могућа услед недостатка покретног материјала. Обичај да се спаљене кости остављају на ломачи у центру, углавном је особина раног бронзаног доба на овој територији (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 28).

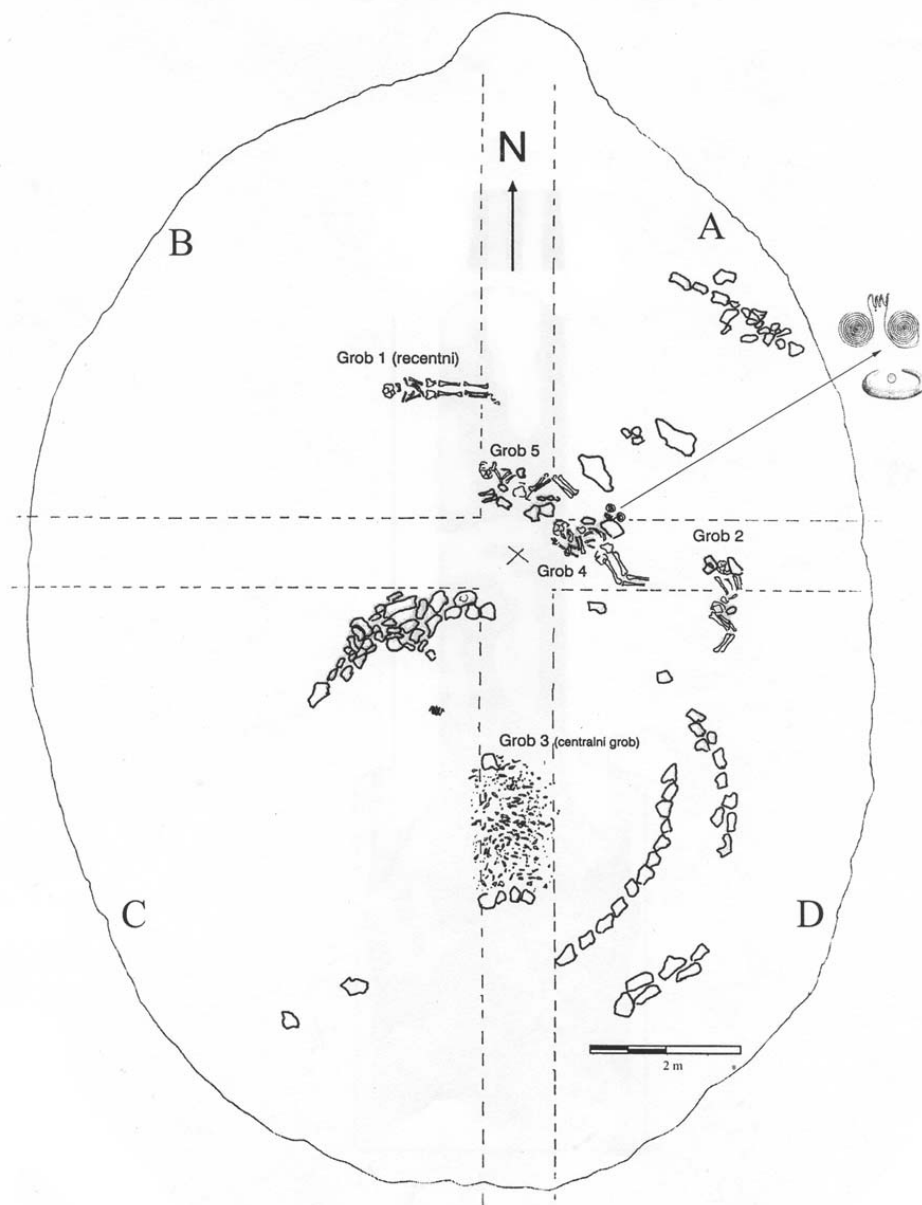

Табла V

Гуча, Гротница, хумка IV

Plate V

Guča, Grotnica, tumulus IV

Табла VI
Гуча, Гротница, хумка IX

Plate VI
Guča, Grotnica, tumulus IX

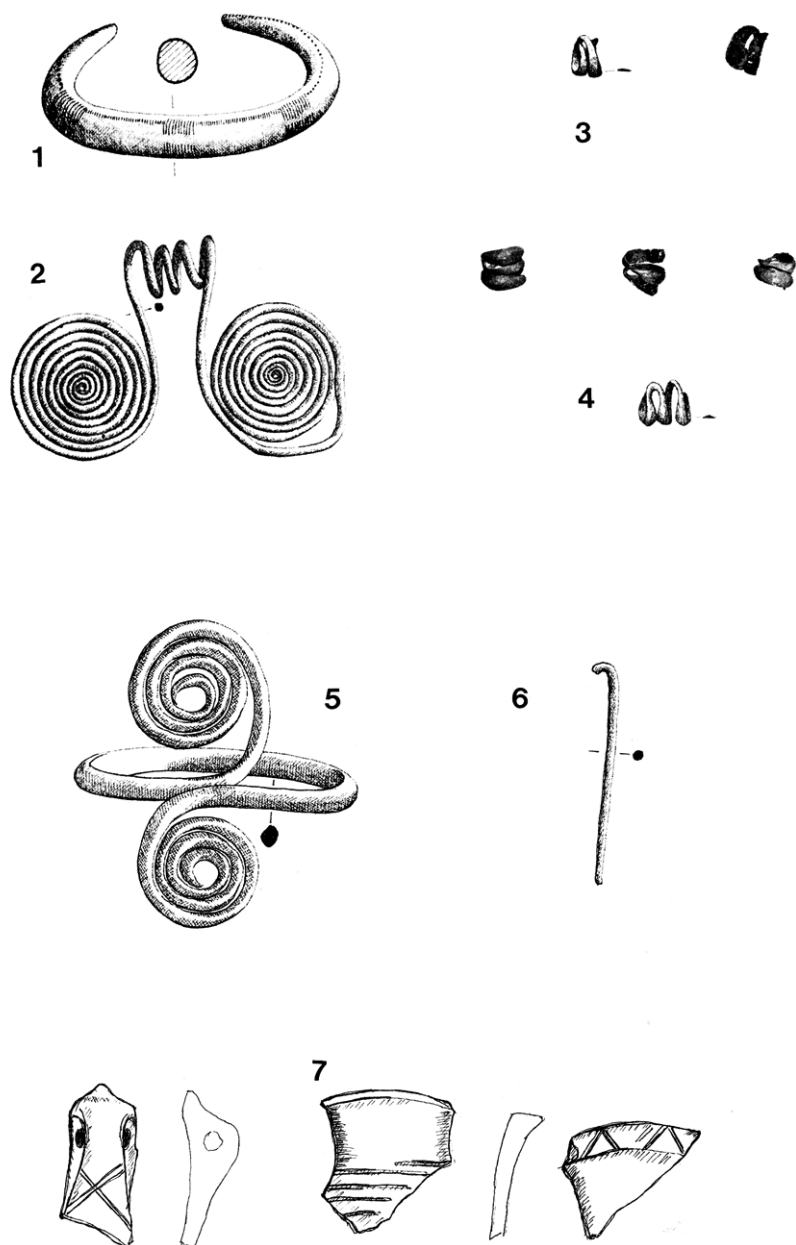
Покретни материјал регистрован током ископавања хумки сачињавају већином метални налази, док је керамика мање заступљена.

У центру хумке III нађена је фрагментована урна прстенастог дна, широког биконичног трбуха и цилиндричног врата. Фрагментарност суда не даје велике могућности за неку прецизнију одредницу. Најближа аналогија за прстенасту стопу украшену хоризонталним канелурама урне и широк реципијент са брадавицама регистрована је на локалитету Крстац-Ивково брдо у хумци III на урни 5 (Никитовић 2003: 15, Т. V сл. 2). Такође, овакав тип нешто је заступљенији у керамографији Подриња и западне Србије, где су посуде на цилиндричној нози ширег реципијента и цилиндричног врата регистроване на локалитету Језеро (хумка III) и Каравлашким кућама (хумка IV и X), и везују су за облике западносрпске варијанте ватинске групе са датовањем у период бронза B2-C1 по Рајнекеу (Косорић, Крстић 1988: 39, Т. XI сл.1, сл. 5, Т. XIII, сл. 4).

У хумци IV релевантан налаз представља фрагментован суд - здела, С профилације. Аналогије за овај тип посуде, како за облик тако и за орнаменту, постоје из хоризонта Мојсиње - Добрача. На оба ова локалитета регистровани су судови сличних стилско-типолошких особина, с тим што су керамички налази са некрополе Мојсиње украшени нешто богатије (Никитовић, Стојић, Васић 2002: кат. бр. 20-22, 53-55). Оба ова хоризонта представљају последњу развојну фазу ватинске културе (IV), а налази из некрополе у Мојсињу (I хоризонт сахрањивања), припадали би старијој фази (Стојић 1997: 137).

Слично би се могло рећи и за фрагменте мањег суда, највероватније типа пехара, који су регистровани у првом откопном слоју хумке IX. Урезани цик-цак орнамент на ободу, канелуре на врату и купаста испупчења на врху дршке већ су уобичајена појава која се везује за ватинску културу и ову хронолошку фазу. Карактеристични урезани орнамент у облику слова „X“, на спољној страни дршке има своју аналогију на пехару из хумке II у Мојсињу (Никитовић, Стојић, Васић 2002: кат. бр. 64).

Као керамика, тако и метал припада претежно средњем бронзаном добу. Торквеси украшени урезивањем геометријских мотива су посебна карактеристика чачанске и ужичке регије. У Гротници су нађена три таква торквеса. Као што смо истакли на другом месту (Никитовић, Васић 2002: 29 f), торквеси су у средњој Европи били доста чести у рано бронзано доба, али се у средње бронзано доба губе из употребе. На основу неких налаза неукрашених торквеса у западној Србији, који су старији од украшених, рекло би се да су они са севера стигли крајем раног или почетком средњег бронзаног доба на овај простор и ту наставили свој развој. Датују се не на почетак, него у две касније фазе средњег бронзаног доба (бронза B2/C1 и C2).

Табла VII

Гуча, Гротница, налази из хумке IX

Plate VII

Guča, Grotnica, finds from tumulus IX

У Гротници је нађено највише наруквица. Треба истаћи да је нађена само једна отворена украшена наруквица са задебљаним крајевима, тип који се сматра нешто старијим у оквиру средњег бронзаног доба и који се раширио код нас под утицајима из средње Европе (Никитовић, Васић 2002: 28 f), док су нађене две масивне лако украшене наруквице које су ближе по типу млађем бронзаном добу (Косорић, Крстић 1988: Т. 5, 1-3 (Каравлашке куће); Т. 17, 1 (Језеро)). Посебну карактеристику представљају наруквице са спиралним крајевима. Једна од њих са наспрамним спиралама је облик који се јавља од средњег бронзаног доба до краја старијег гвозденог доба, али се наш примерак везује за друге сличне налазе из околине, нпр. сличне наруквице у Пилатовићима код Пожеге, и датује са сигурношћу у средње бронзано доба (Зотовић 1985: 42 Т.11, 4. 5; Васић 1997: 40 f). Други облик са купасто увијеним спиралама припада такође овом периоду и има паралеле у околини, у Горњој Добрињи код Пожеге (Икодиновић 1985: кат. бр. 20).

Од привесака преовлађују наочарасте привесци који представљају уобичајени накит средњег бронзаног доба на овом простору (Никитовић, Васић 2002: 31), затим срцолики привесци који су стигли овамо под утицајима са севера. Треба констатовати да су они чешћи у околини Ужица него Чачка и да су вероватно одатле стигли до Гуче (Васић 1997: 43 f). У сваком случају, прецизно кретање овог облика ка југу, долином Дрине или неким другим путем, за сада није могуће утврдити. Веома чести су и тзв. нопенринзи, како у Гротници тако и у околини, највероватније накит за косу, који говори о облику фризура у чачанској регији у то време (Никитовић, Васић 2002: 31).

Посебни налаз представља игла са задебљалим и пробијеним вратом, која је можда настала под утицајима игала средњоевропског типа Wetzleinsdorf, мада је свакако домаћи производ (Васић 2003: 34, Т. 12, 168). Орнаментика, слична оној на торквесима, говори томе у прилог. Игла највероватније такође припада једној одмаклој фази средњег бронзаног доба.

Цео инвентар гробова у Гротници треба датovati у средње бронзано доба, и то у две касније фазе, па се према томе и некропола може тако одредити, али се не да искључити могућност да су најстарији гробови, они без прилога, настали у рано бронзано доба. Дужи континуитет живота на овој некрополи потврђују и горе поменути налази из старијег гвозденог доба. У сваком случају, овде објављени материјал из Гротнице допуњује наша знања о металном добу чачанске регије и пружа могућности за стварање синтезе о бронзаном добу у блиској будућности.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Васић 1997

Р. Васић, Белешке о бронзаном добу Србије, *Зборник радова Народної музеја* 27, Чачак 1997.

Vasić 1999

R. Vasić, Die Fibeln im Zentralbalkan, *PBF XIV*, 12, Stuttgart 1999.

Vasić 2003

R. Vasić, Die Nadeln im Zentralbalkan, *PBF XIII*, 11, Stuttgart 2003.

Гарашанин 1954

Д. Гарашанин, *Кашалої мейала I*, Београд 1954.

Ђукнић 1958/59

М. Ђукнић, Гротница у Гучи, *Старинар НС* 9/10, Београд 1958/59.

Зотовић 1985

М. Зотовић, *Археолошки и етнички проблеми бронзаної и ївозденої доба Заїадне Србије*, Ужице-Београд 1985.

Икодиновић 1985

М. Икодиновић, *Сахрањивање їод хумкама бронзаної доба у чачанском крају*, Чачак 1985.

Косорић, Крстић 1988

М. Косорић, Д. Крстић, Хронолошка детерминација гробова из хумки са потеза Трновице-Пађине-Роћевићи, *Зборник Народної музеја XIII-1*, Београд 1988.

Никитовић 2001

Л. Никитовић, Прилог проучавању празних гробова у бронзаном добу Драгачева, *Зборник радова Народної музеја* 31, Чачак 2001.

Никитовић 2003

Л. Никитовић, Крстац-Ивково брдо, некропола са хумкама из бронзаног доба, у: *Сахрањивање у бронзано и ївоздено доба*, Зборник радова, Чачак 2003.

Никитовић, Васић 2002

Л. Никитовић, Р. Васић, Хумка из бронзаног доба на локалитету Равнице у селу Јанчићи код Чачка, *Зборник радова Народної музеја* 32, Чачак 2002.

Никитовић, Стојић, Васић 2002

Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *Мојсиње, некропола под хумкама из бронзане и гвоздене доба*, Чачак 2002.

Ранковић, Икодиновић 1973

Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај са систематских рекогносцирања Доњег Драгачева, *Зборник радова Народне музеја 4*, Чачак 1973.

Стојић 1997

М. Стојић, Културни хоризонт ватинске културне групе у Србији јужно од Саве и Дунава: Мојсиње-Добрача, у: *Рада Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, Крагујевац 1997.

Lidija NIKITOVIĆ
National Museum in Čačak

Rastko VASIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

GROTNICA, GUČA – BRONZE AGE TUMULUS NECROPOLIS

At the site Grotnica in Guča there were 11 prehistoric tumuli of which most had been disarranged and destroyed. National Museum in Čačak organized in 1956 systematic archaeological excavation of three remaining tumuli and on that occasion was discovered many cremation and inhumation burials with or without grave goods that mostly date from the Middle Bronze Age. Before the excavations certain amount of archaeological material from destroyed tumuli was acquired for the National Museum in Belgrade and for the National Museum in Čačak.

According to the grave finds most of the material – pottery and metal (torques, bracelets, one pin, various pendants) is dated into the Middle Bronze Age although it is possible that first burials, considering the funerary ritual, date from the Early Bronze Age. The continuity of interment at this site is suggested by iron spearheads and one silver fibula found in the destroyed tumuli and dating from the Early Iron Age.

Investigations at Grotnica offer important data about Middle Bronze Age in the Čačak area and in combination with previously published results of investigations of the Bronze Age tumuli make possible working on a small synthesis about this topic in one micro region.

KALE-KRŠEVICA: INVESTIGATIONS 2001-2004 INTERIM REPORT

Almost 40 years had passed between the time when first finds from Krševica reached archaeologist and present-day excavations. The site Kale in this village not far from Bujanovac was discovered in 1965 by Milan Jovanović that time curator of the National Museum in Vranje in the course of site surveying of this region (Jovanović 1966). He already in the autumn of the next year in collaboration with Dr Ivan Mikulčić conducted first sondage-rescue excavations. These works were of small-scope but it turned out that discovered material from Krševica was soon to call the attention of archaeological public. Authors of investigations published in 1968 the extensive report where they emphasized the importance of the site consisting of acropolis with suburbium where they recorded the pits abounding in material and explained them as burial pits. Remains of architecture, Greek and hellenized pottery as well as other finds dated generally from the 4th century BC (Mikulčić, Jovanović 1968). In spite of such exceptional results the works at the site had not been continued.

Some ten years later because the Vranje-Bujanovac plain and Preševo valley had been insufficiently investigated in this area were undertaken site surveys and sondage excavations as part of the project "Fortified Illyrian settlements in the territory of Serbia" under the auspices of Institute for Balkan Studies of Serbian Academy of Sciences and Arts (1976-1978). In that time the archaeologists visited Krševica on two occasions and thoroughly inspected the site mostly covered by vegetation but acropolis with terraces was still leaving strong impression. The intention to continue the works there was not realized because, due to limited resources, the investigations had been directed towards few so far uninvestigated fortified settlement in the vicinity of Preševo and near Priboj Vranjski (Vukmanović, Popović 1982).

Finally, after a long pause, thanks to understanding of Coordination Center for Bujanovac, Preševo and Medvedja and also of Ministry of Culture and Media the investigations at the plateau of Krševica were resumed in 2001. They were organized by

Fig. 1

Aerial view from southwest

Archaeological Institute in Belgrade in collaboration with National Museum in Belgrade and National Museum in Vranje. The site was at that time under dense vegetation so during this campaign we cleared section of the plateau with acropolis, established orthogonal grid and investigated few trenches covering total area of around 140 square meters (Popović 2003). In 2002 the project was joined by Faculty of Philosophy in Belgrade and substantial financial support for the project was provided by UNDP (from 2002) and by CHF (from 2003). Thus we commenced systematic investigations, which included besides acropolis also the suburbium to the foot of the site in the vicinity of the Krševica river. Excavations, detailed site survey and geophysical investigations confirmed that the site covers around 4 hectares and in the course of our excavations we investigated slightly over 1,100 square meters (Popović et al. 2004).^{*} Although it was possible to establish basic outlines of this obviously spacious settlement in relatively short time it became apparent, on the other hand that results achieved so far rather posed certain questions about importance and function of this in many aspects exceptional site than they provided all the expected answers. Well aware of the fact that in the period between 2001 – 2004 only small

^{/*} Illustrations: M. Jeremić, G. Mitrović, P. Popović, N. Radojčić (site photographs), N. Borić (artifacts), D. Kojić, A. Nikolić (land survey), A. Kapuran, A. Bulatović, A. Subotić, S. Tripković (technical documentation)

proportion of mentioned 4 hectares had been investigated I am taking advantage of this opportunity to offer on this occasion just a few most important data about the site, which thanks to new results already greatly exceeds its local scopes. This is also confirmed by the fact that from the end of 2003 until September of the following year five exhibitions had been organized where we presented our investigations and displayed the most characteristic finds (Belgrade, Ljubljana, Bujanovac, Kraljevo and Vranje).

*

Kale in Krševica is situated above the Krševica river valley on the slopes of Rujen mountain and thence it dominates the valley of Južna Morava and Vranje plain. The elevation with the plateau lies on sandstone massive at the altitude of over 480 meters while the foot is almost 80 meters lower. This strategic position explains to the great extent why this elongated plateau had been settled since the prehistoric period. Now, however, it turned out that this site has by far more complex stratigraphy than it had been assumed earlier and that at least four chronological and cultural horizons could be distinguished. These are Late Bronze Age (I), Early Iron Age (II),

Fig. 2

Aerial view from west

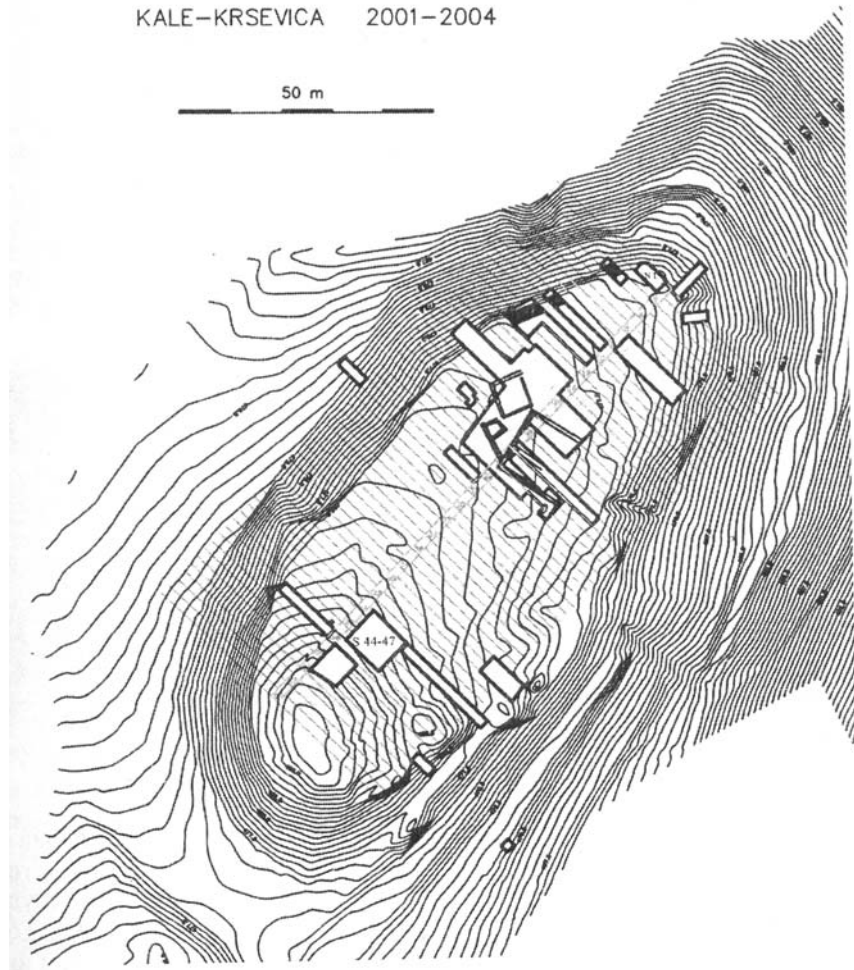

Fig. 3
Acropolis, site plan

mighty layers from the end of Classical and beginning of Hellenistic period (III) and Late La Tène (IV).

I – LATE BRONZE AGE HORIZON (12th-11th CENTURY BC)

The remains of the earliest, by all appearances, rather small hillfort settlement are illustrated by one zone with traces of a structure and finds of the pottery typical for the Brnjica culture (12th-11th century BC). This layer was encountered in the southwest section of the plateau and it was damaged by later interventions and it is today partially covered with sterile soil deposited in the course of construction of defensive trench. Fragments of this pottery were sporadically discovered also in the lo-

west layer towards the northeast of the plateau so we can conclude that Late Bronze Age inhabitants used most of this area continually or from time to time (Bulatović 2005: 175-190).

II – EARLY IRON AGE HORIZON (7th-6th CENTURY BC)

Rather sparse finds, mostly 7th-6th century pottery fragments were discovered in many trenches on the plateau. They were discovered mostly at the virgin soil level suggesting that this, in all probability, rather thin layer was almost completely destroyed by leveling in the next horizon. It is worth mentioning that pottery of this period was not encountered only on the plateau but some material was discovered also at the foot of the site in the valley of the Krševica river (Bulatović 2005: 175-190).

Thanks to its naturally well protected position the plateau had all the characteristics of the fortified settlement – hillfort. The hillforts as prominent locations with distinct topographic characteristics are the most frequent types of settlements from the prehistory to the Middle Ages. Therefore, it is particularly interesting that also in this case this type of fortification with greater or smaller interruption had been in use from the end of Bronze Age until as late as the La Tène period. However, it will remain unknown when the fortification at this location was established but we know that it was, as in most other instances, protected from three sides by steep slopes while accessible section facing the mountains was protected by a moat. It is possible that the moat was excavated already in the Late Bronze Age period and restored later in the Early Iron Age but because of ensuing substantial earthworks it is impossible nowadays to determine the original situation. It is significant that Kale in Krševica is characterized by wide and deep trench along which the deposited earth makes conspicuous elevation having additional protective purpose. Identical type of fortification was encountered on the hillforts situated somewhat more to the south, in the vicinity of Preševo. These are Kaljaja near Buštranje dating from the Early Iron Age and Kacipup in Oraovica that more or less continuously existed from the Early Iron Age until the La Tène period (Vukmanović, Popović 1982). Identical characteristics were encountered on some fortifications in the north of FYR Macedonia near Kumanovo and Skopje (Popović 2003: 199). On the basis of these very close analogies it could be concluded that basic concept of the later fortification at Krševica originates already from the prehistoric period.

III HORIZON. END OF CLASSICAL AND EARLY HELLENISTIC PERIOD (EARLY 4th – MIDDLE 3rd CENTURY BC)

According to the fragments of Attic pottery dating from the end of the 5th century BC we assume that hillfort settlement transformed into the acropolis most probably

at the turn of 5th into 4th century BC. As part of substantial construction works the earth from the 20 meters wide trench was used for high embankment, which protected the most accessible section. Largest portion of the plateau in the west was guarded by natural ridge, which continues into a rampart in the lower section. The rampart is 2.8 m wide and so far could be followed for 25 meters in length. The authors of earlier excavation point out that rampart had inner and outer face made of dressed or half-dressed stone with backfill in between consisting of smaller and larger stone rubble (Mikulčić, Jovanović 1968: 355, T. I, 1-2). Nowadays it is destroyed to the great extent and only the portion of inner face is preserved as local population used this stone for their building needs for many years. The rampart follows the northwestern edge of the plateau and according to some indications descends further towards the northeastern slope. Towards the east and Krševica river the plateau was open and there were small foundation walls with remains of structures.

Fig. 4
Acropolis, part of rampart from southwest

Fig. 5
Acropolis, part of rampart from northeast

Fig. 6
Acropolis, trench N1, southeast profile

Fig. 7
Acropolis, trench S 44-47, southwest profile

Plateau experienced transformations in the course of time as organization of this area changed during few chronological phases. Initially it encompassed a smaller area as from the ridge in the west the terrain descended towards northeast slope and once was its highest section. In the course of shaping of the plateau with acropolis the construction of structures was preceded by cutting flat areas into the sandstone in order to gain more space by gradual leveling. For the buildings were used sun-dried bricks with sparse of stones in the foundation zones. As a result of natural erosion the ruins of these structures turned into dark or gray brown soil often mixed with yellow sandstone and large amount of archaeological material. All these compose the cultural layer sometimes up to 3 meters thick. After abandoning of acropolis its remains had been leveled and after some time a plateau 85 meters long and 40 meters wide was created to the northeast of defensive barrow. In more recent times, before the II World War, the vineyards were grown here and because of intensity of soil cultivation the surface layers are considerably damaged.

The virgin soil level was reached in most trenches at the depth of around 2 m on average and only in some instances the building phases could be distinguished. Most frequently on the bedrock of sandstone there are traces of earlier structures, which were leveled and on top of them were the oven floors with traces of domes related to the later structures. In this layer, among other finds we discovered fragments of shallow pans of coarse fabric and with flat base with impressions used for baking bread (Antić, Babić 2005: 213-228). Higher towards the surface we often encounte-

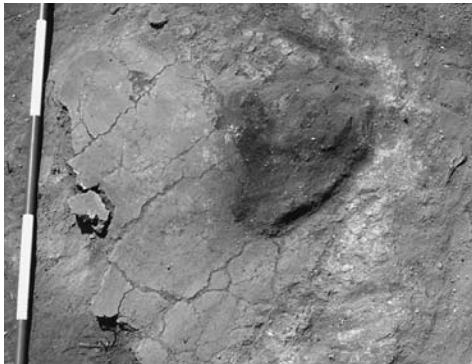

Fig. 8

Acropolis, trench N 9, oven floor

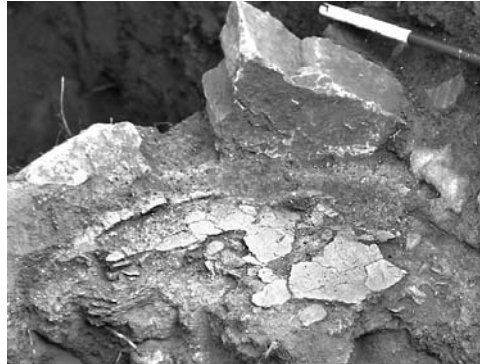

Fig. 9

Acropolis, trench S 7, fragments of oven floor with dome

red roof tiles, which are in the highest horizons mixed with material from the humus layer. The situation in individual trenches depending on the configuration of the terrain often varies from place to place. Good example is the trench in the southwest section of the acropolis situated to the inside of the defensive barrow (Trench

S 44-47). Within the ruins of earlier structure where the material from the earliest horizon (fragments of Attic vases from the 5th/4th century BC) was found a large pit-hos was buried and the 3 meter thick layer abounding in material is closing with fragments of roof tiles of large size. It is not at all an exception as this type of roof tiles was found in almost all trenches speaking enough of the adobe walls supporting the roof structure.

Fig. 10

Acropolis, earlier horizon with fragment of circular altar between eastern and northern building

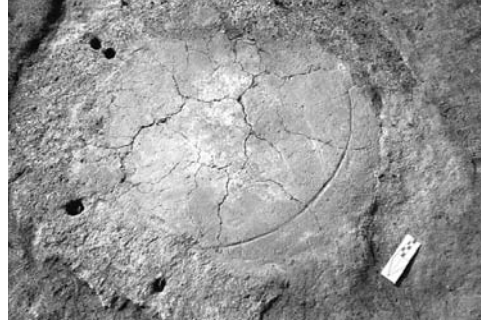

Fig. 11

Acropolis, trench S 16-19, earlier horizon with circular altar

The most reliable stratigraphic data in Krševica were acquired as a result of investigation of the central section of the plateau. It turned out that this area suffered most intensive changes and it was possible to distinguish few horizons, i.e. building phases within these layers. In the upper layers we discovered complex of buildings with walls entering deep into the earlier layers and thus it was not possible to investigate the earliest horizons. The smaller trenches and geophysical investigations revealed that there was at least 1 meter of cultural layer under the last excavated arbitrary layer.

From the so far confirmed first, earlier layer dates partially preserved circular floor around 1.60 m in diameter with a coating of well fired clay and encircled by a groove. It was found at the depth of 1.35 – 1.50 meters and according to all analogies it was a house hearth or some kind of altar (Lazov, Pistiros I: 63 pp.). Only small portion of this structure was investigated as it is situated within restricted area between the walls of two buildings and the trench profile. (Fig. 10, 12, 13).

We have much more information about the second, later layer as in the campaigns from 2001 to 2004 we investigated almost 200 square meters to the northeast of the complex of buildings. At an average depth of one meter and around 0.40 m above the previous layer with circular hearth we discovered an area with remains of many structures. Few floors considerably damaged by leveling were discovered towards the west. Near one of them, most probably part of a domed oven, we discovered

pottery fragments, animal bones and both parts of rotating hand mill. In another instance the wall of northern building was lying on the compact layer and floor of well fired clay. Similar situation was encountered also when we investigated the eastern building. The traces of the floor were found at one side of the northeastern wall while at the other side under the zone with stone, fragment of roof tiles and other material was well preserved altar 1.30 m in diameter and with circular groove. It pertained to the structure immediately above the layer with altar of the same characteristics as the one from the previous layer (Fig. 11, 13). Everything indicates that floors are the remains of structures devastated by later constructions and that they were more or less preserved only in the lowest zones because of compact substructure.

Third, the latest and last horizon yielded rather large complex with foundation walls entering the earlier layers. These are foundations of two buildings basically of different concept and different type of construction but joined in a whole. The eastern building of rectangular plan was partially investigated on the plateau towards the slope and the valley of Krševica river. The building is 13.5 meters wide, over 15 meters long and with walls 0.80 - 0.90 meters thick constructed of half-dressed and undressed stone. In some of the zones the walls are still preserved up to the height of

Fig. 12

Acropolis, segment of eastern building and earlier horizon with circular altar

Fig. 13

Acropolis, earlier and later horizon with circular altar and segment of eastern building

over 1 meter. As well as in other cases the mud was used as only bonding material. It looks so far that this building had partition wall along its entire length creating a room 3.70-3.80 meters wide. Parts of this building are not preserved as northeastern and partition walls could be identified only as ghost walls, in fact as strip of dark soil or trench from which the stone was removed.

The northern building has slightly more complex plan and it was divided in few rooms. Its shallow foundations in the west section were leaning onto the virgin rock ridge. The walls over 1 meter high and 0.60-0.80 m thick extend towards the eastern building following the sloping of the terrain. The mode of construction is not of the

Fig. 14

Acropolis, northern building from northeast

Fig. 15

Acropolis, northern building from southwest

same quality throughout indicating that the walls were not constructed at a single stroke but they result from additional interventions. The largest room in the north, along the western ridge has two walls missing as the walls in this section were completely destroyed due to small depth (A). By all appearances it was of square plan (cca 7x7 m) and sometime later a section towards the eastern building was added. Of the highest quality of building is the eastern wall made of slab stones and with secondary used base of sandstone column and corner block of limestone meticulously dressed and probably originating from some representative building. Towards the south is an asymmetrical area connected to the eastern building by the west wall and towards the east by some kind of platform (B). Rather small room of rhomb shape was situated next to the northwest corner within this area (C). A brick built channel for water draining preserved to the length of 1.30 m was running underneath the shorter side of this room and along the south wall. By all appearances the northern building acquired its definite form through certain transformations in the time of construction of the latest structures at the plateau. The courses of stone being the part of the earlier building were encountered in the lower zones but its original form is difficult to establish.

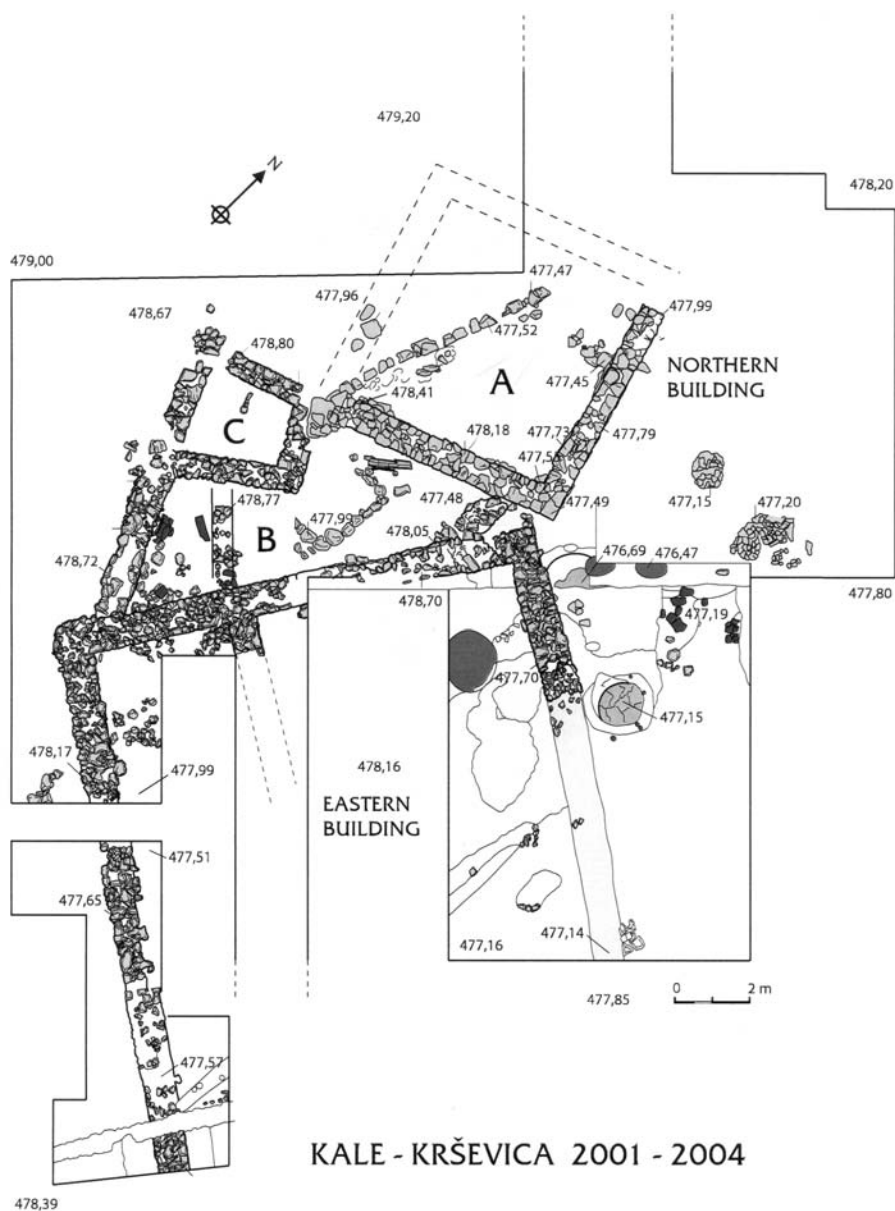

Fig. 16

Acropolis, complex of buildings on central plateau, site plan

The northeastern slope descending towards the river is at present covered with dense vegetation and hardly accessible. According to the information obtained from local inhabitants considerable amount of archaeological material had been found in this section of the site and mostly from there the stone was used for building of vil-

Fig. 17
Acropolis, trench N 24, roof tile (0.30 x 0.38 m)
next to the wall of northern building

Fig. 18
Acropolis, corner of northern building (room A)

Fig. 19
Acropolis, segment of northern building with water
draining channel

Fig. 20
Acropolis, platform between eastern and northern
building

lage houses at the bottom. Even today nicely dressed sandstone ashlars with engraved rectangular borders could be recognized in the walls of shabby houses (Jeremić 2005: 229-262). In the situation when there were no other possibilities the data acquired from this area were considerably supplemented by geophysical investigations. It turned out that cultural layer of various intensity existed over the entire slope (Vukadinović 2005: 291-308). According to the configuration of the terrain and analysis of profiles obtained by this method it could be concluded that this layer contains the remains of structures situated on the terraces. It was also confirmed in the trench investigated on the steep slope above the small terrace (trench H). The-

Fig. 21

Acropolis, aerial view of central plateau with complex of buildings

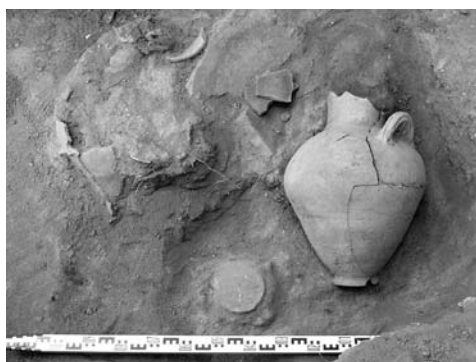

Fig. 22

Northeastern slope, trench H, vessels *in situ*

Fig. 23

Foothill of the site, trench E, traces of upper structure

re, within the habitation horizon, we discovered few complete or partially fragmented vessels (large-sized pithos of local manufacture, hydria, mortar and many pottery fragments). Against this background it seems that houses were situated on the terraces facing northeast and well sheltered from wind and sun. By all appearances

Fig. 24

Foothill of the site, trench E, building next to the rampart, from the north

Fig. 25

Foothill of the site, trench E, building next to the rampart, from the south

Fig. 26

Foothill of the site, trench E, building next to the rampart

Fig. 27

Foothill of the site, trench E, segment of the rampart

the largest portion of the settlement was situated at this most favorable section of the elevation, which gradually descended to the river valley.

In 2002 we discovered in the mass of sandstone at the foot of northeastern slope symmetrically engraved broad and deep grooves, rather small platforms and circular postholes. According to certain close analogies from the Mediterranean we interpreted this as a quarry whence the stone was obtained for building of the houses. As we continued our excavations in this area the appearance of the sites considerably changed (trench E). Under the vertical cliff carved into the sandstone and over 2 meters under the path encircling the hill there is an asymmetrical rectangular building leaning on the massive rampart. It consists of a single room 4.60 x 3.50 m with oven constructed against the shorter side. The foundation walls, 0.50 – 0.60 m thick, were

constructed of rough stone of different size. The massive rampart starts from the cliff and extends in the direction of the Krševica river. It was discovered in the corner of the trench and it was between 3 and 4 meters thick. The face of the wall preserved to the height of 2 meters was made of carefully dressed ashlar and with at least one block with engraved rectangular borders. It is difficult at present to explain without further investigations the purpose of this elaborate complex. We can only assume on the basis of postholes and beam beds that the building had an upper storey. There are some indications that rampart extended to the opposite river bank and like some kind of dike provided the water for the settlement throughout the year.

Finally, we should mention trench C investigated immediately above the nearest village houses at the foot of eastern part of the hill. It is situated near the spot where small rescue excavations had been conducted in 1966. On that occasion burial pits filled with pottery fragments, animal bones and other objects were encountered in the profiles and considerable amount of charcoal and ashes was discovered in the upper horizon (Mikulčić, Jovanović 1968: 357 pp.). After so many years the appearance of this area has changed considerably. The exact position of the profiles registered in the Sixties is today difficult to reconstruct, as the cultural layers are devastated and covered with earth. In the trench investigated in 2002 we encountered a portion of the structure with traces of the floor of large oven in the upper horizon and asymmetrically arranged postholes were recorded at the virgin soil level. The only thing that could interrelate the results of earlier and present day excavations is the fact that among paleozoological material from trench C were identified also uncremated human bones. Thus, there is a possibility so far that the necropolis where inhabitants of this settlement had been interred was situated in the area beyond the village houses. However, only future investigations and detailed analysis of osteological material could confirm this assumption.

Archaeological material discovered in the course of excavations mostly includes numerous fragments of pottery, which to the less extent are fragments of imported vessels while largest proportion are vessels of different shape made after Greek models. The stratigraphic position of certain finds revealed that the earliest material does not come only from the lowest layers but it was usually mixed with Hellenistic pottery even in the humus layer. This particularly concerns the acropolis where during few building phases and leveling the horizons are disturbed to such a degree that they do not indicate reliable chronological relations. The trenches situated under the steep slopes at the foot of the site almost as a rule yielded inverted stratigraphic situation. At such spots due to strong erosion the earlier material was deposited in upper layers. Good example is the lowest layer in trench E with building and rampart lying at the depth of over 2 meters but dated to the Hellenistic period on the basis of the pottery finds. It is particularly interesting that we did not encounter so

far the pits with archaeologically 'diagnostic' material and hence there was no possibility to analyze any closed association.

The Attic pottery, which provides the most reliable chronological framework also, provides the largest amount of data about origin and duration of this settlement in Krševica. Proportionally largest number of specimens was discovered at the acropolis and that could be explained not only by the fact that this was most important section of the settlement but also this section was most thoroughly investigated. This is the pottery made of well-refined clay, with thin walls and coated with black lustrous varnish. In many instances the fragments are rather small so their attribution to distinct vessel shapes is difficult or only tentative. One of the most frequent shapes is shallow or deep bowl decorated at the floor with impressed palmettes and with concentric circles on the underside of ring foot. This category includes few related shapes (kylix, stemless cup, balsal etc.) dated in the end of 5th and the beginning of the 4th century BC (Agora XII: 47 pp.). Many fragments of St. Valentine vases also date from approximately same period. These are mostly kantharoi decorated with laurel branches or hatched fields dated to the latest group typical for this system of decoration (Krstić 2005: 191-212). Rather small fragments of red-figured vessels - kraters, lekani and plates could be dated to the end of 5th and the 4th century BC. Pottery fragment with duck representation (mascot of the site) found under the northern building on the acropolis most probably is fragment of a lid of Attic lekane dated in the second quarter of the 4th century BC (Pl. I, 9; Alexandrescu 1978: 80, no. 491). Fragments with representations of two youths facing each other and with palmette under the handles are fragments of skyphoi characteristic of the 4th century BC and they are one of the most frequent types of luxurious tableware at the site (Krstić 2005: 191-212). The footed kantharoi with massive molded rim, slightly slanting handles and ribbed body (sometimes with olive branch on the neck) are characteristic of the period at the end of 4th and the beginning of the 3rd century (Agora XII: 122 pp; Rotroff 1997: 83 pp.). Of the same date are bowls-kantharoi with relief masks on the handles and echinus bowl of brown-red color with four palmettes surrounded by rouletting on the floor (Rotroff 1997: 99 pp, 161). Discovered pottery fragments coated with brown diluted varnish and the emergence of vegetable ornaments (painted West Slope pottery) date from the first decades of the 3rd century. They were often produced in undistinguished workshops and they are not so chronologically distinctive so as to date more precisely the cessation of life in this settlement. Particular problem is set by certain pottery fragments, which could date from the latest, IV horizon, i.e. to the period of 2nd and the beginning of 1st century BC when the Celts inhabited this plateau.

For Kale in Krševica rather important are fragments of amphoras encountered in almost all of the trenches. At first sight it seems that most of the amphoras come from

the workshop of Thasos, Mende or they could be attributed to the Thasos circle but there were also many specimens originating from other regions. This type of vessels deserves more detailed analysis but at this moment we would like to mention few discovered stamps, which suggest slightly more precise chronological framework. An ivy leaf or a vase is depicted on the earliest Thasos stamps while on later specimens there is rectangular field with circular shield and inscription ΘΑΣ [ION] (Garlan 1999: 54 pp, no. 13, 47, 619). They are dated from the middle of the 5th to the middle of the 4th century BC but it is absolutely indisputable that large amount of discovered amphoras date from the later period.

Large amount of vessel fragments of local manufacture has been discovered within the investigated area. It concerns considerable selection of diversified pottery shapes made on potter's wheel after Greek models. Because of prevailing color it is often identified as gray pottery or because of Greek influence it is called hellenized pottery. The diversified repertoire of the finds is not so important from the chronological point of view as it says a lot about the intensity of life in the settlement. First statistical and typological study of this material indicates broad range of vessels of different purpose and for everyday use (Antić, Babić 2005: 213-228) Tableware includes plates, bowls of various shapes and size and the drinking vessels – kantharoi, small jugs, skyphoi, oinochoai, craters. The kitchenware includes casseroles with handles, lids, mortars, pots or other biconical vessels of larger size. To this group should be also added pots of coarse fabric, handmade and with horseshoe-shaped or tongue-like lugs. One of very frequent types is the vessels for water. Large number of hydriae fragments discovered at the plateau suggests that water had been brought from the foothill, as by all appearances there was not a cistern on the acropolis. For storage of cereals, oil, vine and the like were used pithoi, amphoras or other large containers, which being buried into the ground provided long life of the stored food.

The typology of pottery material reveals that most of the vessels were copies or imitations of Greek shapes but it should not be ignored that autochthonous Balkan heritage influenced the production of local pottery. Certain types of bowls or two-handled vessels of kantharos type originate from earlier period but they got new image as a result of use of modern technology. As usual, the earlier shapes of local manufacture, e.g. handmade pots of coarse fabric remained in use without significant alterations for rather long time. Generally speaking this local pottery belongs to the group of similar shapes from the periphery of this part of the Hellenic world and it has closest analogies in North Macedonia and Thrace (Antić, Babić 2005: 213-228).

There are few data about the existence of local workshops producing this kind of pottery. Thus it is particularly important to mention few finds from Krševica that could be related to this type of production. It concerns fragments of few vessels

stamped with lunar letter E (epsilon). They were impressed as stamp in soft clay before firing and in all instances they were executed in the identical manner (Pl. II, 1). They were encountered on a plate, on two bowls and on three occasions on the vessel handles (Antić, Babić 2005: 213-228). The stamps of this kind are usually explained as trademarks or as abbreviation of the name of the town where they were manufactured. Leaving aside for now the problems of this type it is important to mention that on the basis of discovered stamps there is enough evidence to assume that here existed a potter's workshop, which mostly worked to satisfy the needs of this settlement. Large amount of pottery vessels from Krševica supports the fact that this was a prosperous settlement with all potentials for development of various handicrafts.

Other activity, which played an important part in everyday life was weaving trade (Krstić 1996). Couple of hundreds of loomweights of various shape, size and weight was discovered at the site. Proportionally, the most frequent are loomweights shaped as truncated pyramid then loomweights of oval shape while in the slightly less quantity we encountered 'spools' and spindle whorls. The stamps were discovered on just a few specimens and apart from rare exceptions all weights have on one side impressed double 'M' pin (Pl. V, 8, 11). It should not be particularly emphasized that this was also the case of local production in a domain of homemade manufacture. The abundance of paleozoological material in Krševica, first of all sheep bones indicate that the settlement was well provided with essential raw materials (Blažić 2005: 263-289).

Certain type of finds often encountered not only during excavations but also in the course of site survey are pieces of receptacles and slabs with flattened working surface and made of volcanic stone. The receptacles are of rectangular shape usually 30 x 45 cm. They have slanting walls and on the bottom is long and narrow slit surrounded by broad groove. Lower flat surface corresponds to stone slab of same shape but proportionally of larger size (hopper-rubber). One preserved receptacle was found by chance already in 1966 (Mikulčić, Jovanović 1968: T. I, 5), while in 2003 at the foot of the site we discovered both parts – receptacle of hard sandstone and slab of volcanic stone (Pl. IV, 7, trench E). Such finds were recorded within wide area from Mediterranean to the Black Sea. They are identified as millstones for grinding wheat but it is assumed that they were also used for grinding ore (White 1963: 202 pp.; Muller 1979: 836 pp.; Sokolovska 1986: 90). Objects of this type found from the acropolis to the foothill not only indicate their functionality and frequent use but also could suggest the proximity of the source of raw materials. Namely, this kind of hard stone (basalts) was until recently exploited from a location in the vicinity of Preševo, not far from the present border with FYR Macedonia. For the time being there are only few fragmented and one complete rotating hand mill found on the acropolis (Pl. IV, 8).

Fig. 28

Acropolis, trench N 1, fragment of quern (hopper-rubber) and pottery fragments

Fig. 29

Acropolis, trench N 15-18, rotating hand mill *in situ*

The metal finds discovered at Krševica are not so frequent and they are of few basic categories.

When jewelry is concerned we found few rather poorly preserved bronze hinged fibulae, which probably had a palmette on the head and stylized animal heads on the catchplate. They all belong to the similar variants present in Greece and Macedonia and they are usually dated in the end of 5th and in the 4th century BC (Vasić 1999: 103 pp.). The bronze fibulae of Thracian type date generally from the same period (Vasić 2000) We also found two finger rings and few fragmented double pins shaped as letter M that are encountered within a large area and cover large chronological span (Vasić 2003: 123 pp.) It is interesting that just those pins were impressed in the clay and used as stamps on the loomweights from Krševica similarly to some specimens from the site Negotino to the south of Stobi (Vasić 2003: 127). Worth mentioned among jewelry finds are also glass beads shaped as vases discovered in trench C at the foot of the site. Before this discovery the beads from a rich burial discovered in Skopje (Ždanec) dated in the middle of the 4th century were considered as the northernmost finds of this type in the central Balkans (Popović 1997: 165 pp.). Thanks to the finds from Krševica this boundary has been shifted further to the north.

Only one small earring of silver wire was discovered so far but the bronze object found on acropolis could have direct links with this kind of jewelry. It is a cylindrical die 4.2 cm high that at the base has form resembling the earring of boat type shaped in relief. As this was only semi-finished product (made of bronze, silver or golden foil) the final jewelry piece was achieved by subsequent decoration with filigree and granulation and adding of thin wire for fixing of the earring. This earring type usually dated in the 4th century BC was distributed in the area from Greece and Macedonia to the central Balkans (Vasić 1991). The assumption that such jewelry had been produced at Krševica could in further analysis be confirmed by experiment. It

is important to mention at this place another find from the acropolis. It is a lead weight of square shape weighing 38 gr. that has the denomination of its value 5 (E) on its front side.

It is interesting that proper weapons were not found at the site. We discovered many fragments of bronze, iron, lead and bone objects often very difficult to identify. There are mostly iron nails, clamps, rivets, small knives and tools (axes, punches, chisels etc) that are usually highly corroded. Worth mentioning are also massive bronze vessel handles, needles, bone awls and few lead projectiles for a sling. The only object identified as horse harness is fragment of bronze cheek-piece dated in the period from 450 to 350 BC (Donder 1980: type VIII, 130).

Numismatic material from Krševica will be published separately and on this occasion we would like to mention one bronze coin of Philip II (chance find from the foot of the site), silver drachmas of Alexander the Great as well as few bronze pieces of Cassander and Antigonos. From the acropolis also comes the silver, 3.22 gr, coin of Pelagia, that is close to the coinage of Damastion (May 1939: 182 pp.).

IV HORIZON OF LATE IRON AGE (LA TÈNE) 2nd/1st CENTURY BC

The latest finds at Krševica were discovered at the acropolis in the surface layers disturbed by soil cultivation and particularly by taking out of stone and tending the vineyards. They were buried into the earlier layers and it is now difficult to establish stratigraphic relations between these two different horizons. The Hellenistic and La Tène pottery is easily distinguished on the basis of its fabric and typology but it still remains unclear which segment of the archaeological material dates from the same period. The highest concentration of La Tène finds was encountered in the southwest part of the plateau while this pottery is less abundant in the northeast. However, within the complex of buildings in the central zone of the acropolis we discovered four La Tène pits abounding in archaeological material. There were many fragmented and complete vessels the restoration of which is not yet completed. Despite some mutual characteristics these pits also differ in their characteristics so in further analysis they should be treated individually. We noticed that in most instances there are certain rules and sequence in deposition of the vessels while walls and bottoms of the pits were very scorched and burnt. These pits by all appearances had cult character and should not be directly associated with the habitation horizon (Popović 2005).

Except one partially preserved Middle La Tène fibula of iron wire all other material with few exceptions consists of Late La Tène pottery. The bowls of 'S' profilation often with polished ornament and of various sizes are prevailing shapes when wheel made pottery is concerned. There are also infrequent finds of 'pseudokantharoi' or

biconical bowls of larger size in the group of fine pottery. The coarse handmade pottery includes mostly pots with broom-stroke or combed ornament. All these shapes are characteristic of the areas around the Sava and the Danube that were inhabited by the Scordisci (Popović 2001). It is especially interesting to mention few Late La Tène vessels with conspicuous Hellenistic influence, like ‘pseudokantharos’ with polished ornament or the small bowl of ‘S’ profilation on high foot. It was slightly surprising to encounter ‘Dacian’ cups as well as certain amount of bowls and vessels of large size and handmade that originate back from the end of Early Iron Age (Popović 2005).

Most of this material from Krševica was not a novelty for investigators as La Tène material has already been registered during excavations at the site Kacipup near Preševo in 1977 and 1978 (Vukmanović, Popović 1982: 294). In the meantime many new data had been gathered (Bulatović 2000) revealing to what extent the Scordisci were present in these areas of southeast Serbia in 2nd/1st century BC.

We know of what had been happening in these areas thanks to the information preserved in the works of ancient writers. Namely, after fall of Macedonia in 168 and

KALE - KRŠEVICA

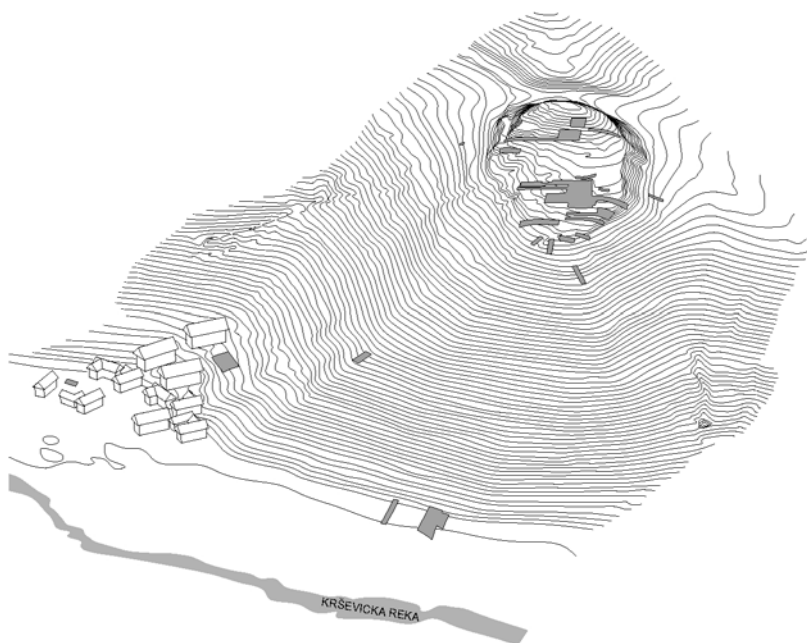

Fig. 30

3D site plan, view from nortneast

establishing of Roman province twenty years later the plundering campaigns ensued and Scordisci as one of main organizers took part in these campaigns together with other Balkan barbarians (Papazoglu 1978: 284 pp.) The written sources suggest that Scordisci took part in these clashes with Romans together with Dacians and Triballi and it is partially confirmed by archaeological finds from Krševica (Popović 2005). The razing of wealthy areas of Macedonia and Greece continued with different intensity until the Eighties of the 1st century BC. Then Roman commander Cornelius Scipio Asiagenus around 84 BC delivered a decisive blow to the Scordisci and expelled them towards their home territories (Papazoglu 1978: 314 pp.) This energetic Roman intervention was absolutely understandable having in mind that Scordisci had under their control the valley of Južna Morava and used this route towards the Vardar valley. After lightning intrusions southwards the barbarians were able to retreat safely and use their strongholds like Kacipup or Krševica. The data from ancient sources could now be supplemented thanks to most recent results of archaeological investigations. So the place where Scipio Asiagenus heavily defeated the Scordisci should not be looked for as it probably happened somewhere in the upper course of the Južna Morava (Popović 2005). At that time the Celtic stronghold at Krševica was also abandoned and life ceased at this site for good.

*

At the end, instead of conclusions I would like to make some essential notes concerning the result as well as the future investigations at Krševica.

The settlement at the site Kale (Turkish word for fortification) was established at well-selected strategic point and in the immediate vicinity of important natural communications. From the west runs one of the oldest major roads, which via Morava-Vardar valley connected Central Europe and Greece. Another route along Krševica river and Pčinja was going eastward to the Thracian territories. Dominant position at the crossing of important roads and rich natural resources in the hinterland had exceptional if not the decisive impact on establishing of this settlement.

Kale in Krševica with well-protected acropolis and buildings of public character at the plateau were the central place around which were revolving the most important events related to the settlement and its surroundings. It is difficult to determine with certainty the authentic purpose of the rooms within this complex but we could presume a tower (room A?) and/or a cult place – shrine as well as storehouse. There is not necessary to have much imagination to recognize the ruins of the structures on the plateau as row of houses facing towards the Krševica river valley. The northeastern slope with ample foothill along the river was also part of settlement but somewhat more precise picture will be achieved only after future investigations. The

discovered material looks uniform and does not indicate essential differences concerning cultural and social relations or specialization of certain activities within the settlement. The valuable data about the structure of population and positions of individuals within a group could be achieved by investigation of necropolis as we already mentioned. Something that is conspicuous are certain activities like pottery making or weaving that thanks to abundant local resources satisfied the basic needs of the settlement. The mentioned bronze die from the acropolis relates to the technology of production of metal objects and it did not differ substantially from similar tools used for minting coins. The masters of this trade were of the profession highly appreciated and sought after in the 4th century (Tonkova 1997: 28).

On the basis of all conclusions such organized settlement could have functioned only under the conditions of developed urban culture and with inhabitants with high standards. The data obtained so far concern the area of around 4 ha but systematic site survey of the surrounding areas planned for the spring of 2005 could yield more precise data about the size of the settlement but also of cultivated fields, which provided subsistence for the settled population. The preliminary analyses already revealed that not only stock breeding but also hunting was an important economic activity necessary for survival of any settlement of this type (Blažić 2005: 263-289).

The authors of first investigations at Krševica draw attention to the fact that it was an ore bearing region and they explained the prosperity of this settlement as a result of metal exploitation. The mention of small hoard of high quality cerussite certainly concerns the silver ore prepared for smelting (Mikulčić, Jovanović 1968: 317 p.). For such assumptions we do not yet have direct confirmation but there are many indications leading in that direction. After all, possible traces of this process from ore smelting to the final product should be primarily expected in the vicinity of the river and that area is one the least investigated. This question, in any case, stays as working hypothesis and future investigations will either confirm our assumptions or point to some other direction.

The settlement whose name we still do not know was situated in the barbarian environment and far from the civilized regions but contacts of Greece and central Balkans had never been interrupted since the earliest times. Since the 5th-4th century BC the urbanization of Macedonia, Thrace or Paeonia reached considerable level and as a result of expanded contacts not only Greek influence but also direct connections based on mutual interests of these different environments could be encountered as far as the Južna Morava valley. The 5th/4th century settlement at Kacipup near Preševo possibly preceded the establishing of larger and considerably more prosperous settlement in Krševica only about thirty kilometers to the northeast (Vukmanović, Popović 1982: 196 pp.). The concentration of Greek finds distingu-

ishes Kale as unique urban center, which thanks to the road network and intensive commerce had close connections with the Aegean via the valleys of the rivers Vardar and Strymon. The luxurious goods, vine, money and entire way of life in this place are so different from the surrounding situation that only Greek immigrants could be the initiators of such drastic cultural changes. The occurrence of graffiti on some vessels is just one more element in favor of this assumption.

It is not possible after all we already said not to deal with the problem of Damastion the mining town in Illyria only recorded by Strabo (VII, 7, 8; VIII, 6, 16). For almost two centuries many authors have tried without results or significant progress to locate within this vast Illyrian territory the 'lost' town which minted silver coins. Among many possibilities the vicinity of Ohrid was mentioned and most recently there are assumptions that Damastion was situated in the territory of Metohija and Kosovo because of the silver bearing ores (Ujes, Romić 1996). Within this context should be mentioned rich silver deposits in the metallogenetic zone Lece – Chalcidice extending from Aegean coast towards Serbian-Bulgarian border (Gržetić, Jelenković 1995: 20p.). One of the results of early exploitation is emergence of silver coins of considerable weight minted by local communities and dynasts already by the end of the 6th century BC and there are also various denominations from the mints of Macedonian and Paenonian kings (Hammond 1989: 40p., 45pp.; Petrova 1999: 93 pp.) The reliable finds of Damastion coins are generally registered in the east part of FYR Macedonia, southeast Serbia and in neighboring regions of Bulgaria (Popović 1987: 24 pp.; Ujes, Romić 1996: 82 pp.) It is not accidental that in the Vranje periphery was rather recently discovered large hoard of silver coins dating from 6th/5th century BC. Only 25 pieces were preserved and they are ascribed to the coinage of Derrones and one specimen is issued by Alexander I (495 BC–450 BC) (Mitrović 2005). Krševica was, therefore, situated in the vicinity of ore deposits and in the area separating Illyria and Thrace. Strabo and authors he quoted were not well acquainted with these parts of the Balkans so even some evident biases are not serious reason to reject the possibility of Damastion being situated in the Južna Morava valley. These conclusions, however, should be left to the future archaeological investigations at Krševica to provide more precise answers. The same also concerns the question whether life in this settlement ceased in the time of Celtic invasion of 279 BC, because of extending of Dardanian territories or for some other reasons still unknown to us.

Текст под насловом *Кале Кршевица. Истраживања 2001-2004. године. Прелиминарни резултати* аутора П. Поповића објављен је на српском језику у *Врањском гласнику књ. XXXIII*, 2005: 25-58.

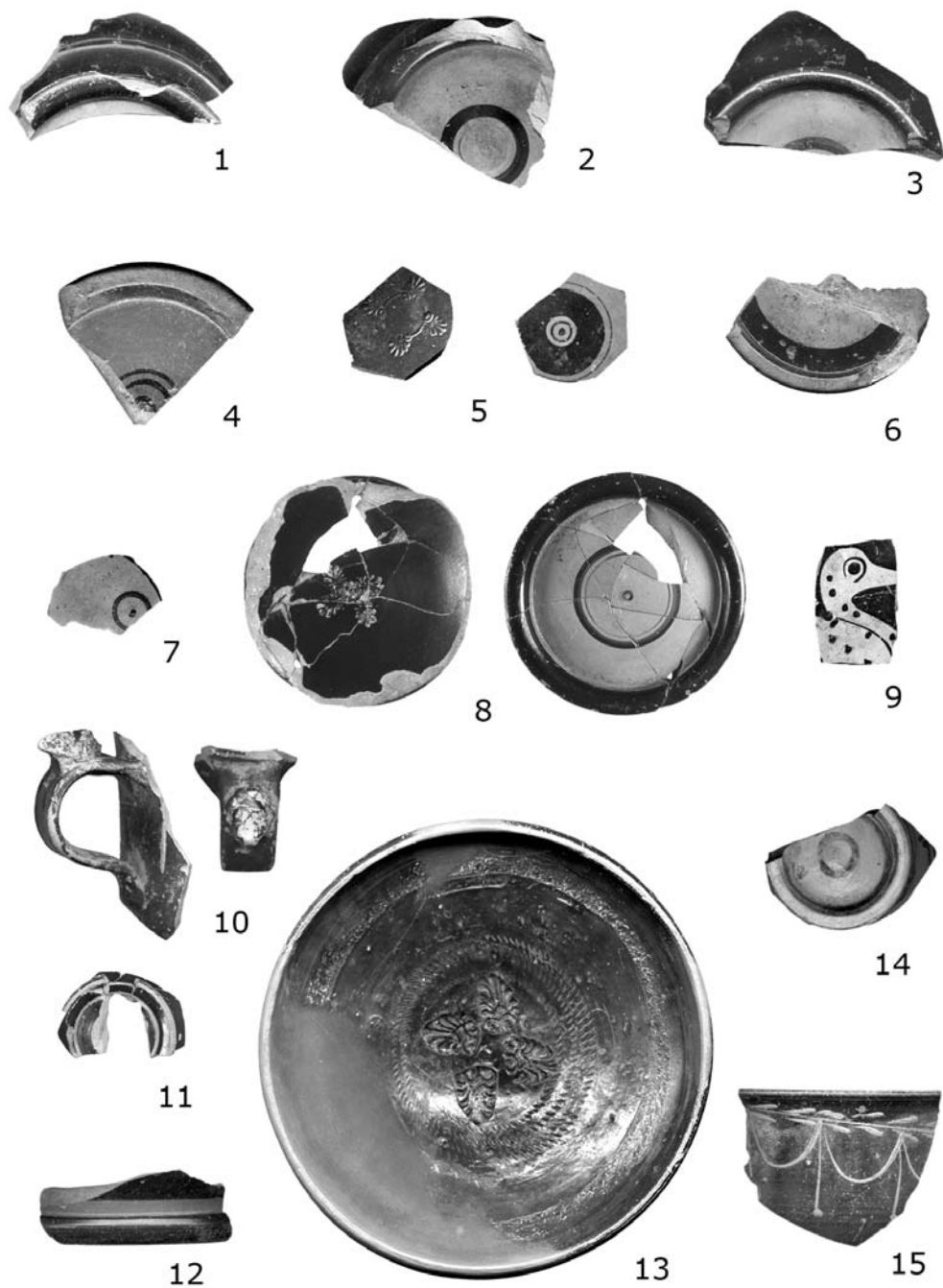

Plate I

Imported pottery, scale 1:2

Plate II

Local tableware, scale 1:5

Plate III

Hydria and kitchenware, scale 1:5

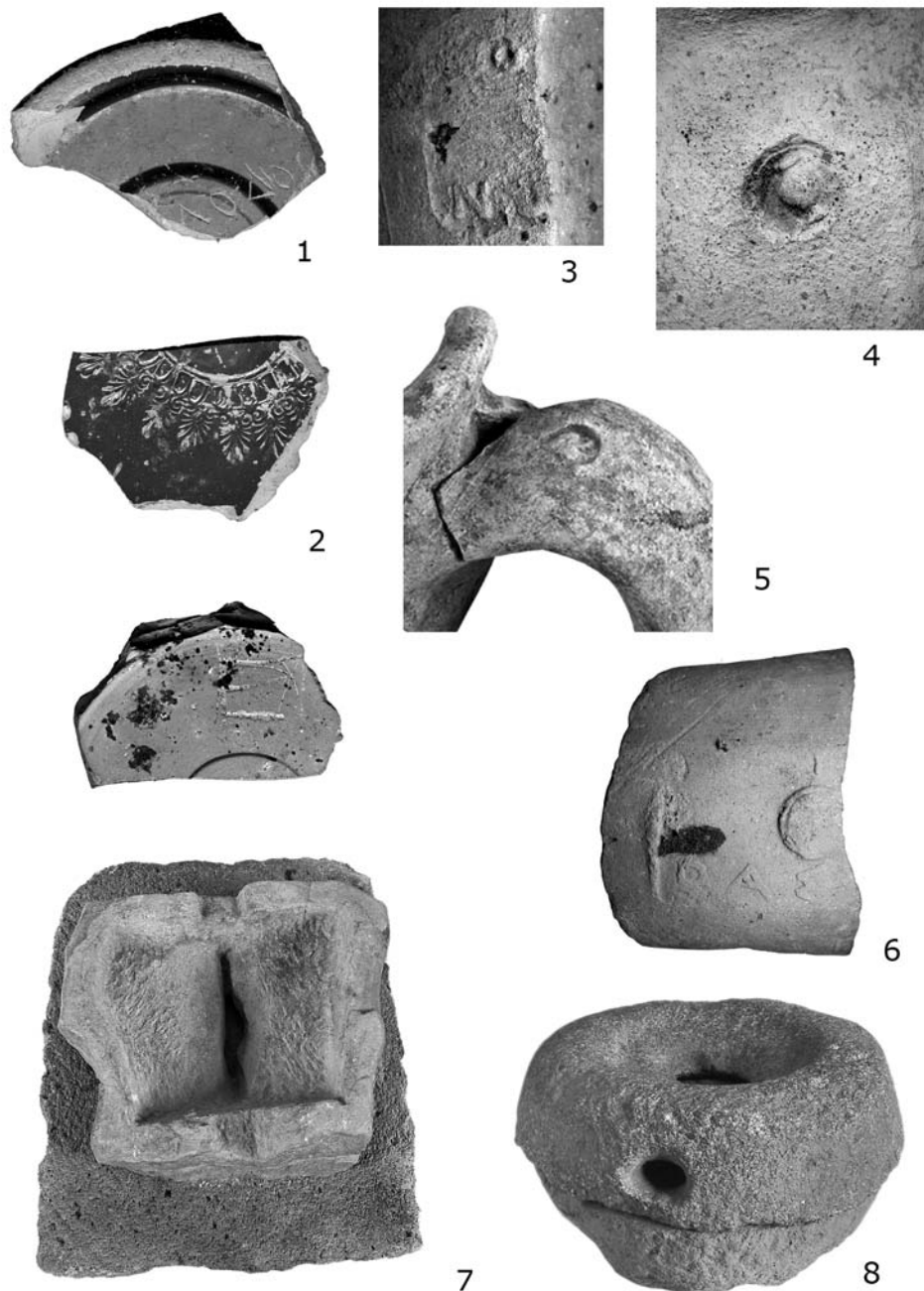

Plate IV

1-2 Graffiti, 3-6 stamps on amphoras (scale 1:1); 7-8 querns (no scale)

Plate V

V 1-2 Bronze fibulae, 3 bronze die, 4 glass bead, 5 silver coin of Pelagia, 6 lead weight, 7 bronze cheek-piece, 8-13 pottery loom weights (scale 1:1, 1-6; 1:2, 7-13)

Plate VI

Late Iron Age pottery (scale 1:5)

BIBLIOGRAPHY

Agora XII

S. Sparkes, L. Talcott, *The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery*.

Alexandrescu 1978

P. Alexandrescu, La céramique d'époque archaïque et classique, *Histria IV*, 1978.

Antić, Babić 2005

И. Антић, С. Бабић, Прелиминарни резултати типолошко-статистичке обраде керамичког материјала са локалитета Кале - Кршевица, *Зборник Народној музеја XVIII-1*, Београд 2005: 213–228.

Blažić 2005

С. Блажић, Фауна локалитета Кале - Кршевица, *Зборник Народној музеја XVIII-1*, Београд 2005: 263–289.

Bulatović 2000

А. Булатовић, Латенски налази у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини, *Лесковачки зборник XL*, Лесковац 2000: 323-333.

Bulatović 2005

А. Булатовић, Керамика брњичке културне групе и старијег гвозденог доба са налазишта Кале у Кршевици, *Зборник Народној музеја XVIII-1*, Београд 2005: 175–190.

Donder 1980

H. Donder, *Zaumzeng im Greicheland und Cypern*, PBF XVI.3, 1980.

Garlan 1999

Y. Garlan, *Les tombres amphoriques de Thasos*, Études Thasiennes XVIII, 1999.

Gržetić, Jelenković 1995

И. Гржетић, Р. Јеленковић, Особине сребра и његова налазишта у Србији, in: *Радионице и ковнице сребра*, Народни музеј, Београд 1995: 13-29.

Hammond 1989

N. G. J. Hammond, *The Macedonian State*, Oxford 1989.

Jeremić 2005

М. Јеремић, Античко и традиционално градитељско наслеђе (Кале у Кршевици), *Зборник Народној музеја XVIII-1*, Београд 2005: 229–262.

Jovanović 1966

М. Јовановић, Kale, Krševica, *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966: 58-60.

Krstić 1996

В. Крстић, Керамички тегови из Народног музеја у Београду, *Гласник САД* 12, 143-151.

Krstić 2005

В. Крстић, Сликани кантароси и скифоси са локалитета Кале - Кршевица, код Бујановца, *Зборник Народној музеја XVIII-1*, Београд 2005: 191–212.

May 1939

L. M. F. May, *The Coinage of Damastion and Lesser Coinage of the Illyro - Paenonian Region*, Oxford University Press, London 1939.

Mikulčić, Jovanović 1968

И. Микулчић, М. Јовановић, Хеленистички орпидум из Кршевице код Врања, *Врањски гласник* IV, Врање 1968: 355-375.

Mitrović 2005

Г. Митровић, Остава сребрног новца Дерона, *Врањски гласник XXXIII*, Врање 1968: 59-88.

Muller 1979

A. Muller, La mine de l'acropole de Thasos, *Thasiaca, BCH Suppl.* V, 1979: 115-344.

Papazoglou 1978

F. Papazoglou, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam 1978.

Petrova 1999

E. Petrova, *Paenonia*, Skopje 1999.

Pistiros I

Pistiros I, Excavations and Studies, J. Bouzek, M. Domaradzki, Z. H. Archibald (eds.), Charles University, Prague 1996.

Pistiros II

Pistiros II, Excavations and Studies, J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. H. Archibald (eds.), Charles University, Prague 2002.

Popović 1987

P. Popović, *Novac Skordiska - Le monnayage des Scordisques*, Beograd/Novi Sad 1987.

Popović 1997

P. Popović, Les perles de verre en forme de vase ou d'amphore sur l'espace entre la mer Adriatique et le Danube, *Starinar n.s. XLVIII*, Beograd 1997: 165-171.

Popović 2001

P. Popović, La céramique de La Tène finale sur les territoires des Scordisques, *Starinar n.s. L/2000*, Beograd 2001: 83-111.

Popović 2003

P. Popović, Vranjsko-bujanovačka kotlina i helenizacija doline Morave - Vranje-Bujanovac Valley and Hellenisation of the Morava Valley, *Pyraichmes 2*, Kumanovo 2003: 197-214.

Popović et al. 2004

P. Popović, M. Jeremić, N. Radojčić, Lokalitet Kale u selu Krševica, *Starinar n.e. LIII-LIV/2003-2004*, Beograd 2004: 270-274.

Popović 2005

P. Popović, „... cum a Scordiscis Dacisque premeretur...“, *Celts on the margin: studies in European cultural interaction VII BC - I AD. Essays in honour of Zenon Wozniak*, H. Dobrzanska, V. S. Megaw, P. Poleska (eds.), Krakow 2005: 77-83.

Rotroff 1997

I. S. Rotroff, The Athenian Agora XXIX. *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, 1997.

Sokolovska 1986

B. Соколовска, *Исар - Марвинци*, Скопје 1986.

Tonkova 1997

M. Tonkova, Traditions and Aegean Influences on the Jewellery of Thracia in Early Hellenistic Times, *Arch. Bulgarica* 1.2, 1997: 18-31.

Ujes, Romić 1996

D. Ujes, K. Romić, Položaj grada Damastiona, *Glasnik SAD* 11, Beograd 1996: 77-98.

Vasić 1991

R. Vasić, Boat-shaped earrings in the Central Balkan area, *Starinar n. s.* XL-XLI/1989-1990, Beograd 1991: 135-140.

Vasić 1999

R. Vasić, *Die Fibeln im Zentarbalkan*, PBF XIV.12. 1999.

Vasić 2000

R. Vasić, Thracian fibulae in the West: invasion or cultural exchange?, *Arch. Bulgarica* 1, 2000: 13-20.

Vasić 2003

R. Vasić, *Die Nadeln im Zentralbalkan*, PBF XIII. 11. 2003.

Vukadinović 2005

М. Вукадиновић, Резултати геофизичких истраживања методом геоелектричног скенирања и геоелектричног сондирања на археолошком налазишту Кале - Кршевица, *Зборник Народног музеја XVIII-1*, Београд 2005: 291–308.

Vukmanović, Popović 1982

М. Vukmanović, P. Popović, Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske kotline, *Godišnjak. Centar za balkanološka istraživanja XX/18*, Sarajevo 1982: 189-210.

White 1963

D. White, A Survey of Millstones from Morgantina, *American Journal of Archaeology* 67.2, 1963: 199-206.

КЕРАМИКА БРЊИЧКЕ КУЛТУРНЕ ГРУПЕ И СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА СА НАЛАЗИШТА КАЛЕ У КРШЕВИЦИ

Локалитет Кале смештен је на североисточној периферији села Кршевице које се налази око 10 km североисточно од Бујановца на природној комуникацији која спаја пчињску и јужноморавску котлину. Важну улогу ове природне комуникације у преисторији и античком периоду потврђује велики број археолошких локалитета који су евидентирани махом по ободу ове долине (Булатовић 2003: нап. 1).¹

Приликом археолошких истраживања која су на овом локалитету вршена од 2001. до 2003. године евидентирано је неколико културних слојева од којих је свакако најзначајнији и најбогатији онај који припада периоду врхунца моћи македонске државе за време Филипа II и Александра III Македонског, а затим и латенског периода (Поповић, Јеремић, Радојчић 2004). За тему коју обрађује овај рад најинтересантнији су резултати ископавања на акрополи, као и у североисточном подножју узвишења (сл. 1).

Истраживање је започето на југозападној периферији акрополе, уз североисточну страну вештачки насутог узвишења (сонда S 44-47). Ово узвишење настало је приликом формирања одбрамбеног прилазног рова.² Након културних слојева који су припадали латенској култури и хеленистичком периоду, наишли смо на слој који су чинили остаци вештачки насутог прилазног узвишења. Овај слој је према југозападном профилу сонде био дебео и до 0,9 метара док се према североистоку тањио (сл. 2). Испод овог слоја евиденти-

/1/ Поред наведених локалитета недавно је откривен и један неолитски локалитет у Клиновцу.

/2/ Градинска насеља идентично формирана нађена су у оближњој Ораовици код Прешева на локалитету Каципуп (Vukmanović, Popović 1982), као и на неколико локалитета у североисточној Македонији (Георгиевски 1993: Т.III-VI).

КАЛЕ-КРШЕВИЦА 2001-2003.

Сл. 1

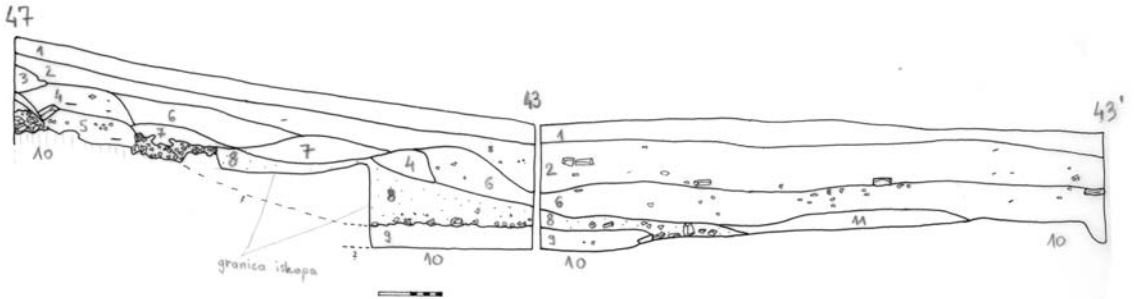
Сонде са материјалом брњичке културе су шрафиране

Fig. 1

Trenches with material of Brnjica culture are hatched

ран је културни слој тамномрке (браон) боје дебљине око 30 cm са обиљем праисторијских керамичких уломака. Основа овог слоја била је приближно овалног облика, а улазила је у североисточни и северозападни профил. У северном углу слој је био нешто дубљи, па постоји могућност да се овде заправо ради о укопу већих димензија. Осим керамике укоп је садржавао и трагове гари. Слој је био у великој мери оштећен на шта указује веома уситњен керамички материјал.

Од керамичких облика нађених у овој сонди издвајамо: лоптасту минијатурну посуду са дршком која прелази обод (Т. I, 3), посуде са косо профилисаним разгрнутим ободом са прстенасто профилисаном унутрашњом ивицом (Т. I, 5, 6, 8), коленасте дршке са лезастим проширењем на врху, као и веће лонце украшене пластичним тракама са отисцима прстију. Поред коленастих дршки у овој сонди најчешће се појављују тракасте и чепасте дршке (Т. II, 10). Нађени су такође фрагменти финије глчане керамике са урезаним висећим уписаним троугловима већих димензија (Т. II, 11, 13).

Легенда/Legend

1 - хумус; humus	7 - жута глина; yellow clay
2 - тамномрка; dark brown soil	8 - насип; fill
3 - сивомрка растресита; gray brown, loose soil	9 - праисторијски слој (тамномрка);
prehistoric layer (dark-brown soil)
4 - жутомрка; yellow-brown soil	10 - здравица; virgin soil
5 - жути песак; yellow sand	11 - укоп 2 (праисторијски); prehistoric pit 2
6 - сивомрка; gray-brown soil	

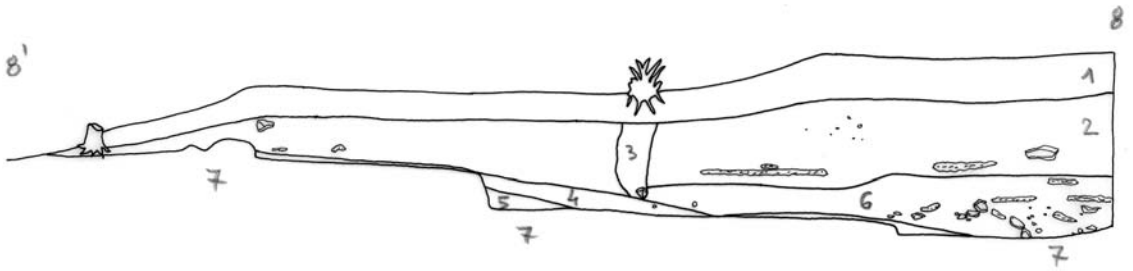
Сл. 2

Сонда С 44-47, профили 43-47 и 43-43'

Fig. 2

Trenches S 44-47, Profiles 43-47 and 43-43'

Осим у овој сонди, керамички материјал идентичних стилско-типолошких одлика појављује се на североисточној периферији акрополе (сонда S 7-8). У овој сонди културни слој са поменутом керамиком тамномрке је боје, дебљине између 10 и 40 cm, а налазио се изнад здравице, махом на средини и северозападној половини сонде (сл. 3). Од керамичких облика из ове сонде издвајамо: зделе благе „S“ профилације (Т. I, 4), лоптасте пехаре са тракастим дршкама трапезоидног пресека које прелазе обод (Т. I, 7), лонце са косо разгрнутим ободима са прстенасто профилисаном унутрашњом ивицом (Т. I, 9) и лонце са пластичним тракама и језичастим дршкама (Т. II, 2, 3), као и уломке украшене урезаним уписаним троугловима (Т. II, 12). Од дршки које

Легенда/Legend

- 1 - тамномрка; dark-brown soil
- 2 - сивомрка; gray-brown soil
- 3 - светломрка; light-brown soil
- 4 - зелени песак green sand
- 5 - пескиша; sandy soil
- 6 - праисторијски слој (мрка и гар);
prehistoric layer (brown earth and soot)
- 7 - здравица; virgin soil

 леп; daub

 камен; stone

 корење; roots

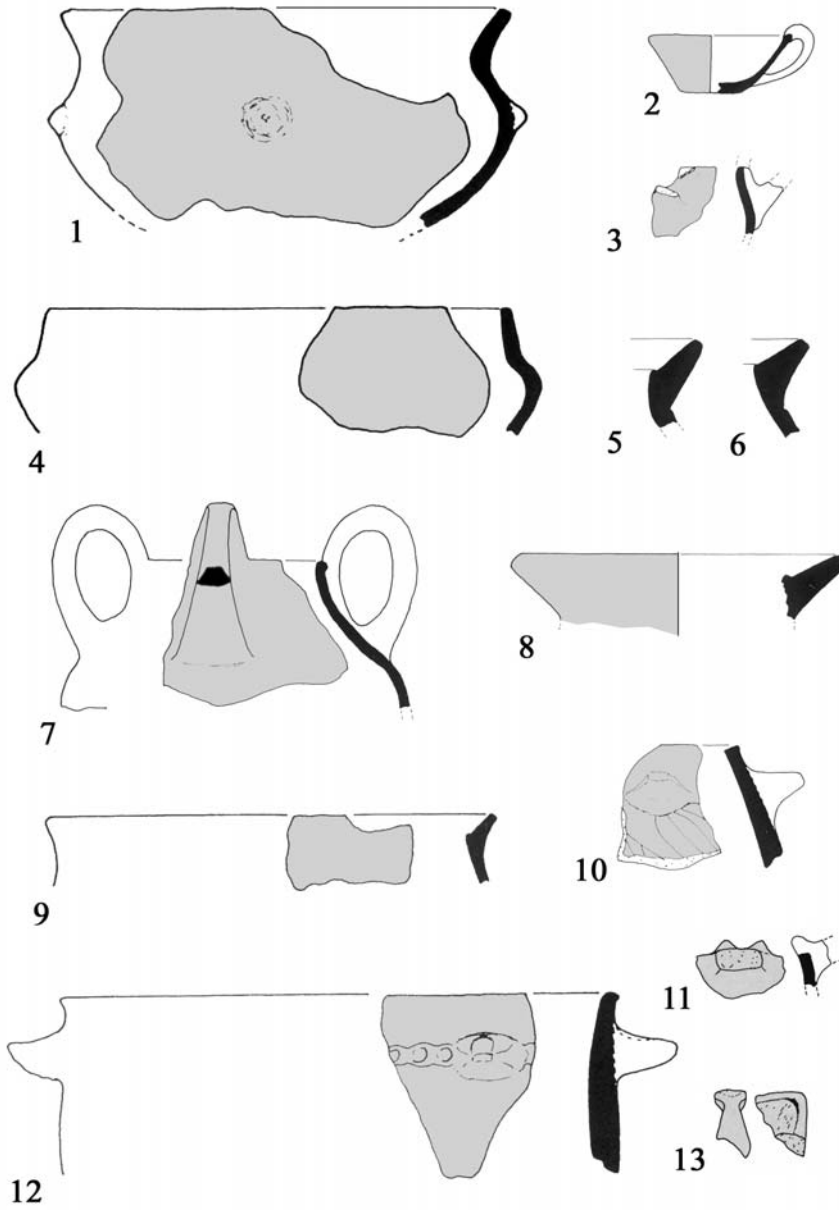
Сл. 3

Fig. 3

су овде пронађене издвајају се: коленасте дршке са лепезастим проширењем на врху (Т. II, 5), коленасте псеудодршке (Т. I, 13), троугаоне дршке вертикално постављене на обод (Т. II, 9), пластичне брадавичасте и дугметасте аплике (Т. II, 7, 8).

На средишњем делу горњег платоа (сонда S 22) такође су констатовани спорадични налази керамике која по типолошким одликама одговара оној са југозападног и средишњег дела акрополе. Издвојићемо зделу благе „S“ профилације са брадавичастим апликама на трбуху (Т. I, 1) и обод са тракастом дршком и два рожаста додатка на самој ивици обода (Т. I, 11). Посебно напомињемо интересантне налазе из подножја локалитета: зделу са увученим фасетираним ободом, коничну шољу са једном дршком која прелази обод и већу посуду са језичастом дршком и широким плитким канелурама на трбуху (Т. I, 2, 10, Т. II, 1).

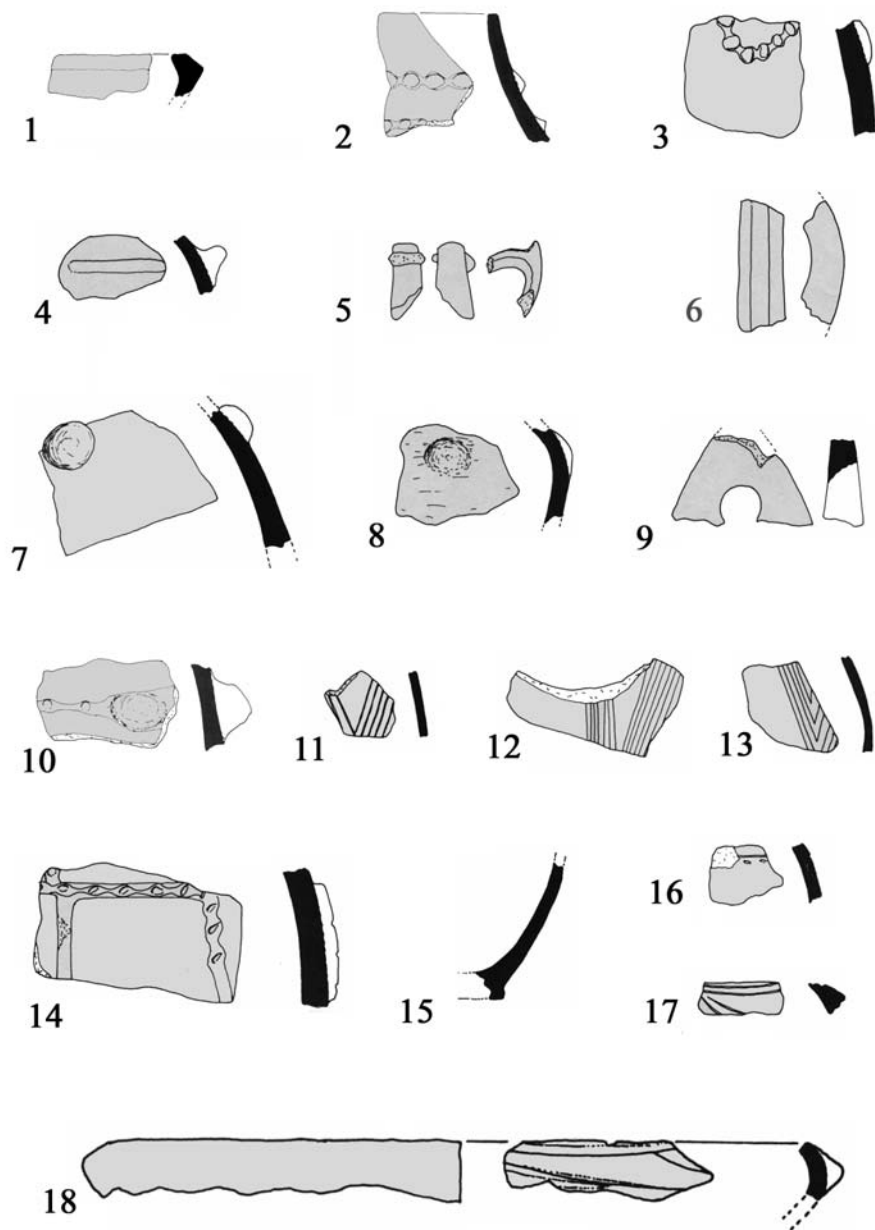
Детаљном анализом керамичких облика и стилских одлика керамике која је откривена у наведеним сондама, закључујемо да ова керамика културно припада брњичкој културној групи, а хронолошки позном бронзаном добу, односно почетку прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба.

R 1:4

Табла I

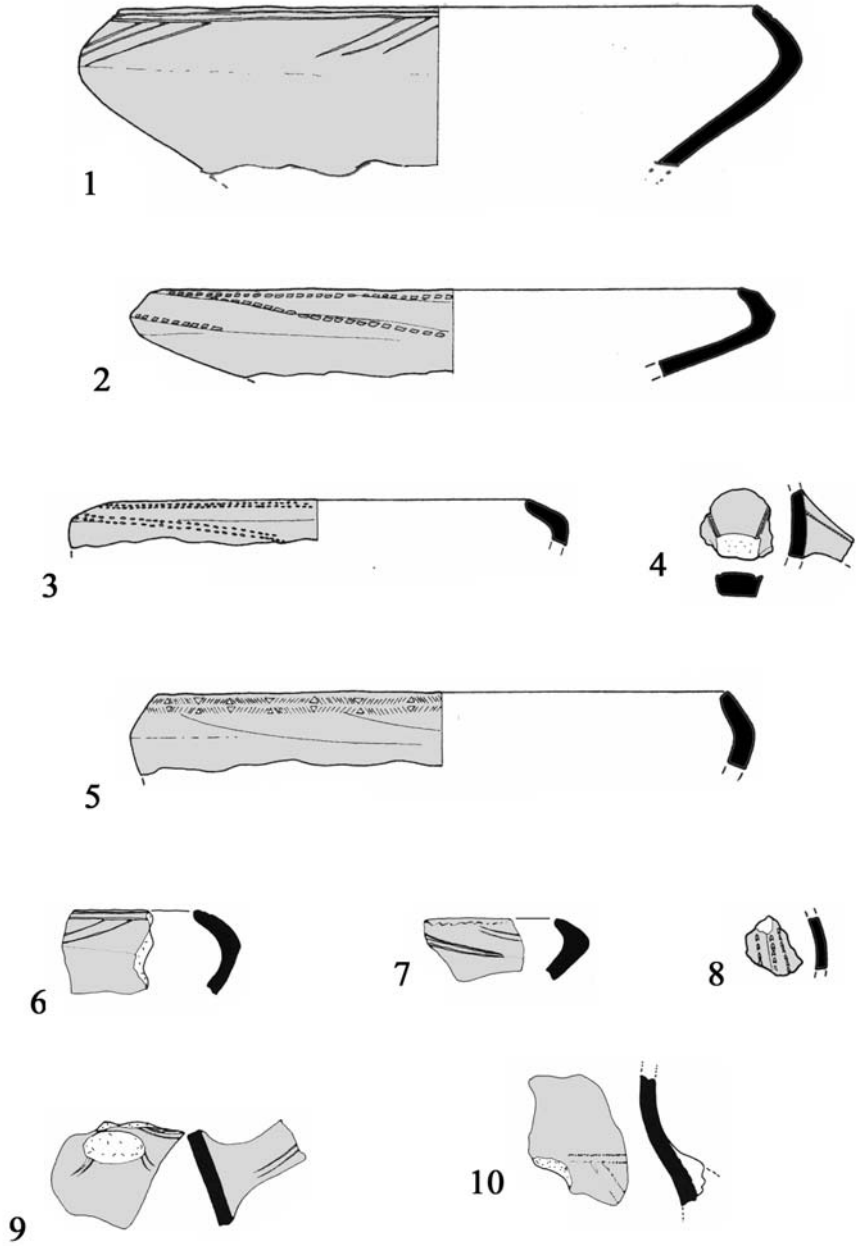
Plate I

R 1:4

Табла II

Plate II

R 1:4

Табла III

Plate III

До овог закључка дошли смо захваљујући првенствено налазима обода лонаца са прстенасто профилисаном унутрашњом ивицом који су веома бројни на овом локалитету, као и налазима тракастих дршки са лепезастим проширењем на врху и зделама благе „S“ профилације. Ови облици заступљени су на готово свим локалитетима брњичке културе од северне Македоније до састава Јужне и Велике Мораве и од Понишавља до Пештерске висоравни (Трајковска 1998: Т. V/7; Булатовић 1999-2000: Т. I/4-8, Т. II/1-3; Стојић 2001: Т. III/1, 3, 4, 6, 7, 8, Т. IV/1, 7, Т. VI/10-12, 18, Т. VII/6, 7, Т. VIII/6, 7; Станковски 2003: Т. I/2, Т. III/1, Т. IV/10 и др.).

Од орнамената које смо евидентирали на керамици са Кале - Кршевице, а који су карактеристични за насеља брњичке културе, издвајамо урезане издужене висеће уписане или шрафиране троуглове који су забележени на керамици из Кончуља, Велике Лукање, Макреша и Ругинаца, као и других локалитета који припадају брњичкој културној групи (Булатовић 1999-2000: Т. I/16-23; Пејић 2001: Т. 1/6, 10, Т. 3/4, Т. 4/16; Георгиев 1989: Т. VIII/2, 4, Т. XI/2, 3).

Нарочито су интересантни налази зделе са увученим фасетираним ободом, веће посуде са језичастом дршком и широким плитким канелурама и канеловане дршке (Т. II, 6) који према аналогијама припадају млађој фази брњичке културе, која већ видно трпи утицаје Белегиш II - Гава културе са севера (Булатовић 2001: 168 и даље). Здела са брадавичастим апликама није усамљена на локалитетима брњичке културе. Овакве посуде веома су честе у керамичком инвентару брњичке културе (Врапце, Велика Лукања, Д. Брњица, Граштица, Пелинце и др.) и свакако указују на културне, а можда и генетске везе са културама из комплекса поља са урнама Подунавља и средње Европе на шта је још указивао Д. Срејовић (Срејовић 1959/60: 116 и даље, Т. 3/1, 3).³ Овом утицају приписујемо и посуду са два рожаста испупчења на ободу.

Из приложеног уочавамо да облици и орнаменти констатовани на локалитету делом припадају млађем периоду брњичке културе, тј. времену када су носиоци канеловане керамике са севера (Белегиш II - Гава култура?!) већ дошли у контакт са аутохтоним становништвом, односно носиоцима брњичке културе.

Када је реч о апсолутној хронологији материјала из овог културног слоја, можемо се ослонити на датовања неких локалитета брњичке културе, који су

/3/ Упоредити са Јоцић, Стојић 2000: Т. 2/8; Пејић 2001: Т. 3/10, Т. 4/13, Т. 5/2; Лазих 1996: Т. 17/8, Т. 18/9, Т. 19/7, 8; Георгиевски 1993: Т. VIII/6; Трајковска 1998: Т. II/2, 3.).

хронолошки опредељени захваљујући затвореним целинама, као што су Кончуљ и Хисар у јужноморавској котлини, али и Медијана која је на северној периферији ареала ове културе. У Кончуљу имамо само неколико спорадичних налаза у млађем слоју који се са сигурношћу везују за културне утицаје канеловане керамике са севера, па насеље у Кршевици можемо везати за време првих контаката аутохтоног и новопридошлог становништва, односно приближно период На А1 по средњоевропској хронологији (Булатовић 1999/2000: 33, 40). На Хисару ова керамика одговара стратуму III који је датован у На А2, а на Медијани стратумима II и III који припадају На А2-В1 по средњоевропској хронологији (Гарашанин 1996: Veil. I-II; Стојић 2001: 36-37, Т. 5/9-20, Т. 6/1-8; Булатовић 2000: 33, 40). Већи део керамике са овог локалитета одговара слоју испод урушеног бедема у Кончуљу која је датован у период Вг D – На А1 и спорадични налази канеловане керамике која се најраније може везати за крај периода На А1 указују да ово насеље припада периоду од Вг D до краја На А1. Или почетка На А2. Насеље не може бити млађе, јер је већ од периода На А2 канелована керамика преузела примат у односу на локалну што није случај у Кршевици.

Осим налаза који припадају брњичкој културној групи, на акрополи смо констатовали и спорадичне налазе керамике која припада старијем гвозденом добу (Поповић, Јеремић, Радојчић 2004). Ова керамика нађена је и у источном подножју узвишења Кале.

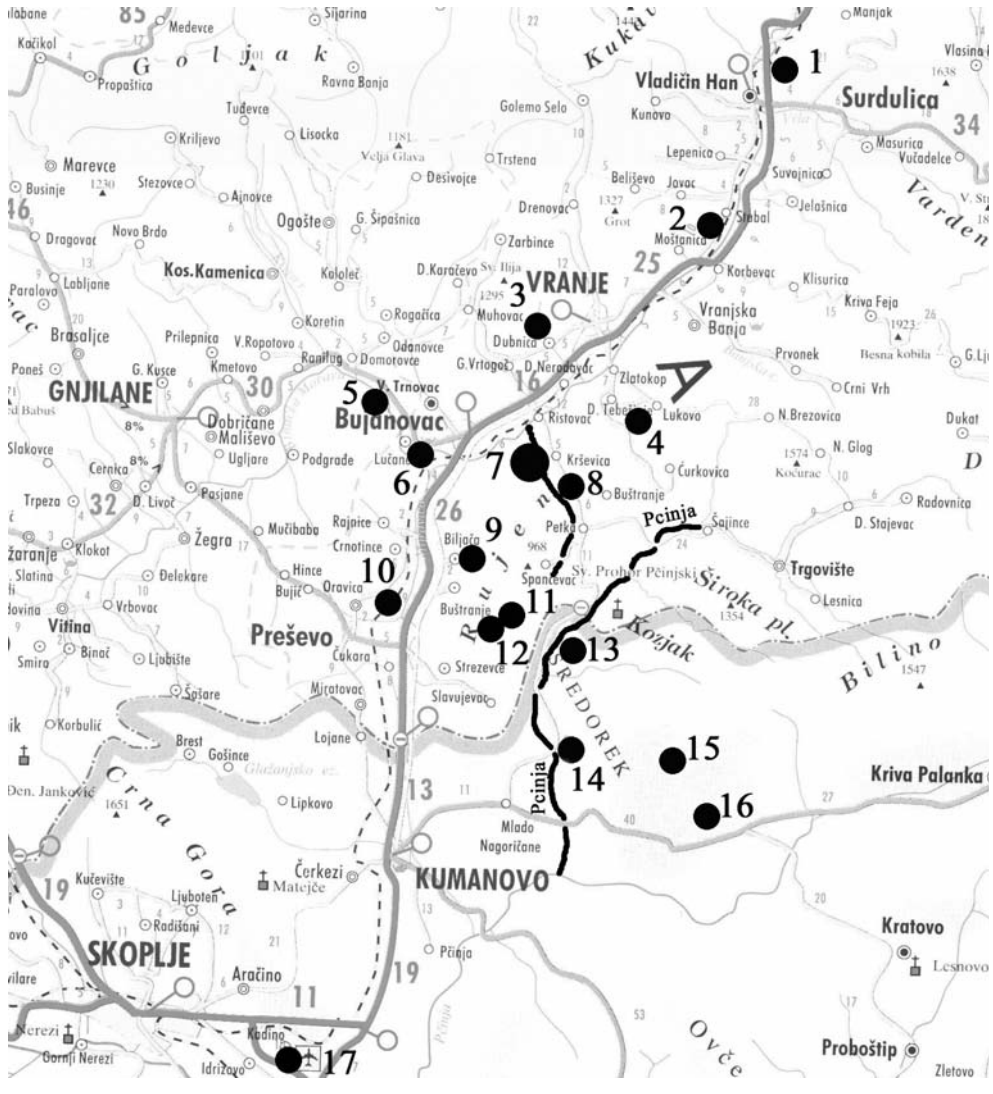
Поменути налази потичу углавном из истог културног слоја као и старији брњички, што онемогућава њену стратиграфску детерминацију.

Већину ове керамике, када су у питању типови посуда, чине зделе са увученим фасетираним ободом, које су често украшене урезаним линијама које прате фасете (Т. II, 17, Т. III, 6). На основу анализе њених стилско-типолошких одлика са посебним освртом на орнаментiku, констатујемо да је техника утискивања низом правоугаоних отисака заступљена на једном фрагменту пехара (Т. II, 16) и једној здели из сонде N 11 (Т. III, 10), док су остали фрагменти украшени углавном урезима и фасетама. Једна здела на трбуху има рожасту аплику (Т. II, 18), док је друга по спољној ивици обода украшена или спојеним „S“ мотивима или валовницом (Т. III, 7), што се усред оштећења и веома мале дужине фрагмента не може са сигурношћу рећи. У сваком случају, оба ова мотива су готово непозната на овом подручју. До сада је везани „S“ мотив откривен једино на локалитету Пиљаковац у Кржинцу код Владичиног хана, а цик-цак линија, која се везује за исти период као и валовница, у Лучану

код Бујановца на локалитету Ресуља (Булатовић, 2001: Т. 1, 11).⁴ Подсећамо да оба наведена локалитета припадају прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба. И у суседној Македонији ови налази су изузетно ретки, тако да је до сада овај орнамент констатован само на фрагменту из Вражогрнца (Кратово) и Ругинца (Георгиев 1993: Т. I, 1, 2). Од орнамената забележених на керамици из овог слоја поменућемо косе зарезе у комбинацији са утиснутим минијатурним троугловима, као и утиснуте квадратиће или убоде у низу (Т. III/2, 3, 5). На југозападном ободу акрополе, поред керамике, нађен је лук бронзане фибуле са попречним жлебовима. Ове фибуле се датују у На С односно период VIII-VII века п.н.е. Зделе увученог фасетираног обода појављују се на овим просторима већ са првим таласима миграција са севера, што јасно илуструју неки слојеви у Кастанасу (Hochstetter 1984: Т. 76/1, Т. 78/2, 3, Т. 88/3, 4). Тамо се ове зделе појављују у слоју 12 који одговара периоду XI века п.н.е, тако да је извесно да се на овом подручју појављују нешто раније. Међутим, ови облици су изразито карактеристични за развијено гвоздено доба југоисточне Србије, Косова и северне Македоније (Каципуп у Ораовици, Каљаја у Буштрању, Градиште у Љанику, Блидж у Вражогрнцима, Кале у Скопљу, Широко и Белаћевац на Косову и многи други) и према овим аналогијама датују се у VIII, односно VII век п.н.е. (Vukmanović, Popović 1982; Булатовић 1998/99; Георгиев 1989; Јевтић 1983). Узевши у обзир све наведене чињенице, налаз бронзане фибуле послужиће нам као *terminus post quem* па ћемо ове налазе из развијеног гвозденог доба датовати у време после VIII века п.н.е, највероватније VII век п.н.е, али са напоменом да је судећи по налазима здела са увученим ободом, затим полумесечастим отисцима (Т. III, 8) и валовницом, могуће да је насеље егзистирало и век раније, јер се ови елементи на керамици појављују већ у прелазном периоду.

Према распореду материјала по сондама уочавамо да је брњичко насеље, као и насеље гвозденог доба обухватало цео плато. И у сонди С, у подножју локалитета, пронађена је брњичка керамика, али врло спорадично, па се не може са сигурношћу рећи да ли ови малобројни налази потичу са акрополе, а

/4/ Заштитно ископавање у Пиљаковцу вршила је екипа са Филозофског факултета из Београда априла месеца 2003. године. Материјал није публикован, а смештен је у Народни музеј у Врању. По М. Стојићу, који је поделио прелазни период Поморавља у неколико фаза, валовница се јавља у фазама Ic и Id што одговара другој половини прелазног периода односно периоду На В1-В2 по средњоевропској хронологији (Стојић 1986: 89, 92, Т. 12-20).

Сл. 4

Списак локалитета брњичке културе у врањском Поморављу и северној Македонији:

1. Кржинце, локалитет Пиљаковац; 2. Прибој, лок. Градиште; 3. Дубница, лок. Градиште;
4. Сурдул, лок. Селиште; 5. Кончуљ, лок. Градиште; 6. Лучане, лок. Ресуља; 7. Кршевица, лок. Кале;
8. Клиновац, лок. Три Крушке; 9. Биљача, лок. Боровњак; 10. Жујинце, лок. Буњиште; 11. Љаник, лок. Градина; 12. Свињиште, лок. Река; 13. Пелинце, лок. Градиште; 14. Макреш, лок. Градиште;
15. Ругинце, лок. Веља Страна; 16. Страцин, лок. Градиште; 17. Маџари, лок. Хиподром.

Fig. 4

List of Brnjica culture sites in the Morava basin in the vicinity of Vranje and in north Macedonia:

1. Kržince, site Piljakovac; 2. Priboj, site Gradište; 3. Dubnica, site Gradište; 4. Surdul, site Selište;
5. Končulj, site Gradište; 6. Lučane, site Resulja; 7. Krševica, site Kale; 8. Klinovac, site Tri Kruške;
9. Biljača, site Borovnjak; 10. Žujince, site Bunjište; 11. Ljanik, site Gradina; 12. Svinjište, site Reka;
13. Pelince, site Gradište; 14. Makreš, site Gradište; 15. Rugince, site Velja Strana; 16. Stracin, site Gradište;
17. Mađari, site Hipodrom.

овде су доспели ерозивним процесима, или је у подножју постојало равничарско насеље ове културе.

Извесно је да је на овом локалитету откривен још један од многобројних локалитета брњичке културе који су евидентирани на овом простору у последњих неколико година (сл. 4). Градинско насеље на Кале - Кршевици својим географским и стратешким положајем илуструје очигледно немирна времена сталних миграција у последњим вековима другог миленијума п.н.е.⁵ Сасвим је извесно и егзистирање насеља из развијеног гвозденог доба, али је, бар по досадашњим резултатима истраживања, неизвесно да ли између ова два слоја постоји хијатус, или је насеље континуирано егзистирало у периоду од позног бронзаног доба до развијеног гвозденог доба.

Око три километра источно, на локалитету Три Крушке у селу Клиновцу налази се још једно насеље ове културе, па се стиче утисак да су ова насеља штитила природну комуникацију између пчињске и јужноморавске котлине која је очито била изузетно значајна и у овом периоду праисторије (Булатовић, Митровић 1996/97: 15-18; Булатовић 2003).⁶

-
- /5/ Поменућемо градинска насеља из овог периода у Прибоју, Љанику, Кончуљу (Булатовић 2000: 23-41), затим Дубници, В. Бањи, Првонеку (Булатовић, у припреми).
- /6/ На сл. 4 уочљива је концентрација брњичких локалитета уз кршевичку и пчињску долину. Интересантно је да су то насеља махом млађе фазе брњичке културе која су вероватно формирана услед миграција овог становништва, проузрокованих притисцима популација са севера, из јужноморавске котлине у пасивније крајеве према југоистоку.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Булатовић 1998/99

А. Булатовић, „Градина“ у Љанику – Градинско насеље позног бронзаног и старијег гвозденог доба, *Врањски иласник XXXI-XXXII*, Врање 1998/99.

Булатовић 1999/2000

А. Булатовић, Насеља брњичке културне групе у врањско-бујановачкој и прешевској котлини, *Гласник САД 15-16*, Београд 1999/2000.

Булатовић 2001

А. Булатовић, Керамика прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у Јужноморавском сливу, *Лесковачки зборник XLI*, Лесковац 2001.

Булатовић 2003

А. Булатовић, Камени калуп из Клиновца, *Стираринар LIII*, Београд 2003.

Булатовић у припреми

А. Булатовић, Топографија праисторијских локалитета у средњем току Ј. Мораве.

Булатовић, Митровић 1996/97

А. Булатовић, Г. Митровић, Прелиминарни резултати пробног истраживања на локалитету Три крушке у селу Клиновцу код Бујановца, *Врањски иласник XXIX-XXX*, Врање 1996/97.

Vukmanović, Popović 1982

М. Vukmanović, Р. Popović, Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske kotline, *Godišnjak XX*, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 18, Sarajevo 1982.

Garašanin 1996

М. Garašanin, Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe, *The Yugoslav Danube basin and the Neighbouring Regions in the 2nd millennium b.c.*, Simpozijum održan u Vršcu, Belgrade-Vršac 1996.

Георгиев 1989

З. Георгиев, *Керамика гвозденої доба у скојско-кумановском и овчепољско-брејалничком рејону*, необјављен магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду, Београд 1989.

Георгиев 1993

З. Георгиев, Басараби стилот и Македонија, *Macedoniae Acta Archaeologica* 13, Скопје 1993.

Георгиевски 1993

Б. Георгиевски, Праисториски градишта од Куманово, *Macedoniae Acta Archaeologica* 13, Скопје 1993.

Јевтић 1983

М. Јевтић, *Керамика старијеј извонедне гоба на централнобалканском подручју*, Београд 1983.

Јовановић 1965

М. Јовановић, Археолошка истраживања у 1965. години, *Врањски гласник II*, Врање 1965.

Јовановић 1966

М. Јовановић, Кале, Кршевица, *Археолошки преглед* 8, Београд 1966.

Лазич 1997

М. Лазич, *Култура Доња Брњица – теза, развој и хронологија*, непубликована докторска дисертација одбрана на Филозофском факултету у Београду, Београд 1997.

Микулчић, Јовановић 1967

И. Микулчић, М. Јовановић, Хеленистички орпидум из Кршевице, *Врањски гласник IV*, Врање 1967.

Пејић 2001

П. Пејић, Селиште, праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој планини, *Лесковачки зборник XXI*, Лесковац 2001.

Поповић, Јеремић, Радојчић 2004

П. Поповић, М. Јеремић, Н. Радојчић, Локалитет Кале у селу Кршевица – истраживања 2001-2003. године, *Старинар н.с. LIII*, Београд 2004.

Срејовић 1959/60

Д. Срејовић, Праисторијска некропола у Доњој Брњици, *Гласник музеја Косова и Метохије IV-V*, Приштина 1959/60.

Станковски 2003

Ј. Станковски, Три мегалитни споменици во кумановскиот регион, *Пирајхме 2*, Куманово 2003.

Стојић 1986

М. Стојић, *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, Београд-Светозарево 1986.

Стојић 2000

М. Стојић, *The Brnjica Cultural Group in the South Morava basin*, *Starinar L*, Београд 2000.

Стојић 2001

М. Стојић, *Брњичка културна група у басену Јужне Мораве*, *Лесковачки зборник XLI*, Лесковац 2001.

Трајковска 1998

Л. Трајковска, *Археолошки истражувања на локалитетот Градиште кај с. Пелинце*, *Музејски гласник* 2, 3, 4, Куманово 1998.

Hochstetter 1984

А. Hochstetter *Kastanas, die Handgemachte Keramik*, *Praehistorische Archaeologie in Sudosteuroпа* Bnd. 3, Berlin 1984.

POTTERY OF THE BRNJICA CULTURE AND OF EARLY IRON AGE FROM THE SITE KALE IN KRŠEVICA

Cultural layers of the Brnjica culture and those dating from the Early Iron Age have been discovered in the course of archaeological investigations conducted on the acropolis of the site Kale in Krševica near Bujanovac as well as at the north foothill from 2001 to 2003.

Pottery of Brnjica culture includes bowls with wart-like appliques, vessels decorated with broad and shallow channels and channeled strap handles in addition to the typical Brnjica shapes, e.g. vessels with slanting everted rim with ring-like inner molding and elbow-shaped handles with fan-like protrusions on the top. This pottery according to its characteristics dates from the later phase of the Brnjica culture when the influences of Belegiš II – Gava culture from the north were already conspicuous. According to the analogies from the nearby Končulj and Hisar near Leskovac this settlement could be dated in the later phase of the Brnjica culture i.e. in the period Ha A2.

The Early Iron Age pottery has been found only sporadically at this site but shapes and decoration are typical for the advanced Iron Age in this area. The most common shape is a bowl with usually faceted inverted rim. Facets are sometimes accompanied by incisions. Most common ornamental motifs are impressed square motifs, running 'S' spiral and impressions of crescent shape. According to the analogies from the sites in the Vranje-Bujanovac valley and sites in northern Macedonia and Kosovo this layer could be dated after the 7th century BC.

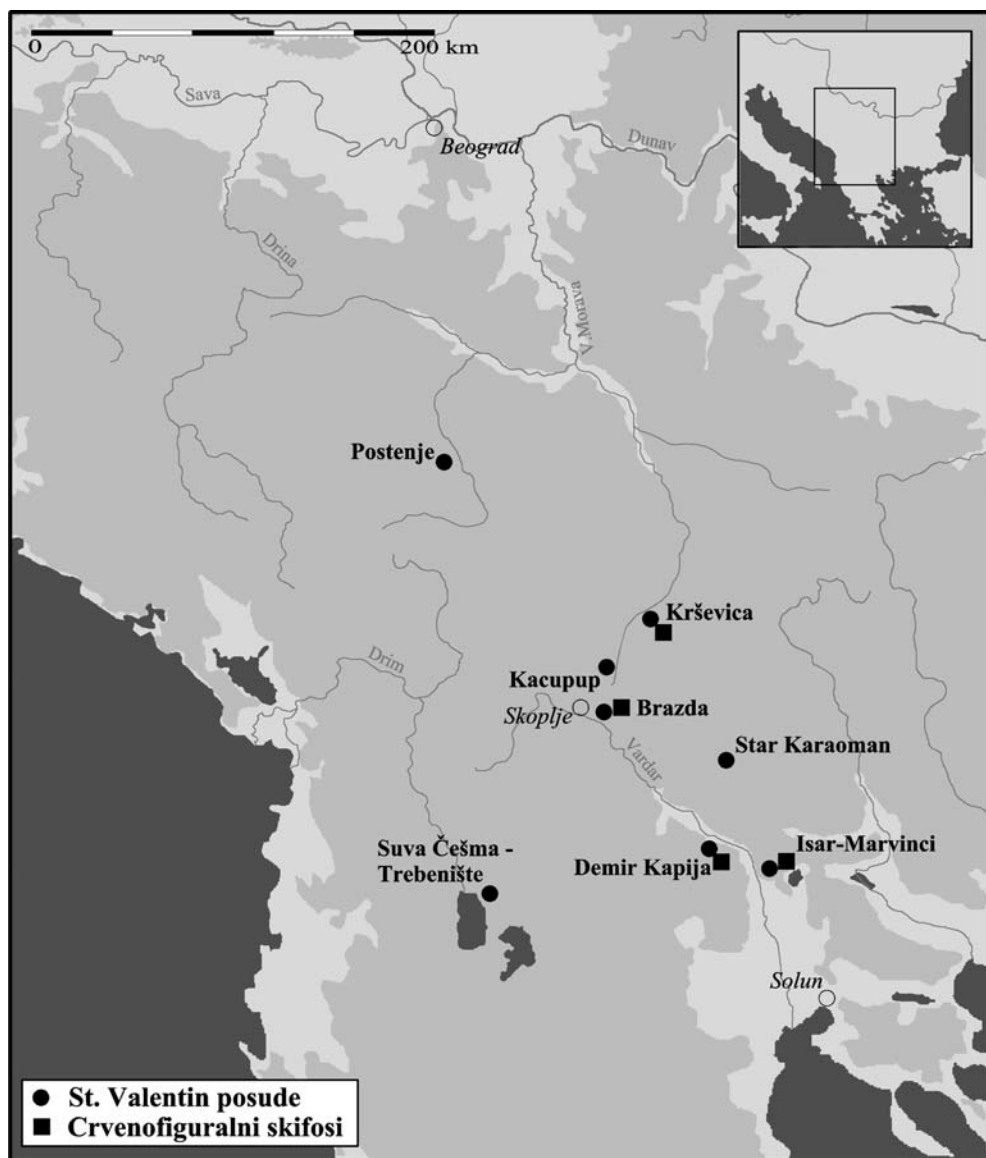
Not far from this site, about 3 kilometers to the east, there is a settlement dating from the same period so it seems that mentioned sites in certain way guarded this important natural communication, which connects valleys of rivers Pčinja and Južna Morava.

СЛИКАНИ КАНТАРОСИ И СКИФОСИ СА ЛОКАЛИТЕТА КАЛЕ-КРШЕВИЦА КОД БУЈАНОВЦА

Током археолошких истраживања локалитета Кале започетих 2001. године, која трају и данас, откривен је разноврстан археолошки материјал (уп. Роровић 2005: 141–174). За овај рад издвојени су налази кантароса и скифоса рађених од добро пречишћене глине, танких зидова, премазани црним или мрким фирнисом, са сликаним детаљима и представама.

Периоду с краја V и почетка IV века одговара више од тридесет фрагмената углавном кантароса који припадају St. Valentin посудама (Т. II-IV). Реч је о сликаној керамици атичке провенијенције, са специфичном орнаменталном схемом чији су мотиви распоређени у хоризонталним и вертикалним зонама у простору између дршки. Свака зона је испуњена различитим геометријским или флоралним мотивима сликаним белом бојом: ромбоидна поља, косо шрафирана поља, ловорова гранчица са крупним округлим плодовима на петељкама или без њих, гранчица бршљана, мотив вертикално постављеног листа – тзв. перушка или витичаста линија. На основу распореда ових мотива издвојено је девет различитих, мањих, група скифоса и кантароса хронолошки опредељених у период од средине V до првих деценија IV века пре н.е. на основу којих се може пратити стилски развој Saint Valentin посуда (Howard, Johnson 1954: 192-207; Паровић-Пешикан 1992: 337-339).

Будући да је материјал са локалитета Кале фрагментован, тешко га је са сигурношћу класификовати у групе. Највећим делом он припада VI и VII групи, осим фрагмента чији је обод украшен језичцима испод којих је широко поље испуњено мотивом ромбова осликаних црном и белом бојом. Овај фрагмент би могао да се определи у IV групу (кат. бр. 1). Најближе аналогије посудама са оваквим орнаментом налазимо на локалитету Сува Чешма, код Треништа и на примерку који се налази у Музеју у Капуи. Хронолошки одговарали би трећој четвртини V века пре н.е. (Лахтов, Кастелиц 1957: Т. XII; Паровић-Пешикан 1992: 340; CVA, Italia, XXIII, II, Tav. 15. 12).

Мапа 1

Сликани кантароси и скифоси са локалитета Кале-Кршевица, код Бујановца

Map 1

Painted kantharoi and skyphoi from the site Kale-Krševica, near Bujanovac

Шестој групи припадају фрагменти са основним мотивом језичака на ободу испод којег се налази бело сликана лаворова гранчица, са крупним плодовима или без њих, у комбинацији са језичцима (кат. бр. 2-13). Хронолошки ова

група се сврстава у последњу четвртину V века пре н.е. Фрагменти обода имају блиске аналогије са налазима на локалитету Демир Капија (кат.бр. 2-6) (Паровић-Пешикан 1992, сл. 2-3).

Седма група се датује од краја V и почетка IV века пре н.е. Тада долази до већих промена у дотадашњој орнаменталној схеми. Испод низа језичака на ободу и зоне са бело сликаном ловоровом гранчицом (кат. бр. 19, 22), јавља се и зона са мањим вертикалним пољима осликаних црном и белом бојом. Најчешћи мотиви су ловорова гранчица, листолике витице, перушка, цик-цак линија, бршљанови листићи (кат. бр. 15-26). Фрагменти обода слично украшени нађени су у Демир Капији (кат. бр. 14-16; Паровић-Пешикан 1992: сл. 4-6). За поједине фрагменте седме групе, будући да је реч о мањим комадима, тешко је одредити ближе аналогије (кат. бр. 18, 20, 24). Слично би се могло рећи за још неколико мањих фрагмената на којима се јављају делови уоквирених поља, поља са језичцима, као и ловорове гранчице (кат. бр. 27-34). Посебну групу чине делови кантароса са представама палмете испод дршке (кат. бр. 35-37).

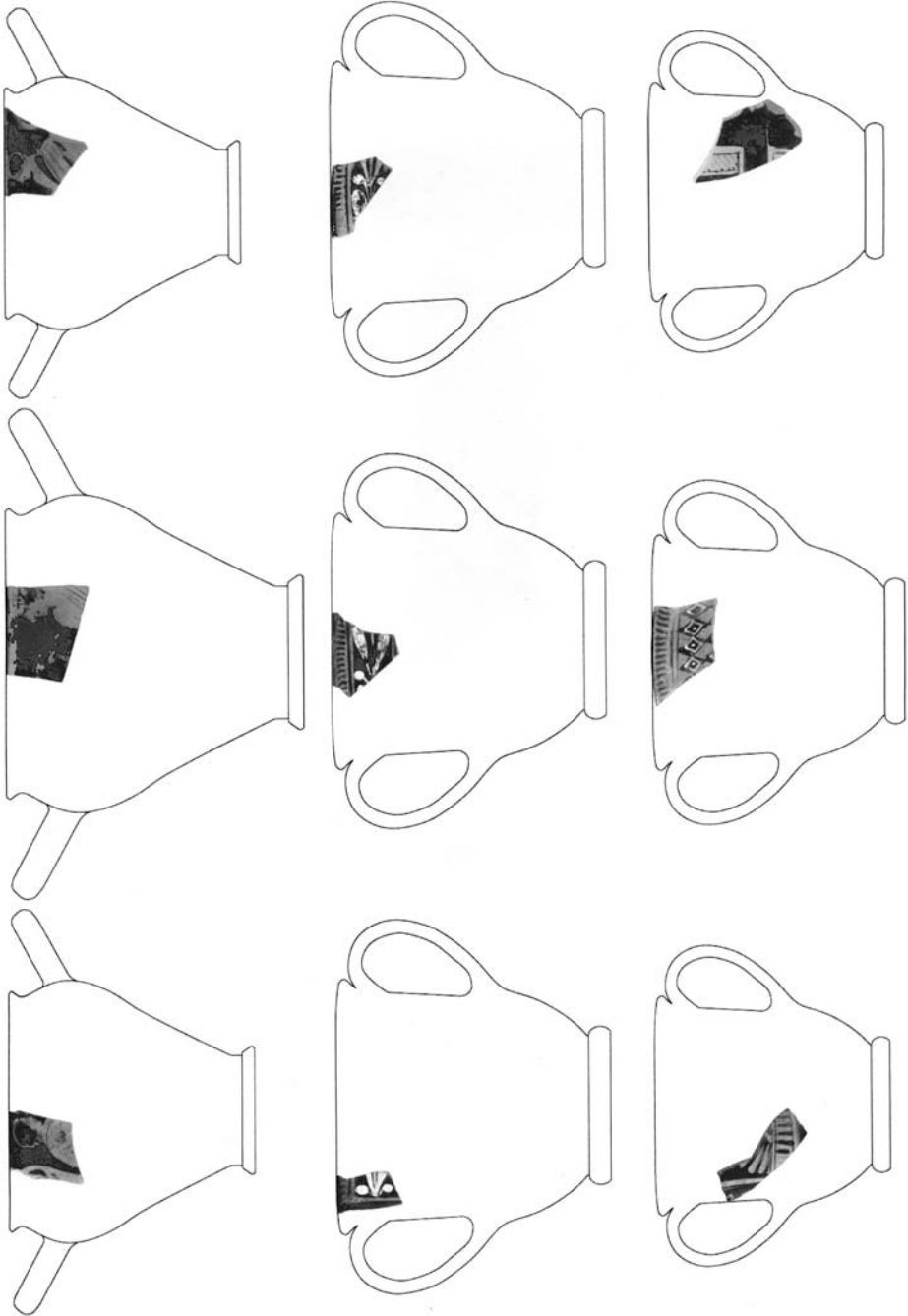
Другој групи посуда припадају црвенофигурални скифоси који заједно са St. Valentin посудама чине најзаступљенију групу луксузне стоне керамике на локалитету Кале. Реч је о атичком типу скифоса карактеристичном за IV век пре н.е. Посуда је премазана црним фирнисом са црвеносликаним орнаментима. Представе које се јављају на посудама су младић који држи штап или стригил или два младића који стоје један наспрам другог, а палмете попуњавају празан простор испод дршки и око фигуре/а или је сам флорални мотив - палмета.

На локалитету Кале до сада је пронађено више од двадесет фрагмената црвено-сликаних скифоса (Т. V-VI). Само је у четири случаја очувана представа мушкарца обученог у дугачки огртач са наборима – хитон, док су на два фрагмента само делимично сачуване представе мушкарца (кат. бр. 38-43). По свим карактеристикама ови примерци могли би да се одреде у рад атичке радионице или атичког мајстора у некој од локалних радионица. Блиске аналогије срећу се на локалитетима Исар-Марвинци, Бразда и у Демир Капији који су датовани у почетак IV века пре н.е. (Соколовска 1986: Т. 7, сл. 6; Микулчић 1990: Т. III, 86-30; Вучковић-Тодоровић 1961: сл. 50 а, б). На једном од најбоље очуваних делова скифоса при ободу се јавља мотив јонске киме (кат. бр. 43). Сличан примерак нађен је у Демир Капији, а датује се у почетак IV века пре н.е. (Вучковић-Тодоровић 1961: сл. 49). С обзиром на квалитет цртежа фрагменти са релативно нејасним представама младића могли би се приписати раду радионице IV века пре н.е. (кат. бр. 40, 42).

Остали фрагменти јесу делови скифоса са мотивима спирале која се спушта иза леђа мушкарца и која је попуњавала простор између људске представе и дршке, или само палмете која се скоро по правилу налазила испод дршке (кат. бр. 44-52). Поједини детаљи са ових посуда (спирала, лист, палмете) могли би се довести у везу са начином украшавања који је био карактеристичан за олинтску радионицу IV века пре н.е. (Olyntus V, Pl. 98-106). За ову радионицу везује се скифос са локалитета Кале откривен приликом ископавања 1966. године, који је накнадно реконструисан и сада се налази у Народном музеју у Врању (Микулчић, Јовановић 1968: 363-364).

St. Valentin посуде и црвено-сликани скифоси (Т. I) заступљени су на подручју централног Балкана, на релативно малом броју локалитета (вид. карту). На наведеном простору примерци St. Valentin посуда забележени су са ранијих ископавања локалитета Кале (Микулчић, Јовановић 1968: Т. III, 234; Паровић-Пешикан 1992: 343, сл. 7), са локалитета Каципуп код села Ораовица (Vukmanović, Popović 1982: Т. XI 3; Паровић-Пешикан 1992, кат. 18, Т. 1.3) и из Потења код Новог Пазара (Паровић-Пешикан 1992: 343, сл. 8). Црвено-сликани скифоси атичког типа до сада нам нису познати са других истовремених налазишта овога подручја. Једини налази црвено-сликаних скифоса потичу са преходних и садашњих ископавања локалитета Кале у Кршевици (Микулчић, Јовановић 1968: 363, Т. II).

Ове две врсте посуда широко су заступљене на периферији грчког света и део су процеса хеленизације овог подручја. Да се јак процес хеленизације одиграо на централном Балкану, говори податак о присуству импортоване керамике атичке провенијенције на локалитету Ораовица-Каципуп код Прешева и на локалитету Кале, а која је преко северне Македоније и Пеоније стизала у унутрашњост Балкана, до долине Моравице и Јужне Мораве. Архитектура каква је заступљена на локалитету Кале заједно са покретним археолошким материјалом у оквиру којег се осим St. Valentin посуда и црвенофигуралних скифоса јављају други облици импортоване атичке керамике – болсал, зделе са печатним орнаментом, звонолики кратери и др., упућују нас да се локалитет Кале може сматрати најсевернијим насељем са грчким одликама (Popović 2005: 141-174). Оно што издваја локалитет Кале је велика концентрација St. Valentin посуда, каква до сада није забележена ни на једном другом локалитету са периферије грчког света, што само говори о високом стандарду становништва и његовим контактима са грчким светом. Јаснија културна и хронолошка слика моћи ће да се добије након публикавања комплетне импортоване керамике са овог локалитета.

Табла I

Plate I

КАТАЛОГ:

1. Ископавања 2001. године; сонда N 9; 4. откопни слој (Т. II 1)

Димензије: 4,9x3 cm

Фрагмент хоризонтално разгнутаг обода посуде са мотивом језичака сликаних мрком бојом на светлој подлози. Потом су две хоризонталне линије и широко поље са мотивима ромбова сликаних црном и белом бојом на светлој подлози.

2. Ископавања 2003. године; сонда N 11; 6. откопни слој (Т. II 2)

Димензије: 3,7x3,1 cm

Фрагмент хоризонтално разгнутаг обода посуде украшеног језичцима црне боје. Испод је поље са бело сликаном ловоровом гранчицом и крупним плодовима на црној подлози.

3. Ископавања 2002. године; сонда ров А; 1. откопни слој (Т. II 3)

Димензије: 4,1x3,4 cm

Фрагмент хоризонтално разгнутаг обода посуде украшеног језичцима црне боје. Испод је поље са бело сликаном ловоровом гранчицом и крупним плодовима на црном фирнису.

4. Ископавања 2003. године; сонда N 11; 4. откопни слој (Т. II 4)

Димензије: 2,1x3,3 cm

Фрагмент хоризонтално разгнутаг обода посуде украшеног језичцима мрке боје. Испод је уоквирено поље са ловоровом гранчицом и крупним плодовима сликаним белом бојом на црној подлози.

5. Ископавања 2002. године; сонда ров А; слој нивелације (Т. II 5)

Димензије: 4x3,5 cm

Фрагмент разгнутаг обода посуде украшеног мотивом језичака сликаних разблаженим фирнисом. Потом је поље са ловоровом гранчицом сликаном белом бојом на мрком фирнису.

6. Ископавања 2003. године; сонда N 18; 7. откопни слој (Т. II 6)

Димензије: 3,7x2,5 cm

Фрагмент благо извијеног обода посуде са црно сликаним језичцима. Испод је поље са ловоровом гранчицом сликаном белом бојом.

7. Ископавања 2002. године; површински налаз на контролном профилу N (Т. II 7)

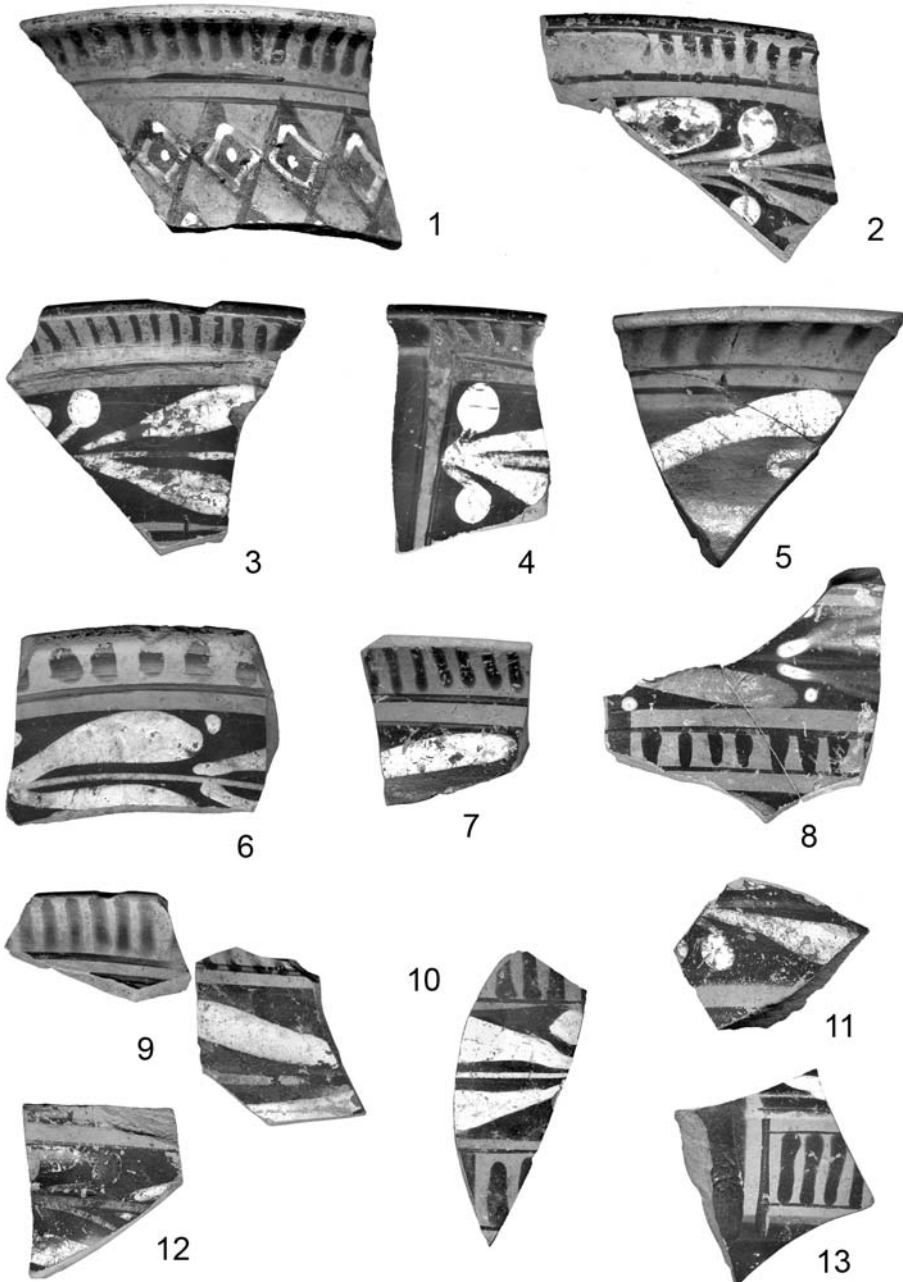
Димензије: 2,3x2,2 cm

Фрагмент благо извијеног обода посуде са језичцима подвученим мркоцрном линијом. Испод је црно фирнисовано поље са бело сликаним ловоровим листом.

8. Ископавања 2002. године; сонда N 1; 7. откопни слој (Т. II 8)

Димензије: 3,6x3,4 cm

Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом поља са црно сликаним језичцима на мркој подлози изнад којег је поље са ловоровим листовима и ситним кружићима, сликаним разблаженом белом бојом.

Табла II

Plate II

9. Ископавања 2003. године; сонда N 11; 6. откопни слој (Т. II 9)

Димензије: 2,4x1,5 cm; 2,1x2,4 cm

Фрагменти благо разгранутог обода и врата посуде. На ободу је украс у облику језичака сликаних мрком бојом, а на врату је поље са бело сликаном ловоровом границом на тамној подлози.

10. Ископавања 2002. године; сонда С 8; 2. откопни слој (Т. II 10)

Димензије: 1,5x3,9 cm

Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом црно фирнисованог поља са бело сликаном ловоровом границом. Испод и изнад тог поља је поље са црно сликаним језичцима на мркој основи.

11. Ископавања 2003. године сонда G; 4. откопни слој (Т. II 11)

Димензије: 2,7x2,1cm

Фрагмент трбуха посуде са мотивом бело сликане границе ловора са крупним плодовима на црној подлози.

12. Ископавања 2003. године; сонда Е; 1. откопни слој (Т. II 12)

Димензије: 2,1x2,3 cm

Фрагмент врата посуде са сачуваним делом поља са бело сликаном ловоровом границом са крупним плодовима. Боја је доста оштећена.

13. Ископавања 2002; сонда S 44-47; ватриште у укопу (Т. II 13)

Димензије: 2,9x2,9 cm

Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом поља са црно сликаним језичцима на светлој основи изнад којег је поље са бело сликаним ловоровим листом.

14. Ископавања 2001. године; сонда N 1; 2. откопни слој (Т. III 14)

Димензије: 1,8x3,2 cm

Фрагмент благо разгранутог обода посуде украшеног црно сликаним језичцима на светлој основи. Испод је вертикално поље са перушком сликаном белом бојом на црном фирнису.

15. Ископавања 2001. године; сонда N 9; 5. откопни слој (Т. III 15)

Димензије: 3,4x3,2 cm

Фрагмент хоризонтално разгранутог обода посуде украшеног мрко сликаним језичцима. Испод је сачувано поље са вертикалном бело сликаном границом бршљана са троугластим листићима на црном фирнису, као и косо шрафирано поље.

16. Ископавања 2001. године; сонда N 9; 4. откопни слој (Т. III 16)

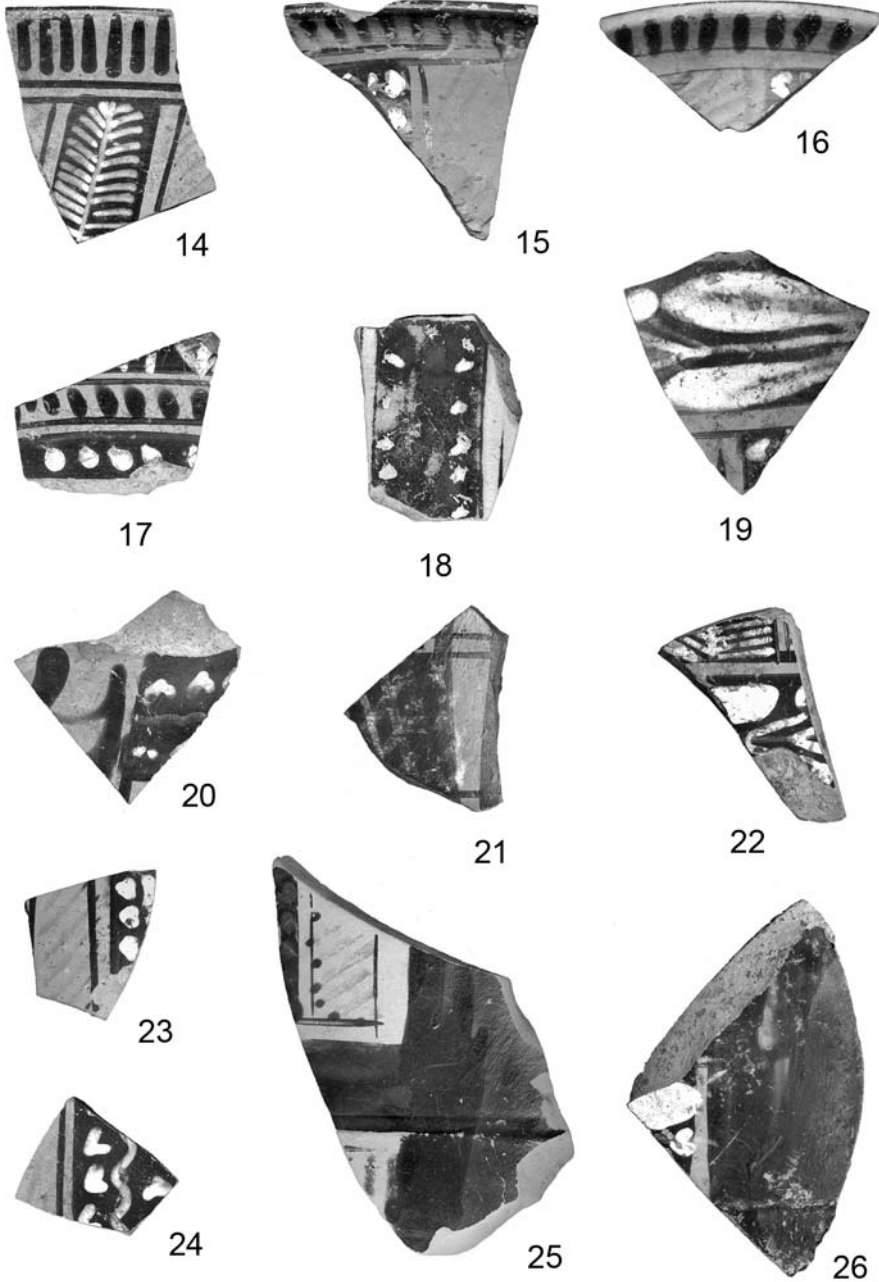
Димензије: 3,8x1,8 cm

Фрагмент косо разгранутог обода посуде украшеног црно сликаним језичцима на светлој подлози. Сачувана су два усправна поља – косо шрафирано и поље са трагом бело сликаног орнаmenta.

17. Ископавања 2001. године; сонда N 1; 2. откопни слој (Т. III 17)

Димензије: 2,1x2,8 cm

Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом тракастог поља осликаног језич-

Табла III

Plate III

цима црне боје на светлој основи. Испод је тачкасти орнамент сликан белом бојом на црном фирнису, а изнад део бело сликане перушке на црном фирнису.

18. Ископавања 2002. године; сонда S 44-47; 6. откопни слој (Т. III 18)

Димензије: 2,1x2,8 cm

Фрагмент трбуха посуде са сачуваним вертикалним пољем са немарно нанетим тачкама сликаним белом бојом.

19. Ископавања 2002. године; сонда S 44-47; 6. откопни слој (Т. III 19)

Димензије: 3,2x3,2 cm

Фрагмент трбуха посуде на којем је очувано поље са бело сликаном ловоровом гранчицом са крупним плодовима на црном фирнису. Испод је видљив део вертикалног поља са трагом бело сликаног орнаmenta на црном фирнису.

20. Ископавања 2001. године; сонда N 15-16; 2. откопни слој (Т. III 20)

Димензије: 3,1x2,9 cm

Фрагмент трбуха посуде и корена дршке. Сачуван је део палмете испод дршке и поље са бело сликаном таласастом хоризонталном линијом и листићима бршљана на црном фирнису.

21. Ископавања 2002. године; сонда С, блок III, североисточни сектор (Т. III 21)

Димензије: 2,1x2,8 cm

Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом црно фирнисованог поља са бело сликаним мрежастим орнаментом.

22. Ископавања 2001. сонда S 7; 5. откопни слој (Т. III 22)

Димензије: 1,9x3 cm

Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом поља са бело сликаном ловоровом гранчицом на црном фирнису. Изнад је део вертикалног поља са бело сликаном перушком.

23. Ископавања 2001. сонда N 15-18 7; слој нивелације (Т. III 23)

Димензије: 1,7x2 cm

Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом вертикалног поља са бело сликаном таласастом линијом и бело сликаним листићима бршљана на црном фирнису.

24. Ископавања 2002. године; из избачене земље (Т. III 24)

Димензије: 1,4x1,9 cm

Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом вертикалног поља са бело сликаном таласастом линијом и бело сликаним листићима бршљана на црном фирнису.

25. Ископавања 2002. године; сонда S 44-47; 3. откопни слој (Т. III 25)

Димензије: 3,7x5,3 cm

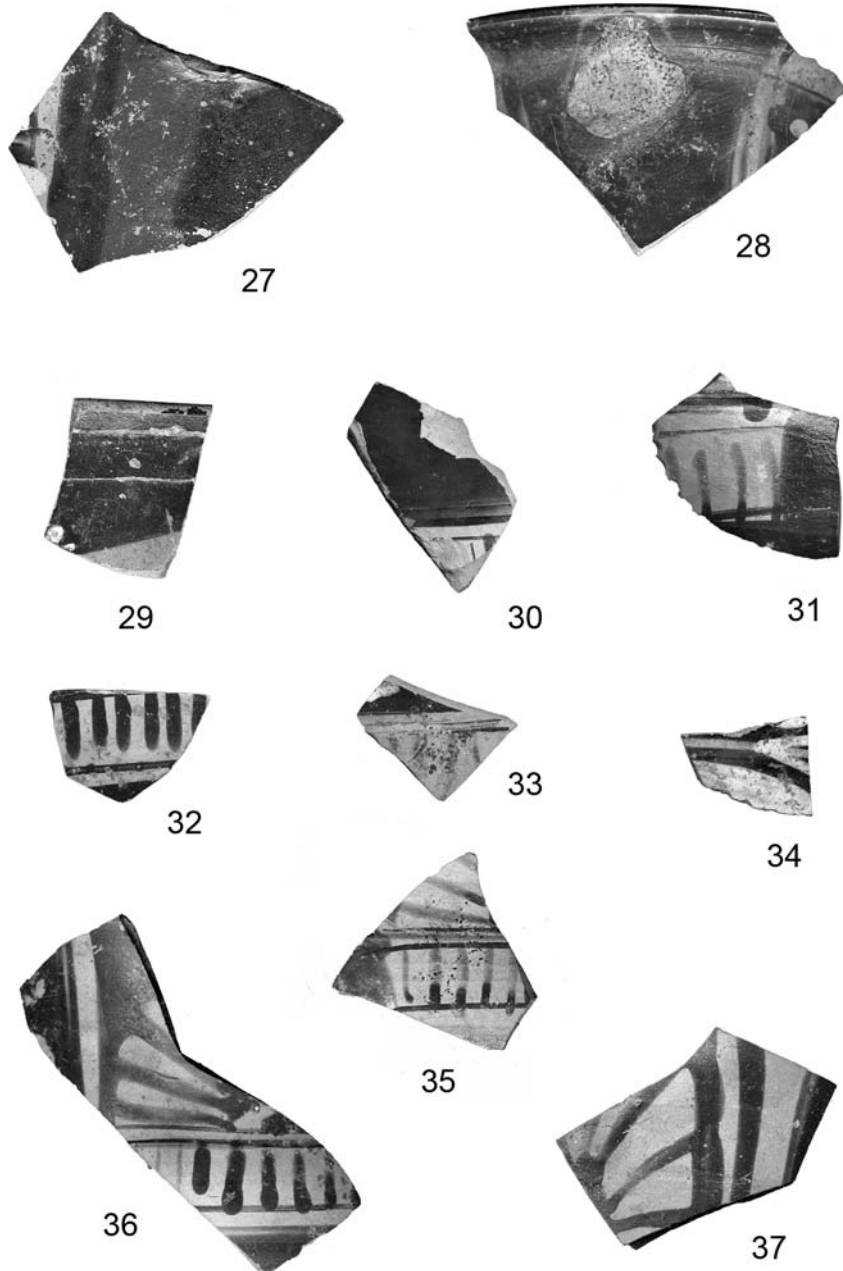
Фрагмент врата и трбуха посуде са трагом оштећеног орнаmenta у виду косо шрафираног мотива у вертикално постављеним пољима.

26. Ископавања 2002. године; сонда S 8; 5. откопни слој (Т. III 26)

Димензије: 3,2x5 cm

Фрагмент врата посуде, рађен од добро пречишћене глине, црвено печен, мркоцрно фирнисован. Сачуван је део уоквиреног поља са трагом бело сликане ловорове гранчице и троугластих листића бршљана.

- 27. Ископавања 2001. године; сонда N 9; 4. откопни слој (Т. IV 27)**
Димензије: 4,5x3,5 cm
Фрагмент трбуха посуде, са сачуваним делом бело сликаног орнамента - ловорове гранчице у уоквиреном пољу. Фрагмент је вероватно од исте посуде као и фрагмент кат.бр. 26.
- 28. Ископавања 2002. године; сонда S 8; 4. откопни слој (Т. IV 28)**
Димензије: 5,3x3,3 cm
Фрагмент хоризонтално разгрнутог обода посуде с кореном дршке. Сачуван је угаони део уоквиреног поља.
- 29. Ископавања 2002. године; из избачене земље (Т. IV 29)**
Димензије: 2,2x1,6 cm
Фрагмент благо разгрнутог обода посуде. Сачуван је траг бело и мрко сликаног орнамента.
- 30. Ископавања 2003. године; сонда N 11; 3. откопни слој (Т. IV 30)**
Димензије: 1,7x2,9 cm
Фрагмент врата посуде са сачуваним делом поља са црно сликаним језичцима на светлој позадини.
- 31. Ископавања 2002. године; сонда С, блок III; североисточни сектор (Т. IV 31)**
Димензије: 2,5x2,4 cm
Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом поља са црно сликаним језичцима на светлој позадини.
- 32. Ископавања 2003. године; сонда N 11; 7. откопни слој (Т. IV 32)**
Димензије: 2,1x1,5 cm
Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом поља са црно сликаним језичцима.
- 33. Ископавања 2002. године; сонда N 1; чишћење профила 0-1 (Т. IV 33)**
Димензије: 2,1x1,8 cm
Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом поља са језичцима и трагом бело сликаног орнамента.
- 34. Ископавања 2003. године; сонда N 18; 8. откопни слој (Т. IV 34)**
Димензије: 1,2x1,4 cm
Фрагмент трбуха посуде са сачуваним делом ловорове гранчице сликане белом бојом на мркој подлози.
- 35. Ископавања 2002. године; сонда S 8; 4. откопни слој (Т. IV 35)**
Димензије: 2,7x2,6 cm
Фрагмент трбуха посуде са мрко сликаним језичцима уоквиреним са по једном црном линијом, а изнад је део мрко сликане палмете.
- 36. Ископавања 2002. године; сонда S 8; 4. откопни слој (Т. IV 36)**
Димензије: 5,1x5 cm
Фрагмент трбуха посуде са сачуваним трагом поља са црно сликаним језичцима, а изнад је мрко сликана палмета.

Табла IV

Plate IV

37. Ископавања 2002. године; сонда S 8; 3. откопни слој (Т. IV 37)

Димензије: 3,2x4,8 cm

Фрагмент трбуха посуде са мотивом мрко сликане палмете.

СКИФОСИ**38. Ископавања 2001. године; сонда N 9; 4. откопни слој (Т. V 38)**

Димензије: 3,1x3,7cm

Фрагмент благо разгрнутог обода посуде. Сачуван је део десне фигуре - глава, рамена и део одеће-хитона са наборима, а иза фигуре је траг флоралног мотива.

39. Ископавања 2001. године; сонда N 9; из избачене земље (Т. V 39)

Димензије: 2,8x2,8 cm

Фрагмент благо разгрнутог обода посуде. Сачуван је део леве фигуре – део главе и рамена прекривеног хитоном.

40. Ископавања 2002. године; сонда С; југоисточни сектор, слој хумуса (Т. V 40)

Димензије: 3,4x2,9 cm

Фрагмент благо разгрнутог обода скифоса. Очуван је мањи део десне фигуре, део главе, рамена и хитона са наборима.

41. Ископавања 2003. године; сонда N 11; уклањање зида I/11 (Т. V 41)

Димензије: 4,4x4,3 cm

Фрагмент благо разгрнутог обода скифоса. Сачуван је део десне фигуре - глава, рамена и део одеће-хитона са наборима, а иза фигуре је траг флоралног мотива.

42. Ископавања 2001. године; сонда N 19; из избачене земље (Т. V 42)

Димензије: 5,1x3,2 cm

Фрагмент благо разгрнутог обода скифоса са кореном дршке испод обода. Очуван је мањи део десне фигуре, део косе и леђа, а иза фигуре је спирални украс.

43. Ископавања 2003. године; сонда N 11; 2. откопни слој (Т. V 43)

Димензије: 7,3x5,2 cm

Фрагмент благо разгрнутог обода скифоса са кореном дршке испод обода. На ободу, између дршки је орнамент у виду јонске киме. Очуван је само мали део десне фигуре, део косе и леђа, а иза фигуре је флорални/спирални украс.

44. Ископавања 2003. године; сонда N 11; уклањање зида I/11 (Т. V 44)

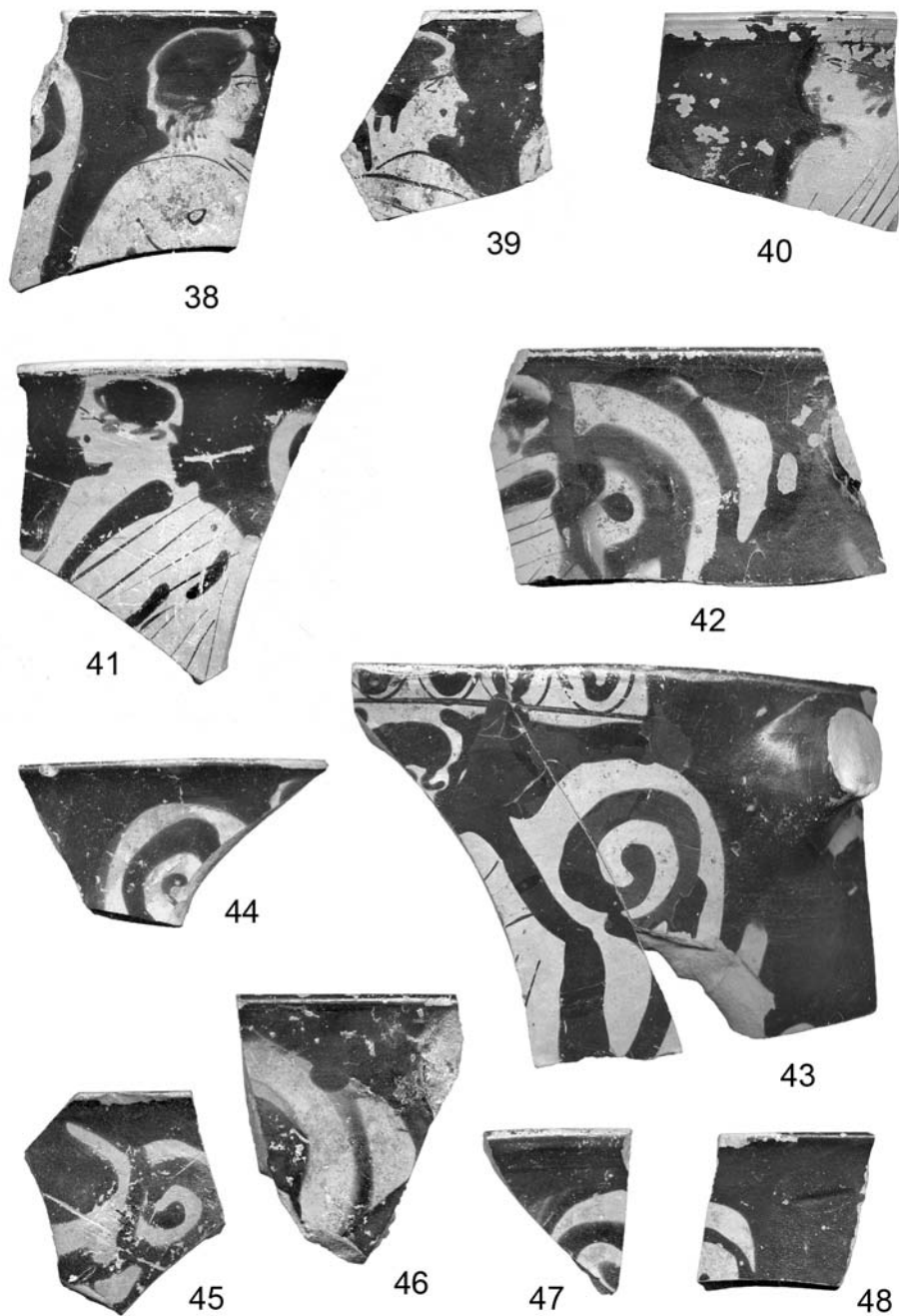
Димензије: 4,2x2,2 cm

Фрагмент благо разгрнутог обода скифоса са сачуваним делом флоралног мотива сликаног црвеном бојом.

45. Ископавања 2002. године; сонда С, блок III, југоисточни сектор; 5. откопни слој (Т. V 45)

Димензије: 2,9x3 cm

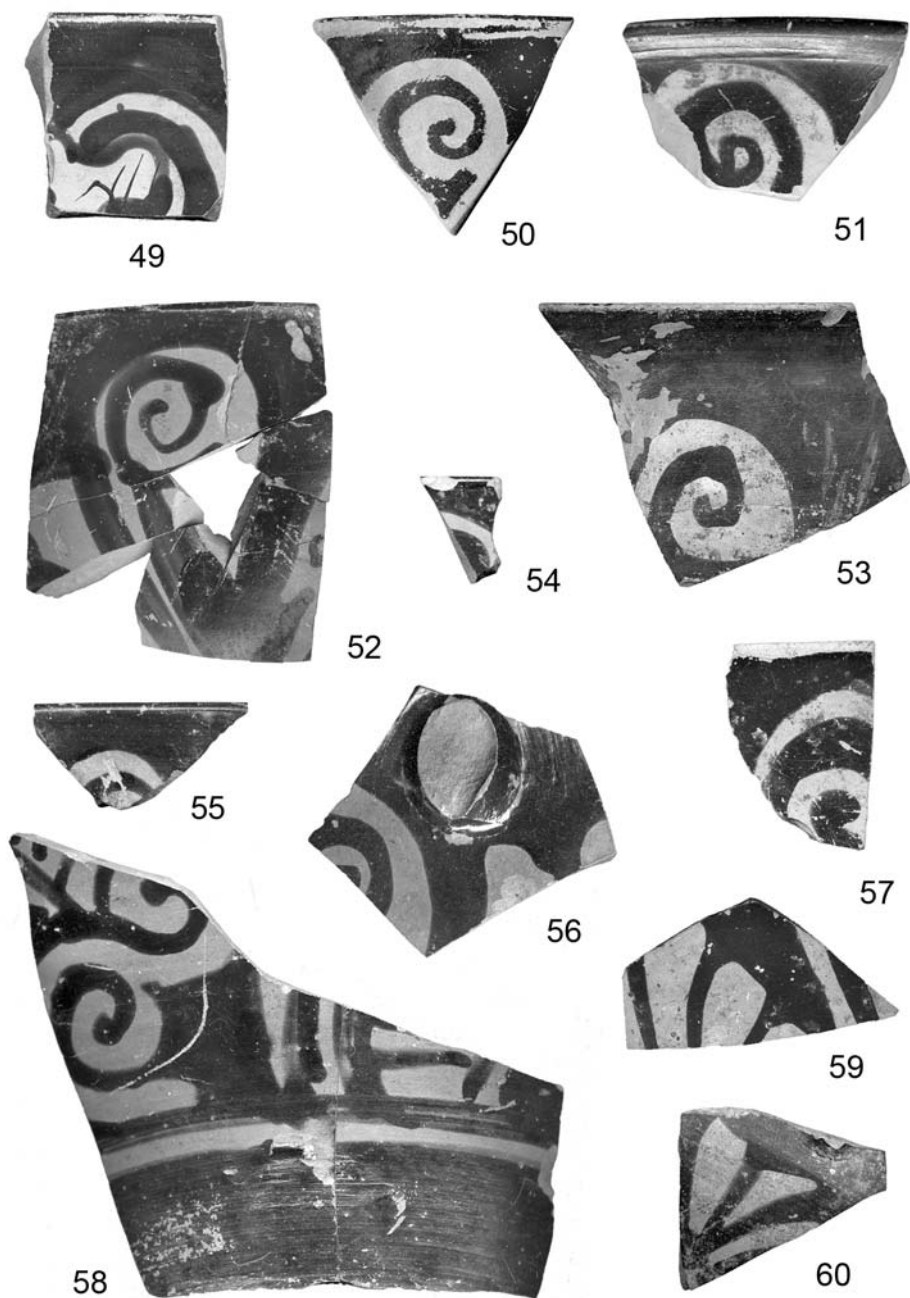
Фрагмент благо разгрнутог обода скифоса са сачуваним црвено сликаним спиралним орнаментом.

Табла V

Plate V

- 46. Ископавања 2003. године; сонда N 14; 5. откопни слој (Т. V 46)**
Димензије: 3x3,6 cm
Фрагмент благо разгнута обода скифоса са кореном дршке испод обода.
Сачуван је траг флоралног мотива сликаног црвеном бојом.
- 47. Ископавања 2002. године; сонда S 44-47; 6. откопни слој (Т. V 47)**
Димензије: 2,1x2,1 cm
Фрагмент благо разгнута обода скифоса са очуваним делом црвено сликаног спиралног/флоралног украса.
- 48. Ископавања 2002. године; сонда S 44-47; 6. откопни слој (Т. V 48)**
Димензије: 1,9x2,2 cm
Фрагмент благо разгнута обода скифоса са очуваним делом црвено сликаног флоралног украса.
- 49. Ископавања 2003. године; сонда N 11; 3. откопни сљ (Т. VI 49)**
Димензије: 2,6x2,8cm
Фрагмент благо разгнута обода скифоса са сачуваним флоралним мотивом, сликаним црвеном бојом.
- 50. Ископавања 2002. године; сонда S 44-47; 1. откопни слој (Т. VI 50)**
Димензије: 3,4x3 cm
Фрагмент благо разгнута обода скифоса рађен од добро пречишћене глине, мрко печен, црно фирнисован са делом црвеносликаног флоралног украса.
- 51. Ископавања 2002. године; сонда S 44-47; 3. откопни слој (Т. VI 51)**
Димензије: 3,8x2,4 cm
Фрагмент благо разгнута обода скифоса рађен од добро пречишћене глине, црвено печен, црно фирнисован са делом црвеносликаног флоралног украса.
- 52. Ископавања 2002 године; сонда S 49-50; 4. откопни слој (Т. VI 52)**
Димензије: 4x4,7 cm
Фрагмент благо разгнута обода са делом флоралног украса.
- 53. Ископавања 2001. године; сонда N 1; 2. откопни слој (Т. VI 53)**
Димензије: 4,2x3,7 cm
Фрагмент косо разгнута обода скифоса са сачуваним црвено сликаним флоралним орнаментом-део волуте.
- 54. Ископавања 2002. године; сонда S 44-47; 3. откопни слој (Т. VI 54)**
Димензије: 1,1x1,4 cm
Фрагмент благо разгнута обода скифоса са делом црвено сликаног флоралног украса.
- 55. Ископавања 2002. године поред сонде N 15-18; површински налаз (Т. VI 55)**
Димензије: 2,9x1,4 cm
Фрагмент благо разгнута обода скифоса са делом црвено сликаног флоралног украса.

Табла VI

Plate VI

56. Ископавања 2002. године; сонда С, блок I, североисточни сектор (Т. VI 56)

Димензије: 3,8x3,6 cm

Фрагмент трбуха скифоса са кореном дршке са делом црвено сликаног флоралног орнаментa.

57. Ископавања 2003. године; сонда N 1; 6. откопни слој (Т. VI 57)

Димензије: 2x2,8 cm

Фрагмент благо разгнутаг обода скифоса са сачуваним делом црвено сликаног флоралног орнаментa.

58. Ископавања 2003. године; сонда Е; 6. откопни слој (Т. VI 58)

Димензије: 6,8x6,4 cm

Фрагмент трбуха скифоса, са сачуваним делом црвено сликаног флоралног орнаментa и дела палмете.

59. Ископавања 2002. године; сонда N 1; 3-7. откопни слој (Т. VI 59)

Димензије: 3,6x1,9 cm

Фрагмент трбуха са делом црвено сликане палмете.

60. Ископавања 2002. године, сонда N 20-21; 5. откопни слој (Т. VI 60)

Димензије: 2,8x2,6 cm

Фрагмент трбуха са делом црвено сликане палмете.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Agora XII

The Athenian Agora XII, Results of Excavations Conducted by the American School Of Classical Studies at Athens, B. A. Sparkes and L. Talcott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., Princeton 1970.

Vukmanović, Popović 1982

М. Vukmanović, Р. Popović, Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području vranjsko-preševske kotline, *Godišnjak centra za balkanološka istraživanja XX*, Sarajevo 1982: 189-210.

Вучковић-Тодоровић 1961

Д. Вучковић-Тодоровић, Античка Демир Капија, *Старинар XII*, Београд 1961: 229-268.

Zaphiropoulou 1970

P. Zaphiropoulou, Vases du Musée de Salonique, *Bulletin de Correspondance Hellénique XCIV-II*, Athens-Paris 1970: 361-435.

Иванов 1962

Т. Иванов, Аполония, *Разкопите в некропола на Аполония 1947-1949 г.*, Софија 1962.

Карпузова, Петров Пецовска 1996

С. Карпузова, Н. Петров Пецовска, Ископување во с. Корешница – Демир Капија, *Macedoniae Acta Archaeologica 14*, Скопје 1996: 77-89.

Лахтов, Кастелиц 1957

В. Лахтов, Ј. Кастелиц, Нова истраживања, *Лихнид 1*, Охрид 1957.

Микулчиќ 1990

Г. Микулчиќ, Кантароси и скифоси од гробница во Бразда, *Macedoniae Acta Archaeologica 11*, Скопје 1990: 96-101.

Микулчиќ 1963

И. Микулчиќ, Илирско-архајски гробови из околине Штипа, *Старинар XIII-XIV*, Београд 1963.

Микулчиќ, Јовановиќ 1968

И. Микулчиќ, М. Јовановиќ, Хеленистички орпидум из Кршевице код Врања, *Врањски гласник IV*, Врање 1968: 355-375.

Olynthus V = Excavaions at Olynthus

D. M. Robinson, *Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931*, Baltimore/London 1933.

Паровић-Пешикан 1985

М. Паровић-Пешикан, Нови аспекти ширења егејске и грчке културе на централни Балкан, *Старинар XXXVI*, Београд 1985: 19-47.

Паровић-Пешикан, 1992

М. Паровић-Пешикан, Једна мање позната група импортоване грчке керамике код нас, *Зборник Народној музеја XIV*, Београд 1992: 337-343.

Соколовска 1986

В. Соколовска, *Исар-Марвинци и њовардарјејџо во античко време*, Скопје 1986.

Howard, Johnson 1954

S. Howard and F. P. Johnson, The Saint-Valentin Vases, *American Journal of Archaeology*, vol. 58, No 3, 1954: 191-208.

CVA=Corpus Vasorum Antiquorum, Italia

P. Mingazzini, Italia – Capua – Museo Campano, Fasc. XXIII, fasc. II

PAINTED KANTHAROI AND SKYPHOI FROM KALE-KRŠEVICA NEAR BUJANOVAC

For this work we selected kantharoi and skyphoi as the most frequent shapes of luxurious tableware found at the site Kale. They are made of well-refined clay, they have thin walls and they were coated with black or brown slip with painted ornaments and representations.

From the end of 5th and beginning of 6th century date over thirty fragments mostly of kantharoi of the Saint Valentine type (Pl. II-IV). This is the painted pottery of Attic provenance with distinct ornamental pattern consisting of motifs arranged in horizontal and vertical zones in the area between the handles. Nine different groups of skyphoi and kantharoi have been identified on the basis of motifs arrangement. Material from the site Kale mostly belongs to the group VI (2-13) and group VII (14-26) except the fragment with rim decorated with lugs and with broad field under the rim filled with rhombs painted in black and white and which could be attributed to group IV (cat. no. 1). For some fragments where segments of framed fields, fields with lugs and laurel twig were encountered (cat. nos. 27-34) it is difficult to determine the group, as the fragments are rather small. Fragments of kantharoi with palmettes under the handles (cat. nos. 35-37) could be ascribed to a distinct group.

Red-figured skyphoi belong to another group. These are skyphoi of Attic type characteristic of the 4th century BC. Over twenty fragments of red-figured skyphoi (Pl. V-VI) have been found so far at the site Kale. Only on four specimens is preserved the image of man dressed in long pleated cape – hyton while on two fragments representations of men are only partially preserved (cat. 38-43). By all characteristics these specimens could be identified as works of Attic workshop or Attic painter from some local 4th century workshop. Other fragments of skyphoi have the motifs of spiral falling down behind the man's back and filling the area between human representation and the handle or there is just palmette, which almost as a rule was under the handle (cat. nos. 44-52). Some details from these vessels (spiral, palm leaf) could be related to the system of decoration typical for the workshop of Olynth in the 4th century BC.

St. Valentine vessels and red-figured skyphoi (Pl. I) have been encountered at relatively few sites in the central Balkans (see map). Specimens of St. Valentine vessels were registered in this area at earlier excavated sites Kale, Kacipup near village Oraovica and Postenje near

Novi Pazar. Red-figured skyphoi of Attic type are not known so far from other contemporaneous sites in this region. The only finds of red-painted skyphoi come from earlier and current excavations at the site Kale in Krševica. Vessels of this type are widely distributed in the periphery of Greek world and they are element of hellenization of this area. The one thing that distinguishes the site Kale is large concentration of St. Valentine vessels that has not been registered so far at any other site in the periphery of Greek world and this indicates high standard of living of its inhabitants and their contacts with the Greek world.

ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ ТИПОЛОШКО – СТАТИСТИЧКЕ ОБРАДЕ КЕРАМИЧКОГ МАТЕРИЈАЛА СА ЛОКАЛИТЕТА КАЛЕ – КРШЕВИЦА¹

Обимна керамичка серија прикупљена током три кампање ископавања на локалитету Кале – Кршевица својим особинама на најбољи начин илуструје питања која овај локалитет покреће и његов значај у интерпретацији културних кретања на јужном и централном Балкану у периоду касне праисторије. Материјал којим располажемо, у складу са свим до данас познатим подацима о Кршевици (уп. Поповић 2005; Поповић, Јеремић, Радојчић 2004), снажно упућује на везе са грчким светом. Међутим, обим и карактер ових веза и механизми њиховог одвијања остају још увек у великој мери непознати. У овој фази рада могуће је изнети само прелиминарна запажања о типолошко-морфолошким карактеристикама керамичког посуђа. Овај прелиминарни извештај односи се пре свега на материјал оквирно датован у период IV и III века старе ере, на основу других хронолошки осетљивих класа налаза са овог локалитета (Крстић 2005; Роровић 2005; Поповић, Јеремић, Радојчић 2004).

За керамички материјал из Кршевице не налазимо аналогије са истовременим локалитетима на територији Србије. Изузетак чини једино локалитет Каципуп код села Ораовице, недалеко од Прешева (Вукмановић, Поповић 1982), где наилазимо на скоро идентичне керамичке форме. Оваква керамичка продукција, међутим, јавља се са већим интензитетом углавном на подручју источне Македоније и средњег Повардарја. Керамички материјал из Кршевице веома је сличан керамици откривеној на скоро свим истраживаним налази-

/1/ Захваљујемо се колегиницама и колегама: Снежани Николић-Ђорђевић, Снежани Метикош, Ивану Бенусију и Ивану Вранићу, који су учествовали у обради керамике из Кршевице.

штима у кумановском и скопском региону, у Пелагонији и охридском подручју. Директније аналогije могле би се повући са налазима са локалитета Градиште – Бразда и Градиште – Нерези у околини Скопља и Градиште – Кнежје код Светог Николе (Соколовска 1991, 1992). Друга област из које потичу сродни керамички налази јесте Тракија (Bouzek, Domaradska, Archibald 2002; Чичикова 1984).

Током три кампање теренских истраживања, од 2001. до 2003. године, обрађено је 51.940 фрагмената керамике.² Праћени су основни технолошки параметри, уобичајени за ову врсту анализе.³

У смислу фактуре, међу посуђем са Кршевице могу се разликовати три групе фрагмената. Фина керамика израђена је од пречишћене глине без примеса, а боја печења ових посуда креће се од црвене, светле и тамније сиве до мрке. Облици који се јављају у оквиру ове групе су зделе, тањира, киликси, скифоси, кантароси и лончићи. Овај материјал чини око 10 % свеукупне керамичке серије.

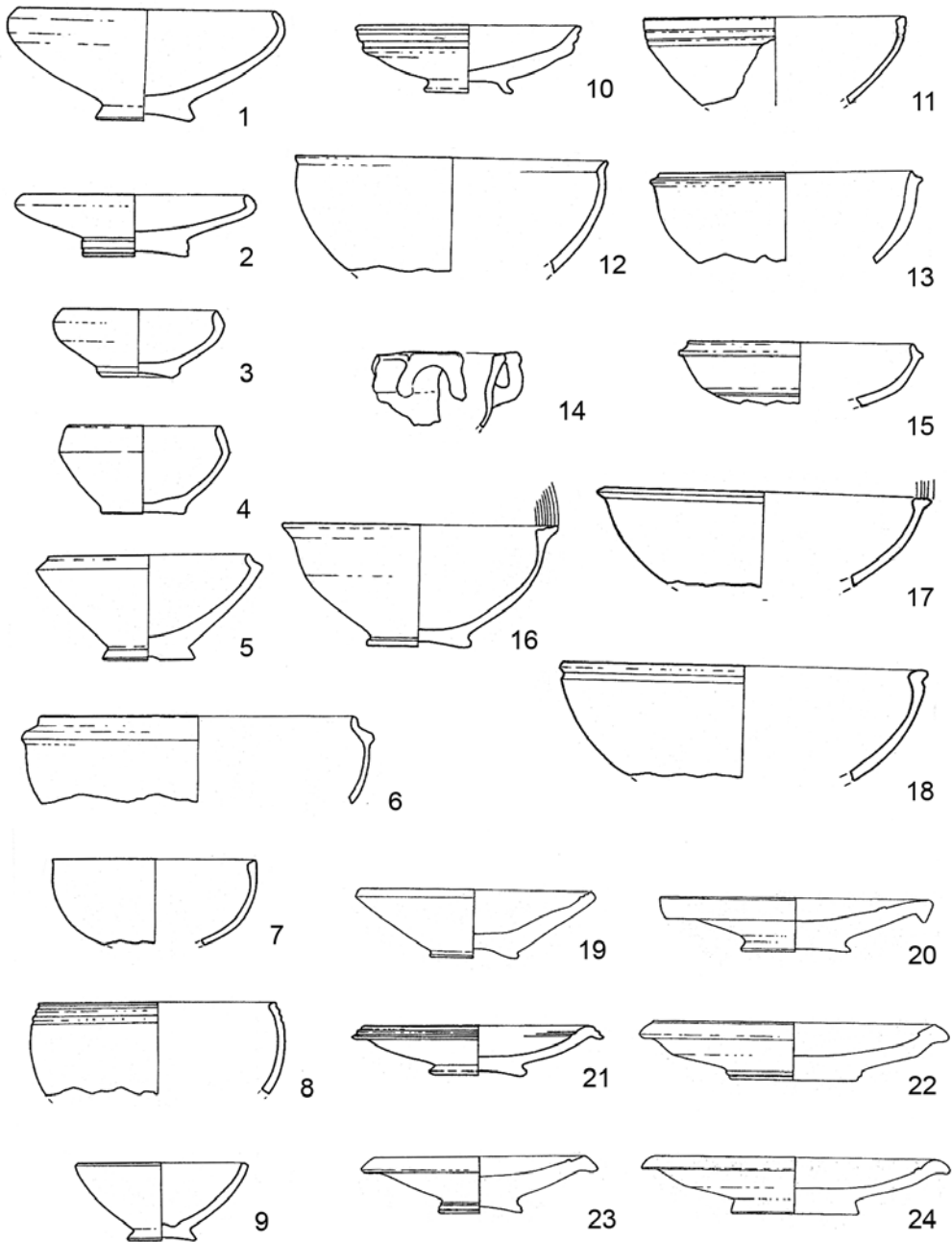
Керамика средње фактуре, начињена од глине са примесама ситног или крупног песка, чини скоро половину од укупно обрађених фрагмената (45 %). Боја печења у оквиру ове групе у највећем броју варира од светле до тамне сиве, али се јављају и фрагменти црвене и мрке боје. Од облика најзаступљеније су хидрије различитих димензија, скифоси, кантароси, крчази, лончићи и зделе већих димензија. Сви керамички облици који се јављају у ове две фактуре сврстани су у групу стоног посуђа.

Груба керамика је друга група по заступљености у оквиру обрађеног керамичког материјала (око 40 %). Посуде су израђене од глине са примесама крупног песка и туцаног кречњака или шљунка. Боје се крећу од црвене, мрке и сиве до црне. Руком рађену керамику у оквиру ове групе чине највећим делом фрагменти лонаца различитих димензија. Од осталих облика заступљени су питоси, чиније, поклопци, пирауноси и таве. Груба керамика представља кухињско посуђе, са изузетком питоса који су сврстани у групу посуда за складиштење.

Посебну групу керамике представљају фрагменти амфора који се од осталог материјала издвајају и фактуром и бојом. Израђени су од средње пречишћене

/2/ Током сондажних ископавања 2001. године типолошки неосетљиви фрагменти нису ушли у статистичку обраду.

/3/ Формулар за статистичку обраду материјала из Кршевице већ је у неколико прилика показао своју пуну целисходност (уп. Говедарица, Бабић 1992)

Табла I

R 1:4

Plate I

глине, дебљих зидова и карактеристичне боје која се креће од жућкастобеле до црвене. На појединим фрагментима се јављају жигови северноегејских радионица (Поповић 2005).

У морфолошком смислу, на Кршевици је издвојено више облика, међу којима су најзаступљеније зделе. Варијанте овог облика утврђене су на основу профилације обода и рамена. Најзаступљеније су зделе са увученим ободом и коничним трбухом, зделе са заобљеним раменом, као и са проширеним и хоризонтално заравњеним ободом и коничним телом. Јављају се и фрагменти са ваљкастим дршкама испод обода које су средишњим делом приљубљене за тело посуде. Спољна површина фрагмената је у највећем броју случајева углачана (Т. I, 1-18).

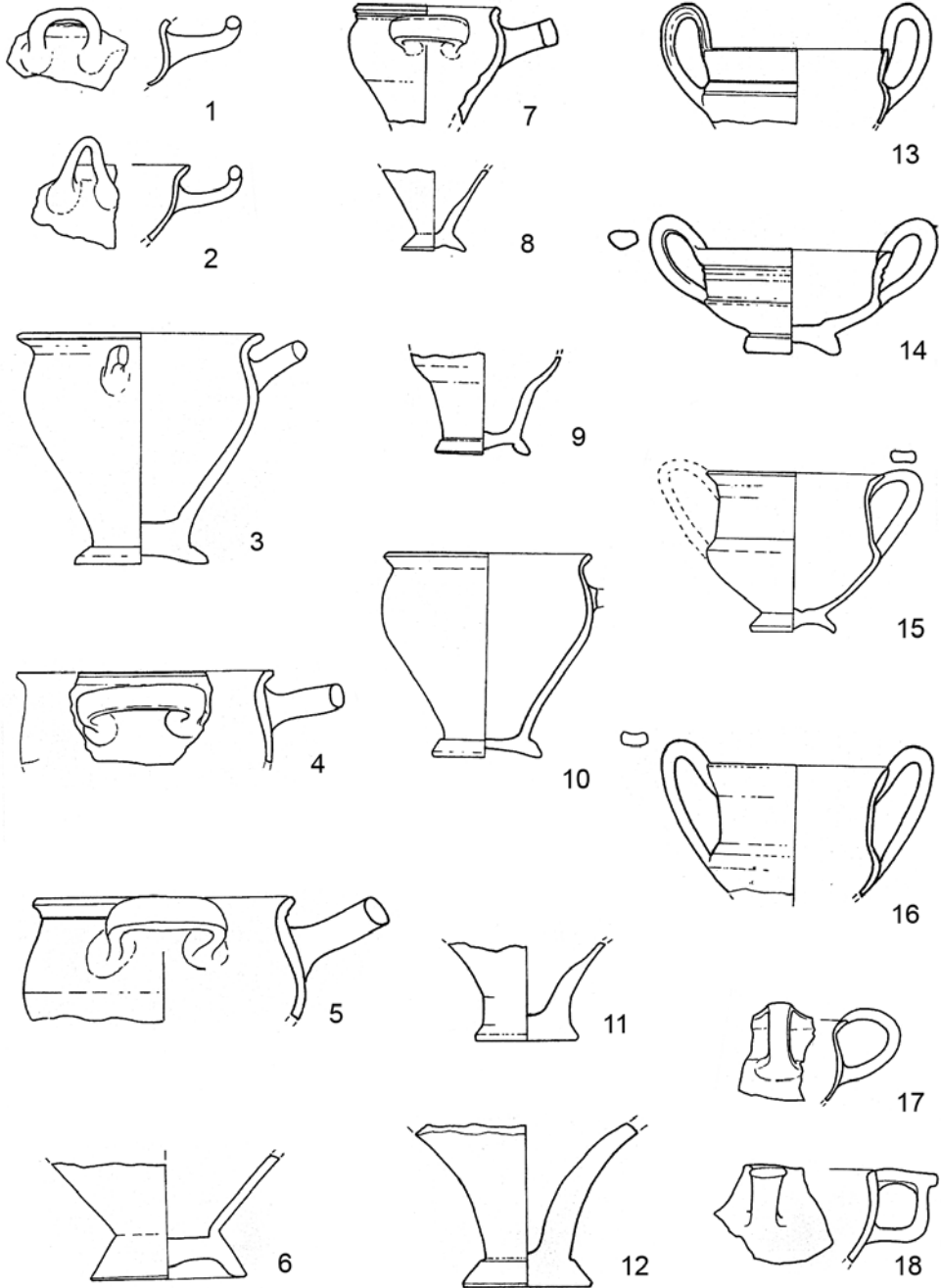
Најчешћи тип тањира је са надоле повијеним ободом и плитким реципијентом на наглашеној стопи. Фрагменти су најчешће углачани и са спољне и са унутрашње стране (Т. I, 19-24).

Од облика који снажно упућују на грчку керамичку продукцију најзаступљеније су хидрије различитих димензија. За њих су типичне тракасте дршке које спајају обод и раме суда, као и масивне хоризонталне ваљкасте дршке на трбуху, често тордиране (Т. III, IV). Други по бројности међу посудама за пиће су фрагменти крчага са тролисним отвором и једном тракастом дршком, потом скифоси (Т. II, 3–12) различитих димензија са две хоризонталне ваљкасте дршке и кантароси (Т. II, 13–18) са две симетрично постављене тракасте дршке. Најмалобројнији су фрагменти киликса (Т. II, 1-2).

Лонци су заступљени у три типа од којих је најчешћи тип бачвасте форме са благо на унутра повијеним ободом. Од типова дршки најчешће се јављају потковичасте и језичасте. Декорација је, уколико је има, у виду аплицираних пластичних ребара украшених отисцима прстију или косим зарезима (Т. VIII). Откривени фрагменти питоса су изузетно дебелих зидова и великих димензија. Најчешћи тип има заравњени обод благо повијен на споља. Готово по правилу су црвене боје (Т. VII).

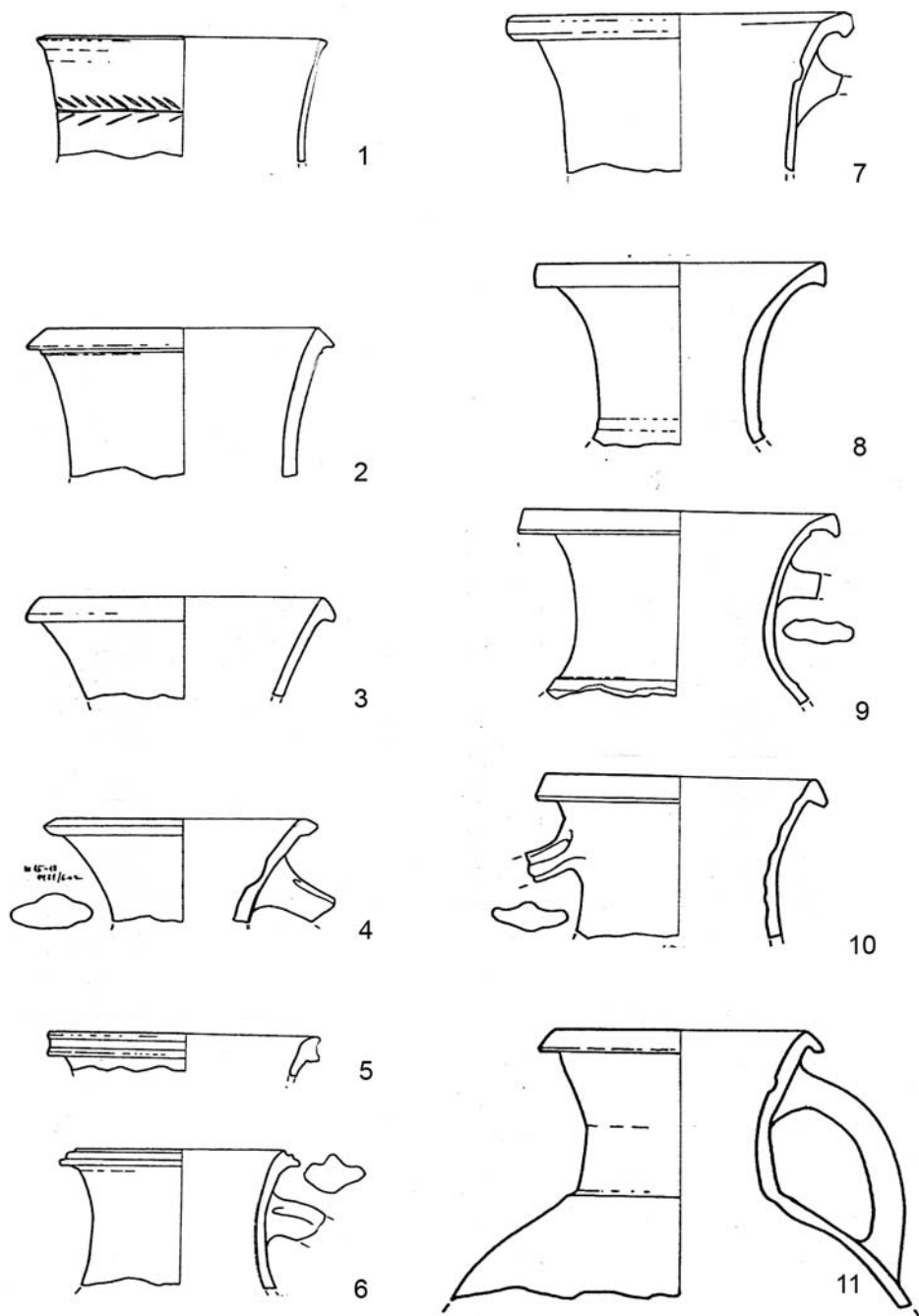
Остали облици који се јављају у оквиру керамичке серије у Кршевици су чиније већих димензија са симетрично постављеним хоризонталним ваљкастим дршкама (Т. V, 1-8), фрагменти пирауноса – огњишних посуда, и посуда за печење хлеба (Т. VI, 7-8).

Основни критеријум при прелиминарној систематизацији ове обимне грађе био је морфолошко-типолошко и функционално одређење посуђа. Тако су, пре свега на основу морфологије и фактуре, али и других параметара који

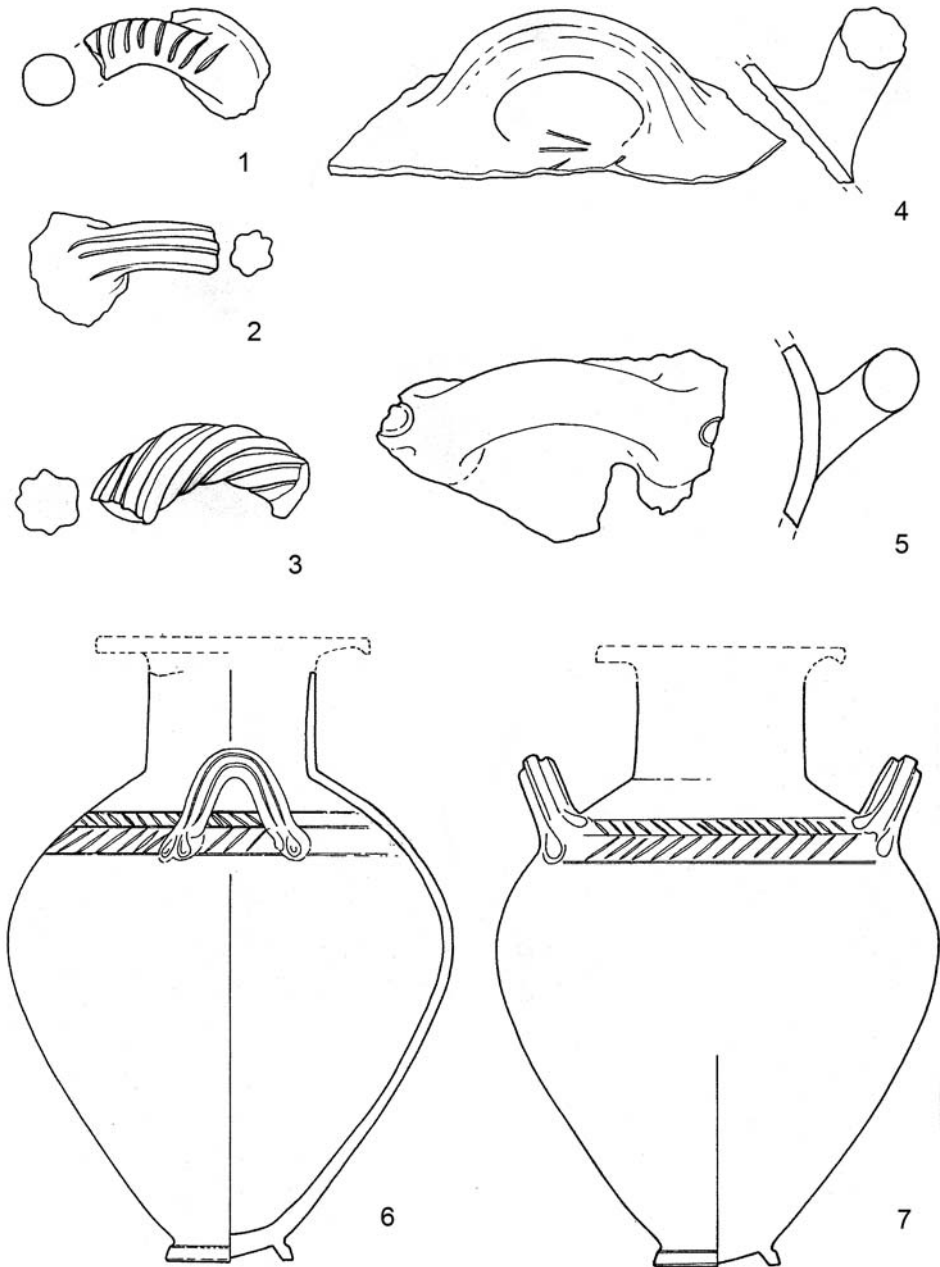
Табла II

Plate II

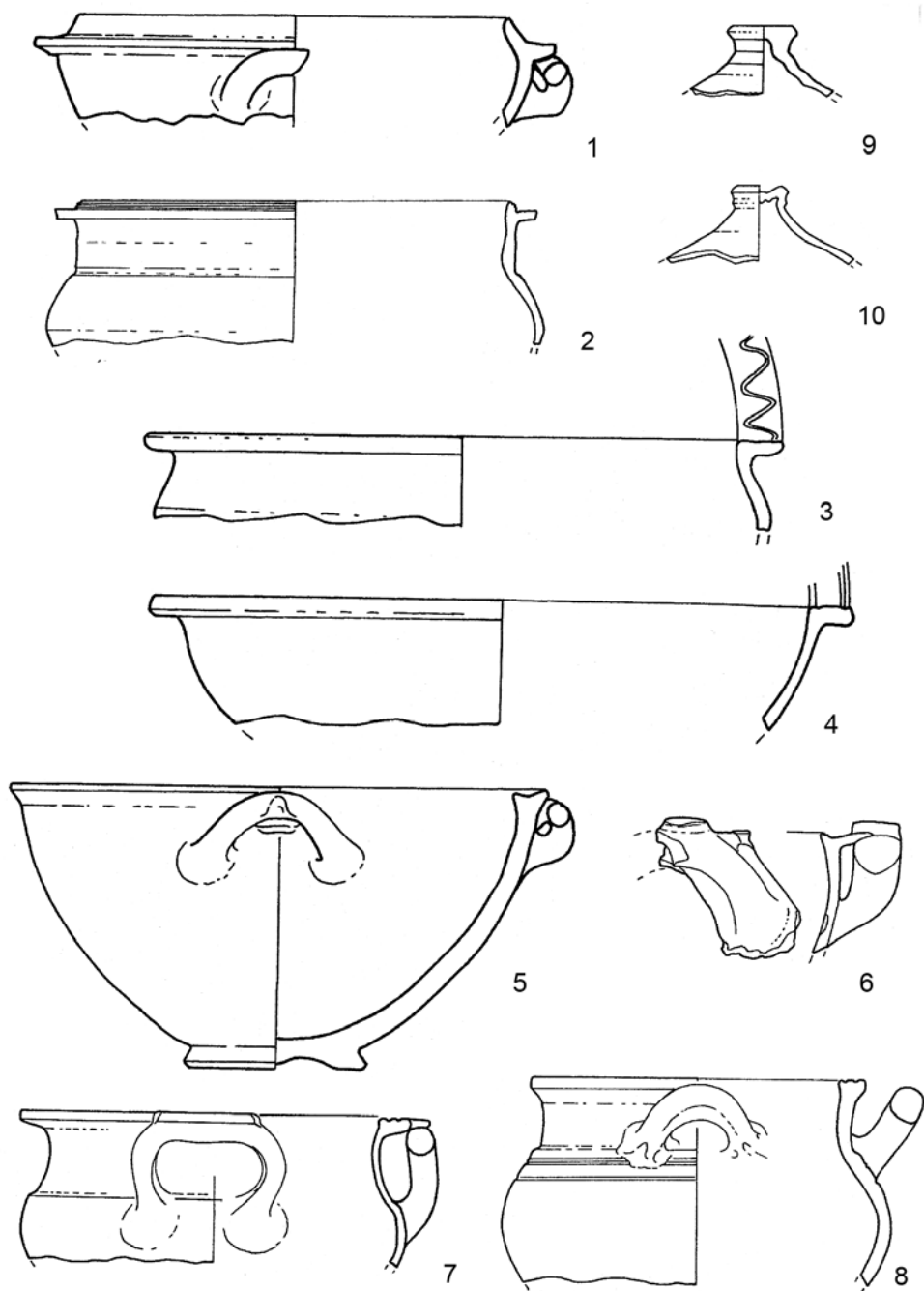
Табла III

Plate III

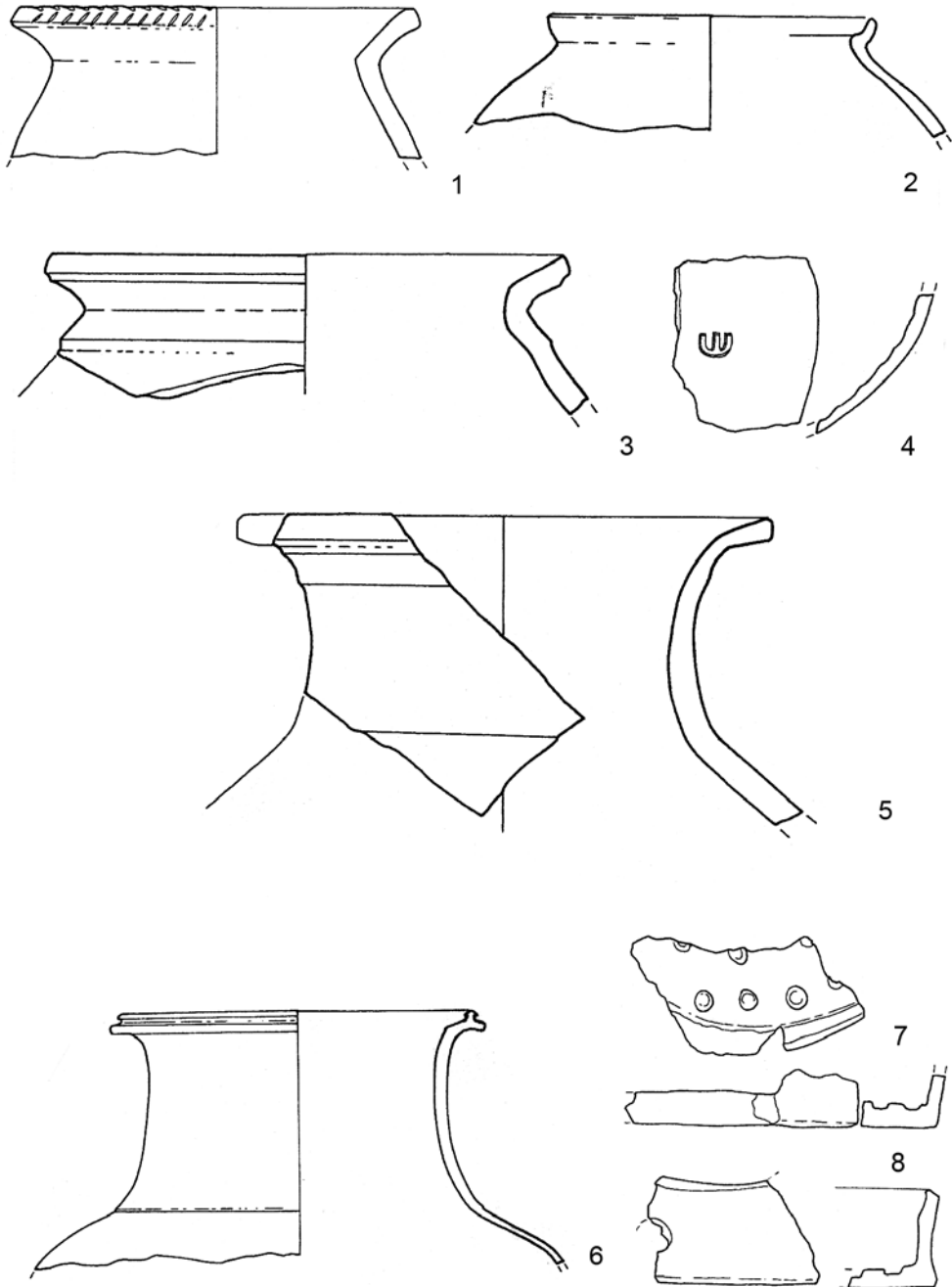
Табла IV

Plate IV

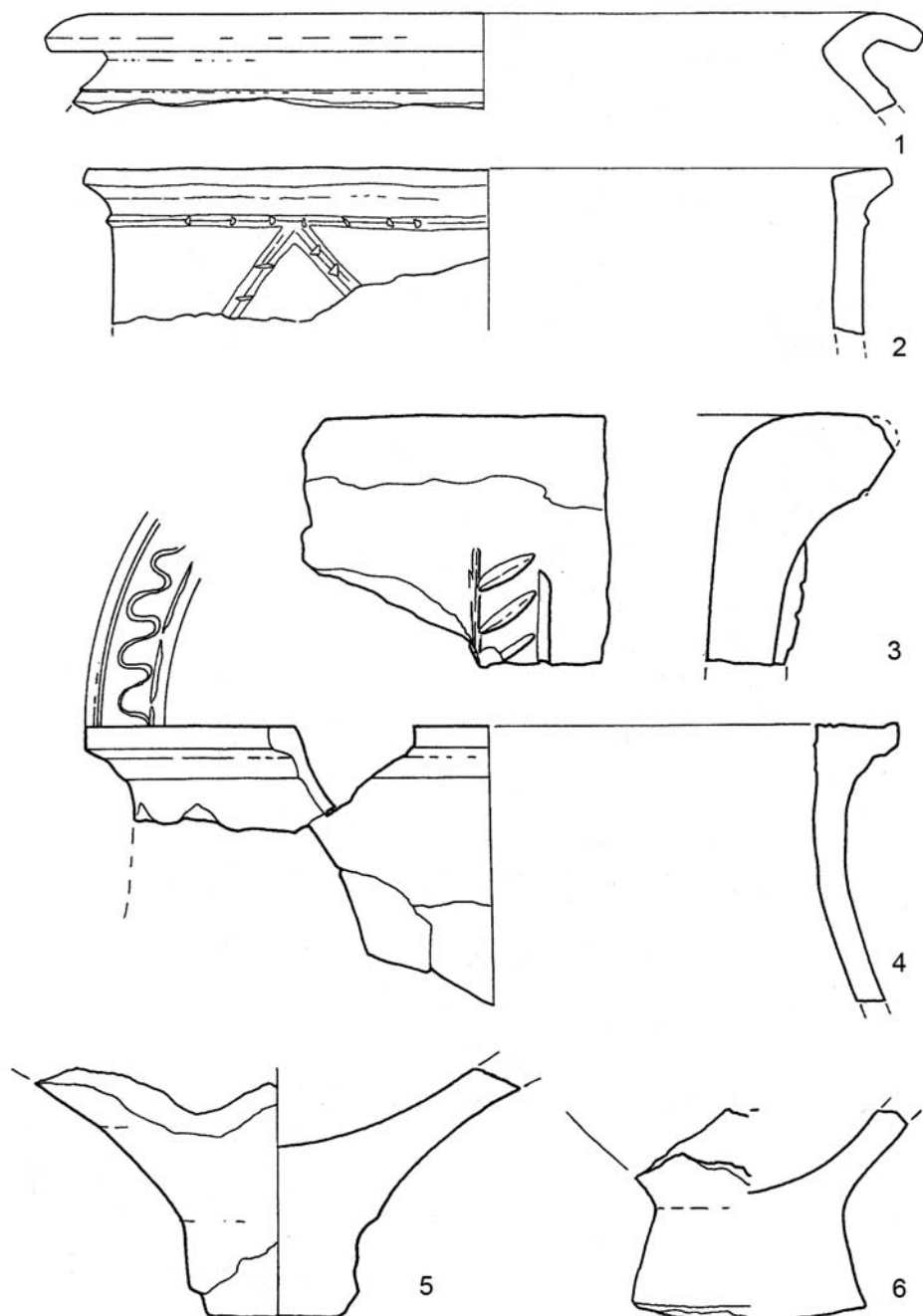
Табла V

Plate V

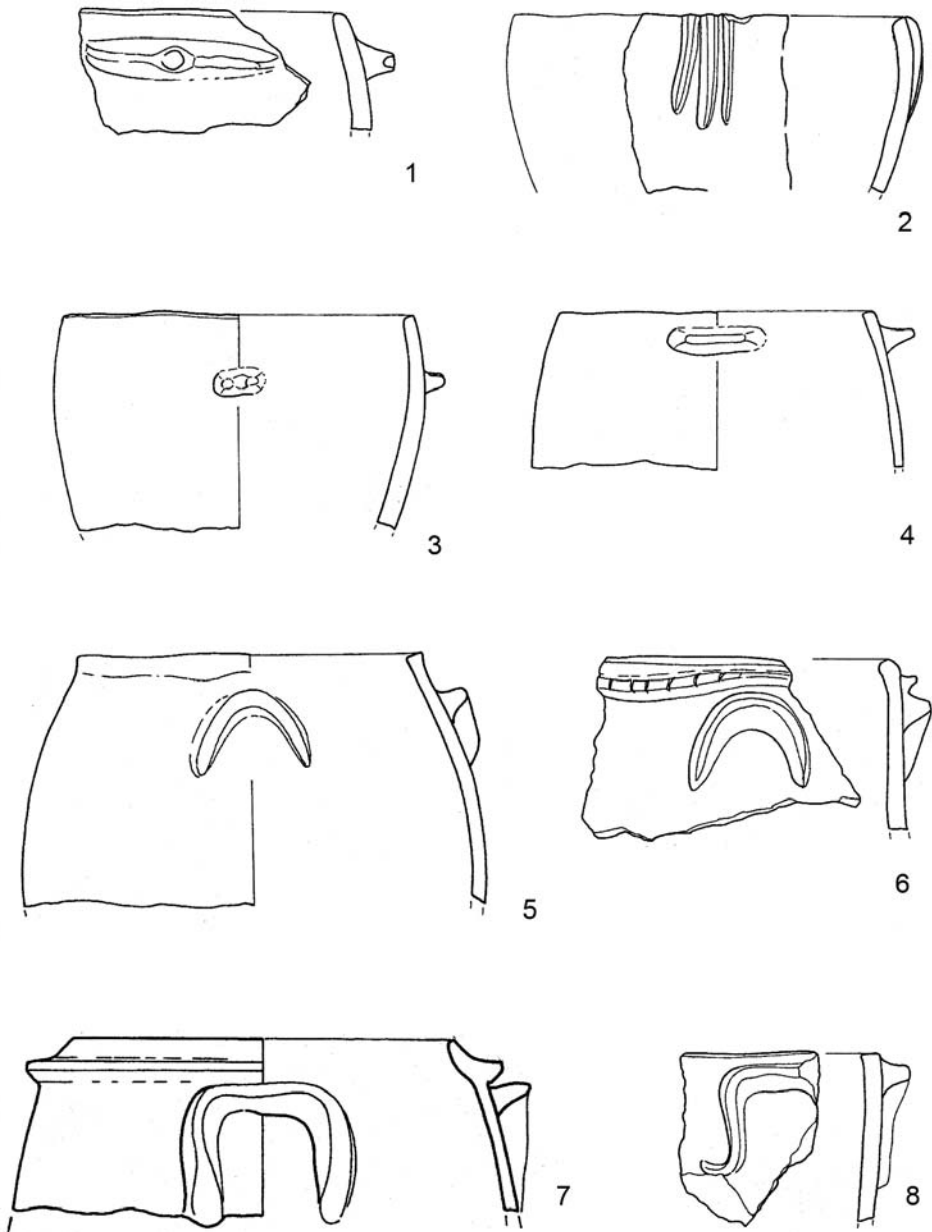
Табла VI

Plate VI

Табла VII

Plate VII

Табла VIII

Plate VIII

ближе одређују карактеристике фрагмената, као што су боја и обрада површине, установљене групе посуђа по његовој претпостављеној намени. Како се, као што је већ наглашено, ради о материјалу који својим облицима снажно упућује на везе са хеленским југом, у типологији су коришћени и називи посуда у широкој примени за грчку керамичку продукцију, као што су киликс, скифос, хидрија.

Фрагменти са јасним типолошким одликама (9% од укупног броја обрађених фрагмената) сврстани су у четири функционалне групе: стоно посуђе, кухињско посуђе, посуде за транспорт и посуде за складиштење. Током обраде установљене су одређене правилности у комбиновању карактеристика фрагмената (фактура, боја, обрада површине) које су омогућиле да се и комади без дијагностичких морфолошких елемената (фрагменти трбуха) са великом дозом вероватноће припишу одређеној врсти посуде. Тако су, рецимо, фрагменти трбуха грубе фактуре са обилном примесом кречњака, мрке боје и необрађене површине у даљој статистичкој обради сматрани фрагментима лонаца. У прилог претпоставци о релативно високом стандарду становника Кршевице (уп. Поповић 2005) говори податак да више од половине керамичких фрагмената припада групи стоног посуђа, fine фактуре и израде, у морфолошко-типолошком смислу веома блиској грчким облицима (Табела А).

Статистичко-типолошка анализа дала је табеле које су показале заступљеност појединих облика по хоризонталној и вертикалној стратиграфији. Овај поступак показао је да се процентуални односи релевантних морфолошко-технолошких карактеристика керамичког материјала не мењају кроз откопне слојеве, као и да се значајне промене не могу утврдити у хоризонталној стратиграфији. Приликом обраде материјала констатовано је да су фрагменти исте посуде откривани не само у различитим сондама, већ и у различитим откопним слојевима, што упућује на могућност ремећења посебно горњих слојева у Кршевици (уп. Поповић 2005). Стога прецизнија хронолошка разграничења керамичких форми у овој фази рада нису могућа.

Количина и карактер керамичког материјала из Кршевице снажно упућује на могућност да је у оквиру насеља постојала грнчарска радионица, чему у прилог говоре и откривени фрагменти са утиснутим жигом (уп. Поповић 2005; Т. VI, 4). Форме типичне за хеленску керамографију, рецимо хидрије, говоре о томе да су занатлије познавале и прихватале овај репертоар. Однос становника насеља према грчком свету свакако је најзначајнији проблем који се поставља при интерпретацији овог локалитета. Блиске аналогije из Македоније и Тракије обавезују да се питање кршевичког материјала посматра у ширем контексту сложених односа међу популацијама на ободу грчког света током

IV и III века старе ере. Даља теренска истраживања, као и детаљније анализе већ прикупљеног материјала, свакако ће пружити потпуније одговоре.

Табела А.

Процентуална заступљеност одређених функционалних група и облика посуда

I СТОНО ПОСУЂЕ	3059	66% од броја типованих фрагмената	6% од укупног броја обрађених фрагмената
Зделе	1371		
Тањери	147		
Киликси	18		
Скифоси	153		
Кантароси	221		
Хидрије	723		
Крчази	190		
Лончићи	236		
II КУХИЊСКО ПОСУЂЕ	1049	22%	2%
Лонци	846		
Чиније	99		
Цедиљке	8		
Поклопци	29		
Пирауноси	61		
Таве	6		
III ТРАНСПОРТНО ПОСУЂЕ	333	8%	0,2%
Амфоре	333		
IV ПОСУЂЕ ЗА СКЛАДИШТЕЊЕ	195	4%	0,3%
Питоси	195		

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Bouzek, Domaradska, Archibald 2002

J. Bouzek, L. Domaradska, Y. Archibald (eds.), *Pistiros II – Excavations and Studies*, The Karolinum Press, Praha 2002.

Чичикова 1984

М. Чичикова, Античка керамика, *Севттополис I*, Булгарска академија на науките, Археологически институт, Софија 1984.

Говедарица, Бабић 1992

Б. Говедарица, С. Бабић, Методологија истраживања градинског насеља Клисура у Кадића Брду (The Methodology of Excavation at the Hill-fort Site Klisura, Kadića Brdo), *Гласник Српској археолошкој друштва* 8 (1992), Београд 1992: 53-63.

Крстић 2005

В. Крстић, Сликани кантароси и скофис са локалитета Кале-Кршевица код Бујановца, *Зборник Народној музеја XVIII-1*, Београд 2005: 191-212.

Роровић, 2005

Р. Роровић, Kale – Krševica, Investigations 2001-2004, Interim Report, *Зборник Народној музеја XVIII-1*, Београд 2005: 141-174.

Поповић, Јеремић, Радојчић 2004

П. Поповић, М. Јеремић, Н. Радојчић, Локалитет Кале у селу Кршевица – Истраживања 2001-2003. године, *Старинар LIII-LIV (2003-2004)*, Београд 2004: 270-274.

Соколовска 1991

В. Соколовска, Раноантичка рачно работена керамика од Македонија, *Macedoniae acta archaeologica 12 (1991-1992)*, Скопје 1991: 163-181.

Соколовска 1992

Соколовска, В., Раноантичка сива керамика во Македонија, *Macedoniae acta archaeologica 13 (1992)*, Скопје 1992: 141-148.

Vukmanović, Popović 1982

М. Vukmanović, Р. Popović, Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske kotline, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XX-18*, Sarajevo 1982: 189-210

Ivana ANTIĆ
Staša BABIĆ
Faculty of Philosophy, Belgrade

PRELIMINARY RESULTS OF TYPOLOGICAL AND STATISTIC ANALYSIS OF POTTERY FROM THE SITE KALE – KRŠEVICA

The preliminary results of typological and statistic analyses of pottery from Kale – Krševica suggest several conclusions in accordance with other results of research of this site. The ceramic material is abundant, and a very high percentage of fragments is of high quality of manufacture. In morphological terms the material, specially table ware, suggests links to the Greek ceramic production. Other possible sources of close analogies are the areas of Macedonia and Thrace. The possibility of local workshop should be considered, producing both fine and crude vessels. The scrutiny of the material is in progress and more detailed results are forthcoming.

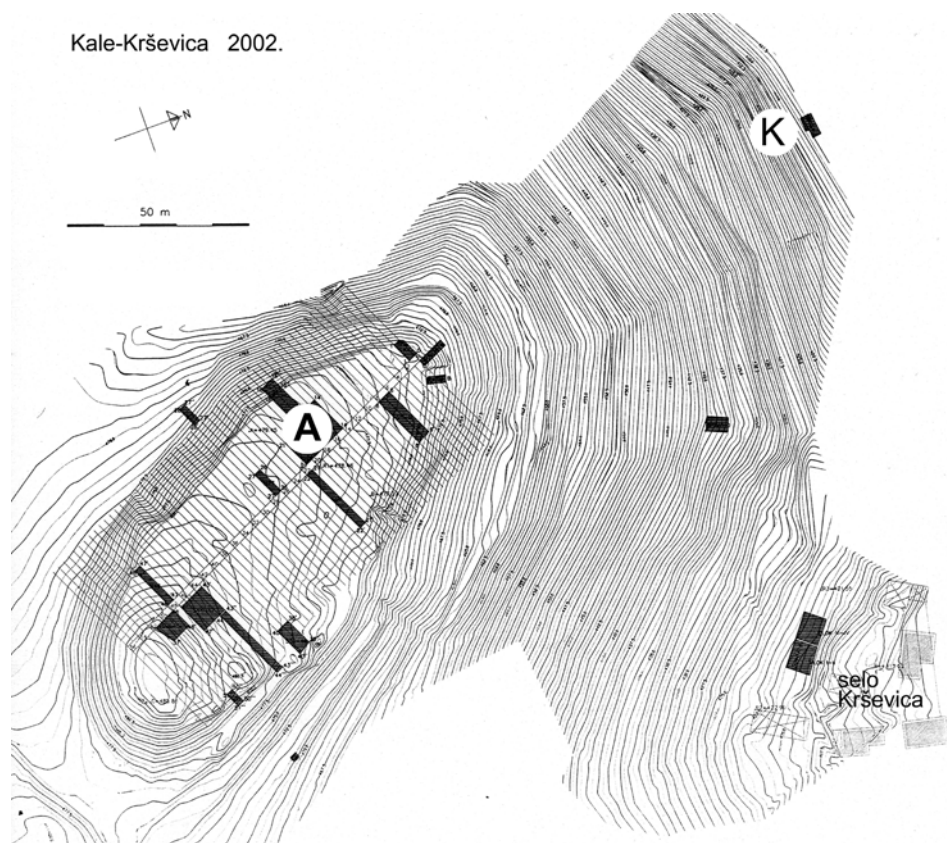
Translated by authors

АНТИЧКО И ТРАДИЦИОНАЛНО ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ

(КАЛЕ У КРШЕВИЦИ)

Током четворогодишњих ситематских археолошких истраживања (2001–2004) на локалитету Кале-Кршевица, код Бујановца, откривени су остаци архитектонских објеката из хронолошки различитих етапа развоја агломерације, коју су, како сведоче археолошки налази, основали грчки колонисти крајем V века старе ере. Време њеног пуног развоја, обележеног пре свега интензивним грађевинским активностима, пада у крај класичног и почетак хеленистичког периода, то јест, у време раног IV и прве половине III века старе ере (Роровић 2005: 141-174). Мада су истраживања обављена на више пунктова, на ширем простору села Кршевице, за сада бисмо поуздано могли издвојити само две локације где су *in situ* забележени остаци архитектуре из поменутог периода (сл. 1/A и К). Функције откривених објеката коликогод да нису могле бити поуздано утврђене, ипак су јасно обележене топографским особеностима обе поменуте локације.

Као прву локацију (сл. 1/A) (сл. 2), поменућемо издужени плато на врху брда над селом, који је у моменту досељавања колониста добио функцију акропоља. Друга локација (сл. 1/К и сл. 3 и 4), која је у званичној документацији заведена као сонда Е, а незванично слови као „каменолом“, налази се испод акропоља, у самом подножју североисточне падине брда, на релативно широком појасу леве обале Кршевичке реке. Налази из ове сонде, као и суседне сонде F (лоциране нешто јужније), представљају по свему судећи само мањи сегмент читавог низа разнородних објеката, постављених дуж леве обале Кршевичке реке. Будући да ће прецизније процене објеката, било на акропољу било у подножју брда у приобалном појасу, уследити тек у наредном периоду истраживања, ми ћемо овом приликом само укратко презентовати податке о откривеним деловима архитектуре на поменутиим локацијама, без претензија да наше закључке треба сматрати дефинитивним.

Сл. 1

Ситуација локалитета Кале-Кршевица, са назначеним локацијама где су откривени остаци архитектуре насеља (IV–III век ст.е.): А-акропољ, К-„каменолом“

Fig. 1

Site plans of Kale–Krševica with locations where remains of settlement architecture were discovered (4th–3rd century BC): A – acropolis, K – ‘quarry’

Како су показале досадашње анализе покретног археолошког материјала и остатака архитектуре (представљене сегментима зидова и подова), време интензивних градитељских активности на акропољу (од почетка IV до средине III века старе ере) карактеришу три хронолошки различите градитељске фазе. Међутим, о било којој фази да се ради, нема грађевине чији је план познат у целости, као што и њихова намена за сада не прелази границе претпоставки. Одбрамбени бедем акропоља је за сада једини откривени објекат чија је функција поуздано идентификована. Са децидираним констатацијама не треба много ни журити, јер од читаве површине акропоља, истражено је тек неких 15-20%. С друге стране, ни слика коју доживљавамо при летимич-

ном погледу на остатке грађевина, не подудара се ни мало са оном која нам се као прва асоцијација јавља при помену речи акропољ (сл. 5 и 6). Овде нема раскошних здања, попут монументалних храмова у скупоценом мермеру, ни моћних зидова фортификације обложених пажљиво клесаним квадерима. Очигледно је да су грчки колонисти на кршевичком платоу оформили акро-

Сл. 2

Комплекс грађевина на акропољу (IV–III век ст. е.) (Снимак из хеликоптера)

Fig. 2

Complex of buildings at the acropolis (4th–3rd century BC) (photo from helicopter)

пољ у време када је, (генерално гледајући) овај важан елемент урбаног миљеа из времена IV–III века, већ изгубио своју некадашњу функцију стриктно религијског центра. Ова појава, осведочена је низом примера, пре свега на територији саме Грчке (Martin 1956: 255). Дакле, акропољ не мора више бити место концентрације сакралних објеката, већ једна издвојена насеобинска целина дефанзивног карактера, која има улогу војног пункта, а истовремено и рефугијума. То свакако не искључује постојање храма, али је предност овог пута дата објектима од виталног значаја: житницама и другим врстама складишта, инсталацијама за снабдевање акропоља водом, занатским радионицама и пратећим стамбеним објектима.

Сл. 3

Поглед на комплекс „каменолома“ у сонди Е. У првом плану, уочавају се жљебови (шлицеви) укопани у масив пешчара.

Fig. 3

View of the complex of 'quarry' in trench E. In front could be noticed grooves carved into the sandstone rock

Сл. 4

Поглед на подножје комплекса „каменолома“ у сонди Е. У првом плану делимично је видљив западни зид објекта названог „кућа“.

Fig. 4

View of the foothill of complex of 'quarry' in trench E. In front is partially visible west wall of the structure called 'house'

Ни на другој локацији, познатој као „каменолом“, ситуација није много јаснија, као на пример у сонди Е (сл. 1/К). Штавише, овде је проблем идентификације објеката замршенији. О чему се заправо ради? У сонди Е, регистрована су три по функцији разнородна објекта: први је представљен масивним зидом, чија ширина судећи по резултатима електромагнетне проспекције износи 3-4 m (сл. 7 и 8). Сматра се да би овај зид, означен током ископавања као

Сл. 5

Источни део комплекса архитектуре на акропољу (поглед са југа)

Fig. 5

Eastern portion of architectural complex at the acropolis (from the south)

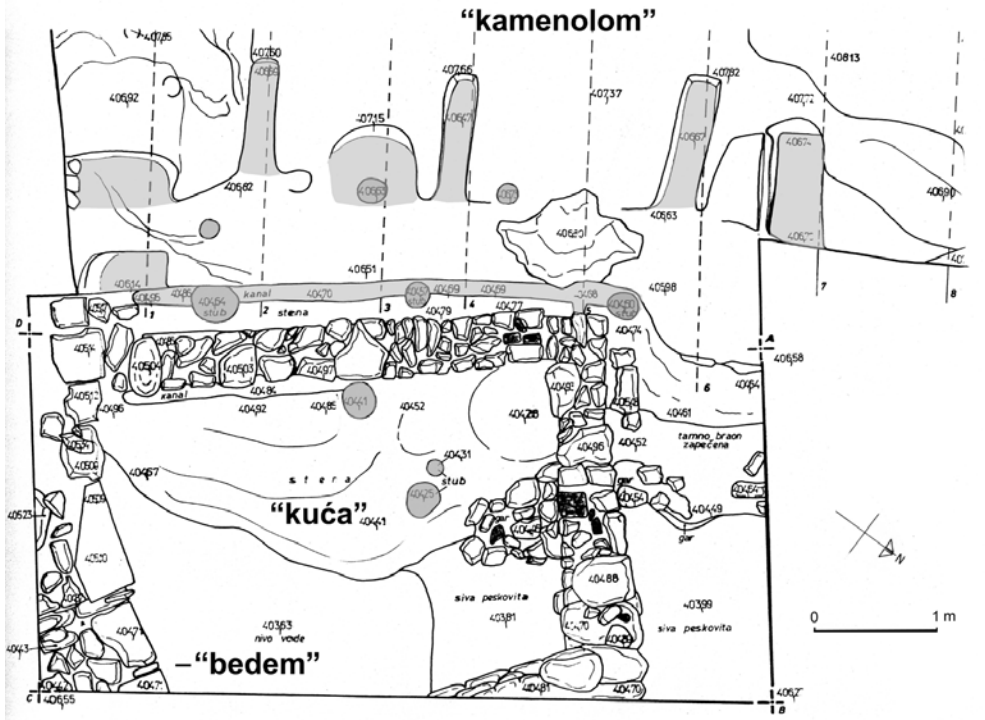
Сл. 6

Западни део комплекса архитектуре на акропољу (поглед са југа)

Fig. 6

Western portion of architectural complex at the acropolis (from the south)

„бедем“ (и у даљем тексту „бедем“), могао бити или део фортификације или део некаквог хидротехничког објекта, можда речне бране која је попречно пресекала ток Кршевичке реке и тако омогућавала акумулацију воде за различите потребе становника (Поповић, Јеремић, Радојчић 2004: 272). Њега чине базалтни квадери-сполије повезани блатним малтером, мада није искључено да се ради и о сухозиду (сл. 9).

Сл.7

Сонда Е: план објекта у подножју „каменолома“

Fig. 7

Trench E: plan of the structures at the foothill of 'quarry'

Други објекат, зидан у ломљеном камену-пешчару (ширине око 50 cm), при-слоњен је уз поменути „бедем“, према археолошком материјалу, могао би имати стамбени карактер, па је стога током ископавања добио назив „кућа“ (у даљем тексту „кућа“). За сада се не може поуздано рећи да ли овај објекат чини једна или више просторија (сл. 7). Трећи и најзагонетнији објекат представља један сегмент природног геолошког масива, меког пешчара, на коме се јасно уочавају интервенције клесарским алатом у виду хоризонталних и вертикалних жљебова, као и кружних удубљења, што асоцира на трагове уобичајене

технике екстракције камена (сл. 12 и 13) (Kolesnikov, Јасенко 1999: 303, fig. 11 et 12), па је стога у првом моменту овај масив и добио име „каменолом“ (у даљем тексту „каменолом“). Тако бисмо, на овој локацији, имали три врсте објеката: 1) „бедем“ (или брану?), 2) стамбени објекат („кућу“?) и, најзад, 3) место експлоатације пешчара („каменолом“?).

Ако бисмо се приклонили оваквим претпоставкама, онда би се хронологија коришћења овог дела насеља одвијала према следећем редоследу :

Сл. 8

Сонда Е: поглед са севера на подножје „каменолома“, са остацима „куће“ и „бедема“

Fig. 8

Trench E: view from the north of the foothill of 'quarry' with remains of 'house' and 'rampart'

Сл. 9

Сонда Е: изглед „бедема“ у подножју „каменолома“ (поглед са севера)

Fig. 9

Trench E: view of 'rampart' at the foothill of the 'quarry' (from the north)

- 1) Отварање „каменолома“ и експлоатација камена. За ту сврху изведени су поменути шлицеви и бројна удубљења у масиву пешчара. Овој фази могли би припадати усеци и удубљења забележени у његовом подножју непосредно уз литицу где је инсталирана „кућа“ (сл. 3 и 4).
- 2) По престанку експлоатације, долази до изградње масивног „бедема“. Он је подигнут управно на косу равну стену и обалу Кршевичке реке (сл. 8 и 9).
- 3) Током времена у подножју „каменолома“, као и на његовим платформама формираном екстракцијом камена, организују се (уз мање зидарске интервенције) станишта, посебно на платформама у горњој зони масива, што потврђује и археолошки материјал. То је време када је уз „бедем“ призидана и „кућа“ (сл. 7 и 8). Њихове апсолутне хронолошке границе за сада није могуће одредити, па нам остаје да њихов редослед усвојимо у оквирима релативне хронологије. У том смислу, њихову диференцијацију није ни било нарочито тешко обавити (Роровић 2005: 141-174). Додуше, археолошки материјал указује и на старије фазе од поменуте три, што свакако подразумева и постојање истовремених архитектонских објеката, али њихови остаци за сада још нису поуздано констатовани.

Према другој претпоставци (Поповић, Јеремић, Радојчић 2004: 272), жљебови уклесани у масив пешчара имали су функцију ослонца спратне конструкције „куће“, чиме би истовремено и постојање „каменолома“ као таквог било негирано у потпуности. У том контексту, кружна удубљења исклесана непосредно уз литицу дуж западног зида „куће“ (сл. 7 и 11) имала би функцију фиксирања вертикалних дрвених носача (дирека) међуспратне конструкције. Међутим, оваква диспозиција могла би бар по два основа довести у питање одрживост поменутих претпоставки. Као прво, како показују висинске коте, у случају постојања међуспратне (или кровне) конструкције куће (сл. 7), чиста висина унутрашњег простора приземља не би могла износити више од 160-170 см. Као друго, позиције кружних лежишта дирека (?) (иначе веома плитко уклесаних), као и поменутих жљебова уклесаних у масу пешчара (који би, како се претпоставља, имали улогу ослонца међуспратне конструкције) не поклапају се. Стога би се могло претпоставити да и усеци у дну литице (сл. 11), заједно са

Сл. 10

Поглед са северозапада на зидове „куће“, као и на канале и кружна удубљења уклесана у масив пешчара

Fig. 10

View from the northwest of the walls of 'houses' and of the channels and circular cavities carved in the sandstone rock

Сл. 11

Уклесана удубљења у масив пешчара на простору између западног зида „куће“ и литице „каменолома“

Fig. 11

Carved cavities in the sandstone rock in the area between west wall of the 'house' and cliff of 'quarry'

плитким кружним удубљењима, представљају трагове техничког поступка експлоатације камена. Коначног одговора за сада нема, а недоумице које смо у недостатку аргумената навели, могу само подстаћи даља размишљања на тему: „каменолом“ или „нешто друго“(?), у позитивном правцу.

Технике градње и примењени материјали

Коликогод да током досадашњих ископавања на локалитету Кале-Кршевица није откривен ниједан објекат чији је план у потпуности познат, остаци зидова и подова ипак дозвољавају делимичан увид у структуру откривених грађевина, то јест, у технике градње и примењене материјале. Да подсетимо, све

Сл. 12

Жљебови и кружна удубљења, као трагови традиционалног начина екстракције каменних блокова код Херсонеса на Криму (IV-III век ст. ере) (Kolesnikov, Jacenko 1999: 303, fig. 11).

Fig. 12

Grooves and circular cavities as traces of traditional system of extraction of stone blocks near Chersonese in Crimea (4th – 3rd century BC) (Kolesnikov, Jacenko 1999: 303, fig. 11.)

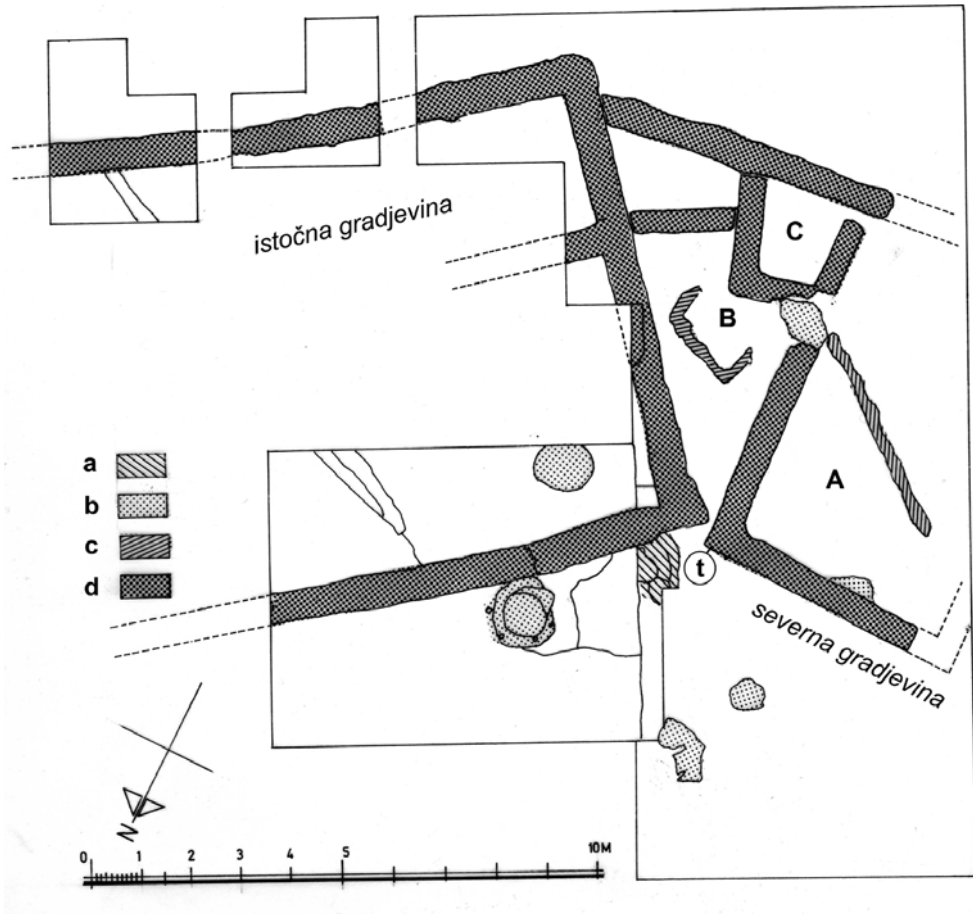
Сл. 13

Изглед каменолома код Херсонеса (IV-III век ст. ере), са припремљеним блоковима, који никада нису извађени (Kolesnikov, Jacenko, 1999: 303, fig. 12)

Fig. 13

Quarry near Chersonese (4th – 3rd century BC) with prepared blocks, which were never removed (Kolesnikov, Jacenko, 1999: 303, fig. 12)

три раније поменуте грађевинске фазе акропоља, могу се сврстати само у грубе временске оквире, то јест, у време IV-III века (Роровић 2005: 141-174). Већ на први поглед, стиче се утисак да, у односу на комплекс старије архитектуре, доминирају делови зидова грађевина из горњих, млађих слојева, које бисмо могли назвати архитектуром од чврстог материјала (сл. 14). Реч је о зидовима изведеним од ломљеног камена у блатном малтеру (сл. 3). Према успостављеној релативној хронологији, они би припадали најмлађем периоду живота насеља. Међутим, реалан однос млађих и старијих објеката не може се поуздано успоставити без даљих истраживања, која би неминовно подразумевала и делимично уклањање млађих структура, што са аспекта заштите и презентације

Сл. 14

Шематски план објеката на акропољу откривених у периоду 2002-2004. године: а) и б) I грађевинска фаза, с) II грађевинска фаза и д) III грађевинска фаза.

Fig. 14

Plan of structures at the acropolis discovered from 2002 to 2004: a) and b) building phase I, c) building phase II and d) building phase III

ције интегралне историјске споменичке целине, свакако представља врло деликатан, али не и нерешив проблем.

С друге стране, никако не треба сматрати да је и у најстаријим фазама насеља у потпуности изостала градња масивних, монументалних објеката од чврстог материјала. О њима сведоче налази зналачки обрађених базалтних квадера великих димензија (сл. 9, 22, 26). У знатно мањој мери сачувани су остаци објеката од слабог материјала, који су, нажалост, за сада заступљени само деловима површина подова и огњишта од печене или набијене земље (сл. 19

и 20). Али и у таквој форми, овакви детаљи јасно указују на технике градње објеката, које не можемо у целини сагледати. У сваком случају, разлике у квалитету градње не морају истовремено подразумевати и различиту хронолошку опредељеност грађевина, већ, пре свега, социјалну издиференцираност њихових наручилаца и корисника. Стога је извесно да су објекти слабијих конструкција привременог карактера, „живели“ истовремено са монументалним, репрезентативним објектима изведеним, на пример, у техници *opus quadratum*, било да се ради о елементима фортификације, било о грађевинама привредног, јавног или сакралног карактера.

У том смислу, на локалитету Кале-Кршевица, јасно се издвајају две категорије објеката:

- а) Репрезентативни (монументални) објекти, чија градња подразумева поседовање високе техничке обучености градитеља (каменорезаца, клесара хидротехничара и сл.), уз употребу специфичног алата и направа (дизалица и других сложенијих механичких склопова)
- б) Објекти који са аспекта техника градње имају карактер традиционалног, популарног градитељства, а што не подразумева обавезно учешће високо специјализованих стручњака.

*Технике градње и материјали примењени
на репрезентативним објектима*

О постојању солидно грађених, репрезентативних објеката посредно нам говоре сполије забележене у зидовима добро очуваних делова грађевина из времена каснијег живота насеља (средина III века ст.е) пре свега на акропољу (сл. 27 и 28), затим и оне забележене у северном лицу „бедема“ подно акропоља (код „каменолома“) (сл. 9), као и сполије у зидовима кућа у самој Кршевици. Скоро да нема сеоске куће а да се на површинама зидова где је блатни малтер опао, не запајају уграђени комади квадера покупљени са девастираних античких објеката (сл. 25 и 26). Као најчешће заступљене врсте камена регистровани су пешчар и базалт. Антички, базалтни квадери, због својих димензија и правилно обрађених површина, најчешће су, као сполије, постављани на угловима сеоских кућа где сада имају улогу ојачавајућих везних елемената (сл. 23).

Најзахвалније локације налаза сполија представљају напуштене и полусрушене куће на ободу села. Можда бисмо у том смислу, као најубедљивији пример, могли издвојити урушене зидове куће домаћинства Крстић, у којима је посебно запажен велики број сполија (сл. 21-24). Видљиве површине квадера-сполија, биле су или потпуно равно клесане или грубо обрађене техником босажа

Сл. 15

Акропољ: поглед са истока на просторе В и С (IV-III век ст. ере).

У првом плану, може се уочити део велике источне грађевине

Fig. 15

Acropolis: view from the east of areas B and C (4th – 3rd century BC). In the front could be noticed part of large eastern building

Сл. 16

Акропољ: поглед са истока на простор В, поред темељног зида од камена (III грађевинска фаза) уочавају се фрагменти кровних тегула и имбрекса из старијих грађевинских фаза

Fig. 16

Acropolis: view from the east of area B, next to the stone foundation wall (building phase III) could be noticed fragments of roof tegulae and imbrices from the earlier building phases

(сл. 23) или су им пак цизелирањем, по ободу изведене оквирне траке, док је на унутрашњој уоквиреној површини примењена техника босирања (сл. 23 и 24) (сл. 5/с). Сем квадера стандардних димензија могу се, ту и тамо, по читавом насељу запазити, зарасли у коров, обрађени комади камених блокова необичајено великих димензија. Нема сумње да локацију „позајмишта“ оваквог материјала треба тражити или у самом селу или у његовом непосредном окружењу.

Како смо већ поменули, „позајмљивање“ грађевинског материјала са старијих девастираних објеката била је омиљена пракса и у време пуног живота самог насеља (у време IV-III века) на овом простору. У том смислу, можемо поменути пример конструкције „бедема“ у подножју, близу реке (сл. 1/К). Овде су поред притесаних комада са грубо обрађеним лицем, употребљени и квадери квалитетније обраде, са цизелирањем бордура и босирањем унутрашњег поља, као и у случају поменуте куће Крстића (сл. 9) (Поповић, Јеремић, Радојчић 2004: 272).

Најинтересантнији пример спотије свакако је онај забележен на самом углу северног зида северне грађевине на простору А, на акропољу (сл. 14/т и 27). Реч је о једном изузетно добро очуваном блоку базалта, који је као угаони везни камен био узидан у темељни зид грађевине (у време III грађевинске

фазе) (сл. 27 и 28). Овај пример двојако је занимљив. Као прво, он по начину израде и специфичној профилицији, представља за сада једини препознатљиви докуменат аутентичног градитељства хеленистичке Грчке на тлу Србије, а као друго, он недвосмислено указује и на присуство каквог монументалног репрезентативног објекта са кога је био преузет.

Димензије овог блока износе 102 x 40 x 27 cm. На средини његове дуже, чеоне стране налази се мало испупчење, намерно остављено приликом клесања, које се у страниј стручној литератури назива различито: *tenon (de bardage)*, *handling boss* или *lifting boss*, *Versetzbosse*, *bozza di imbracatura* или *protuberanza* (Ginouvés, Martin 1985: vol. I, 121) (сл. 28). У поређењу са поменути изразима, чини нам се да би наша (српска) реч „држач“ била много прикладнија да означава, а истовремено и објасни, његову праву функцију (у даљем тексту држач). Одгонетање намене ових држача често је доводило у недоумицу и стручњаке, а за неупућене, могућа објашњења имала су размере праве мистерије. Сматрало се, између осталог, да су овакви држачи остављани као заштита читаве грађевине од урока. Међутим, примарни разлог њиховог постојања је крајње прагматичан и везан је за поступак транспорта и уграђивања блока, то јест, његовог подизања и померања приликом монтаже (сл. 29) (Korres, Panetsos, Seki 1999: 38, 39; Ginouvés, Martin 1956: Pl. 33, fig. 1, 6 ; Hansen 2002: 212-213).

Сл. 17

Акропољ: простор В. У углу, на месту сучељавања два зида од камена (IV-III век ст. ере) јасно се уочавају каскаде у темељној зони зидова, што је последица природног пада терена

Fig. 17

Acropolis – area B. In the corner where two stone walls are meeting (4th –3rd century BC) could be noticed cascades in the foundation zone as a consequence of terrain sloping

Сл. 18

Акропољ: опус зидања у простору В (III грађевинска фаза)

Fig. 18

Acropolis: building technique in area B (building phase III)

Сл. 19

Акропољ: подница од запечене земље, на простору северно од *северне грађевине* (I грађевинска фаза)

Fig. 19

Acropolis: floor of burned earth in the area to the north of *north building* (building phase I)

Сл. 20

Акропољ: подница од запечене земље (I грађевинска фаза), пресечена северним зидом *источне грађевине*

Fig. 20

Acropolis: floor of burned earth (building phase I) transversed by northern wall of *east building*

За ту сврху, приликом клесања камених блокова држачи су остављани симетрично, на средини две наспрамне или чак на све четири стране квадера (Hansen 2002, 212-213). С друге стране, мање су јасна оправдања за секундарну функцију држача. Наиме, они су после монтирања каменог блока најчешће уклањани клесарским длетом, али су могли и остати сачувани на фасадама грађевина, што је давало повода за различита тумачења. По некима, испупчени држачи истовремено и штите површину блока од оштећења (у додиру са другим блоковима приликом ускладиштења или монтаже), као што могу имати и функцију одбојника полуге приликом прецизног померања блока на за њега предвиђено лежиште. Најчешће се, међутим, помиње оно тумачење везано за њихов естетско-декоративни ефекат. Тако би држачи имали улогу анимирања сувише „хладне“ или „мирне“ фасаде грађевина (Ginouvé, Martin 1985: 132), посредством ефекта *chiaro-scuro* (сл. 30) (Lugli 1957, vol. I: 215), који чине сенке држача.

Други аспект примене блокова или квадера са истуреним држачем односи се на питања намене грађевине са које је камени материјал, после њеног девастирања, узет. Начин израде блокова са држачима и његове уградње пренет је из Грчке у њене колоније (Сицилија, Велика Грчка или пак приобаље Црног мора) и био широко прихваћен и примењен у градитељству Рима на читавом италском тлу све до пропасти Римске империје (Lugli 1957, vol. I: 214, 215). Према примерима које Луљи наводи, може се закључити да се присуство држача на блоковима везује искључиво за монументалне објекте (храмове,

позоришта, гимназијуме, градске капије, бедеме), дакле за објекте јавног, сакралног или фортификационог карактера (Lugli, 1957, vol. II: T. LIII, T. LIV, T. XXV). Када се ради о Кршевици, за сада не можемо поуздано знати ни карактер ни локацију грађевина које су коришћене као позајмишта квадера. Можда нећемо много погрешити ако бисмо се (наравно, само у оквиру претпоставки) одлучили за какав храм или стоу, чију би локацију могли тражити било на самом акропољу, било у подножју брда, у долини.

Сл. 21

Источна падина акропоља: остаци камених зидова куће породице Крстић. У десном углу слике уочавају се остаци преградног зида од ћерпича

Fig. 21

Eastern slope of acropolis: remains of stone walls of the house of Krstić family. In the right corner could be noticed remains of partition wall made of sun-dried bricks

Сл. 22

Источна падина акропоља: антички блокови као споліје у зиду куће Крстића

Fig. 22

Eastern slope of the acropolis: antique blocks as spoliae in the wall of the Krstić house

*Технике грађње и примењени материјали
у традиционалном традицијелству
Кршевице и њеној окружења*

Када се ради о избору градитељског материјала, село Кршевица се уклапа у општу слику читавог региона. Стога би се могло рећи да су локални природни ресурси (дрво из брестових и храстових шума са обронака Рујна, налазишта песка, пешчара, базалта, као и мање-више квалитетне земље за градњу и производњу црепа одредили и начин градње. С друге стране, оно што је градњу чинило економичном и брзом, то је била способност самих мештана, пољопривредника, да познавањем традиционалних градитељских техника, себи подижу куће и стаје, зашта није било потребно градитељско знање вишег

Сл. 23
Источна падина акропоља: детаљ античких
квадера - сполија, у зиду куће Крстића

Fig. 23
Eastern slope of the acropolis: detail of antique as-
hlars – spoliae in the wall of the Krstić house

Сл. 24
Кућа Крстића на источној падини акропоља:
детаљ каменог блока - сполије обрађеног цизе-
лирањем и босажом

Fig. 24
The Krstić house at the eastern slope of the acro-
polis: detail of stone block – spoliae trimmed by
chiseling and bossage

степенa. У том смислу, можемо довести на исту равнa градитељску умешност садашњих житеља села Кршевице, као и оних из времена оснивања грчке колоније од пре неких 2.500 година, чиме се традиционално градитељство овог поднебља уклапа у шири историјски контекст популарне архитектуре без чврстих просторно-временских граница, дакле оне коју најчешће називамо „архитектура без архитектата“.

Погледајмо најпре у најкраћим цртама основне карактеристике традиционалног градитељства на примерима из садашње Кршевице и њеног ближег окружења. Ако изузмемо куће новијег датума подигнуте у модерном материјалу, бетону и шупљим опекама, већ на први поглед може се закључити да су у наслеђеној, старој сеоској архитектури, градитељски материјали земља, камен и дрво равноправно заступљени, што даје и основни карактер појединим типовима кућа: 1/а, б) куће од ћерпича и набоја, 2) куће од камена, 3) куће са дрвеним скелетом и исјуном.

1/а) Куће од ћерпича

Без неког детаљнијег увида у степен заступљености појединих материјала за градњу, рекло би се да је најраспрострањенији начин градње у селу зидање ћерпичом (сушеном, непеченом опеком) (сл. 31). Земља која се у селу користи за израду оваквих опека, није најбољег квалитета, с обзиром на велики проценат песка, камене ситнежи и састојака органског порекла. Нема се утисак да је

овако посна земља била посебно прерађивана, односно оплемењивана додатком одређеног процента масне земље (иловаче), што би свакако постепено повећало њену кохерентност. Формат кршевичког ћерпича је приближно једнак стандардној грађевинској опеци од печене земље (25 x 12 x 6,5 cm), стога и дебљина зидова кућа одговара садашњим стандардима. Тако, дебљина спољних зидова кућа од ћерпича (без малтерисаних површина) износи око 40 cm.

Сл. 25

Село Кршевица: део бондручног зида сеоске куће (са испуном од ћерпича). У зони сокла, могу се уочити антички обрађени камени квадери као сполује

Fig. 25

Village Krševica: part of timber-framed wall of village house (with filling of adobe). In the socle zone could be noticed antique ashlars as spoliae

Сл. 26

Село Кршевица: антички квадери уграђени као „везни“ елементи на угаоном делу куће

Fig. 26

Village Krševica: antique ashlars used as 'bonding' elements at the house corner

1/6) Куће од набоја

Када се ради о кућама од набоја (сл. 32), може се поуздано констатовати, да је квалитет употребљене земље, која је набијана у покретној оплати, исти као и код ћерпича, с тим што је укупна дебљина спољних зидова нешто већа и износи око 50 cm. На растојању од око 1 m (по висини зидова) постављени су као елементи укрућења хоризонтални роштиљи, „сантрачи“, од дрвених гредица.

У оба случаја где земља представља основни грађевински материјал (1/а и 1/б), спољни зидови су подигнути на темељу од ломљеног пешчара и облутака, местимично везаних малтером од блата. Зазори између комада уграђеног камена у темељној зони, као и на делу сокла, изнад нивоа терена, спречавају капиларно подизање воде. С друге стране, солидан кровни покривач са широ-

ком стрехом, затим малтер од земље (са додатком плевне) на фасадним површинама, као и плитко укопани канали око кућа, ефикасно штите објекат од продирања воде.

Сл. 27

Акропол: антички квадер – сполија, са држачем (на сл.14 обележен са т), уграђен у сам угао античке северне грађевине (IV-III век ст. е)

Fig. 27

Acropolis: antique ashlar – spolia with holder (on Fig. 14 marked as t) built into the very corner of antique northern building (4th – 3rd century BC)

Сл. 28

Акропол: детаљ античког квадера (сполије) са испупчењем - држачем, на углу северне грађевине

Fig. 28

Acropolis: detail of antique ashlar (spolia) with protrusion – holder at the corner of northern building.

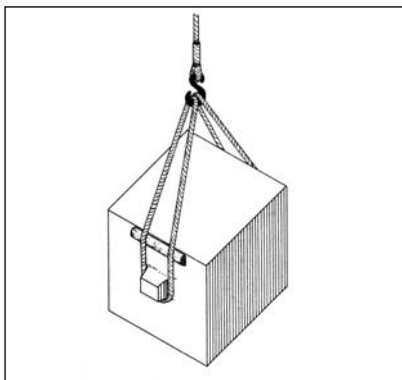
2) куће од камена

Примери кућа подигнутих искључиво од камена, где је земља такође употребљена само као везивни материјал, нису бројни у Кршевици, али су зато, идући ка југоистоку према Трговишту, такви примери веома чести. Заправо, ми не можемо увек поуздано знати да ли камени зидови полусрушених кућа у Кршевици, припадају само приземној зони куће или можда сутерену, док су високо приземље или спрат могли бити решени и у дрвено-скелетном систему са испуном (сл. 33).

На примеру рушевина куће Крстића из Кршевице (сл. 21), која је по свему судећи изведена у потпуности у камену, можемо уочити да су у великом проценту заступљене сполије, то јест, квадери покупљени са античких грађевина. Они су овде углавном употребљени за обраду углова грађевине, као и улазних и прозорских отвора, док осталу масу зидова чини ломљени пешчар са мањим процентом речних облутака. Надвратници и надпрозорници изведени су од храстових гредица. Дебљина спољних зидова, износи нешто више од 50 см. Међутим, за подизање унутрашњих преградних зидова ширине од око 25 см,

коришћен је ћерпич (сл. 21). Кућа има уредно изведен темељ од ломљеног камена у блатном малтеру.

Већ на први поглед може се запазити да површине камених зидова куће Крстића одсликавају „мрежасту“ структуру. Другим речима, плочастог пешчара у зидовима скоро и да нема, што привидно оставља утисак неуредног зидања. Међутим, намеру градитеља да зидовима обезбеди укрућење и стабилност, јасно рефлектују једва приметне хоризонталне линије изравњавајућег реда камена, на приближно сваких 1m висине зидног платна (сл. 21).

Сл. 29

Приказ подизања квадера уз помоћ испупчења – држача, на његовим бочним (паралелним) странама (Ginouvés, Martin 1985: Pl. 33, fig 1)

Fig. 29

Reconstruction of elevation of ashlars using protrusions-holders on lateral (parallel) sides (Ginouvés, Martin 1985: Pl. 33, fig 1)

Сл. 30

Квадери са држачима, уграђени у подијум храма у Сегести (Ginouvés, Martin 1985: Pl. 33, fig. 6).

Fig. 30

Ashlars with holders built into the podium of temple in Segesta (Ginouvés, Martin 1985, Pl. 33, fig 6)

Пример куће од камена у засеоку Сеаце, десетак километара југоисточно од Кршевице, управо је обрнут (сл. 34). Реч је о кући без укопаног темеља подигнутој вероватно с краја XIX или с почетка XX века. Њени зидови, ширине од око 50 cm, почињу директно од нивоа тла. Грађени су искључиво плочастим пешчаром, што обезбеђује кохерентност зидне масе већег степена него у случају зидања ломљеним каменом. Сеаце се налази на подручју где су геолошке формације пешчара лиснате структуре, па је до плочастог камена релативно лако доћи. Уосталом, једна од карактеристика народног градитељства овог подручја, које се пружа ка југоистоку дуж обале Пчиње, јесте и покривање кућа танким плочама пешчара (сл. 34).

3) куће са дрвеним скелетом и испуном

Чињеница је да је дрвени скелет са испуном најраспрострањенији вид подизања објеката не само на територији Србије, већ и на читавом балканском подручју. Дрвено-скелетне конструкције подизане су у веома широком и просторном и временском распону (Jeremić 1985: 84-88). Могло би се рећи да је и у самој Кршевици овакав вид конструкција, у односу на остале технике грађње, највише заступљен. Реч је углавном о кућама подигнутим на мање-више стрмом терену, у који је сутерен делимично укопан и озидан искључиво каменом, док је у зони високог приземља примењен дрвено-скелетни систем са испуном (сл. 33 и 35).

Уобичајено је да се на релативно плитком темељу од ломљеног пешчара монтира скелет од дрвених греда, четвртастог пресека. Поља између вертикалних носача испуњавају се на различите начине: ћерпичем, набојем, опеком или плетером и лепом (Дероко 1968: 42, 43). У Кршевици је запажен и пример скелетне куће са испуном од широких и дебелих дасака - талпи (сл. 35 и 36), али талпе овде не представљају само пуко испуњавање слободног простора између вертикалних носача, већ имају истовремено и улогу укрућења читавог конструктивног склопа куће. Међутим, као и у случају примера из засеока Сеаце, ни овде нема класичног, укопаног темеља, већ је за ту сврху искоришћен један ред камена великог формата, постављен на самом тлу, дакле без укопавања

Сл. 31

Село Кршевица: зидови срушене сеоске куће од ћерпича. Зидови су подигнути на темељима од камена у малтеру од блата

Fig. 31

Village Krševica: walls of demolished house made of sun-dried bricks. Walls were constructed on foundations of stone laid in mud mortar

Сл. 32

Село Кршевица: део зида срушене куће од набоја

Fig. 32

Village Krševica: part of the demolished house wall made of daub

(сл. 36). Преко овако формираног темеља, постављене су хоризонталне греде, на које су причвршћени вертикални носачи.

*Технике градње у архитектури
анџичкој насеља*

Како смо већ раније напоменули, материјални докази о техникама градње и примењеним материјалима, како на акропољу тако и у подножју североисточне падине, у сонди Е, своде се углавном на ретке фрагменте подова просторија и делове темељних зидова објеката. Што се тиче горње зоне објеката, изнад сокла, таквих података нема, уколико ту не урачунамо остатке кровног покривача, који је поуздано идентификован бројним фрагментима кровних тегула и имбрекса (сл. 16). Међутим, наведени примери традиционалних техника градње преживелих у самој Кршевици (као уосталом и на простору читавог јужноморавског региона), које смо малочас представили, дозвољавају да се дедукцијом дође до логичних и чини нам се, прихватљивих решења теоретске реконструкције.

Играђевинска фаза

Погледајмо прво објекте најстарије грађевинске фазе, забележене на акропољу. О њима, за сада, сведоче само ретки остаци подова од запечене земље (сл. 14, 19 и 20). Напомињемо да је најстарији градитељски хоризонт најмање истражен, а самим тим и најмање познат. Он је представљен само мањим сегментом пода од запечене земље (сл. 14/a), који указује на чињеницу да се ради о истом типу конструкција какве су забележене и у нешто млађој фази (сл. 14/b). Зато смо обе фазе (сл. 14/ а и b) објединили и подвели под наслов *Играђевинска фаза*. Овакво разврставање је, хтели то или не, више механичко него суштинско, хронолошко. Другим речима, досадашњи степен истраживања ствара (лажни?) утисак да су хронолошки раличите градитељске фазе репрезентоване и посебним типовима конструкција, што може, а и не мора бити тачно. Није стога искључено да се током даљих истраживања у најстаријој грађевинској фази паралелно са подовима од запечене земље укажу и делови зидова од ломљеног камена у блату, на пример (сл. 14/d), који за сада репрезентују најмлађу грађевинску фазу насеља на акропољу.

Но, вратимо се архитектури I грађевинске фазе. По свему судећи, трагови укопавања носача дрвено-скелетних конструкција, као и испуне од плетера и лепа, нису забележени. Нема ни трагова зиданих темељних конструкција. Било какви отисци морали би остати чак и када се ради о крајње импровизованим стаништима, колибама и конструкцијама шаторског типа. Остало нам

је, дакле, да се послужимо примерима из стручне литературе, као и примерима из фонда градитељског наслеђа, које смо уочили у самом селу.*

Наша идеја да је у суперструктури кућа старије, прве грађевинске фазе (сл. 14/a и b) примењен набој или ћерпич, ослања се пре свега на бројне примере зидова полусрушених и напуштених сеоских кућа у селу Кршевица (сл. 31 и 32). Ту се јасно може уочити да је за производњу ћерпича, као и за израду набоја, земља узимана са лица места и скоро без икаквих посебних припрема, коришћена за градњу. Реч је о материјалу који, како смо већ поменули, због присуства великог процента примеса песка, шљунка и других врста камене ситнежи, нема висок степен кохерентности. У случајевима оштећења кровног покривача или његовог потпуног пропадања, дејством атмосферилија, долази до постепеног растакања земљаних зидова, који се у додиру са водом једно-

Сл. 33

Село Кршевица: кућа бондручне конструкције, са испуном од ћерпича. Сутерен куће изведен је у потпуности у камену

Fig. 33

Village Krševica: timber-framed house with filling of sun-dried bricks. Lower ground floor made entirely of stone

Сл. 34

Село Сеаце: кућа од камена, подигнута без темељних зидова. Спољни зид куће (код самог угла) налегао је на питос из старијих фаза живота на овом тлу

Fig. 34

Village Seace: Stone house constructed without foundation walls. Outer house wall (near the corner) is overlaying the pithos from the earlier phases of habitation

/*/ У време док се овај рад налазио у припреми за штампу, археолошка истраживања на акропољу локалитета Кале-Кршевица, у лето 2005. године, обелоданила су трагове управо овакве архитектуре, која припада најстаријој фази насеља. Ради се о конструкцијама колиба од коља, плетера и блата, широких просторно-временских граница (од периода праисторије, па до модерних времена), чије „представнике“ налазимо у традиционалном градитељству Кршевице и њеног ширег окружења.

Сл. 35

Село Кршевица: кућа дрвено-скелетне конструкције са испуном од талпи. Ослонац куће чини један ред крупног камења, положеног директно на земљу

Fig. 35

Village Krševica: timber-framed house with filling of planks. House is resting on one course of large stones placed directly on the ground

Сл. 36

Село Кршевица: детаљ угла куће дрвено-скелетне конструкције и начин њеног фундаирања

Fig. 36

Village Krševica: detail of the corner of timber-framed house and system of its foundations

ставно „топе“ попут коцке шећера у води и поново враћају у првобитно стање. С обзиром да највећи део села лежи на косом терену, нагнутом према реци, вода практично може испрати и неповратно однети комплетну суперструктуру једне сеоске куће. О њеном постојању могу сведочити једино камени темељни зидови (сл. 31). Драгоцену дрвену грађу (од конструкција кровова и таваница) мештани на време однесу, не би ли је поново употребили за градњу на некој другој локацији.

Тако су без трага могли нестати и зидови станишта од ћерпича или набоја најстарије грађевинске фазе на акропољу. Сем делова подних површина од запечене земље никакви остаци чврстих темеља нису констатовани, као ни удубљења од укопа дрвених носача конструкције кућа. У том контексту, поставља се сасвим логично питање њиховог фундаирања. Мада у први мах звучи невероватно, мирне душе можемо претпоставити да оне једноставно нису ни имале класичну, укопану темељну стопу. Примери које налазимо у стручној литератури, најпре са територије Ирана из времена неолитских агломерација, као и оне са простора централног и западног Медитерана из времена VII века старе ере, показују да су зидови од ћерпича могли бити подизани и директно од нивоа пода (Chazelles-Gazzal 1997: 45, 70) без посебних темеља или пак са подлогом од набијене земље (Leriche 2000: 19.) која такође може нестати без трага заједно са зидовима од ћерпича. Подлогу зидова од земље могао је чинити,

на пример, само један ред камена, који чак није ни морао бити укопан, а који је, касније, после деструкције куће, могао бити однесен и поново употребљен на некој другој локацији. Такав случај видели смо већ у самој Кршевици (сл. 35 и 36), као и у засеоку Сеаце (сл. 34). У сваком случају природи терена акропоља не супродставља се идеја о подизању кућа без темеља. Реч је, наиме, о некој врсти „пескуше“ што свакако сведочи о великој оцедности терена. Заштиту од влаге чинио је свакако и земљани малтер на вертикалним површинама зидова. Додајмо томе и канале за одвод воде са кровова кућа, који су могли бити плитко укопани у терен или сачињени од кровних имбрекса, како је то на примеру једне куће из млађег периода констатовано *in situ* (сл. 37).

II Грађевинска фаза

Начин градње који смо описали индицирају и делови кућа из млађе, II фазе развоја насеља. Заправо, за сада се не може поуздано докучити да ли се ради о просторијама само једног или можда два објекта. У сваком случају, ради се о структурама које су негиране у време подизања објеката најмлађег периода (сл. 14, 15 и 37). Овде подови просторија нису сачувани, али су откривени остаци подлоге спољних зидова објеката. Подлогу је чинио само један или највише два реда камена, већег формата (сл. 37). О избору материјала и техника градње зидова у горњој зони објеката, изнад поменуте подлоге, можемо само нагађати. С обзиром да материјални трагови примењених материјала из конструкција суперструктуре куће нису уочени током ископавања, остаје нам да верујемо да је основни материјал опет била земља. Међутим, у овом случају избор примењених техника већ се на неки начин може сузити. Наиме, према ширини подлоге зидова, од 30 до 40 см, могло би се рећи да је била могућа и примена дрвеног скелета са испуном, било од ћерпича било од набоја.

Пример дрвено-скелетне конструкције са испуном од набоја из Кравана (Cravant) на југозападу Француске, из II века н.е, врло је инспиративан. Овде темељну зону дрвеног скелета представља само један ред крупнијег камена (Lasfargues 1985: 95), што убедљиво сугерира решење које је могло бити примењено и у кућама акропоља на нашем локалитету. У том смислу, врло речит компаративни пример представља опет кућа дрвено-скелетне конструкције са испуном од талпи, у самој Кршевици (сл. 35 и 36).

Ако по питању структура зидова у горњој зони објеката за сада не можемо да изађемо из оквира теоретских алтернативних решења, онда бар по питању избора врсте кровног покривача нећемо бити у недоумици. Наиме, уз остатке грађевина, било старије било млађе фазе, редовно се појављују и фрагменти кровних тегула и имбрекса од добро печене, али недовољно пречишћене земље (сл. 16). За сада ниједан примерак није нађен сачуван у целости, али би

се њихове димензије могле приближно одредити, према истовременим, потпуно сачуваним примерима, какви су забележени на локалитету Вардарски Рид, код Ђевђелије, који је у појединим својим развојним фазама истовремен са античким насељем на Кршевици (Mitrevski 2001: 40). У сваком случају, реч је о добро познатом „лаконском“ типу кровних опека (Orlandos 1966: 3, 84 et fig. 56), али ми се на овој теми нећемо задржавати, тим пре што ће детаљније типолошке анализе елемената кровног покривача уследити после откривања веће површине овог античког насеља, било да се ради о акропољу, било о другим секторима, на самој падини или у подножју брда. За сада можемо напоменути да велика тежина тегула и имбрекса беспоговорно подразумева висок степен носивости, како зидова тако и дрвене конструкције самог крова.

III грађевинска фаза

Највећи део откривених зидова на локалитету Кале-Кршевица припада најмлађој грађевинској фази античке агломерације. Како се може видети на плану (сл. 14), овај грађевински комплекс настајао је поступно, дограђивањем

Сл. 37

Акропољ: простор В, са спољним зидовима грађевине II грађевинске фазе. Конструкција куће, у суперструктури, фундирана је на једном реду камена великог формата, положеног директно на земљу. Уз спољни западни зид куће може се уочити канал за одвођење атмосферске воде, монтиран од кровних имбрекса (херамиде)

Fig. 37

Acropolis: area-B with outer walls of the building from building phase II. Superstructure of the house is resting on one course of large stones placed directly on the ground. Along the outer wall could be noticed drainage channel made of roof tiles (imbrices)

Сл. 38

Херсонес: кућа из III века пре н.е., као аналогни пример кућама из истог периода на локалитету Кале-Кршевица (Kolesnikov, Jacenko 1999: 305, fig.13)

Fig. 38

Chersonese: house from the 3rd century BC as analogy for the houses of same period at the site Kale-Krševica (Kolesnikov, Jacenko 1999: 305, fig.13.)

Сл. 39

Царичин Град: стамбена зграда у „Доњем граду“ (VI век н.е), као аналогија кућама на локалитету Кале-Кршевица (Bavant, Ivanišević, MEFRM 1997-2, Caričin Grad (chronique), Pl. 1a)

Fig. 39

Caričin Grad: residential building in 'Donji grad' (6th century AD) as analogy for houses at the site Kale-Krševica (Bavant, Ivanišević, MEFRM 1997-2, Caričin Grad (chronique), Pl. 1a)

Сл. 40

Село Сеаце: сеоска делимично укопана кућа, дрвено-скелетне конструкције са испуном од плетера у (високом) приземљу. Зидови сутерена куће изведени су у камену

Fig. 40

Village Seace: village house partially subterranean, timber-framed with filling of wattle in (upper) ground floor. Walls of lower ground floor are made of stone

нових објеката уз постојеће или су пак затварањем слободног простора између два постојећа објекта формиране нове просторије (сл. 6 и 14), али како смо већ напоменули, намена откривених грађевинских целина акропоља за сада мора остати у границама нагађања. Зато ћемо се, као и у претходна два случаја, задржати само на питањима теоретске реконструкције техника градње и примењеног материјала.

Нећемо погрешити ако констатујемо да откривени зидови млађе фазе објеката на акропољу највећим делом припадају темељној зони. Они делимично налажу на подове и зидове старије фазе или их пак секу (сл. 20). Како чврсти подови у унутрашњости просторија нису констатовани, тешко је рећи где би се могао очекивати ниво сокла објеката. Као отежавајућу околност можемо навести и чињеницу да су објекти на акропољу постављени на платоу, који има пад у два правца - и ка северу и ка североистоку, о чему убедљиво сведоче и каскадно укопани темељи зидова (сл. 17). Тешкоће око идентификације нивоа терена из времена живота античког насеља, објашњава и чињеница да је плато акропоља у каснијем периоду, а посебно током прошлог века, био помно прекопан и нивелисан. Додајмо томе још и погубно ерозивно дејство атмосферских вода.

Ширина спољних зидова објеката на акропољу није једнака чак и када су у питању зидови једног истог објекта и креће се од 60 до 80 см. Очувана висина

на зидова износи од 40 до 90 cm. Основни градивни материјал чини пешчар, било да је ломљен, плочаст или у форми облутака. Као везиво, коришћен је блатни малтер. Лица зидова су мање-више уредно озидана и остављају утисак уједначене структуре (сл. 15, 16 и 17). Шта се, дакле, може рећи о суперструктури објеката на зидовима најмлађе, III грађевинске фазе? Да ли су објекти били приземни или су имали и спрат? То питање ће по свему судећи за сада остати без одговора. С обзиром на ширину зидова, могућа је и једна и друга опција. У првом случају, приземни објекат би могао бити комплетно озидан каменом (сл. 21) или би, почев од нивоа сокла, у горњој зони, зидови били изведени у ћерпичу и набоју или би био примењен дрвени скелет са испуном од ћерпића, набоја или плетера (сл. 40).^{*} У случају спратног објекта (са истим избором материјала и техника градње како у приземљу, тако и на спрату), ширина делимично укопаних масивних зидова приземља од 80 cm, могла би у зони спрата бити редукована, чиме би истовремено био обезбеђен и ослонац за греде дрвене међуспратне конструкције.

Што се тиче конструктивног склопа „куће“ призидане уз „бедем“, у подножју акропоља, на простору „каменолома“, у сонди Е (сл. 1 и 10), за било какву реконструкцију у суперструктури нема чврстих индиција, али с обзиром на ширину темељне стопе (од око 50 cm) решење са дрвено-скелетном конструкцијом и испуном од ћерпича или набоја било би сасвим прихватљиво. Као најближу аналогију градње у ћерпичу на темељним зидовима од камена (из времена III-II века ст. е), имамо на већ поменутом локалитету Вардарски Рид (Mitrevski 2001: 44, pl. 4).

З а к љ у ч а к

За сада још увек нема довољно елемената да бисмо могли разматрати питања функција и различитости просторних решења грађевина откривених на локалитету Кале-Кршевица. С друге стране, када је реч о начину градње и примењеном материјалу, ова архитектура нема оних посебности које би је сврстале у уске временско-просторне оквире. Напротив, атипичност техника градње дозвољава да (ван контекста археолошког материјала) њихове сродне примере тражимо и налазимо у врло широким границама. Примери употребе земље

^{*/} Током ископавања у лето 2005. године, у остацима керамичке пећи старије фазе насеља на акропољу, нађена је и једна непечена опека, „ћерпић“, димензије 45x45x10 cm. Према својим димензијама она одговара примерима непечених опека које су се производиле у време V-III века пре н.е. на простору Грчке, као и њених колонија. Видети: Orlandos 1966: 59-60; Митревски 2005: 166, 170.

(било ћерпича, било набоја) или камена и дрвета у традиционалном градитељству, могу се срести на кућама из времена неолита, архајске или хеленистичке Грчке, ране Византије (сл. 38 и 39) или касног средњег века, на широком простору Азије, Балкана, Медитерана и Европе уопште. Али најближу локацију са бројним компаративним примерима чини управо сама Кршевица са својим фолклорним градитељским наслеђем (сл. 21, 25, 31, 32, 35, 36 и 40).

Како смо видели, материјални остаци хеленистичког античког насеља на локалитету Кале-Кршевица показују да су у градитељству тог времена све поменуте опције градње прихватљиве, али, наравно, само под једним условом. А он је сажет у једној старој и често цитираној енглеској пословици, која каже да је за безбедност и дуговечност једне куће, макар била и од земље, најважније да она има „*д о б р е ч и з м е и д о б а р ш е ш и р*“ (Dethier 1982: 8). У том смислу, приказани примери кућа грчких колониста у овом раду, нису само плод градитељског инстинкта, већ и резултат високог степена познавања градитељских вештина и принципа, које препознајемо на примерима популарне архитектуре и на другим поднебљима у различитим хронолошким оквирима. То нам убедљиво потврђује и савремена градитељска пракса (Dethier 1982: 153-189; Fathy 1996: 239-26). Наиме, врло инструктивне примере можемо наћи у давно осмишљеном и примењеном планском оживљавању хиљадугодишњих, традиционалних техника градње, у оквиру посебних програма изградње станова и објеката других врста за социјално угрожене слојеве, што се показало веома успешним, пре свега на простору северног Египта, Средњег Истока, па чак и Сједињених Америчких Држава (New Mexico, на пример) (Dethier 1982: 75-84 и 145-189). На тај начин и археологија, коју многи сматрају херметизованом науком или „лепом забавом“ (како за саме археологе, тако и за ширу јавност), улази на „велика врата“ у савремени живот.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Bavant, Ivanišević 1997

B. Bavant et V. Ivanišević, Caričin Grad (Yougoslavie): campagne 1997. (chronique), *MEFRM -T 109 -2-1997*, 1997: 645-650.

Chazelles-Gazzal 1997

C.-A. de Chazelles-Gazzal, *Les Maisons en terre de a Gaule méridionale*, Tours 1997.

Deroko 1968

A. Deroko, *Narodno neimarstvo I*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Spomenik CXVIII, Odeljenje društ. nauka, n.s. 29, Beograd 1968.

Dethier 1982

J. Dethier et all., *Des Architectures de terre, ou l'avenir d'une tradition millénaire* (catalogue d'exposition a Centre Georges Pompidou), Paris 1982.

Ginouvès, Martin 1985

R. Ginouvès, R. Martin, *Dictionnaire methodique de l'architecture grecque et romaine - I* (matériaux, techniques de construction, techniques et formes du décor), Roma 1985.

Hansen 2000

E. Hansen, Delphes et le travail de la Pierre, *BCH-supplément 36; Dephes cent ans après la Grande fouille*, Essai de bilan (Actes du Colloque Int. org. Par l'École Fr. d'Athènes, 17-20 sept. 1992). Édités par A.Jacquemin, Paris 2000: 201-213.

Fathy 1996

H. Fathy, *Construire avec le peuple*, Arles 1996.

Jeremić 1986

M. Jeremić, Drveni skelet u arhitekturi Sirmiuma (La Construction a colombage dans l'architecture de Sirmium), *Starinar XXXVI*, Belgrade 1986: 71-90.

Kolesnikov, Jacenko 1999

A. B. Kolesnikov, I. V. Jacenko, Le Territoire agricole de Chersonèsos taurique, *BCH supplément 34*. Actes de la Table ronde intern. (organisée par l'École fr. d'Athènes, 31 oct.-3 nov. 1991. Édités par M.Brunet), Paris 1999: 289-321.

Kores, Panetsos, Seki 1999

M. Korres, G.A. Panetsos, T. Seki, *The Partenon, Architecture and Conservation*, Athens 1999.

Lasfargues 1985

J. Lasfargues, *Architecture de terre et de bois* (Actes du 2e congrés archéologique de la Gaule méridionale. Lyon, 2-6 nov. 1983), DAF no. 2, Paris 1985.

Lerich 2000

P. Lerich, *La Brique crue en Mésopotamie et en Asie centrale*; Actes du colloque int. Saint-Cloud, 16-18 novembre 1995 (édités par P. Boucheron, H. Broise et Y. Thébert), Rome 2000: 11-30.

Lugli 1957

G. Lugli, *La tecnica edilizia romana* (Roma e Lazio), testo- vol. I, Roma 1957.

Lugli 1957

G. Lugli, *La tecnica edilizia romana* (Roma e Lazio), tavole- vol. II, Roma 1957.

Martin 1956

R. Martin, *L'Urbanisme dans la Grece antique*, Paris 1956.

Mitrevski 2001

D. Mitrevski, *The Ancient Macedonian Town at Vardarski Rid*, Skopje 2001.

Mitrevski 2005

D. Mitrevski, *Vardarski Rid (vol. I)*, Skopje 2005.

Orlandos 1966

A. Orlandos, *Les Matériaux de construction et la technique architecturale des anciens Grecs*, Paris 1966.

Popović, Jeremić, Radojčić 2004

P. Popović, M. Jeremić, N. Radojčić, Lokalitet Kale u selu Krševica (istarživanja 2001-2003 godine), *Starinar LIII-LIV, 2003/2004*, Beograd 2004: 270-272.

ANTIQUÉ AND TRADITIONAL ARCHITECTURAL HERITAGE

(KALE IN KRŠEVICA)

The remains of physical structure of the settlement, which judging by archaeological finds, had been established by Greek colonists in the end of the 5th century BC have been discovered in the course of four-year systematic archaeological investigations (2001-2004) at the site *Kale-Krševica* near Bujanovac. Full development of this agglomeration characterized by intensive building activities dates from the end of Classical and beginning of Hellenistic period, i.e. from the early 4th and first half of the 3rd century BC. Although investigations had been carried out at many sites within wider area of Krševica village for the time being we can distinguish with certainty only two locations where architectural remains from that period had been recorded *in situ* (Fig. 1/A and K).

First location (Figs. 1/A and 2) is an elongated plateau on the top of the hill above the village that in the moment of settling of the colonists acquired the function of acropolis. As it could be seen on the plan there is not a single building at the acropolis whose ground plan had been established in total and their purpose also could only be assumed for the time being (Fig. 5 and 6). Acropolis had been established in the time when (generally speaking) this important element of urban milieu in Greece itself, in the 4th-3rd century BC already lost its earlier function of strictly religious center. This certainly does not rule out the existence of the temple but acropolis at that time had rather the character of defensive military point and refugium where the structures of vital importance for the settlement prevail including granaries and other types of storehouses, installations for providing water for the acropolis, workshops and certainly dwelling structures.

When another location (trench E) (Figs. 1/K, 3 and 4) is concerned that is known as 'quarry' and situated at the very foothill of northeastern slope there was investigated a segment of natural geological massive of soft sandstone where could be noticed horizontal and vertical grooves and circular depressions executed by stone carving tools (Figs. 3 and 4). This resembles the traces of common technique of stone extraction (Figs. 12 and 13) so we assumed the existence of quarry at this location. At the foothill of this massive we encountered the remains of two masonry structures: portion of the massive wall (possibly rampart or river dam) (Fig. 9) and one dwelling structure leaning to its north side (Figs. 10 and 11). If we accept the thesis of quarry existence then construction of these two structures had been possible only after stone exploitation ceased.

According to another assumption, function of the grooves carved into the sandstone massive was to support the upper storey structure of the dwelling structure and in that case the existence of quarry is out of question. In that context circular depressions carved against the cliff along the west house wall were used for vertical wooden posts for the construction of the upper storey (Figs. 4 and 11). However, relation of groove level and the level of the dwelling structure floor does not support this assumption. It is obvious that final solution of the mentioned dilemmas could be expected only after future investigations.

Even though during the excavations at the site Kale-Krševica we did not discover a single structure or its plan in total the remains of walls and floors permit, however, partial insight in the structure of discovered buildings and in the building techniques and materials used. Already at first glance it is obvious that portions of the walls of the buildings of the later period and built of solid material predominate in comparison with the complex of earlier architecture. These later walls were constructed of broken stone laid in mud mortar (Fig. 2 and Figs. 15-17). This simply does not mean that massive monumental structures made of solid material are entirely missing in the earlier phases of the settlement. This is confirmed by finds of skillfully dressed basalt ashlar of large size (Fig. 9 and Figs. 22-26). To the considerably less extent are preserved the remains of structures made of inferior material and they were recognized as fragments of floors and hearths of burned or rammed earth. In any case differences in the quality of building could not necessarily be the result of different date of the structures but first of all the consequence of different social standing of their commissioners and users. Thus it is certain that structures of inferior construction and of temporary character 'lived' simultaneously with monumental, representative structures built in *opus quadratum* technique either it concerns elements of fortification or buildings of public, commercial or sacred character.

For that matter two categories of structures could be clearly distinguished at the site Kale-Krševica:

- a) representative (monumental) structures, building of which required very technically skillful mason (stone carver, stone mason, hydrotechnician and the like) and use of special tools and devices (elevators and other more complex machines).
- b) structures, which from the aspect of building technique have the character of traditional popular architecture (not requiring participation of highly specialized experts).

Representative monumental structures

In order to evade the impression that we are speaking about virtual architecture we must emphasize that this real monumental architecture is for the time being just indicated by its fragments, which had been long ago removed from the spot and which could be recorded as spoliae in different locations: in the walls of well-preserved buildings from the later phases of the settlement (middle of the 3rd century BC), on the acropolis (Figs. 27 and 28), at the foothill of the acropolis (near the quarry) where they were encountered in the northern fa-

ce of 'rampart wall' (Fig. 9) as well as in the walls of village houses in Krševica (Figs. 21-26). It is almost impossible to find the village house, which does not have in the walls (underneath the mud mortar) fragments of stone ashlar from the devastated antique objects. As most frequent kinds of stone we registered sandstone and basalt. Antique basalt ashlar because of their size and symmetrically dressed surfaces had been most frequently used as spoliae on the corners of the houses having the role of reinforcing and joining elements.

The most interesting and most characteristic example of spoliae is certainly the one encountered in the north wall of the structure in area-A on the acropolis (Fig. 28). The dimensions of this basalt block are 102x40x27 cm. In the middle of its longer, frontal side there is a small protrusion left on purpose when the stone was dressed and its function was to make the transport and mounting of stone ashlar easier (Fig. 29). Such holders could have been removed by carving after mounting of ashlar but they could have stayed to satisfy the need for more decorative and aesthetic effect (*chiaroscuro*) and to enliven excessively 'cold' and 'still' facades of the monumental buildings (Fig. 30). Such elements on stone ashlar had been used exclusively on monumental structures of public, sacred or fortification character. When Krševica is concerned we do not know with certainty for the time being either the character or location of the buildings, which provided such ashlar. But, perhaps we would not be much wrong if we assume some temple or perhaps stoa situated possibly either on acropolis or in the valley at the foothill of the acropolis.

Traditional architecture

When the selection of building material is concerned the village of Krševica fits into the general pattern of the region. Hence we could say that local natural resources (wood from elm and oak forests on the slopes of Rujan, deposits of sand, sandstone, basalt and more or less quality earth for building and roof tiles) determined the system of building. On the other hand, the ability of local inhabitants first of all farmers to use traditional building techniques to construct houses and sheds without architectural skills of higher level made the building efficient and economical. For that matter we can compare the architectural skill of modern inhabitants of Krševica village and those from the time of establishing of the Greek colony some 2,500 years ago. Thus traditional architecture of this area fits into wider historical context of popular architecture without strict spatial and chronological limits, so to say the architecture we call – 'architecture without architects'. And this architecture in the modern Krševica and its close vicinity (if we exclude recently built houses made of modern materials – concrete, hollow bricks and breeze blocks) is reduced to three basic house types: houses of sun-dried bricks and daub (Figs. 31 and 32), houses of stone (Figs. 21 and 34) and timber-framed houses (Fig. 25, 33, 35 and 40).

Building techniques applied in the architecture of antique settlement

Building phase I

We know about the earliest structures in the settlement on the basis of rather infrequent remains of floors of burned earth (Figs. 19 and 20). There are no traces of embedding of the

posts for timber-framed structures and wattle and daub filling. There are also no traces of masonry foundations. Even if it concerns extremely improvised habitations, huts or tent-like structures there should have been some kind of postholes or the like. So we are left with examples from literature and examples from the architectural heritage that we noticed in the Krševica village or in its neighborhood (Figs. 21, 31, 32, 33, 34, 35).

Our idea that sun-dried bricks or daub had been used for the superstructure of the houses of the earlier, first building phase relies first of all on numerous walls of half-demolished or abandoned village houses (Figs. 31 and 32). There could be clearly noticed that for production of sun-dried bricks or daub the earth had been used from the spot and almost without any special preparations used for wall construction. In case the roof is destroyed the rain could practically wash away and irretrievably take away the complete superstructure of the village house. Its one time existence could be confirmed only by stone foundation walls.

In such a way could have disappeared without trace the walls of habitations of sun-dried bricks or daub from the earliest building phase on the acropolis. Except segments of floors of burned earth no other remains of solid foundations or postholes of timber framing had been encountered. In that context there is a logical question of foundations of such houses. Although it seems incredible we can easily assume that they simply did not have classic embedded foundation walls. Examples in the professional literature concerning the Neolithic agglomerations in Iran as well as those in the central and western Mediterranean in the 7th century BC indicate that walls of sun-dried bricks could have been erected directly from the floor level without any special foundations. As the base for such walls could have been used for example just a single course of stones not even buried and after the house destruction it could have been taken away and reused on some other location. Such example we registered in the village Krševica (Figs. 35 and 36) and in the nearby hamlet Seace (Fig. 34).

Building phase II

Portions of houses from the later, building phase II also indicate similar system of construction that we described above. These are structures, which had been partially destroyed in the time of construction of structures from the latest period. Here the floors of rooms are not preserved but we discovered remains of the base, i.e. foundations of the outer house walls. This base consisted of one or two at the most courses of large stones (Fig. 14 - rooms A and B and Fig. 37). We can only guess about the material used and building technique applied for construction of walls above the mentioned foundation zone. Considering that traces of materials used for the house superstructures have not been encountered during excavations we are left with conclusion that basic material was once again the earth. Nevertheless, selection of applied techniques in this case could be limited in the certain way. In other words, according to the thickness of wall foundations that were from 30 to 40 cm it could be said that there might have been used system of timber-framing with filling consisting either of adobe or daub (Figs. 31, 32, 35 and 36).

Building phase III

Most of the discovered walls at Kale-Krševica date from the latest building phase of the antique agglomeration. As it could be seen on the plan this building complex was created gradually by adding new structures to the existing ones or new rooms were created by closing free areas between two existing structures (Figs. 2, 6, 14 and 16). We will not make a mistake if we conclude that walls from latest phase of settlement on the acropolis are mostly the foundations. They partially lay over the floors and walls of the earlier phase or traverse them (Fig. 20). As we did not encounter the solid floors inside the rooms it is difficult to say where the socle level of the structure could be expected.

Thickness of outer walls of the structures on the acropolis is not identical even when walls of a single building are concerned and it varies from 60 to 80 cm and their preserved height is 40-90 cm. The main building material is sandstone either used as rough stone, stone slabs or pebbles. Mud mortar had been used as connecting element. Faces of walls are more or less neatly made and give the impression of uniform structure (Figs. 17 and 18). Atypical building technique allows (out of the context of archaeological material) determining them within broad chronological framework. Such examples of building technique using stones laid in mud mortar could be encountered on the Neolithic houses as well as on the houses from Early Byzantine period (Fig. 39) but the nearest location with many analogous examples of traditional architectural heritage we can find in Krševica itself and its surroundings (Figs. 21, 33, 35 and 40).

For the time being there is no comprehensive answer about the superstructure of the houses of the latest building phase as it is the case for the earlier phases. Considering the thickness of the walls all possibilities are plausible: sun-dried bricks, daub or timber-framing. If we assume the storied structure the thickness (80 cm) of partially embedded massive ground floor walls could have been reduced in the upper storey providing in such a way support for the posts of interstorey structure. The walls of the upper stories could have been built also of stone, sun-dried bricks, daub and timber-framing in the same way as it had been the case in Krševica village for many centuries (Figs. 21 and 33).

*

After this short survey of building techniques and applied materials in the architecture of the antique settlement we can conclude that in this climate all mentioned options of building are acceptable but under one condition. And it is summarized in an old and often quoted English proverb saying that for safety and longevity of a house even if it is of mud the most important is that it has 'good boots and good hat'. For that matter presented examples of houses of Greek colonists at Kale-Krševica reveal without doubt high degree of knowledge of general architectural principles, which are besides instinct also the result of thousands of years of building experience that had been handed down from generation to generation during the uninterrupted practice of traditional architecture in all parts of the world.

ФАУНА ЛОКАЛИТЕТА КАЛЕ – КРШЕВИЦА*

ПРВИ ИЗВЕШТАЈ

УВОД

У истраженом простору на локалитету Кале у току 2002, 2003. и 2004. године сакупљено је око 4.000 костију животиња. На основу анализе костију утврђено је 18 врста кичмењака и једна врста бескичмењака.

Од сисара су заступљене следеће домаће врсте: говечe, овца, коза, свиња, пас, коњ и магарац. Дивље врсте су: јелен, дивља свиња, медвед, срна, праговечe и вук. Од птица су утврђене кости домаће кокошке и још две дивље врсте. Рибе су заступљене са две врсте: шаран и сом. Остаци корњача су пронађени у неколико сонди. Остаци љуштура виноградарског пужа су такође ископани (Табела 1).

Табела 1

Листа фауне

Домаће врсте животиња	Дивље врсте животиња
Говечe (<i>Bos taurus</i>)	Јелен (<i>Cervus elaphus</i>)
Овца (<i>Ovis aries</i>)	Дивља свиња (<i>Sus scrofa</i>)
Коза (<i>Capra hircus</i>)	Медвед (<i>Ursus arctos</i>)
Свиња (<i>Sus domesticus</i>)	Срна (<i>Capreolus capreolus</i>)
Пас (<i>Canis familiaris</i>)	Праговечe (<i>Bos primigenius</i>)
Коњ (<i>Equus caballus</i>)	Вук (<i>Canis lupus</i>)
Магарац (<i>Equus assinus</i>)	Шаран (<i>Cyprinus carpio</i>)
Домаћа кокош (<i>Gallus gallus</i>)	Сом (<i>Silurus glanis</i>)
	Корњача (<i>Emys orbicularis</i>)
	Виноградарски пуж (<i>Helix pomatia</i>)
Процент укупног узорка	
Домаће врсте 89,56	Дивље врсте 10,43

*/ О локалитету Кале вид. Поповић 2005: 141-174.

Сл. 1

a) Femur - бутна кост, *Bos taurus* (домаће говече); b) Metacarpus – доручје, *Ovis aries* (овца)

Fig. 1

a) Femur, *Bos taurus* (head of domestic cattle); b) Metacarpus, *Ovis aries* (sheep)

Као што се види из Табеле 1, процентуална заступљеност укупног узорка је 89,56% домаћих врста и 10,43% дивљих. Исхрана становништва је била заснована на гајењу домаћих врста и спорадичном лову на крупну дивљач.

Остеолошки материјал је прилично добро очуван, а мере целих дугих костију одраслих примерака су коришћене за израчунавање висине гребена животиња. На основу Нобисовог индекса раздвојени су полови (Nobis 1954). Висина гребена домаћих говеда израчуната је на основу производа највеће дужине кости и фактора (Matolcsi 1970). Висина гребена оваца и коза је израчуната помоћу фактора (Teichert 1969, 1975). Мере делимично очуваних рогова су послужиле да утврдимо старост јединки и тип рогова у оквиру врста. На основу ступња раста зуба и срастања дугих костију извршена је процена старости јединки и подела коришћене стоке по старости. Трагови сечења на костима су показали уобичајени начин касапљења и коришћења меса.

Сл. 2

Metacarpus - доручје, *Ovis aries* (овца)

Fig. 2

Metacarpus, *Ovis aries* (sheep)

Кости су сакупљане по сондама (А и В, 1, 7 и 8, 9, 11, 14-27, 44-47, С, D, E, F, G и H). Мерење костију извршено је по упутству Driesch-а (Driesch 1976).

Сонда N 1

У овој сонди је сакупљено 95 фрагмената костију кичмењака. У седам откопних слојева утврђено је присуство 7 врста домаћих и дивљих животиња. То су домаће говече, овца, коза, свиња, пас, јелен и медвед. Домаће врсте су заступљене са 93,75%, а дивље са 6,25%. У исхрани скоро исти значај имају говеда и овце (45% и 41%), док су козе и свиње много мање заступљене (6%). Кости домаћег пса су у траговима и он се није користио у исхрани. Као допуна исхране коришћено је месо јелена и медведа.

Сонда S 7 и 8

У току ископавања у ове две сонде сакупљено је 218 костију животиња. У нивоу VII и VIII откопног слоја (банак испод остатка зида и печене земље код угла б') пронађено је 8 фрагмената лобање *Homo sapiens*.

Сл. 3
Фрагмент рожне плоче трбушног оклопа, *Emys orbicularis* (барска корњача)

Fig. 3
Fragment of cornea plate of abdominal armor, *Emys orbicularis* (turtle from puddle)

Сл. 4
Фрагмент рога и phalanx I - чланак I, *Bos taurus* (домаће говече)

Fig. 4
Fragment of horn and phalanx I - joint I, *Bos taurus* (head of domestic cattle)

Сл. 5
Metacarpus - доручје, *Bos taurus*
(домаће говече)

Fig. 5
Metacarpus, *Bos taurus* (head of domestic
cattle)

Од укупног узорка костију скоро полови-
на је од домаћег говечета (49,4%). Кости
оваца и коза су заступљен са 33,54%, док
су кости свиња заступљене са 7,6%. Ове
врсте су чиниле преко 90% у исхрани ста-
новништва. Домаћи пас је веома редак.
Ловна дивљач је заступљена са 8,22%.
Јелен је у предности (6,32%) над дивљом
свињом (1,26%). Један фрагмент пршљена
сома потврђује и риболов.

Сонда N 9

У сонди N 9 је сакупљено 127 фрагмената
7 врста животиња. Домаће животиње су
заступљене са 95,34% а дивље са 4,65%. И
у овој сонди кости говеда и оваца чине
већину од 87,2%, док остале домаће врсте
(свиња, пас, коњ) чине само 8,12%. Од
дивљих врста утврђене су само кости јеле-
на.

Сонда N 11

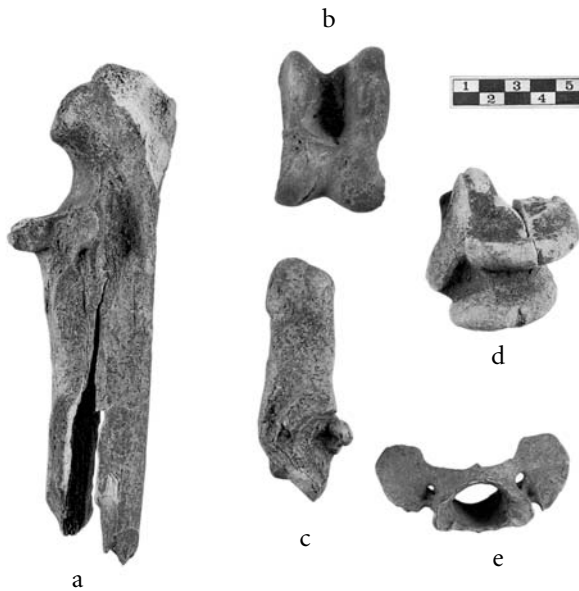
У овој сонди је сакупљено 575 остатака животињских костију у 10 откопних слојева. Однос домаћих и дивљих врста износи 92,63% према 7,36%. Број костију оваца и коза је незнатно већи од броја костију говеда (43,85% и 40,7%). Нешто је повећан проценат костију свиња. Кости пса нису пронађене, док су кости коња потврђене у траговима. Од дивљих врста ловљен је јелен, дивља свиња и медвед. Риболов је потврђен костима шарана. Од птица су пронађене две кости.

Сонде N 14-27

У овим сондама је сакупљено највише костију животиња, укупно 1.565, од 13 различитих врста. Од домаћих животиња утврђене су кости говеда, овце, козе, свиње, пса, магарца и коња. Од дивљих су пронађене кости јелена, дивље свиње, медведа, срне, тура и корњаче. Домаће врсте су заступљене са 88,66% а дивље са 11,33%. У исхрани се највише користило месо говеда (39,22%) и оваца (35,37%). Месо домаће свиње овде је потврђено са 6,5% од укупног узорка. Кости пса, коња и магарца су ређе пронађене. У околини налазишта су ловили дивљу свињу, јелена, срну, тура и вука.

Сонде S 44-47

У сонди S 44-47 сакупљено је 450 фрагмената костију кичмењака 13 врста животиња. Од домаћих врста најбројније су кости говеда са 44,93% од укупног узорка. На другом месту су кости оваца и коза са 32,09%. Остаци костију домаће свиње су заступљени са 7,77%. Кости пса и домаћег магарца су веома ретке. Од дивљих врста највише се ловио јелен, затим дивља свиња и ретко медвед, срна и праговече. Однос заступљености домаћи и дивљих врста износи 86,14% према 13,85%. У односу на откопне слојеве уочава се повећана

Сл. 6

a) Ulna - лакатна кост, *Ursus arctos* (медвед); b) Astragalus - скочна кост, *Bos taurus* (домаће говече); c) Calcaneus, *Sus scrofa* (дивља свиња); d) Astragalus - скочна кост, *Asinus asinus* (магарца); e) Atlas - први вратни пршљен, *Canis familiaris* (пас)

Fig. 6

a) Ulna, *Ursus arctos* (bear); b) Astragalus, *Bos taurus* (head of domestic cattle); c) Calcaneus, *Sus scrofa* (wild pig); d) Astragalus, *Asinus asinus* (ass); e) Atlas, *Canis familiaris* (dog)

концентрација од III до VII слоја. На основу мера остатака костију домаћих животиња утврђена је хомогеност у популацијама.

Сонде А и В

У ове две сонде сакупљено је само 34 фрагмента костију домаћих врста животиња. То су домаће говече, овца, коза, свиња и пас. И овде је велики значај говеда у исхрани (45,45%), а нешто мање су заступљене овца и коза (36,36%). Број костију свиње и пса је исти.

Сонда С

У блоковима I, II, III и IV сонде С сакупљено је 320 костију животиња. Поред ових костију ископане су три кости човека. По значају у исхрани и овде је на првом месту говече (44,61%), следе овца, коза (30,7%) и на крају свиња са 10%. Кости пса, магарца и коња су заступљене у малом проценту. Јелен се ловио више од дивље свиње. Однос домаћих и дивљих врста износи 89,2% према 10,7%.

Сл. 7
Metacarpus - доножна кост, *Bos taurus* (домаће говече)

Fig. 7
Metacarpus, *Bos taurus* (head of domestic cattle)

Сонда Е

У дванаест откопних слојева ове сонде сакупљено је 593 фрагмента костију животиња. У источном проширењу ове сонде у II и III откопном слоју пронађене су три човечје кости. Значајна концентрација костију је од I до VII откопног слоја. Домаће врсте су заступљене са 89,25%, а дивље са 10,74%. И у овој сонди главни извор хране животињског порекла су говеда и овце.

Сонда G

У осам откопних слојева откопано је само 46 костију животиња. И овако мали узорак даје сличне резултате заступљености врста. Однос домаћих и дивљих је 90% према 10%. И овде четири домаће врсте - говече, овца, коза и свиња, чине основу у исхрани. Ловне врсте су само јелен и дивља свиња.

Сонде D, H и F

Ове три сонде имају остатке костију домаћих врста и само један фрагмент кости медведа.

Сл. 8
Calcaneus - *Sus scrofa* (дивља свиња)

Fig. 8
Calcaneus, *Sus scrofa* (wild pig)

Однос домаћих и дивљих врста горњег платоа је 91,17% према 8,83%.

Табела 2

Процент домаћих и дивљих врста животиња у сондама горњег платоа

Сонда	процент домаћих животиња	процент дивљих животиња
N 1	92,54	7,46
S 7-8	91,77	8,22
N 9	95,34	4,65
N 11	92,63	7,36
S 19	82,35	17,64
N 14-27	88,66	11,33
S 44-47	86,14	13,85
A-B	100	-
Укупно	91,17	8,83

У сондама на падини локалитета проценат заступљености домаћих и дивљих врста се разликује веома мало од горњег платоа и износи 90,44% према 9,5%.

Табела 3

Процент домаћих и дивљих врста животиња у сондама на падини

Сонда	процент домаћих животиња	процент дивљих животиња
C	92,54	7,46
D	100,00	
E	89,25	10,74
F	100,00	
G	90	10
H	90	10
Укупно	90,44	9,55

Домаће животиње

Домаће говече (*Bos taurus* L.)

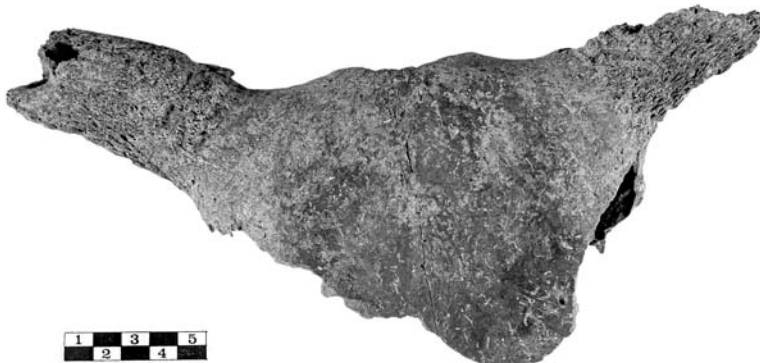
У свим истраженим сондама пронађене су кости домаћег говечета. Процент заступљености се креће од 39,22% до 53,48% у односу на укупан узорак костију. Домаће говече је најчешћа и најважнија врста у исхрани становника овог локалитета. На основу дужине целих дугих костију метаподијума извршена је процена висине гребена одраслих јединки (Matolcsi 1970), а према израчуна-

тим вредностима Нобисовог индекса (Nobis 1954) и Индекса виткости (Fock 1966). Висина гребена говеда, као један од показатеља промена у популацијама у процесу припитомљавања, у овом узорку је у границама варирања за простор култура млађег и старијег гвозденог доба Панонске низије (Блажић, непубликовано). Од неолита, када је просечна висина гребена износила 126,8 cm, преко бакарног доба од 121 cm и бронзаног од 123 cm, у гвозденом добу висина опада на 112 cm. У римском периоду средња вредност расте до 125 cm, да би поново пала у периоду сеоба на 117 cm.

На горњем платоу у сондама N 22-25 у просторијама В/03 у IV откопном слоју пронађене су две целе метакарпалне кости. На основу највеће дужине метакарпалне кости (GL=195,0 mm и GL=177,0 mm) извршена је процена висине гребена (VG) сваког примерка. Нобисов индекс, који се користи за одређивање пола, за први примерак износи 28,83 и налази се у распону варијација за женски пол. На основу овог податка висина гребена ($195,0 * 6,03 = 117,97$ cm) износи 118 cm. Други примерак има Нобисов индекс 31,86 а индекс виткости је 18,44. Његова висина гребена је 112,04 cm, а пол је мушки.

У сонди N 11, у III откопном слоју је пронађена цела метакарпална кост, дужине GL=175,0 mm. Нобисов индекс је 30,04, индекс виткости је 14,9 а висина гребена је 108,15 cm (фактор за кастрирани пол).

У контролној сонди 2 KRSF у XII, XIII и XIV откопном слоју пронађена је цела метакарпална кост (GL=188 mm, Вр=59,26 mm, SD=34,37 mm, и Bd=63,44 mm) са Нобисовим индексом 31,52, индексом виткости 18,28, а висина гребена је VG 116,18 cm (за неодређени пол).

Сл. 9
Фрагмент лобање и рогова, *Bos taurus* (домаће говече)

Fig. 9
Fragment of skull and horns, *Bos taurus* (head of domestic cattle)

Сл. 10
Femur - бутна кост, *Ursus arctos*
(медвед)

Fig. 10
Femur, *Ursus arctos* (bear)

У дијаграму растурања 1, ове четири тачке се јасно разликују, тако да има један бик, једна крава и два вола. Ово није уобичајени однос по половима.

У сонди N 22-25 у простору В/03 у VI откопном слоју пронађена је једна метатарзална кост домаћег говечета, дужине GL 250,0 mm. Нобисов индекс износи 21,7, а индекс виткости 12,94. Вредности Нобисовог индекса и индекса виткости у дијаграму растурања су налазе у горњој граници за женски пол. Према томе висина ребена је према Matolcsi-у 133,25 cm.

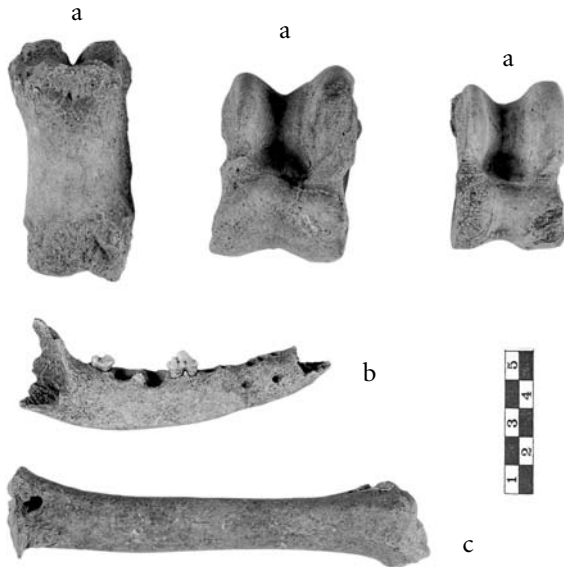
На основу анализе таксономских карактера узорка од 264 кости метакарпуса и 313 метатарсуса говеда са локалитета гвозденог доба Гомолава, Калакача, Феудвар и Градина на Босуту утврђени су коефицијенти варијабилности за: највећу дужину, висину ребена, Нобисов индекс и индекс виткости (Блажић, непубликовано).

За узорак са Гомолаве из слојева старијег гвозденог доба висине ребена говеда је у рангу од 100,2 cm до 118,8 cm, са средњом вредности од 109,8 cm за метакарпалне кости, а за метатарзалне распон варијације је од 98,4 до 109,4 cm, средња вредност 106 cm (Blažić 1988). Средња вредност висине ребена говеда са Гомолаве на основу метаподијалних костију износи 107,9 cm. У слојевима млађег гвозденог доба на Гомолави висина ребена говеда је од 92 cm до 116 cm, а просечна висина износи 107,33 cm (Blažić 1992).

Просечна висина ребена говеда са Калакаче је била 116,7 cm на основу метакарпуса и 118,43 cm на основу метатарсуса (Bökönyű 1988). Говеда са локалитета Феудвар (гвоздено доба) имала су висину ребена од 97 cm до 126,7 cm са средњом вредности од 112,6 cm (Блажић, непубликовано).

На Градини на Босуту висина говеда је била од 99,5 cm до 127,3 cm а просечна вредност је 110,5 cm (Blažić 1992).

На основу ових података границе варијације за висину ребена говеда старијег и млађег гвозденог доба за метакарпус су од 92 cm до 127 cm са просечном висином од 111,39 cm. За узорак метатарзалних костију граничне вредности

Сл. 11

a) Phalanx I - чланак I и astragalus - скочна кост *Bos taurus* (домаће говече); b) Фрагмент доње вилице, *Canis familiaris* (пас); c) Radius - жбиц, *Ovis aries* (овца)

Fig. 11

a) Phalanx I-joint I and astragalus, *Bos taurus* (head of domestic cattle); b) Fragment of mandibulus, *Canis familiaris* (dog); c) Radius, *Ovis aries* (sheep)

су од 98,4 cm до 128,5 cm, а средња вредност је 111,90 cm. Заједничка средња вредност висине гребена говеда је 111,64 cm што је веома блиско подацима из литературе.

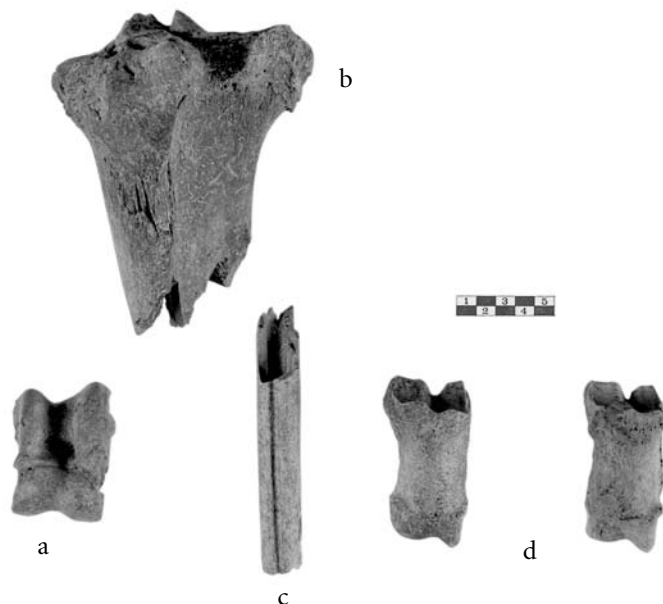
Просечна вредност висине гребена у области Црног мора у доба старијег гвозденог доба износи 113,5 cm (Zalkin 1960), на подручју Мађарске у истом периоду је 112,1 cm (Bökönyü 1974). У келтском граду Manching просечна висина је 105 cm (Voessneck et all., 1975). У халштату просечна висина је свега 98,5 cm (Amschler 1949), а у Стичници је 109,3 cm (Bökönyü, у штампи).

За мали узорак метаподијалних костију са локалитета Кале просечна висина гребена говеда за метатарпус износи 113,55 cm, а границе варирања су од 108,15 cm до 117,6 cm.

На основу свих изнетих података, говеда са овог налазишта су по вредностима висине гребена у сагласности са резултатима великих узорака.

Једна кост метатарзуса са највећом дужином од 250 mm, Нобисовим индексом од 21,7 индексом виткости од 12,94 и висином гребена од 133,25 cm припада волу. Овај примерак се у дијаграму растурања за метатарзус из града Тас-Горсиум налази у горњој половини узорка римских раса говеда (Bökönyü 1984).

Остаци рогова домаћих говеда су најчешће примагенијус типа (*primagenius*) и неколико брахикерос типа (*brachyceros*). Први тип је реплика смањених димензија праговечета, други тип је малих димензија са узаном таласастом ивицом међу роговима.

Сл. 12

a) Tibia - голењача, *Bos taurus* (домаће говече); b) Astragalus - скочна кост, *Cervus elaphus* (јелен); c) Фрагмент metacarpus-а - доручје, *Capreolus capreolus* (срна); d) Phalanx I- чланак I, *Bos taurus* (домаће говече)

Fig 12

a) Tibia, *Bos taurus* (head of domestic cattle); b) Astragalus, *Cervus elaphus* (deer); c) Fragment of metacarpus, *Capreolus capreolus* (doe); d) Phalanx I-joint I, *Bos taurus* (head of domestic cattle)

Овца (*Ovis aries L.*) и коза (*Capra hircus L.*)

Кости оваца и коза су пронађене у свим сондама, а проценат у односу на цео узорак је нешто већи од трећине (36,76%). У сондама је заступљеност од 26,6% до 43,85%. Очигледно је да су ове две врсте домаћих животиња биле веома важне у исхрани становника, с тим да је однос ове две врсте 8 према 1 у корист оваца. Старосна структура популације оваца, са скоро 30% одраслих јединки, указије на секундарно коришћење вуне и млека.

За процену висине гребена оваца и коза коришћене су мере целих костију метаподијума одраслих примерака.

У сонди S 44 у VIII откопном слоју пронађен је метакарпус овце дужине 123 mm и процењене висине гребена од 59,5 cm.

Иста кост овце ископана је у сонди N 11, северно од зида у IV откопном слоју, дужине 115 mm а процењена висина је 55,66 cm.

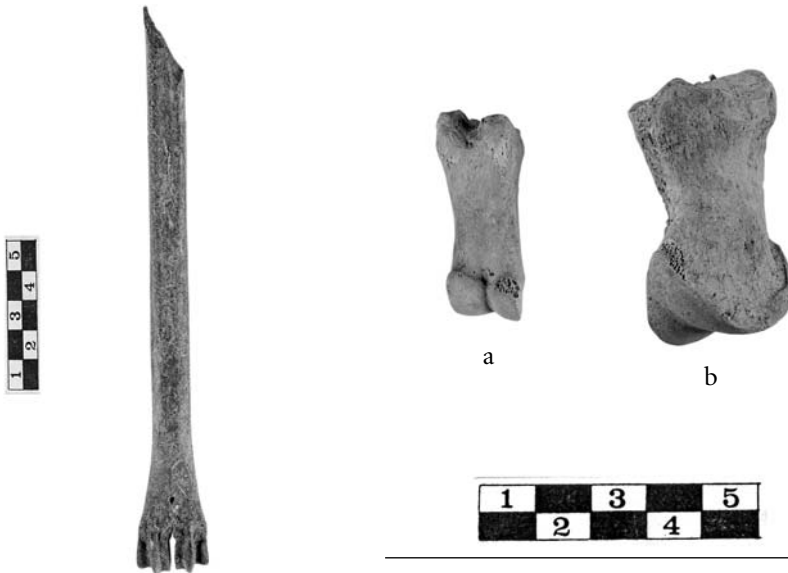
У истој сонди пронађена је метатарзална кост овце дужине 155 mm и висине гребена 70,13 cm, као и дистална епифиза са половином дијафизе метатарзалне кости одрасле козе.

У сондама N 15-18 у сегментима 14-16, у V откопном слоју, пронађена је метатарзална кост овце дужине 142 mm и процењене висине гребена 64,04 cm.

У сондама N 16-19, у III откопном слоју ван објекта пронађен је цели метатарзус овце (дужине 133 mm и процењене висине гребена 59,98 cm), метакарпус младе овце отворене дисталне епифизе и метакарпус младе козе отворене дисталне епифизе.

Радијус и улна (срасле кости одрасле јединке) овце, пронађене су у сондама N 16-19, у II откопном слоју, у зони крупног камења источно од зида 9. Дужина радијуса износи 160 mm а процењена висина гребена 64 cm.

За овај узорак средња висина гребена оваца износи 62,21 cm, а интервал варијације је 14,47 cm. Просечна вредност висине гребена оваца за метакарпалну кост у гвозденом добу централне и источне Европе је 57,5 cm, а за метатарзалну кост 61 cm (Vököny 1974). Средња вредност висине гребена оваца на

Сл. 13
Metatarsus - доножје, *Capreolus capreolus*
(срна)

Fig. 13
Metatarsus, *Capreolus capreolus* (doe)

Сл. 14
Phalanx I - чланак I, *Ovis aries* (овца), phalanx II -
чланак II, *Bos taurus* (домаће говече)

Fig 14
Phalanx I - join I, *Ovis aries* (sheep), phalanx II -
joint II, *Bos taurus* (head of domestic cattle)

Сл. 15
Metacarpus III - доножје III, *Sus scrofa* (дивља свиња)

Fig 15
Metacarpus II, *Sus scrofa* (wild pig)

Сл. 16
Phalanx I - чланак I, *Bos taurus* (домаће говече)

Fig. 16
Phalanx I - joint I, *Bos taurus* (head of domestic cattle)

Калакачи је 57,27 cm а на Гомолави V и VI 57,3 cm, 59,15 cm. Разлике средњих вредности су због великог утицаја претходног начина гајења оваца (у бронзано доба средња висина гребена је 65 cm за метакарпус и 74 cm за метатарзус), малог узорка и полног диморфизма.

Један рог из сонде N 11 (осми откопни слој), са дужином спољне ивице 190 mm, највећег пречника базе 48,5 mm и најмањег пречника базе 34 mm, типа Соррег, сигурно припада овну.

Кости коза су пронађене у сондама S 44-47, у VI откопном слоју: метакарпус са дистално отвореном епифизом, са проксималном ширином од 14,4 mm и минималном ширином диафизе од 16,78 mm и дужине 98,41. У сондама N 16-19 у III откопном слоју метакарпална кост козе дистално отворена, дужине 118,0 mm, проксималне ширине 28,41 mm, минималне ширине диафизе 18,16 mm и дисталне ширине отворене епифизе 33,68 mm. Целих костију одраслих јединки није било, али на основу дужине ове две кости може се проценити висина гребена од најмање 56,6-67,8 cm. Рогови коза сабљастог типа су веома чести.

Сл. 17
Calcaneus, *Cervus elaphus* (јелен)

Fig. 17
Calcaneus, *Cervus elaphus* (deer)

Домаћа свиња (*Sus domesticus*)

Кости свиње су пронађене у свим сондама у проценту од 5 до 10. То су били фрагменти костију главе, горње и доње вилице, дугих костију и карлице. Према ступњу избијања зуба у доњој вилици и отворених епифиза дугих костију, преко 70% јединки је коришћено за исхрану пре прве године старости. На основу целе кости астрагалуса (Teicher 1969) процењена је висина гребена 64,13 cm. Према литературним подацима висине гребена свиња у гвозденом добу су од 65 до 70 cm (Blažić 1988).

Коњ (*Equus caballus* L.)

Кости коња у односу на целокупан узорак су заступљене само са 2,3% у пет сонди. Овај проценат се уклапа у просечни проценат досад истражених локалитета истог датовања на простору Подунавља (Vökönyű 1988, Блажић 1994).

Сл. 18
Два фрагмента рога, *Capra hircus* (коза)

Fig. 18
Two fragments of horn, *Capra hircus* (goat)

На основу латералних дужина метаподијалних костију и дужине тибије процењене су висине гребена и индекси виткости (Kiesewalter 1888, Brauner 1916).

У сонди Е, у источном проширењу у VIII откопном слоју, унутар објекта ископана је једна цела метатарзална кост коња. Највећа дужина кости износи 254 mm, највећа латерална дужина 249 mm и латерална дужина 244,5 mm (Kiesewalter 1888). Висина гребена овог примерка износи 130,3 cm. Индекс виткости је 9,055, врло витке ноге, према Браунер класификацији (Brauner 1916).

Сл. 19

Phalanx I - чланак I, фрагмент tibia-e - голењаче и мандибуларни P-M, *Asinus asinus* (магарец)

Fig. 19

Phalanx I - joint I, fragment of tibia and Mandibularis P-M, *Asinus asinus* (ass)

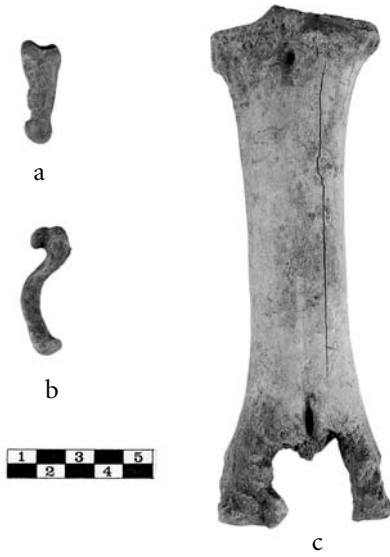
У сондама N 15-18, сектор 14-16, V откопни слој, такође је пронађена једна метатарзална кост коња. На основу латералне дужине кости (GL=249 mm) процењена је висина гребена од 129,5 cm. Индекс виткости је 11,24, што је знак врло витких ногу.

Цела кост тибије коња ископана је у сондама N 20-21, у трећем откопном слоју, латералне дужине 320 mm, а процењена висина гребена је од 139,5 cm.

Ове три вредности висине гребена коња имају средњу вредност од 133,1 cm.

На основу досадашњих резултата истраживања коња у старијем и млађем гвозденом добу утврђено је да се висине гребена крећу од 112,63 cm на локалитету *orpidum* Чарнок до 141,25 cm на Калакачи (Blažić 1992, 1994; Vököny 1988). Овако велики распон се тумачи присуством малих келтских коња чија је просечна висина 100 cm. Средња вредност висине гребена коња на налазиштима старијег гвозденог доба је 135,7 cm, у млађем гвозденом добу 125 cm, а у римском периоду 146,3 cm.

Према овим подацима три примерка коња са локалитета Кале имају висину гребена која одговара источној групи, а индекс виткости западној групи (Vököny 1968, 1988). Овакве двојне карактеристике источне и западне групе коња су утврђене на костима коња са локалитета Калакача и Дорослово. Ови подаци могу потврдити претпоставку да се на простору Подунавља развила

Сл. 20

a) Phalanx I - чланак I, *Cervus elaphus* (јелен); b) Femur - бутна кост, *Emys orbicularis* (корњача); c) Metacarpus - доручје, *Bos taurus* (домаће говече)

Fig. 20

a) Phalanx I-joint I, *Cervus elaphus* (deer); b) Femur, *Emys orbicularis* (turtle); c) Metacarpus, *Bos taurus* (head of domestic cattle)

једна локална раса коња, настала укрштањем источне и западне групе (Vököny 1988).

Пас (*Canis familiaris L.*)

Домаћи пас је редак у скоро свим сондама, а просечни проценат заступљености је 1,5. Само две целе кости су послужиле да се процени висина ребена (humerus GL=178 mm и tibia GL=172 mm) од 60 cm и 50,22 cm. Висина ребена паса

Сл. 21

Phalanx I - чланак I, *Equus caballus* (коњ)

Fig. 21

Phalanx I-joint I, *Equus caballus* (horse)

Сл. 22

Tibia - голењача, *Sus scrofa* (дивља свиња)

Fig. 22

Tibia, *Sus scrofa* (wild pig)

Сл. 23
Tibia - голењача, *Bos taurus* (домаће говече)

Fig. 23
Tibia, *Bos taurus* (head of domestic cattle)

Сл. 24
Фрагмент рога, *Capreolus capreolus* (срна)

Fig. 24
Fragment of horn, *Capreolus capreolus* (doe)

са Гомолаве VI је од 47 cm до 55,38 cm. Дужина мандибуларног М 1 је од 19 mm до 20 mm што је у границама варијабилности за ову домаћу врсту.

Сл. 25
Очњак доње вилице, *Ursus arctos* (медвед)

Fig. 25
Eyetooth of lower jaw, *Ursus arctos* (bear)

Магарац (*Equus asinus L.*)

Кости магараца су утврђене у сондама 14-27, 19, 44-47, А и В и С. Заступљеност у односу на целокупан узорак је најмањи и износи 0,5%.

У сонди С, профил код Крстића, у слоју хумуса пронађене су три кости магараца. Цела прва фаланга, са следећим мерама; GL=60 mm, Вp=34,7 mm, SD=20 mm, Vd=28 mm Дистална артикулација тибије и тре-

ћина дијафизе са мерама $Bd=50,5$ mm, $Td=Dd=34$ mm и $DD=21,5$ mm (дистална дебљина дијафизе). Мандибуларни P3 – M2, дужине 22,5 mm и ширине 18,3 mm адултне јединке. С обзиром на специфичну структуру гризне површине извршено је мерење по упутству Eisenmann-а (Eisenmann 1980, 1981): $Lnd=13$ mm, $LF=7$ mm, $OL=22$ mm, $V3=13,3$ mm, $V4=12$ mm, $Bei=1,5$ mm.

У сонди N 16-19 ископана је скоро цела прва фаланга и фемур проксимално отворен са половином дијафизе младе јединке. Мере фаланге I су $Gl=58,2$ mm, $Vp=32$ mm, $SD=19$ mm, $BFp=30,7$ mm, $Bd=26,1$ mm, $Dp=24$ mm.

У истој сонди у II откопном слоју, источно од зида 9 (зона са крупним камењем) пронађен је један калканеус проксимално отворен, младе јединке. Дужина кости износи 69,7 mm, ширина 34 mm и дебљина 32,5 mm. Упоређењем мера из упоредне збирке исте кости овај примерак је мањи за 30 mm.

У сонди С, блок I и II, у III откопном слоју пронађен је мандибуларни зуб ван

Сл. 26

a) Astragalus - скочна кост, *Cervus elaphus* (јелен);
b) Metatarsus - доножје, *Ovis aries* (овца)

Fig. 26

a) Astragalus, *Cervus elaphus* (deer); b) Metatarsus, *Ovis aries* (sheep)

Сл. 27

Фрагмент рога, *Capra hircus* (коза)

Fig. 27

Fragment of horn, *Capra hircus* (goat)

Сл. 28
Metacarpus - доручје, *Bos taurus*
(домаће говече)

Fig. 28
Metacarpus, *Bos taurus* (head of
domestic cattle)

алвеоле, дужине 25 mm и ширине 14,8 mm P3 – M2. Мере гризне површине (Eisemann 1980, 1981): LND=13,6 mm, LF=8,5 mm, OL=24 mm, B3=11,9 mm, B4=12 mm, Bei=2,4 mm.

У сондама N 22-25, просторија B/03, у IV откопном слоју пронађена је кост калканеуса, дужине 96,43 mm, ширине GB=47 mm, и дебљине 43 mm.

У сондама N 15-18, IV откопни слој, ископане су цела метатарзална кост и фрагмент скапуле, артикулацио, врат и део спине. Мере: metatarsus GL=237 mm, Ll=233 mm, Vp=44 mm, SD=26 mm, Bd=4 mm, скапула SLC=58 mm.

Домаћа кокош (*Gallus gallus L.*)

Кости домаће кокоши су пронађене у сондама N 11, E и F.

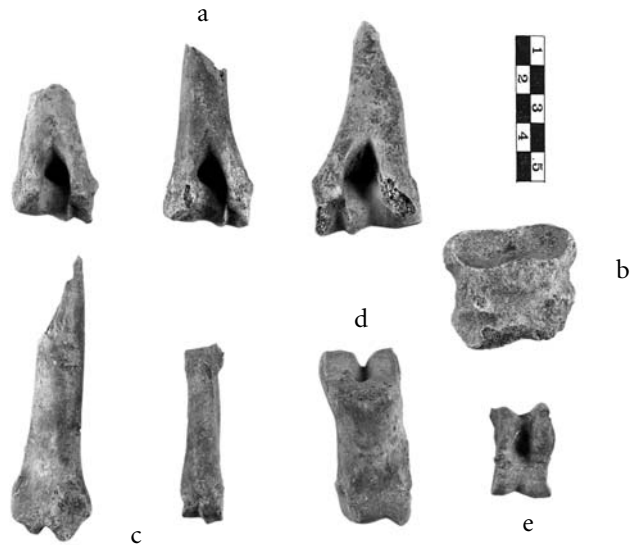
У сонди N 11, II откопни слој, пронађена је кост тарсометатарзус, дужине GL=65,15 mm, Vp=10,53 mm, SD=5,52 mm, синистер, женског пола.

У сонди E, источно проширење, VII откопни слој, ископан је дистални артикулацио и половина дијафизе улне (мере Did=8,75 mm, SC=4,99 mm). Иста кост је пронађена и у сонди F (југозападна каскада) са дисталним артикулационом, Did=9,84 mm.

Дивље животиње

Јелен (*Cervus elaphus L.*)

Кости јелена су присутне у скоро свим сондама, а проценат је од 4,5 до 11,26. У односу на укупан узорак костију, јелен је заступљен са 5,4%. Целе кости одраслих јединки најчешће су фаланге, калканеус и астрагалус. На основу дијаграма растурања за астрагалус (GLl и Bd) види се да се овај мали узорак у односу на податке из неолита налази у доњем делу границе варирања. Вредности највеће дужине периферне половине (Glpe) фаланге I антериор и постериор су у границама регионалне варијабилности праисторије (Jourdan 1975). Јед-

Сл. 29

а) Humerus - мишићна кост, *Ovis aries* (овца); б) Phalanx II - чланак II, *Equus caballus* (коњ); в) Tibia - голењача и metacarpus III - доручје, *Sus scrofa* (дивља свиња); д) Phalanx I - чланак I, *Bos taurus* (домаће говече); е) Astragalus, *Ovis aries* (овца)

Fig. 29

Humerus, *Ovis aries* (sheep); б) Phalanx II-joint II, *Equus caballus* (horse); в) Tibia and metacarpus III, *Sus scrofa* (wild pig); д) Phalanx I-joint I, *Bos taurus* (head of domestic cattle); е) Astragalus, *Ovis aries* (sheep)

на кост калканеуса је од млађе јединке (GL=110,34 mm) а друга је од одрасле (GL=122 mm). Преко 70% узорка костију је од одраслих јелена што указује на специјализован лов на крупну јеленску дивљач.

Срна (*Capreolus capreolus L.*)

Три кости срне су пронађене на овом налазишту. То су један фрагмент рога и две метакарпалне кости.

Дивља свиња (*Sus scrofa L.*)

Скоро 4% костију дивље свиње је утврђено у целокупном узорку овог налазишта. По значају је друга ловна врста у исхрани становника. Величине појединих примерака костију јасно указују да су ловљени капитални примерци вепрова. Целе кости калканеуса метатарзуса III и IV и астрагалуса су од одраслих примерака мужјака. Упоређењем мера дужине ових костију са објавље-

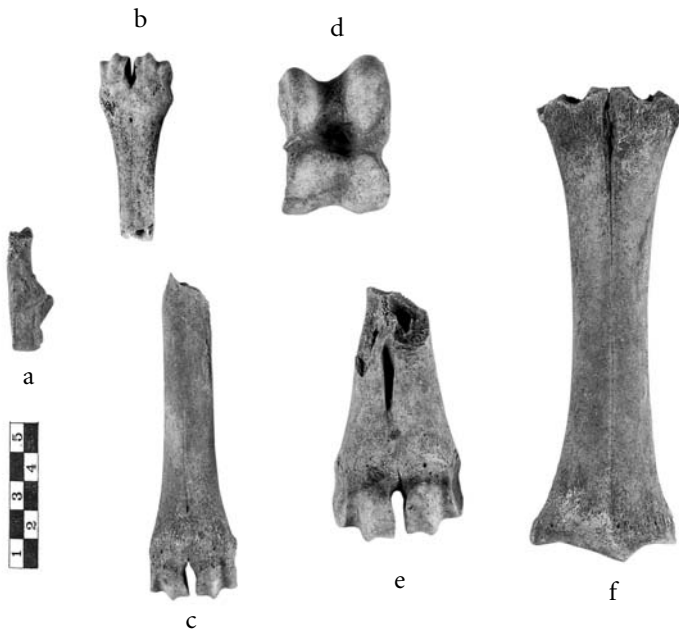
ним подацима, утврђено је да је ова популација дивље свиње у границама регионалне варијабилност (Clason 1979; Blažić 1988).

Медвед (*Ursus arctos* L.)

Кости ове врсте се налазе у сондама N 1, N 11, S 44-47, N 14-27, E и F. Заступљеност је пола процента у односу на целокупан број костију.

У сонди N 1 пронађен је фемур (проксимални артикулацио и половина дијафизе Vr=94 mm) одрасле животиње старости најмање 25 година.

У сондама N 16-19, II откопни слој, зона са крупним каменом источно од зида 9, ископана су три фрагмента радијуса исте јединке и једна цела кост (carpus/tarsus). Дистални артикулацио радијуса има ширину Vd=50,03 mm и дебљину Td=32,0 mm. Примерак из упоредне збирке старости 35 година, жен-

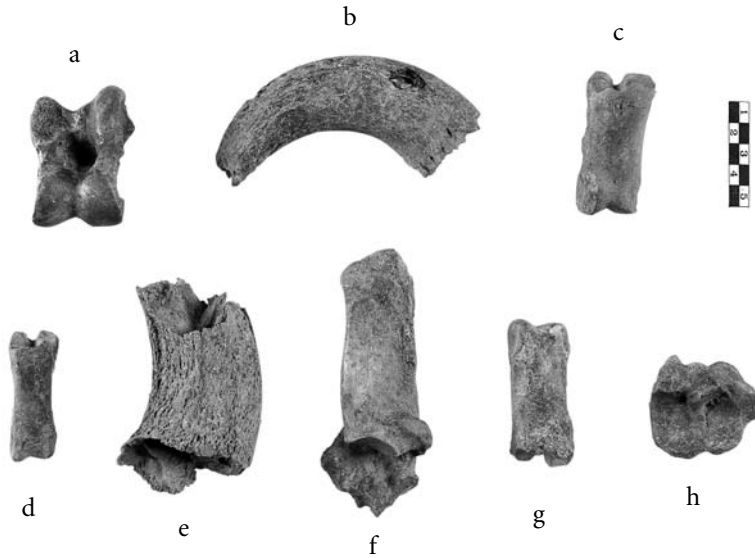

Сл. 30

a) Calcaneus - *Canis familiaris* (пас); b) Metacarpus, *Ovis aries* (овца); c) Metacarpus, *Capra hircus* (коза); d) Astragalus - скочна кост, *Bos taurus* (домаће говече); e) Metatarsus - доножје, *Cervus elaphus* (јелен); f) Metacarpus - доножје, *Bos taurus* (домаће говече)

Fig. 30

a) Calcaneus-*Canis familiaris* (dog); b) Metacarpus, *Ovis aries* (sheep); c) Metacarpus, *Capra hircus* (goat); d) Astragalus, *Bos taurus* (head of domestic cattle); e) Metatarsus, *Cervus elaphus* (deer); f) Metacarpus, *Bos taurus* (head of domestic cattle)

Сл. 31

a) Astragalus - скочна кост, *Bos taurus* (домаће говече); b) Фрагмент рога, *Ovis aries* (овца); c) Phalanx I - чланак I, *Bos taurus* (домаће говече); d) Phalanx I - чланак I, *Cervus elaphus* (јелен); e) Фрагмент рога, *Bos taurus* (домаће говече); f) Calcaneus, *Cervus elaphus* (јелен); g) Phalanx I - чланак I, *Bos taurus* (домаће говече); h) Os centro tarsale, *Cervus elaphus* (јелен)

Fig. 31

a) Astragalus, *Bos taurus* (head of domestic cattle); b) Fragment of horn, *Ovis aries* (sheep); c) Phalanx I-joint I, *Bos taurus* (head of domestic cattle); d) Phalanx I-joint I, *Cervus elaphus* (deer); e) Fragment of horn, *Bos taurus* (head of domestic cattle); f) Calcaneus, *Cervus elaphus* (deer); g) Phalanx I-joint I, *Bos taurus* (head of domestic cattle); h) Os centro tarsale, *Cervus elaphus* (deer)

ка, има ширину дисталног артикулација $Vd=52,14$ mm и дебљину $Td=32,22$ mm.

У сонди F у објекту (слој светломрке растресите земље уз стену) утврђена је проксимална епифиза, половина диафизе, радијуса. Упоређењем ширине проксималне епифизе $Vp=27$ mm и минималне ширине диафизе $SD=14,77$ mm са мерама из упоредне збирке ради се о одраслом мужјаку.

У сонди N 11, други откопни слој, пронађена је још једна кост, секундарно оштећена, дистална епифиза и трећина диафизе улне. Измерена дистална ширина $Vd^*=32,83$ mm (мере из збирке $Vd=34,48$ mm).

Сл. 32
Metacarpus - доручје, *Equus caballus* (коњ)

Fig. 32
Metacarpus, *Equus caballus* (horse)

Сл. 33
a) Metatarsus - доножје, *Equus caballus* (коњ);
b) Calcaneus, *Sus scrofa* (дивља свиња)

Fig. 33
a) Metatarsus, *Equus caballus*; b) Calcaneus, *Sus scrofa* (wild pig)

Сл. 34
Tibia - голењача, *Equus caballus* (коњ)

Fig. 34
Tibia, *Equus caballus* (horse)

Вук (*Canis lupus L.*)

Кости вука су веома ретке у сонди Е у источном проширењу у III и VI откопном слоју (сломљена лобања фрагмент максиларе и премаксиларе и хумерус дистална епифиза). Ширина дисталне епифизе хумеруса (Bd) 36,78 mm, дебљина (Td) исте је 27,47 mm и минималана ширина дијафизе је 15,35 mm. Ове вред-

ности се уклапају у границе варирања за простор Балкана. Други фрагмент лобање вука је веома оштећен (зуби P2 P1 C I 123 су врло истрошени) и реч је о одраслој јединки.

Праговече (*Bos primigenius* Вој.)

Праговече се веома ретко ловило и сакупљене су само три кости. То су фрагмент рога, половина дисталног артикулација метакарпуса и дистална епифиза фемура.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Amschler 1949

J. W. Amschler, 1949, Ur und fruhgeschichtliche Haustier funde aus Osterreich, Arch. Aust. 3, Wien 1949.

Blažić 1988

S. Blažić, 1988, Faunal remains from Gomolava V, *Gomolava hronologija i stratigrafija u praistoriji i antici Podunavlja u jugoistočnoj Evropi*, Međunarodni simpozijum, Vojvođanski muzej, Novi Sad 1988.

Blažić 1992

S. Blažić, 1992, Faunal remains in Celtic fortresses and indigenouse settlement, *Balkanica XXII*, Beograd 1992, 402-406.

Блажић 1994

С. Блажић, Остаци коња из гвозденог доба у југословенском Подунављу, *Култура гвоздене доба југословенског Подунавља*, Симпозијум, Сомбор-Београд 1994.

Блажић 1995

С. Блажић, Остаци животињских врста са локалитета на траси аутопута кроз Срем, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 331-346.

Блажић, непубликовано

С. Блажић, *Варирање метаморфних фосила врсте Bos taurus L. (домашне говече) са археолошких налазишта*, хабилитациони рад.

Boessneck et al. 1975

J. Boessneck, V. d. Driesch, A. Mayer, M. Lamppenan, E. Wechsler von Ohlen, *Die Tierknochenfunde aus dem Oppidum von Manching*, Wiesbaden 1975.

Bökönyi 1968

S. Bökönyi, Data on Iron Age Horse of Central and Eastern Europe. *Bull. Of the Amer. School of Prehist. Res.* 25, Cambridge (Mass.) 1968, 1-71.

Bökönyi 1974

S. Bökönyi, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest 1974.

Bökönyi 1984

S. Bökönyi, Animal Husbandry and Hunting in TÁC Gorsium. The Vertebrate Faune of a Roman Town in Pannonia, *Studia Archaeologica VIII*, Budapest 1984.

Bökönyi 1988

S. Bökönyi, Osteološke analize u: P. Medović, *Kalakača, Naselje ranog gvozdenog doba*, Novi Sad 1988.

Bökönyi, у штампи

S. Bökönyi, *Die Tierknochenfunde der eisenzeitlichen Siedlung bei Stična*.

Brauner 1916

A. Brauner, Materiali k poznaniju domashnikh zhivotnykh Rossii. 1. *Loshad kurgannikh pogrebenij Tiraspol'skogo uezda, Hersonskoj gubernii, Equus goschkewitsch, mihi. Zapisk. Imper. Obsch. SELSK. Hozj. Juzhn. Ross. 86, 1, Odessa 1916, 1-252.*

Clason 1979

A.T. Clason, Ratari Gomolave u vinčanskom i latenskom periodu, *RAD 25*, Novi Sad 1979.

Clason 1993

A.T. Clason, 1993, Cattle breeding in Yugoslavia during the Neolithic, *Actes du XII Congres Internationale des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques*, Bratislava 1993.

Driesch 1976

A. v.d. Driesch, A Guide for the Measurements of Animal Bones from Archaeological sites, *Peabody Museum Bull. 1*, Harvard University 1976.

Eisenmann 1980

V. Eisenmann, *Les Chevaux (Equus sensu lato) fossiles et actuelles: crânes et dents jugales supérieures* (Cahiers de Paléontologie), Paris 1980.

Eisenmann 1981

V. Eisenmann, Étude des dents jugales inférieures des *Equus* (Mammalia, Perissodactyla) actuels et fossiles, *Paleovertebrata 10* (3-4), 127-226.

Fock 1966

J. Fock, Metrische Untersuchungen an Metapodien einiger europäischen Rinderrassen, Diss., München 1966.

Jourdan 1975

B. Jourdan, *Tierknochenfunde aus der Magula Pevkakia in Thessalien*, Diss.

Kiesewalter 1988

L. Kiesewalter, *Skelettmessungen am Pherde*, Diss. Leipzig 1988.

Matolcsi 1970

J. Matolcsi, *Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial*. Zeitschr. F. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol., 1970: 87, 2, 89 -137.

Nobis 1954

G. Nobis, *Ur und frühgeschichtliche Rinder Nord und Mittel deutschlands*. Zeischr. F. Tierzüchtg. u Züchtgsbiol., 1954: 63, 155-194

Teichert 1969

M. Teichert, *Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Wider-
risthöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen*, Kühn-Archiv 83, 3,
1969: 237-292.

Teichert 1975

M. Teichert, *Osteometrische Untersuchungen zur Berechnungen der Wi-
derristhöhe bei Schafen*. y: A. T. Clason /ed./, *Archaeozoological Studies*,
Amsterdam – Oxford – New York 1975: 51- 69.

Zalkin 1960

V. I. Zalkin, *Metapodial variation and it s significance for the stady of anti-
ent horned cattle*, *Bull. Mosk. Obsč. Ispit. Prirod. Otd. Biol. LXV*, Moskva
1960: 109-126,

FAUNA FROM THE SITE KALE IN KRŠEVICA

The fauna material from Kale in Krševica is quantitative large and varied. There are 4,000 bones from 18 species of which are domestic (cattle, sheep, goat, pig, dog, horse, donkey, hen) and 10 wild (auroch, red deer, roe deer, wild pig, wolf, brown bear, carp, catfish edible snail). Domestic animals prevail with 89,56% of the corpus. Remains of cattle and sheep made up over 80% of the fragments recovered. Among the species cattle participates with 45,63%, sheep and goat 36,76%, pig 7,1%, dog 1,4%, horse 2,3%, donkey 0,5% and hen 0,13%. Of wild species mostly were hunted red deer (5,4%) and wild pig (3,9%), less brown bear, aurochs, wolf (together 0,70%). The withers height of cattle suggest a range between 108,15 cm to 117,6 cm. The average withers height of sheep is 62,21 cm. The horse average withers height is 133,1 cm.

Translated
by the author

РЕЗУЛТАТИ ГЕОФИЗИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА МЕТОДОМ ГЕОЕЛЕКТРИЧНОГ СКЕНИРАЊА И ГЕОЕЛЕКТРИЧНОГ СОНДИРАЊА НА АРХЕОЛОШКОМ НАЛАЗИШТУ КАЛЕ – КРШЕВИЦА

1. УВОД

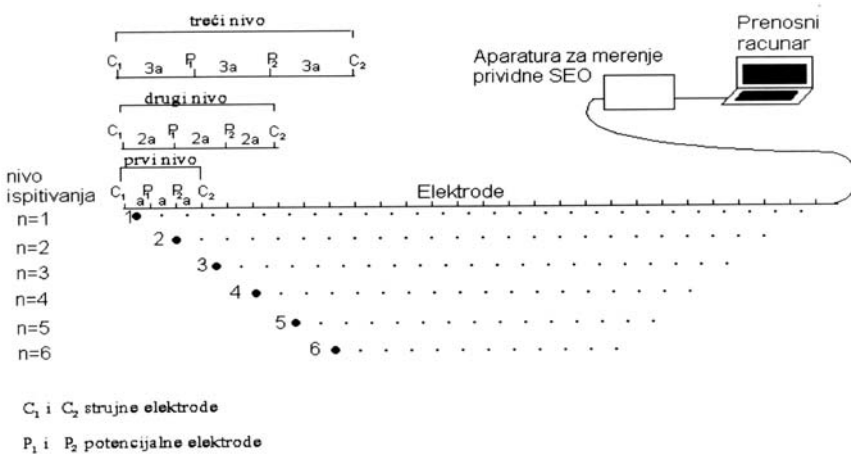
На археолошком локалитету Кале–Кршевица који се налази на обронцима планине Рујен, септембра 2003. године, извршена су геофизичка истраживања геоелектричним методама заснованим на мерењу специфичне електричне отпорности - SEO. Истраживања су обављена дуж профила генерално оријентисаних према североистоку, и обухватају плато и падину локалитета као и део речног корита Кршевичке реке.

На локалитету је примењено геоелектрично скенирање терена на 14 профила, а на 2 профила обављена су мерења методом вертикалног електричног сондирања, што укупно чини 16 геоелектричних профила. Профили скенирања су имали дужину по 49 метара, примењени електродни диспозитив је био типа Wenner и његовом применом је остварен дубински захват од 7 метара. Два профила геоелектричног сондирања постављена су на равнијем делу терена који припада кориту реке. Геоелектрично сондирање је обављено диспозитивом типа Schlumberger, са дубинским захватом до 20 метара.

Добијени резултати графички су представљени у виду вертикалних 2D (дводимензионалних) пресека. Добијени геоелектрични пресеци представљају геоелектричне средине, названим тако по параметру електричне отпорности, и одговарају природно-геолошким односно другим материјалима који се налазе испод површине терена.

Циљ геофизичких истраживања је била детекција различитог материјала природног или вештачког порекла „унесеног“ у геолошке слојеве услед људске делатности. Присуство археолошких остатака најчешће се може детектовати геоелектричним скенирањем због његове различите специфичне електричне отпорности у односу на околну средину, јер је нарушена природна грађа односно природни склоп седимената на датој локацији.

Теренска испитивања методом геоелектричног скенирања изводе се на тај начин што се већи број електрода у линијском низу повеже вишежилним каблом. Бирање активне групе електрода се остварује линеарним електродним преклопником, а мерења се изводе по дубинским нивоима који су сврстани у трапезоидну форму. На слици 1 види се основни принцип методе скенирања Wenner-овим диспозитивом.

Сл. 1

Основни принцип методе геоелектричног скенирања

Fig. 1

Basic principle of geoelectric scanning method

Обрада прикупљених теренских података методом геоелектричног скенирања извршена је програмом RES2Dinv (M. H. Loke 1998) који врши интерпретацију поступком инверзије на основу методе коначних елемената (или коначних разлика).

Обрада података вертикалног електричног сондирања је вршена ручно и софтверски помоћу двослојних мастер кривих (Orellana-Mooney, master curves for VES из 1962. године) и програмима RESIST од Van Der Velpen-a из 1988. године и WinSev5, предвиђеним за 1D интерпретацију.

Резултати истраживања су представљени секцијама – вертикалним пресецима, где су разним бојама посредно идентификоване средине и њихова просторна позиција (дебљина, дубина). Свака од заступљених боја на финалној секцији има одговарајућу вредност специфичне електричне отпорности и представљена је легендом. Вредности електричне отпорности изражене су у јединицама Ωmm (Ωm или om -метар).

На терену, у процесу прикупљања података коришћен је дигитални резистивитетар типа "GEOPHYSICAL RESISTIVITY & SELF POTENTIAL METER RPM-11". Бирање електродних комбинација се изводило линијским електродним преклопником. Мерење је вршено помоћу вишежилног кабла са 51 електродом на минималном растојању од 1 метра.

Разлике између измерених и срачунатих података у математичком моделу, у процесу инверзије, представља се средњом квадратном грешком – RMS грешка.

2. РЕЗУЛТАТИ ТЕРЕНСКИХ ИСТРАЖИВАЊА

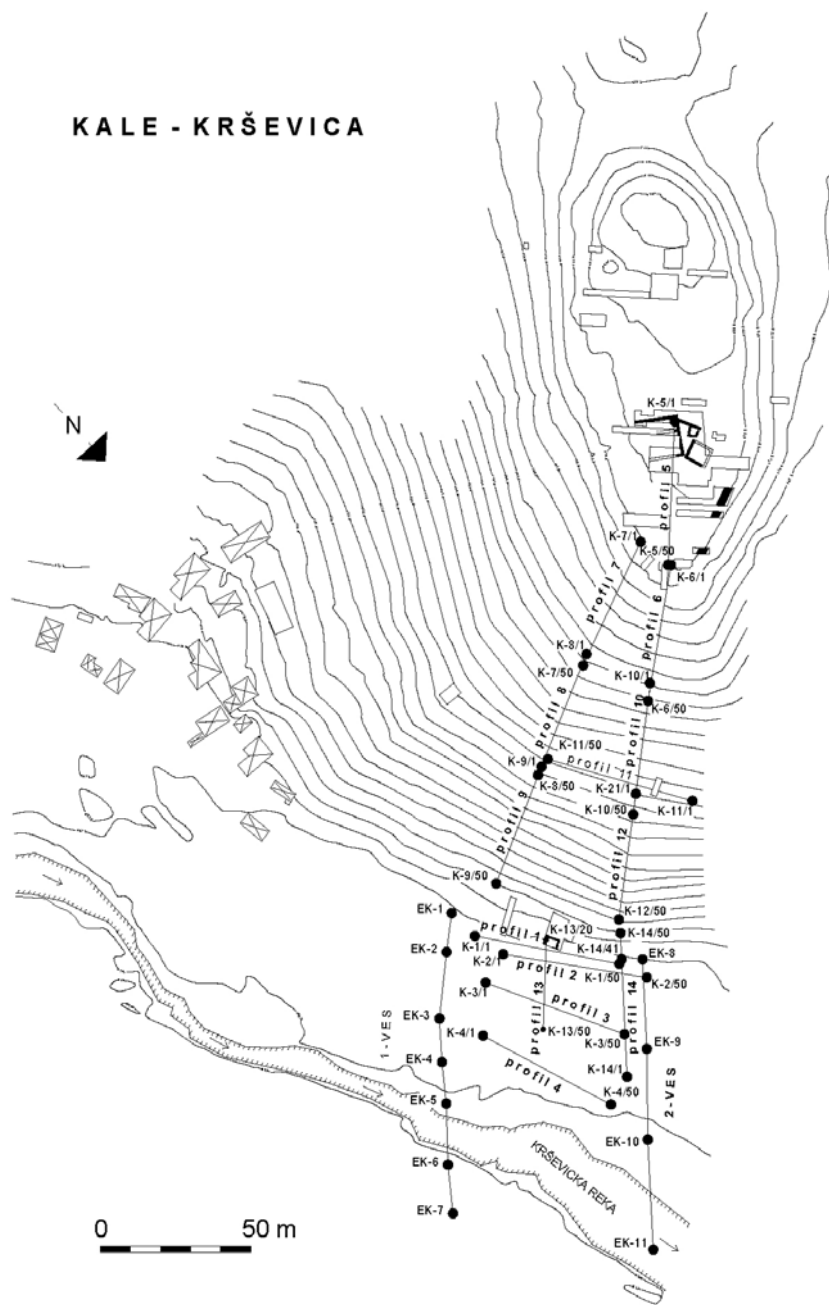
Резултати геоелектричних мерења су представљени у виду геоелектричних вертикалних пресека терена и груписани су на основу просторног положаја и археолошке проблематике на локалитету (сл. 2). На добијеним пресецима за археологију интересантне аномалијске зоне у тексту су појединачно наведене и дискутоване.

Прва група профила скенирања је постављена по делу утврђења на врху брда и дуж падине и чине је профили 5, 6, 10 и 12. На падини је постављен и профил 11, који је својим положајем скоро паралелан изохипси и управно сече профил 10.

Друга група профила скенирања је постављена (скоро паралелно првој групи) такође низ падину и чине је профили 7, 8 и 9.

Трећу групу профила чине 1, 2, 3, 4, 13 и 14. Основни циљ постављања датих профила је била детекција остатака подземних грађевинских објеката.

Такође је извршено геоелектрично сондирање на два профила, профил 1-VES и профил 2-VES, који су управни на корито Кршевичке реке. Профил 1-VES чине тачке сондирања ЕК-1, 2, 3, 4, 5, 6 и 7. Профил 2-VES чине тачке сондирања ЕК-8, 9, 10 и 11. Циљ сондирања је био у томе да се учини покушај реконструкције положаја фосилног корита Кршевичке реке на основу добијених вертикалних геоелектричних пресека, пошто је она бујичног типа и као таква је у својој хидрогеолошкој историји сигурно често мењала позицију корита.

Сл. 2
Ситуација 3Д

Fig. 2
3D situation

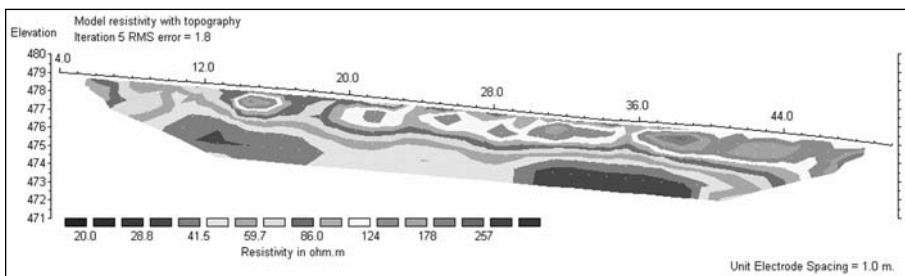
Геофизичка терминологија линију по којој се врши истраживање на површини терена назива профилем. Дуж профила се изводе мерења и резултати се представљају у виду вертикалних геоелектричних пресека, где се детектоване геолошке или друге средине називају геоелектричним пресецима са одређеним електричним отпорностима.

2.1. ИСТРАЖИВАЊЕ ПО ПРАВЦУ ПРОФИЛА 5, 6, 10, 12 И 14

Дуж поменутих профила који чине први истражни правац, извршена су мерења а резултати скенирања представљени су на следећим геоелектричним пресецима.

2.1.1. Геоелектрични пресек 5 (прилог 1)

Пресек 5 је добијен мерењем по профилу 5, постављеном на заравнатом делу акрополе. По дужини профила од 13. до 17. метра, индицирано је присуство темеља са остацима зида до дубине око 1,5 m. Такође је индицирано присут-

Прилог 1

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 5

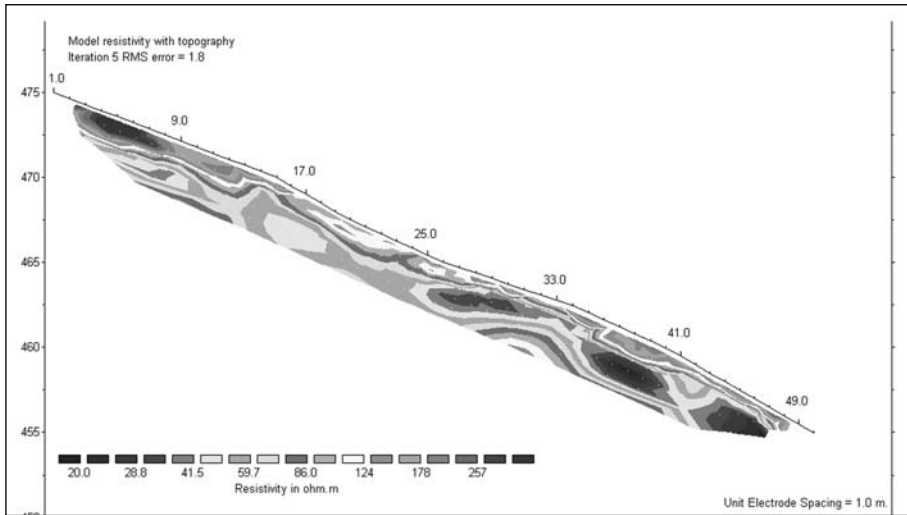
Annex 1

Kale-Krševica, geoelectric cross' section 5

во остатака зида на дужини од 19. до 35. метра на сличној дубини. Од 36. метра па до краја пресека можемо рећи да се појављује масивнија зона остатака градње, вероватно у склопу већих објеката. Мерење је обављено са 47 електрода. Средња квадратна грешка (RMS) износи 1,8%, тако да се може рећи да је 2D геоелектрични модел врло добар.

2.1.2. Геоелектрични пресек 6 (прилог 2)

Пресек 6 почиње на ивици заравнатог дела терена на акрополи (геодетски репер), и простире се дуж падине управно на реку. На прилогу 2, од 1. до 9. метра по дужини пресека налази се зона која својом отпорношћу указује на

Прилог 2

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 6

Annex 2

Kale-Krševica, geoelectric cross' section 6

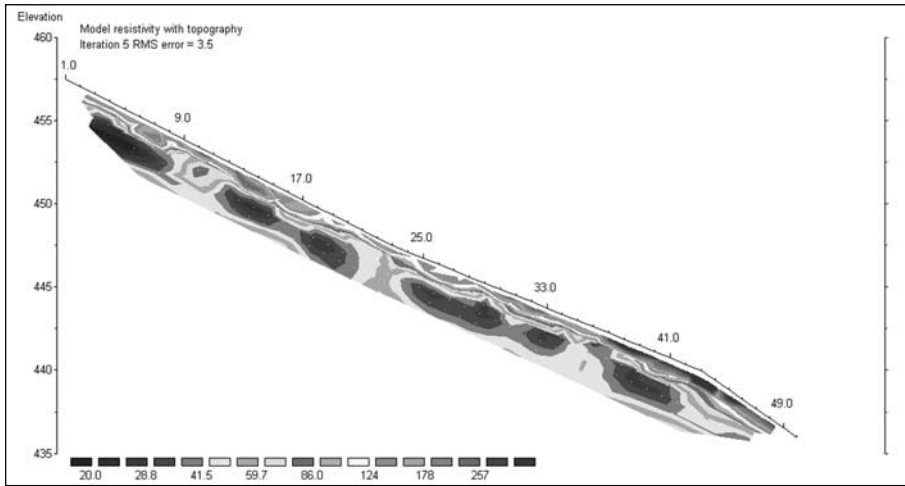
присуство остатака одбрамбеног зида акрополе. Отпорност те зоне је преко 100 Ohmm - жута и црвена боја на финалној слици. Од 10. до 18. метра, на основу расподеле отпорности, највероватније се налази расут грађевински материјал као последица рушења зида акрополе. Следеће интересантне зоне се налазе на дужини од 21. до 34. метра, и од 36. до 42. метра.

Средња квадратна грешка (RMS) јесте 1,8%, тако да је геоелектрични 2D модел терена врло добро срачунат.

2.1.3. Геоелектрични пресек 10 (прилог 3)

Геоелектрични пресек 10 наставља се низ падину уз преклоп од 5 електрода са крајем профила 6. На пресеку 10 (прилог 3) појављују се зоне повећаних електричних отпорности на дужинама од 3. до 8. метра, од 12. до 18. метра, од 29. до 34. метра и од 37. метра до краја пресека са отпорностима преко 100 Ohmm. Те зоне могу указивати на присуство неких грађевинских остатака, са дубином залегања до 1.3 m.

Пресек 10 је дугачак 49 m, у мерном профилу је било распоређених 50 електрода на растојању од 1 метар. RMS грешка је износила 3,5%, што представља добар геоелектрични 2D модел.

Прилог 3

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 10

Annex 3

Kale-Krševica, geoelectric cross'section 10

2.1.4. Геоелектрични пресек 12 (прилог 4)

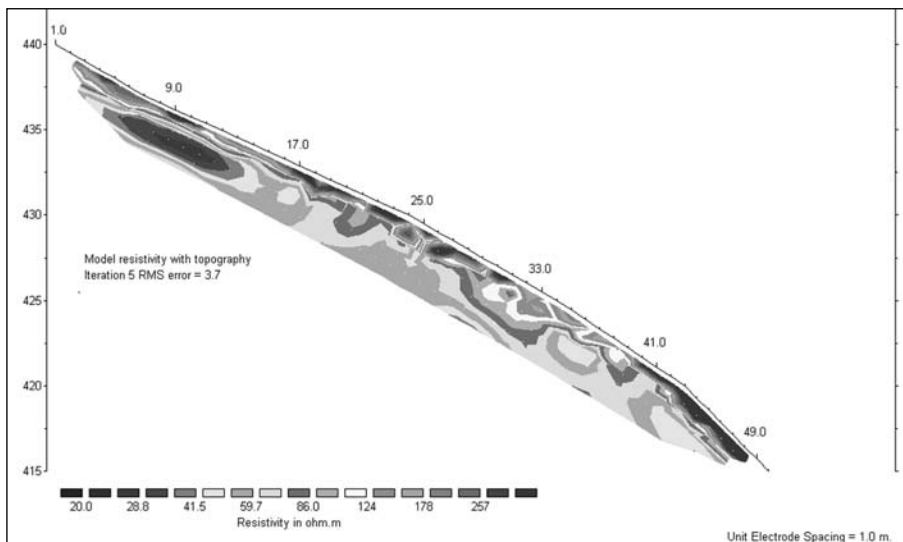
Пресек 12, по правцу низ падину, наставља се на пресек 10 са преклапањем од 5 електрода.

На прилогу 4 дат је пресек 12. Од почетка пресека до 13. m индицирана је зона већих електричних отпорности која се протеже са пресека 10. Скоро целом дужином пресека 12 појављују се зоне већих електричних отпорности у интервалима од почетка до 14. метра, од 16. до 28. метра, од 29. до 38. метра, од 40. до 50. метра. Све поменуте зоне у датим интервалима највероватније представљају грађевинске остатке.

RMS грешка је износила 3,7%, што представља добар геоелектрични 2D модел.

2.1.5. Геоелектрични пресек 14 (прилог 5)

На пресеку 14 (прилог 5) добијене су 4 зоне са повећаним електричним отпорностима. Прва зона од 3. до 17. метра је највероватније заступљена грађевинским остацима који су се гравитационо спуштали низ падину и редом заустављали. Друга зона се протеже од 19. до 31. метра, трећа зона је од 34. до 38. метра, а четврта је детектована од 42. метра до краја пресека. Ове две последње зоне су вероватно проузроковане наслагама крупног шљунка који је

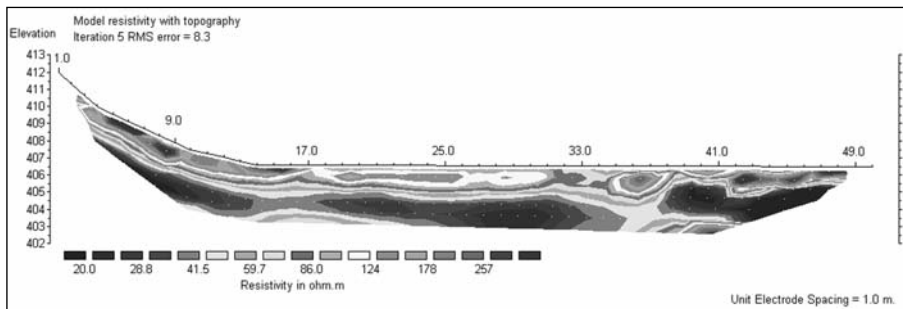

Прилог 4

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 12

Annex 4

Kale-Krševica, geoelectric cross' section 12

Прилог 5

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 14

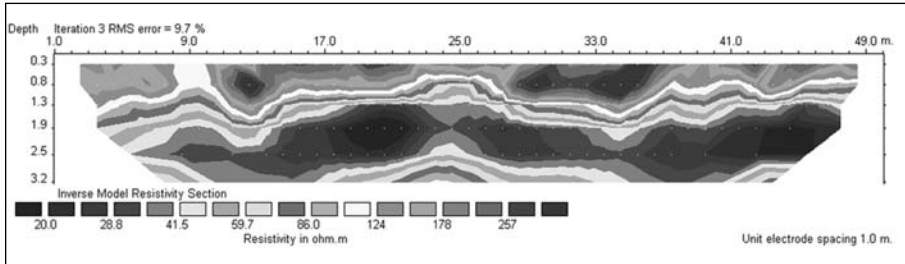
Annex 5

Kale-Krševica, geoelectric cross' section 14

Кршевичка река ту депоновала. Пресек 14 је изведен на дужини од 49 метара са 50 електрода и минималним електродним растојањем од 1 m. RMS грешка је 8,3%, што указује на присуство локалних нехомогености.

2.1.6. Геоелектрични пресек 11 (прилог 6)

Пресек 11 добијен је мерењем по профилу који је постављен управно на правац профила односно пресека 10. Дати пресек је скоро хоризонталан, изведен скоро по истој изохипси (од коте 441.00 до коте 440.00).

Прилог 6

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 11

Annex 6

Kale-Krševica, geoelectric cross'section 11

На пресеку (прилог 6) издвојене су две зоне са знатним повећањем електричне отпорности, од 10. до 23. метра, од 27. до 36. метра. Поменуте зоне на прелазе дубину залегања од 2 m, а отпорност се креће од 100 па до више стотина Ом. Прве две зоне су сигурно остаци грађевинских објеката. Пресек је остварен на дужини од 49 m са 50 електрода, а RMS грешка је 9,7%.

2.2. ИСТРАЖИВАЊЕ ПО ПРАВЦУ ПРОФИЛА 7, 8 и 9

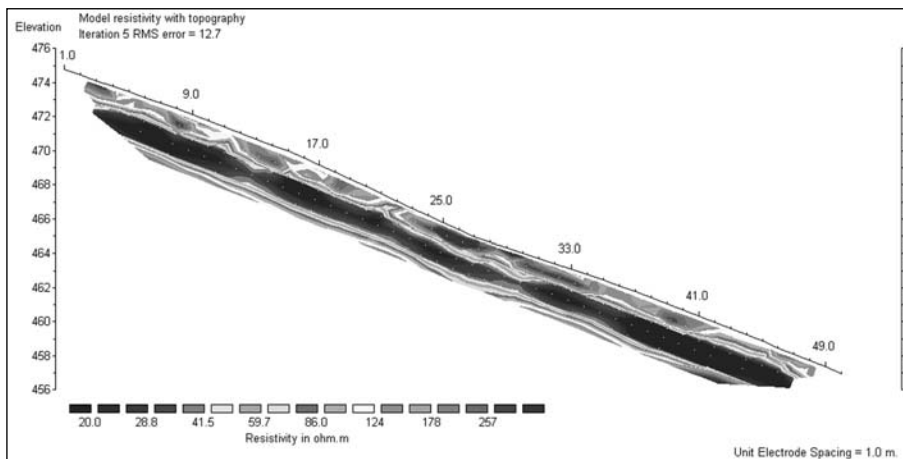
Дуж поменутих профила, који чине други истражни правац, извршена су мерења а резултати скенирања представљени су на следећим геоелектричним пресецима.

2.2.1. Геоелектрични пресек 7 (прилог 7)

На пресеку 7 (видети прилог 7) издвојене су 4 интересантне зоне са повећаном електричном отпорношћу: од 12. до 15. метра, од 18. до 20. метра, од 23. до 35. метра и од 38. до 42. метра. RMS грешка је 12,7%. Приметно је да су све аномалијске зоне распоређене дуж падине терена на приближно истој дубини, што би могло да говори о остацима грађевинског материјала истог порекла.

2.2.2. Геоелектрични пресек 8 (прилог 8)

Геоелектрични пресек 8 је преклопљен са пресеком 7 у интервалу од 5 електрода, односно на дужини од 5 m. Пресек је представљен на прилогу 8. И на

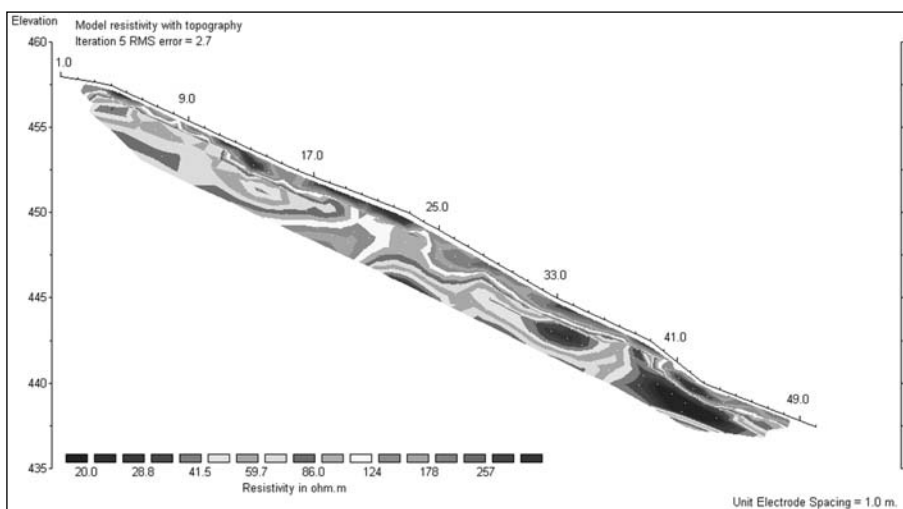
Прилог 7

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 7

Annex 7

Kale-Krševica, geoelectric cross'section 7

овом пресеку је индициран положај зона које имају повећану електричну отпорност: од 11. до 15. метра, од 16. до 28. метра, од 31. до 37. метра и од 41. до 45. метра. Такође се издваја и зона од 16. до 23. метра која би могла да пред-

Прилог 8

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 8

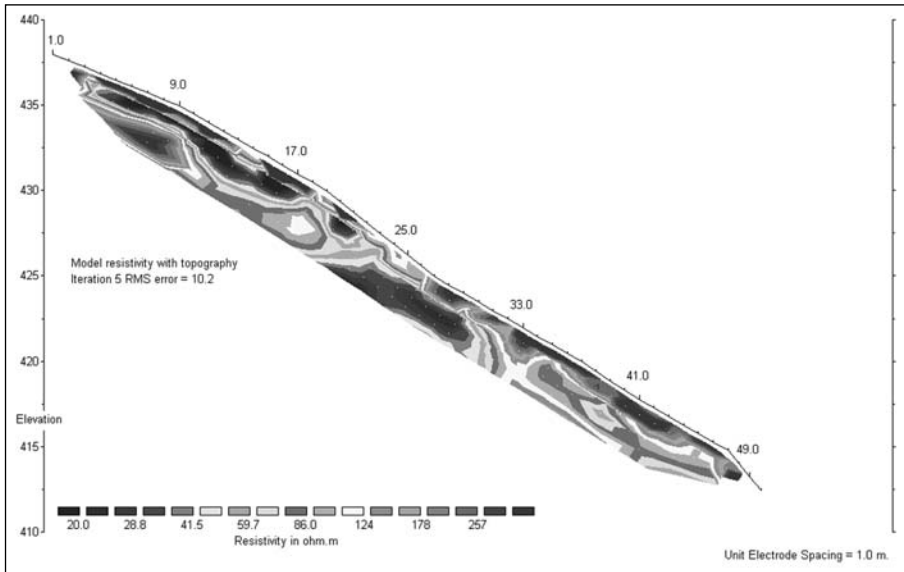
Annex 8

Kale-Krševica, geoelectric cross'section 8

ставља природну структуру (стена). RMS грешка је 2,7% што представља врло добар геоелектрични 2D модел испитиваног терена.

2.2.3. Геоелектрични пресек 9 (прилог 9)

Пресек 9 је такође преклопљен са профилем 8 у дужини од 5 електрода односно 5 m. Пресек 9 (видети прилог 9) карактеристичан је по индицираним ано-

Прилог 9

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 9

Annex 9

Kale-Krševica, geoelectric cross-section 9

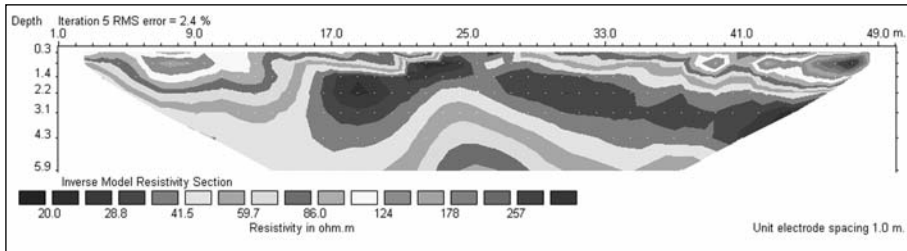
малијским зонама већих електричних отпорности, које се појављују при површини терена у доста издуженој форми. Индициране су две дуже зоне: прва се протеже од 4. до 23. метра а друга од 26. до 48. метра. Такође је од 2. па до 10. метра, у дубљем делу пресека индицирана је високо отпорна средина која највероватније одговара присутним природним чвршћим формацијама (стена). RMS грешка је 10,2%.

2.3. ИСТРАЖИВАЊЕ ПО ПРОФИЛИМА 1, 2, 3, 4 и 13

Ову групу чине профили 1, 2, 3, 4 и 13. Основни циљ постављања датих профила је била детекција остатака подземних грађевинских објеката у подножју брда. Потребно је било утврдити присуство и правац пружања бедема који је констатован приликом археолошких ископавања 2002. године.

2.3.1. Геоелектрични пресек 1 (прилог 10)

На пресеку 1, на дужини од 23. до 27. метра и дубини до око 4 m, на основу археолошких ископавања, индицирана је зона која по својим карактеристикама указује на присуство објеката и бедема састављених од камених блокова. Зона је окружена водозасићеном средином са отпорношћу испод 30-40 Ohm. Од 4. до 13. метра налази се до око 2 m дубине зона повећаних отпорности која може представљати остатке неке грађевине.

Прилог 10

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 1

Annex 10

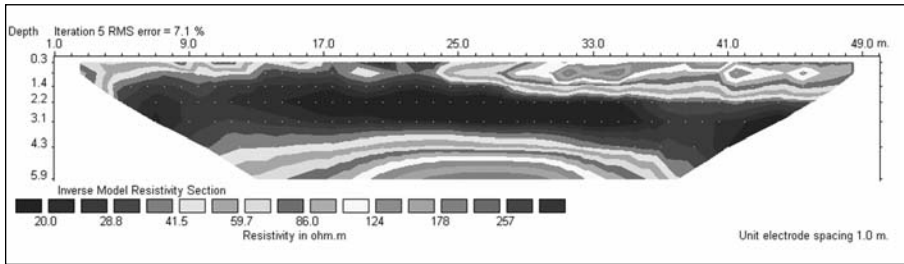
Kale-Krševica, geoelectric cross' section 1

На пресеку од 38. метра до краја профила, на дубинама између 1,5 и 2,0 m, налази се још једна зона повећаних отпорности која може представљати остатке грађевина.

Од 17. до 26. метра пресека на дубинама око 2,2 m, налазе се сочивасте структуре са врло малим електричним отпорностима, које су највероварније врло водозасићене, нарочито она од 17. до 21. метра. С обзиром на облик, помену-та структура може представљати колектор подземне воде која се са виших делова терена филтрира ка речној долини. RMS грешка је 2,4%.

2.3.2. Геоелектрични пресек 2 (прилог 11)

Геоелектрични пресек 2 је представљен на прилогу 11, а његов положај на ситуационој карти. Пресек 2 је остварен мерењем по датом профилу скоро паралелно профилу 1, на растојању 3 до 4 m у башти непосредно поред ограде, са циљем да се прати евентуално пружање поменуте грађевинске конструкције – бедема, који је индициран на пресеку 1. На овом пресеку није утврђено присуство електричних отпорности које би указивале на присуство бедема са оствареним дубинским захватом, што значи да се поменута грађевинска кон-

Прилог 11

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 2

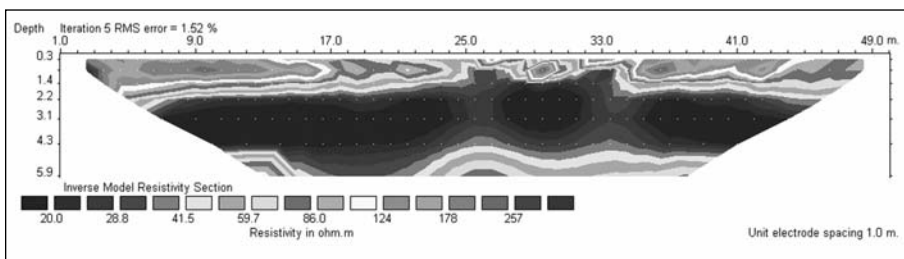
Annex 11

Kale-Krševica, geoelectric cross'section 2

струкција не пружа даље од профила 1 ка профилу 2. На дужини пресека од 28. метра до краја, на дубинама до око 1,5 m, индицирана је зона повећане отпорности преко 80 Ohm.m. Повећана отпорност је настала највероватније услед присуства крупнозрног песка са шљунком који припада речном алувиону и услед присуства остатака неке грађевине. До дубине од око 4-5 метра налазе се глиновито-песковити седименти са ниском отпорношћу, испод 41,5 Ohm.m. На дубини већој од 4.5 m према електричним отпорностима налазе се средине које одговарају песковитим и шљуковитим творевинама насталим у зони Кршевичке реке.

2.3.3. Геоелектрични пресек 3 (прилог 12)

Пресек 3, прилог 12, добијен је мерењем по профилу који је постављен у средини парцеле у којој је засађена башта. По добијеним електричним отпорностима овај пресек терена је сличан пресеку 2. На дубинама до око 1,5 m, по

Прилог 12

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 3

Annex 12

Kale-Krševica, geoelectric cross'section 3

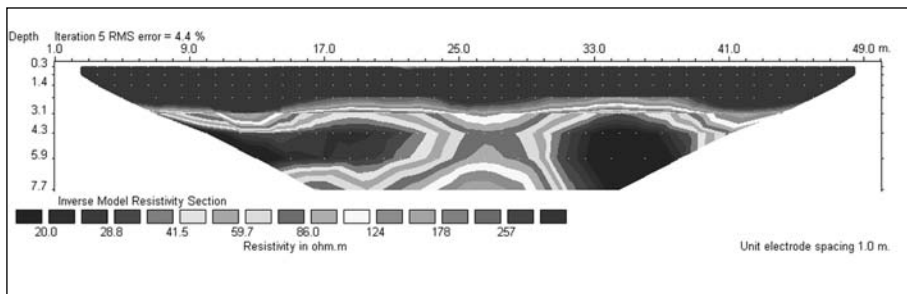
дужини пресека од 1. до 17. метра, и од 34. до 47. метра, налазе се зоне повећаних отпорности, преко 80 Ohm, које су највероватније последица комбинованог утицаја речних седимената крупнозрнијих фракција и у мањој мери могућег утицаја остатака објеката у горњим деловима пресека.

Како је и овај пресек урађен у циљу да својим положајем утврди присуство поменуте грађевинске конструкције (бедема који је индициран на пресеку 1), може се рећи да у доњем делу пресека, од 25. до 28. метра, постоји индикација повећане отпорности која би могла да представља остатке такве грађевине.

Поменуте геоелектричне средине леже на глиновитим седиментима са отпорностима до 25 Ohm. На пресеку 3, у доњем левом углу трапеза није присутна аномалијска зона добијена мерењем, већ је то последица софтверског процеса.

2.3.4. Геоелектрични пресек 4 (прилог 13)

Пресек 4 својом дужином лежи на крупнозрном шљунку (речни алувијонски нанос) који има дубину залагања око 3 m. Отпорност овог природног депозита износи преко 200 Ohm. У зони шљунка није установљено присуство остатака других материјала.

Прилог 13

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 4

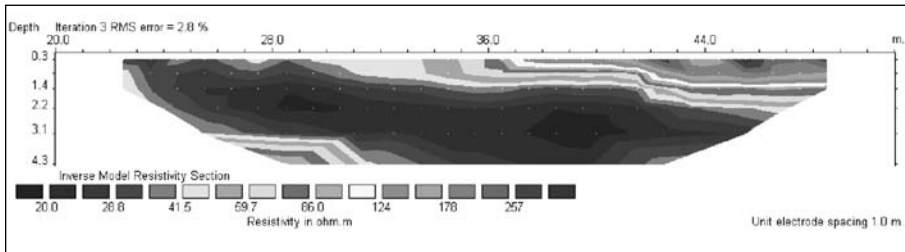
Annex 13

Kale-Krševica, geoelectric cross' section 4

Остварена дужина профила је 49 m а број укључених електрода је 50 на минималном растојању од 1 m. Средње квадратна грешка (RMS) је 8,1%. На дубини преко 6 m, скоро на средини пресека постоји аномалијска зона са повећаним електричном отпорношћу, која може представљати природну стенску формацију.

2.3.5. Геоелектрични пресек 13 (прилог 14)

Пресек 13 урађен је у циљу могућег праћења позиције бедема који је детектован пресеком 1. Почетна електрода је била директно постављена изнад грађевине, а пресек је имао дужину 31 метар. RMS грешка од 2,8% указује да је 2D модел добар.

Прилог 14

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 13

Annex 14

Kale-Krševica, geoelectric cross-section 13

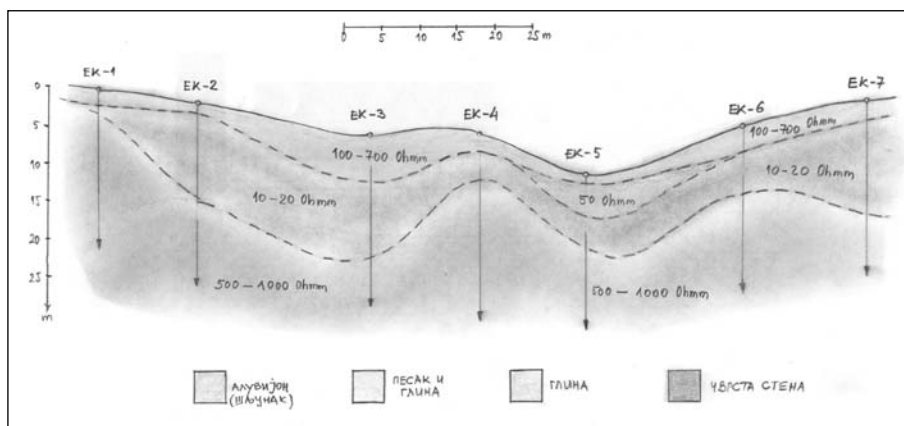
На основу добијеног пресека нема индикације о присуству бедема испод површине терена што би се могло објаснити плитким захватом. На трапезу 2D пресека, у доњем левом углу, појављује се софтверска аномалија која је настала услед недостатка мерних података на скраћеном пресеку.

Пресек 13 је приказао школски пример залегања и таложења речних седимената – алувиона (шљункова) у виду аномалијске зоне која почиње од 37. метра и пружа се према речном кориту.

2.4. ИСТРАЖИВАЊЕ ПО ПРОФИЛИМА 1-VES и 2-VES

2.4.1. Геоелектрични пресек 1-VES

Геоелектрични пресек 1-VES (видети прилог 15) чине тачке геоелектричног сондирања од ЕК-1 до ЕК-7. Испод површине терена су индицирани слојеви седимената који су карактеристични за речна корита. При површини терена је индициран слој шљунка неправилног пружања и дубине залегања до 5-6 m. Слој шљунка лежи на слоју глиновитих творевина и делимично на хетерогеном слоју који чине песак и глина. Чврста стенска маса је подлога речном кориту и заузима дубине од 5-6 m до 15-20 m. Индицирана су два удубљења која су сигурно утицала на формирање позиције речног тока. На основу топографије терена и садашњег речног корита Кршевичке реке, могуће је

Прилог 15

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 1-VES

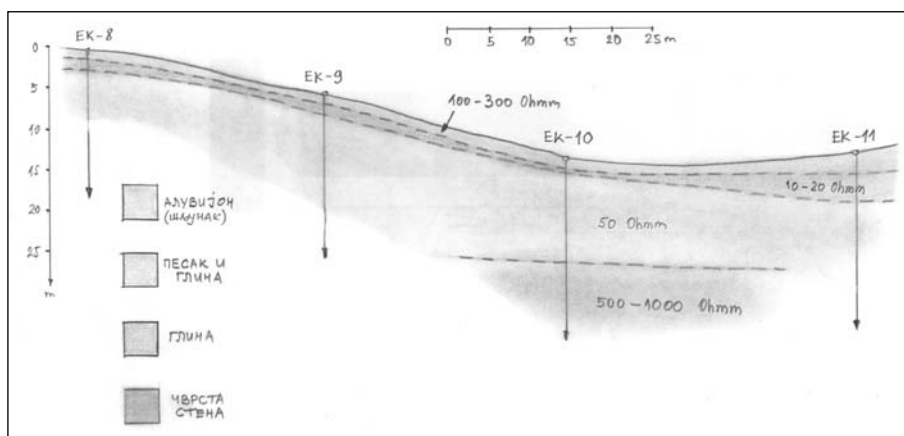
Annex 15

Kale-Krševica, geoelectric cross/section 1-VES

закључити да је помоћу геоелектричног сондирања испод тачака ЕК-2 и ЕК-3 детектован део фосилног речног корита на дубини до 15-так метара.

2.4.2. Геоелектрични пресек 2-VES

Према добијеним резултатима електричног сондирања на пресеку 2-VES, види се да је грађа испод површине терена слојевита. То је сигурно последица

Прилог 16

Кале-Кршевица, геоелектрични пресек 2-VES

Annex 16

Kale-Krševica, geoelectric cross/section 2-VES

већег проширења речног корита, где су воде текле спорије, а самим тим је и процес таложења седимената био мирнији и хомогенији. Због тога се највећа количина депонованог материјала на (основној) стени састоји од помешаних слојева песка и глине. Основна стена је индицирана на дубинама од око 10 m. Савремено речно корито је између тачака сондирања ЕК-10 и ЕК-11.

3. ЗАКЉУЧЦИ

На основу добијених резултата изведених истраживања на подручју археолошког локалитета Кале-Кршевица током септембра 2003. методама геоелектричног скенирања и вертикалног електричног сондирања, може се закључити следеће:

- Геоелектричним скенирањем је утврђено присуство остатака објеката на терену који одговара насељу са платоом и падинама које се пружају до долине Кршевичке реке. Добијене аномалијске зоне имају повећану електричну отпорност у односу на околину и представљају културни слој и остатке објеката. Утврђено је присуство природних формација пешчара и речних седимената-наноса (песка и шљунка) Кршевичке реке. Истраживање овом методологијом је обављено на 14 профила.
- Вертикалним геоелектричним сондирањем на профилима управним на корито Кршевичке реке добијена су два једнодимензионална (1D) пресека: 1-VES и 2-VES. Тиме је учињен покушај реконструкције позиције старог (фосилног) речног корита у односу на данашње стање.

На пресеку 1-VES (прилог 15), добијена је позиција основне стене са два удубљења: лево на пресеку, испод тачака ЕК-2 и ЕК-3 и десно испод тачке ЕК-5. Лево удубљење је затрпано речним седиментима и могуће је да представља део фосилног корита. Десно удубљење је сигурно утицало на формирање данашњег речног тока, што се и на основу топографије терена може закључити.

Пресек 2-VES (прилог 16) показује присуство правилно усложњених средина за разлику од пресека 1-VES.

Пресек 1-VES се налази узводно, а пресек 2-VES низводно од замишљеног правца пружања бедема. Овако добијени геоелектрични пресеци могли би да указују на постојање неке врсте регулације овог дела тока Кршевичке реке, али прецизније податке пружили би само детаљнији геофизички радови у склопу будућих археолошких истраживања.

RESULTS OF GEOPHYSICAL INVESTIGATIONS USING, GEOELECTRICAL SCANNING AND GEOPHYSICAL SOUNDING AT THE ARCHAEOLOGICAL SITE KALE-KRŠEVICA

In the end of 2003 we conducted geophysical investigations using geoelectrical methods at the archaeological site Kale-Krševica situated at the slopes of the Rujan mountain. Investigations included plateau and the slope of the site and section of the riverbed of Krševica river.

The aim of geophysical investigations was to detect various material of natural or artificial origin 'introduced' in natural geological layers as a result of human activity.

We used geoelectrical scanning of the terrain along 14 profiles and method of vertical electrical probing on 2 profiles. Profiles were scanned by electrode dispositive of Wenner type. Profiles of geoelectrical probing in the bed of Krševica river were obtained using measuring dispositive of Schlumberger type.

The results obtained are presented graphically as vertical 2-D geoelectrical cross-sections. The obtained geoelectrical sections are geoelectrical means called after the parameter of electrical resistivity.

Geoelectrical scanning confirmed the presence of structure remains in the area corresponding to the settlement at the plateau and on the slopes descending to the Krševica river valley. The obtained anomalous zone reveals increased electrical resistivity comparison to the surrounding area and they represent cultural layer and structural remains. The geological environment consists mostly of sandstone.

By vertical geoelectrical soundings on the profiles transversing the bed of Krševica river we obtained two 1-D sections. This was an attempt to reconstruct the position of old (fossil) riverbed in comparison to the present-day situation and we also investigated the zone upstream and downstream of the supposed direction of the rampart. Thus we also established the existence of river sediments (sands and gravel) in the bed of the Krševica river.

THE COFFIN OF NESMIN: THE BELGRADE MUMMY IDENTIFIED

Although the ancient Egyptian collection of the National Museum in Belgrade (Anđelković 2002 a) has a small number of objects, it includes an interesting and rare item that has become known as the Belgrade mummy (Anđelković 1997). The mummy within its wooden coffin (registration number 13/V), that in 1992 was transferred to the Archaeological Collection of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, illustrates how artifacts may lose and then regain their identity and history.

The mummy within an anthropoid coffin was purchased in Luxor, Egypt by the nobleman Pavle Ridički of Skribešće in 1888 (Anđelković 1995). In July of that year, the artifacts were donated to the National Museum in Belgrade, which therefore became the first Serbian museum to exhibit (in August 1888) an Egyptian artifact. However, hardly anything was known about the identity of the mummy, indeed, even the name of the donor and the circumstances of the donation had been forgotten (*cf.* Anđelković 1994 b). Other challenges included the fact that a few related artifacts - an amulet, some scraps of cartonnage, several bone fragments, a fractured mandible and pieces of linen wrappings - were stored separately from the mummy, with no mention of their association with the mummy whatsoever. Aside from an unsuccessful attempt to establish the owner's name,¹ no effort had been made to decipher and translate the full text on the coffin lid.

/1/ In Porter and Moss (1973: 821), the owners of two coffins from the National Museum in Belgrade were identified as *Hennufer* and *Zeho* respectively. However, *Hennufer* - who was named Anpeti while was part of the Amherst collection (Anđelković 2002a: 223) - turned to be Nefer-renepet (Panić-Štorh 1997), whereas the name *Zeho*, as the present authors demonstrate below, does not belong to the owner himself, but to his grandfather Djedhor.

When the mummy was removed from its coffin for examination in 1993, it was found to have been badly damaged: the legs were detached at the knees, and the head at the neck, and there was a gaping hole in the shoulders. Since that time, the mummy has been the subject of several studies (Anđelković 1993, 1994 a, 2003; Anđelković, Andus and Stanković 1997; Čuljković, Anđelković, Stojković and Romac 2000). As suggested by analysis of the teeth, the mummy belonged to a *ca.* 50 year-old male, whose sex is confirmed by the x-ray examination as well as DNA analysis. Based on the length of the femora, his height was calculated to approximately 165 cm. His arms were crossed right over left on the breast, and his nails were gilded. As we can tell from the x-ray and CT examinations, artificial eyes seem to be present within the orbits. The skin is dark-toned and hard, due to an intensive treatment by the resinous matter during the mummification. The linen wrappings were covered by 2-5 mm of black resinous coating, that still bears the impression of a bead-net shroud, along with the several embalmer's fingerprints. Of great interest, especially in the light of the present identification of the text on the coffin lid as a very rare spell, is a thick papyrus roll that is located between the body and the outer bandages, near the left upper arm (*cf.* Anđelković 2002 b: 40). Fragments detached from the roll (*cf.* Anđelković 1997: T. X/2), bear traces of hieroglyphic texts, suggesting that the entire papyrus may be a legible Book of the Dead.² The papyrus has yet to be unrolled and examined. We should also stress that relatively few papyri can be reliably associated with a particular mummy, and so this one, which if a Book of the Dead should bear the name of the deceased, is potentially very important for verifying the identity of the mummy.

The Belgrade Mummy was ornamented with at least ten faience *djed*-pillar amulets, two faience plaques with Nephthys and Isis holding the hands of Horus-the-Child, an *wedjat*-eye of lapis lazuli, two golden pendants representing Maat and *ib* (hieroglyph for the heart), respectively, and a necklace made of alternating spherical and elongated biconical faience beads. The cartonnage was in at least six separate sections, including a floral collar with falcon-headed terminals, Isis and Nephthys in the mourning posture, Nut crowned with a sun disc, and Duamutef and Imsety.³

Although the body, mummification technique, amulets and cartonnage have been subjected to extensive study, the coffin is presented in detail here for the first time.

/2/ According to M. Depauw (personal communication, June 2001) hieroglyphic Book of the Dead papyri are well known for Akhmim in the Ptolemaic period, and the style of the coffin is quite plausibly also Panopolite. See further in provenience, below.

/3/ The style of the cartonnage resembles that of Djedhor (Ptolemaic Period, Akhmim) from the British Museum, Collection Number 29776 (Dawson and Gray 1968: 24-25, pl. XII/c.45).

It represents the mummy, standing upon a pedestal (Fig. 1), a form that was introduced in the 25th Dynasty (8th century B.C.). On the reverse, a representation of a back pillar rises from the pedestal, terminating at the bottom of the edge of the wig. As is typical of coffins of the later period of Egyptian history, there is subtle modeling of the contours of the feet, knees, and buttocks, and no suggestion of arms

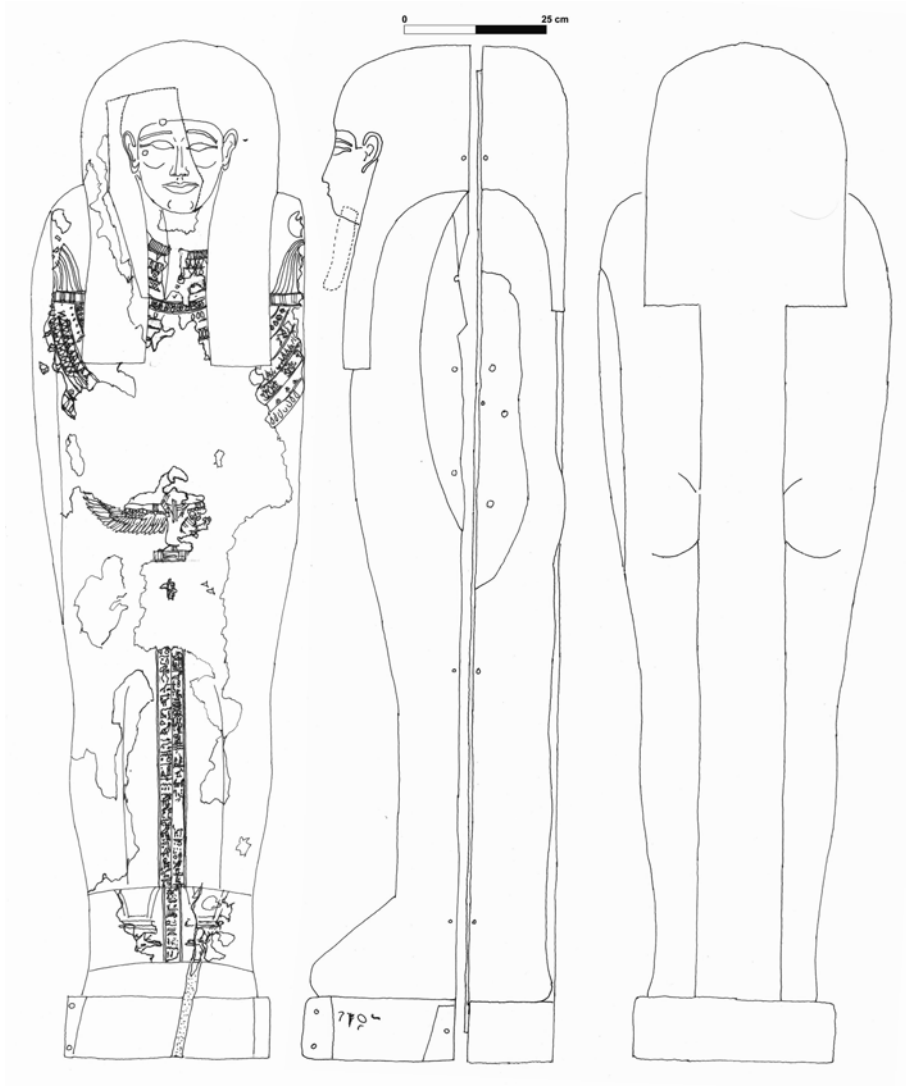

Fig. 1
The coffin of Nesmin

Сл. 1
Несминов ковчег

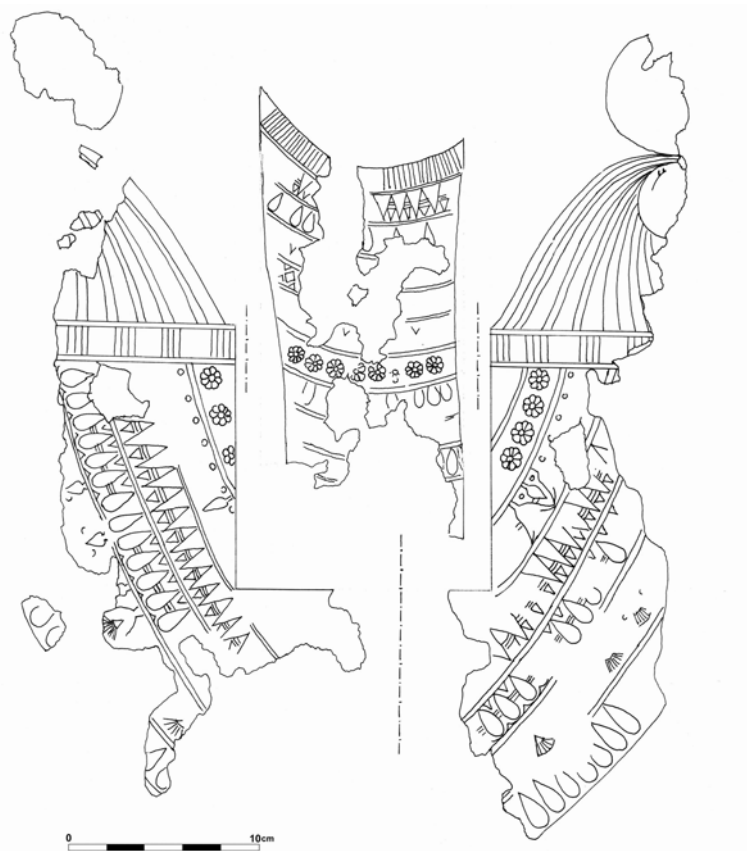

Fig. 2
The floral collar with sun disk-crowned falcon terminals

Сл. 2
Флорални овратник са завршецима у виду соколове главе са сунчевим диском

and hands. The relatively oval gilded face is surrounded by the blue wig, the lappets of which fall to the mid breast. Some two thirds of the face are separately worked and dowelled to the rest of the head. The eyebrows and eyes were prepared to receive inlay which is now only partly present in the form of dark-blue glass paste fragments. There was a hole for a false beard to be attached. The coffin dimensions are: length 182.5 cm, max. width 52 cm, max. depth (at the pedestal, when the coffin is closed) *ca.* 42 cm. According to examination, the wood is *Tamarix* sp. (Anđelković and Asensi Amoros, in press). The lid, as well as the trough, were each shaped from a single piece of wood, apart from a few relatively smaller parts on the left and right end, face, and pedestal. The wood was covered with a loosely woven

gauze-like fabric, over which a layer of gesso was applied.⁴ The final finish consisted of polychrome (blue, green, yellow, red, black, white) decoration and gilding. In spite of the loss of the finish and the inlays, the wood is in generally good condition, with only a crack on the feet. The lower left front corner of the pedestal of the lid is lost, and the edge of the left shoulder, which was an extra piece of wood, has fallen off. Four pairs of mortise holes were cut into the edge of the box to allow the lid to be secured. The interior is neither decorated nor colored and the chisel marks are visible.

The lid is decorated with a broad six-rowed floral collar with sun disk-crowned falcon terminals (Fig. 2).⁵ There are at least ten rows of the very same style between the lappets of the wig, but rather intended to represent a sort of necklace. The floral collar is slung around the lower torso. Below it, kneels Nut with extended arms and wings (Fig. 3). Her head is crowned with a sun disk. Two lines of text runs below her. Aside from the blue wig, gilded and polychrome decoration and inscription, the rest of the coffin was painted black. The text and decoration (with the exception of six rows of painted floral collar and text on the pedestal) were incised into the surface of the plaster, which was then gilded. Two gilded figures of Anubis reclining on top of a pylon-shaped shrine, holding a flail, are depicted on the foot section of the coffin (Fig. 4). Originally, there was a line of horizontal painted hieroglyphic text framed with double lined border on the pedestal, but it is so poorly preserved that it is now illegible.

The lid of the coffin bears two lines of vertical text (Fig. 5) that run from the mid-abdomen to the top of the foot. The top section of both lines is largely lost. The text is known as Book of the Dead 191 "Spell for bringing the soul to the body" (Allen 1952), but it has also been classified as belonging to the Books of Glorifications of Osiris (Goyon 1974: 78-81; Schneider 1994). Regardless of to which corpus it belongs,⁶ it is a very rare text. Allen (1952) could cite only seventeen examples, all of which were on either Books of the Dead, or more frequently, on coffins of the

/4/ As Ikram and Dodson (1998: 243) put it: "First, a single layer of linen was glued on the bare surface of the wood".

/5/ See such collars on British Museum coffin BM 22941 (Dynasty 22) in Taylor (2001: 231, fig. 170). Also BM 8971 of an unnamed priestess (Dynasty 21) in Wolfenden *et al.* (1971: 61 no. 7); BM 29582 of Nesmin from Akhmim (Dynasty 30) in Taylor (1989: fig. 51); City of Bristol Museum H 4633 (Dynasty 21) (*idem* 1989: fig. 35); Berlin VÄGM 12-82 of Shep-en-Iset (Dynasty 25) in Fay (1984: 74-75).

/6/ Gulden and Munro (1998) lists it as Book of the Dead rather than a "glorification" text.

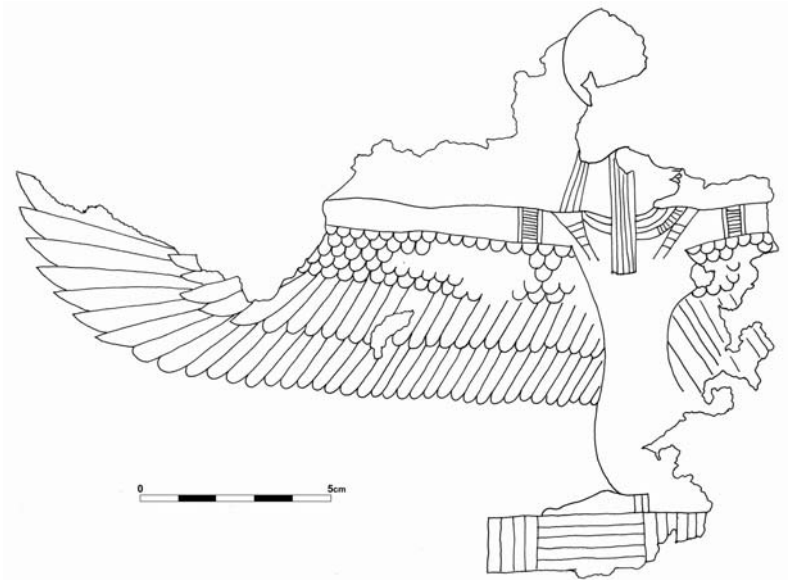

Fig. 3

Sun disk-crowned kneeling Nut with extended arms and wings

Сл. 3

Нут крунисана сунчевим диском, клечи раширених руку и крила

Persian and Ptolemaic periods.⁷ Since that time, additional examples have been identified (Schneider 1994; Takács 1994). The text names the owner of the coffin as Nesmin, the son of Wennefer and Chay-Hathor-Imw, and the grandson of Djedhor.

Another, single line of text is centered on the foot section of the coffin, between (and protected) by two figures of Anubis (Fig. 4). It is positioned in the opposite orientation (i.e., upside down to the viewer of the coffin). The end of this text, which is a recitation of Anubis for the protection of Nesmin, is centered on the end of the upper two lines of text.

Text on the Coffin

Conventions [text in brackets]: restored from other sources

(text in parans): grammatical emendations

/7/ See Allen (1952: 178-181) for a list of the occurrences, and more recently Gulden and Munro (1998).

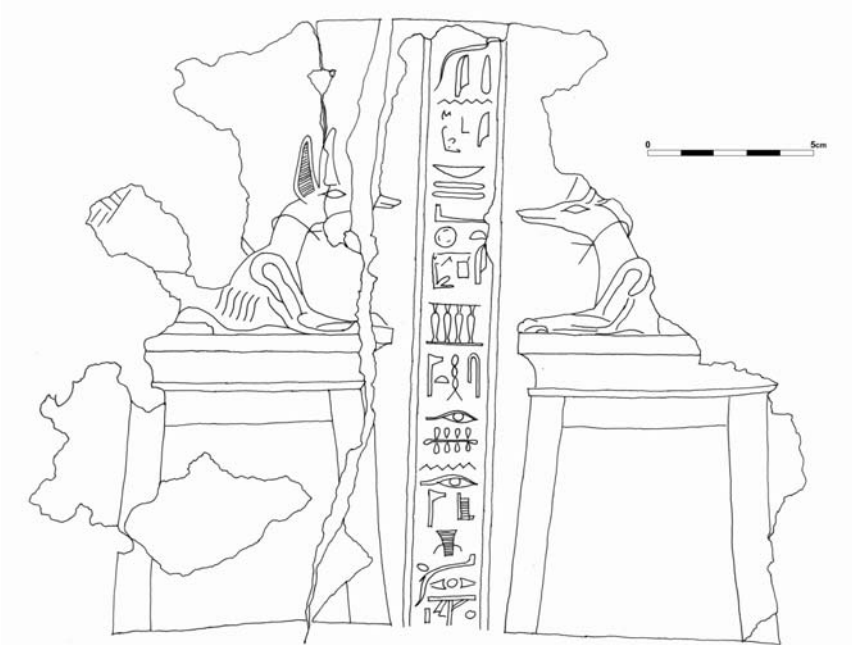

Fig. 4

Single line of text between two Anubis figures on the foot section

Сл. 4

Напис у једној колони између две фигуре Анубиса, на делу код стопала

Upper texts:

text, right:

*sm3 Ns-Min...[.mi nw] Wn-nfr m³ hrw s3 mi nw Dd-Hr⁸m³ hrw ir n nb(t) pr n hn⁹
Thy Mnw T3y-Hwt-Hr-Imw i (i)n¹⁰ b3 i hsk [šwt i ntrw] ipw nb tpw¹¹ nḥ mi in.tn*

/8/ Ranke (1935: 411.12), Meulenaere (1954: 73-82).

/9/ For this title, see Clère (1987: 4-5). Here, the *pr* sign has been written as the first *h*. For *nb(t) pr n Thy Mnw*, from another document from Akhmim, see Luscher (2000: 5).

/10/ Here *i n b3* for *i in b3*. See Oriental Institute 9787 (P. Ryerson in Allen 1952: pl. XIX).

/11/ See Allen (1952: 181 note n) for variations in *nb/nbw* and *tp/tpw*.

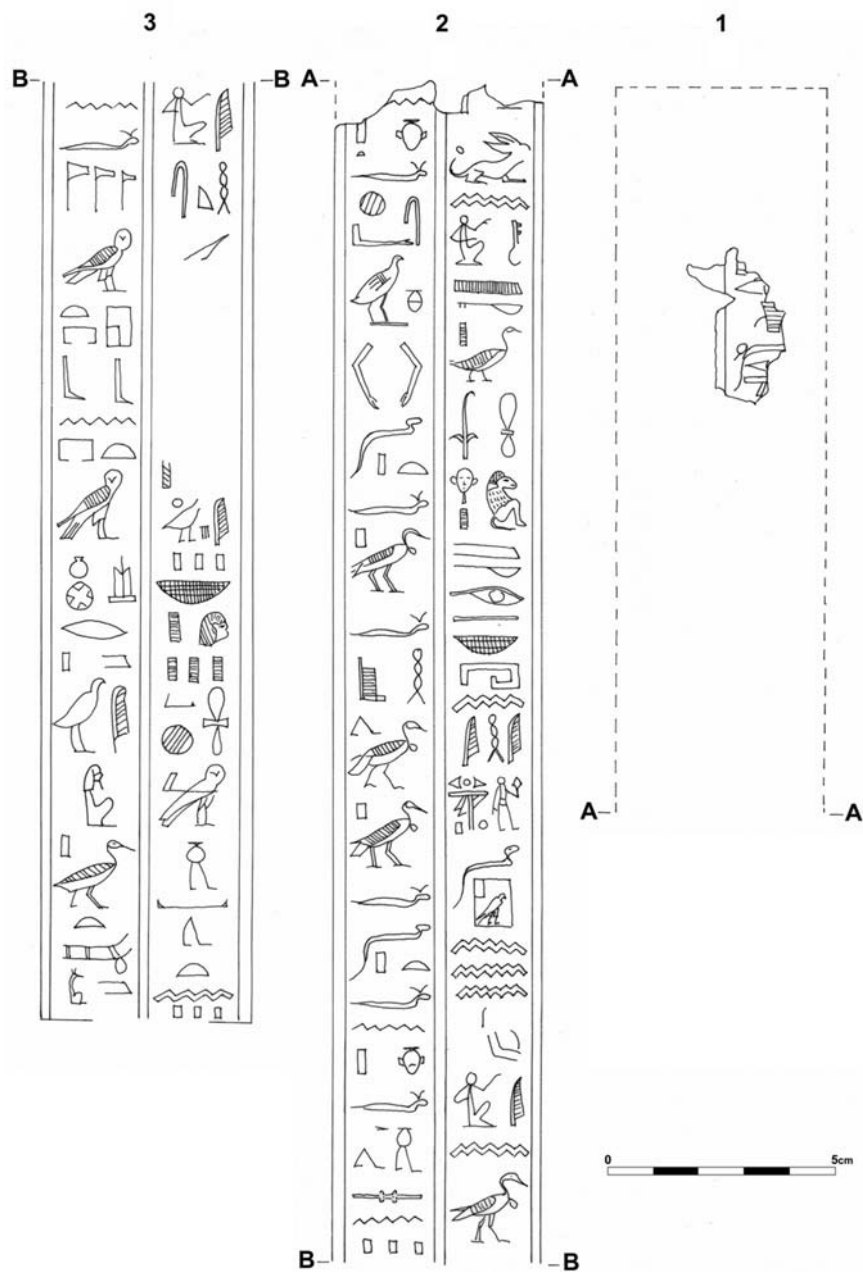

Fig. 5
Vertical text on the lid

Сл. 5
Вертикалан натпис на поклошцу

...the stoalist, Nesmin... [son of the same-titled]¹² Wennefer, true of voice, son of the same-titled Djedhor, true of voice, born of the lady of the house, the sistrum player of Min, Chay-Hathor-Imw,¹³ O' you who carry off the soul, O' you who cut off [shadows, O'] all these [gods] who are over the living, come, may you bring

text left:

[*b3 n Ns-Min n.f hnm.tn n.f dt.f ndm ib.f ii b3.f n dt.f*] *n ib.f shnw dt.f b3.f htm b3.f*¹⁴
*dt.f n*¹⁵ *ib.f*¹⁶ *in sn n.f*¹⁷ *ntrw m hwt bnbn m Twnw r-gs Šw s3 Itm*

[the soul of Nesmin to him. May you present his body to him that his heart may be glad, that his soul may come to his body and] to his heart. That his body may embrace his soul, that his soul may equip his body and his heart. Bring them to him O' gods in the temple of the Benben in Heliopolis beside Shu, son of Atum.

Foot of coffin:

*dd mdw in Inpw nb t3wy r-st3w (?)*¹⁸
Inpw hnty sh-ntr ir (.i) s3 n Wsr sm3 Ns-Min

Words said by Anubis Lord of the Two Lands and Ro-setcha (?), and Anubis, Foremost of the Embalming Booth, "I make protection for the Osiris, the stoalist Nesmin".

Provenance of the coffin

The Belgrade coffin has no sure provenance beyond its purchase by Pavle Ridički in Luxor in February, 1888. However, the family of Nesmin is known to have been from Akhmim. This origin is documented by a limestone stele of another Nesmin now in Cairo (CG 22053) (Kamal 1905: 49-50) that was discovered at Akhmim in 1885, shortly before the purchase of the Belgrade coffin. The relationship of the

/12/ For the further geneology of Nesmin see Cairo stela 22053 in Kamal (1905: 49-50).

/13/ See Ranke (1935: 387.22). Also see stele Cairo CG 22053 in Kamal (1905: 49-50), for an alternate writing of this name.

/14/ This phrase also occurs in PT 2101a.

/15/ The Belgrade coffin inserts *n* for *m*.

/16/ Like a version of the spell on papyrus British Museum 9915 and another coffin (*cf.* Allen 1952: 178-179, 182 note o), the words *dt* and *b3* are here reversed.

/17/ For the order of these pronouns, see Allen (1952: 185 n. 14).

/18/ See Ny Carlsberg Glyptotek Æ 740, also from Akhmim, for *Inpw nb t3wy r-st3w*, in Koefoed-Petersen (1936: 68). The epithet could also be *Inpw nb t3 t3 dsr* (stela from Akhmim CG 22040 in Kamal 1905: 37), or perhaps *Inpw nb t3 dsr* as on Cairo CG 22039 and 22045 from Akhmim (*idem* 1905: 37, 41).

owner of the Belgrade coffin (Nesmin) to the Nesmin of the stela is confirmed by their shared genealogy. On the Belgrade coffin, the name of Nesmin's father is Wennefer. On the stela, Wennefer is Nesmin's grandfather. Wennefer is a very common name and thus this would not be enough evidence for their relationship, however, the name of Wennefer's wife is given on both monuments is Chay-Hathor-Imw. This is a very rare name, which in association with the names of Wennefer, Djedhor, and Nesmin (table 1) is strong evidence for constructing a linked genealogy. As was common in extended genealogies, names were used repeatedly, usually being given to individuals of alternate generations. Combining the genealogies on the Belgrade coffin and Cairo stela 22053 reflects this practice. Djedhor, (Cairo 22053) the brother of Nesmin of the Belgrade coffin is named for their grandfather whose name is listed on the coffin. Nesmin, the son of Djedhor the younger (both from Cairo 22053) is named for his uncle Nesmin of the Belgrade coffin (see table 1). All men of the family held the title *sm3* "stoalist", the rank of priest who was responsible for clothing and dressing the divine cult statue.

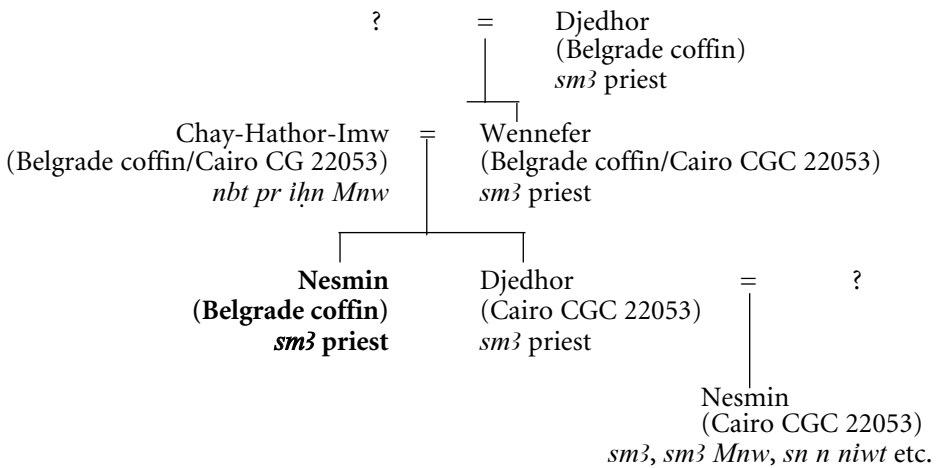

Table 1

Genealogy of the Family of Nesmin of Akhmim

Табела 1

Генеологија породице Несмина из Акмима

Since the stela of Nesmin's nephew was recovered from Akhmim, it seems likely that Nesmin's coffin also comes from that site. In the mid- and late 1880s, a great number of antiquities from Akhmim entered the antiquities market. Gaston Maspero initially worked the site in 1884 (Kamal 1905: II-III), and thereafter he put

it under the supervision of his reis Kalil (also known as Kaleel). However, from 1884 to 1888, the site was thoroughly ransacked by unauthorized diggers.¹⁹ Huge amounts of material were looted. As reported by Budge (1920: 86): "We arrived at Akhmîm (ancient Panopolis) early Sunday morning [December 5, 1886] and Mr. J. M. Cook stopped there for some hours to enable us to inspect the mass of Graeco-Roman and Coptic antiquities and manuscripts which had been found there a short time before we visited the town. The dealers welcomed us warmly...." It seems very likely that the Belgrade coffin was originally from Akhmim, and was among the mass of undocumented material that was removed in the late 1880s. The early Ptolemaic style of the coffin agrees well with both Allen's (1952: 185) and Schneider's (1994: 357) dating of the text that was used to decorate the coffin lid. We believe that future extraction of the Book of the Dead papyrus, *in situ*, will further confirm the identity, the provenance, and the date of the mummy and the coffin.

/19/ For a brief history of the excavation, and destruction, of the site, see Kuhlmann (1983: 50-53).

Abbreviations

JSAS - Journal of the Serbian Archaeological Society (Гласник Српског археолошког друштва), Belgrade

BIBLIOGRAPHY / БИБЛИОГРАФИЈА

Allen 1952

T. G. Allen, Additions to the Egyptian Book of the Dead. *Journal of Near Eastern Studies* 11, Chicago 1952: 177-186.

Andelković 1993

Б. Анђелковић, Остаци мумије из београдског Народног музеја (Remains of the Mummy from the National Museum of Belgrade). *JSAS* 9, Београд 1993: 153-158.

Andelković 1994 a

Б. Анђелковић, Први резултати анализе мумије из Народног музеја у Београду (The First Results of the Analysis of the Mummy from the National Museum in Belgrade). *Зборник Народног музеја (Recueil du Musée National) XV-1*, Београд 1994: 153-159.

Andelković 1994 b

Б. Анђелковић, Прилог рецентном историјату ковчега Henufer и Zeho (Contribution to the Recent History of the Coffins of Henufer and Zeho). *Историјски гласник (Historical Journal 1-2)*, Београд 1994: 93-100.

Andelković 1995

Б. Анђелковић, Павле Риђички – донатор Београдске мумије: реконструкција пута на Блиски исток 1888 (Pavle Ridički – the Donor of Belgrade Mummy: A Reconstruction of his Voyage to the Near East in 1888). *Годишњак за друштвену историју (Annual of Social History II/3)*, Београд 1995: 329-343.

Andelković 1997

Б. Анђелковић, Београдска мумија (The Belgrade Mummy). *Recueil des travaux de la Faculté de philosophie (Зборник Филозофског факултета А-ХИХ)*, Београд 1997: 91-104.

Andelković 2002 a

Б. Анђелковић, Староегипатска збирка Народног музеја у Београду (The Ancient Egyptian Collection in the National Museum of Belgrade). *JSAS 18*, Београд 2002: 211-224.

Andelković 2002 b

В. Anđelković, Egyptian Antiquities in the Museums of Serbia. Pp. 39-50 in *Egyptian Museum Collections around the World: Studies for the Centennial of the Egyptian Museum, Cairo*, eds. M. Eldamaty and M. Trad. Cairo, Cairo 2002.

Andelković 2003

В. Anđelković, The Belgrade Mummy: Current Research and Future Possibilities. (Београдска мумија: досадашња истраживања и будуће могућности). *JSAS 19*: Beograd 2003: 143-148.

Andelković and Asensi Amorós in press

В. Anđelković, M. V. Asensi Amorós, The Coffin of Nesmin: Construction and Wood Identification. *JSAS 21*, Beograd.

Andelković, Andus, Stanković 1997

В. Anđelković, Lj. Andus, S. Stanković, The Entomological and Bacteriological Analyses of the Belgrade Mummy (Ентомолошка и бактериолошка анализа Београдске мумије). *JSAS 13*, Beograd 1997: 379-384.

Budge 1920

A. E. W. Budge, *By Nile and Tigris*, vol. 1. London, London 1920.

Clère 1987

J. J. Clère, *Le Papyrus de Nesmin*. Cairo 1987.

Čuljković, Anđelković, Stojković, Romac 2000

В. Čuljković, В. Anđelković, О. Stojković, S. Romac, PCR amplification of seven single copy nuclear genes from the Belgrade mummy (PCR амплификација седам нуклеарних гена Београдске мумије). *Archives of Biological Sciences (Архив биолошких наука 52/2)*, Beograd 2000: 77-81.

Dawson, Gray 1968

W. R. Dawson, P. H. K. Gray, *Catalogue of Egyptian Antiquities in the British Museum I: Mummies and Human Remains*. London 1968.

Fay 1984

В. Fay, *Egyptian Museum Berlin*. Mainz 1984.

Goyon 1974

J. - Cl. Goyon, *La Littérature Funéraire Tardive*. Pp. 73-81 in *Textes et Langages de l'Égypte Pharaonique: cent cinquante années de recherches 1822-1972. Hommage à Jean-François Champollion*. Bibliothèque d'Étude 64/3, ed. S. Sauneron, Cairo 1974.

Gulden, Munro 1998

S. A. Gulden, I. Munro, *Bibliographie zum Altaegyptischen Totenbuch*. Studien zum Altagyptischen Totenbuch, vol. 1. Mainz. Mainz 1998.

Ikram, Dodson 1998

S. Ikram, A. Dodson, *The Mummy in Ancient Egypt: Equipping the Dead for Eternity*. London 1998.

Kamal 1905

A. B. Kamal, *Catalogue Générale Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire nos. 22001-22208, Steles*. Cairo 1905.

Koefoed-Petersen 1936

O. Koefoed-Petersen, *Recueil des Inscriptions Hiéroglyphiques de la Gylptothèque Ny Carlsberg*. Bibliotheca Aegyptiaca 6. Brussels 1936.

Kuhlmann 1983

K. P. Kuhlmann, *Materialien zur Archäologie und Geschichte des Raume von Achmim*. Sonderschrift (Deutsches Archaologisches Institut. Abteilung Kairo) 11. Mainz 1983.

Luscher 2000

B. Luscher, *Das Totenbuch p. Berlin P. 10474 aus Achmim*. Handschrift Agyptisches Totenbuchs vol. 6. Mainz 2000.

Meulenaere 1954

H. de Meulenaere, *Les Values du Signe a la Basse Epoque*. *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* (Le Caire) 54: Caire 1954: 73-82.

Panić-Štorh 1997

M. Panić-Štorh, *Ancient Egyptian Anthropoid Coffin from the National Museum in Belgrade*. Pp. 71-87 in *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, ed. M. Mirković. Belgrade 1997.

Porter, Moss 1973

B. Porter, R. L. B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings I, The Theban Necropolis 2. Royal Tombs and Smaller Cemeteries*. Oxford 1973.

Ranke 1935

H. Ranke, *Die Ägyptischen Personennamen*, vol. I. Glückstadt 1935.

Schneider 1994

H. D. Schneider, Bringing the Ba to the Body: A Glorification Spell for Padinekhtnebef. Pp. 355-62 in *Hommages à Jean Leclant 4*. Bibliothèque d'Étude 106/4, eds. C. Berger, G. Clerc and N. Grimal. Cairo 1994.

Takács 1994

G. Takács, La stèle funéraire de Nebetoudjat. *Bulletin du Musée Hongois des Beaux-Arts* 80-81, Budapest 1994: 9-24.

Taylor 1989

J. Taylor, *Egyptian Coffins*. Shire 1989.

Taylor 2001

J. Taylor, *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*. Chicago 2001.

Wolfenden, et al. 1971

J. Wolfenden, *Treasures of the British Museum*. London 1971.

Бранислав АНЂЕЛКОВИЋ
Филозофски факултет, Београд

Емили ТИТЕР
Оријентални институт, Универзитет у Чикагу

НЕСМИНОВ КОВЧЕГ: ИДЕНТИФИКАЦИЈА БЕОГРАДСКЕ МУМИЈЕ

Мумификоване људске остатке унутар ковчега купио је фебруара 1888. у Луксору Хаџи Павле племенити Риђички Скрибешћански (1805-1893), и у родољубивој и просветитељској намери поклонио их јула 1888. Народном музеју у Београду. Упркос бројним сељењима Музеја, мумија се налазила у сталној поставци до раних 1960-их, када је, заједно са другим предметима који чине невелику Староегипатску збирку, склоњена у музејски депо. Од 1986. до 1991. мумија се налазила у депоу Галерије умјетности несврстаних земаља „Јосип Броз Тито“, у тадашњем Титограду. На молбу Катедре за археологију Блиског истока Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду, Народни музеј новембра 1991. организује повраћај мумије у свој депо, а октобра 1992. мумија је пренета у Археолошку збирку Филозофског факултета. Прва мултидисциплинарна, неинвазивна испитивања започета су маја 1993. Истраживањима Београдске мумије откривени су амулети од злата, лапис лазулија и фајанса, фајансне перле и осликани делови картонаже. Најважнији налаз чини свитак папируса, по свему судећи тзв. *Књија мрѿвих* једна од ретких откривених *in situ*, под левом мишицом покојника, уз срце. Мумија је испитивана рендгеном и скенером, урађене су бројне анализе, од ДНК, преко бактериолошких и ентомолошких, до структурно-инструменталних анализа смоле и анализе текстила овоја. Утврђени су пол, године старости, здравствени и социјални статус покојника, а сада и његов идентитет. Мумиформни дводелни ковчег од тамариковог дрвета (сл. 1) у коме се мумија налази, има висину 182,5 cm. Осликан је полихромно, а делом и позлаћен. Испод оватника са цветно-геометријским дезеном и завршецима у виду соколове главе са сунчевим диском (сл. 2), смештена је представа богиње Нут раширених крила (сл. 3). Испод ње, у две вертикалне колоне, тече, с десна на лево и одозго на доле, хијероглифски натпис (сл. 5). У питању је врло редак текст који се класификује као 191. поглавље *Књије мрѿвих*, „За повратак душе у тело“, или као параграф из текстова познатих као *Књије слављења Озириса*. Како смо утврдили, име власника ковчега је Несмин („Онај који припада богу Мину“), син Унефера и Чаи-Хатор-Иму, унук Цед-Хора, који је био све-

штеник задужен за одећу и облачење статуе божанства у храму. На основу стеле у Египатском музеју у Каиру потврђена је Несминова генеалогичка линија, као и имена његовог брата Цед-Хора, названог по деди, и братанца названог Несмин по стрицу (табела 1). Породица потиче из Акхмира, а сви њени мушки припадници имали су исту свештеничку титулу. На стопи ковчега, између два лежећа Ануписа, налази се хијероглифски натпис у једној колони (сл. 4), постављен у супротном смеру у односу на претходни текст. Ради се о протективној формули бога Ануписа намењеној заштити покојника. Верујемо да ће екстракција, разматавање и ишчитавање папируса потврдити идентитет Београдске мумије - свештеника Несмина, житеља града Акхмира раноптолемејског периода. Истраживања Београдске мумије доприносе како сазнањима везаним за живот, смрт и „загробну егзистенцију“ ове конкретне индивидуе, у контексту њеног изворног окружења и потпунијем разумевању културних кодова цивилизације из које потиче, тако и иновирању методологије проучавања староегипатских мумија.

TERRACOTTA FIGURINES OF APHRODITE, EUROPA, AND LEDA FROM BURIALS OF THE WEST CEMETERY AT STOBI*

Investigations of the cemeteries of Stobi by a Joint American-Yugoslav Project began in 1970 and continued until 1975 with the goals of documenting the funeral customs reflected in the burials and the biology of its occupants as reflected in the human remains. In order to understand the history of the city it was important to determine changes in its boundaries, which would be possible when the location of the cemeteries at different periods was known.¹ Graves were excavated in several different areas of the site, including the Peristerias Court, the Fuller's house, the area known as the West Cemetery, and the Basilica Cemetery.² The majority of terracotta figurines were found in graves of the West Cemetery, a vast necropolis that began outside the Porta Heraclea and extended to the southwest. Since the end of the Stobi Project, salvage excavations carried out here by Macedonian agencies and muse-

/1/ Wiseman and Mano-Zissi 1970-1974. Aims of the Joint Project are stated in Wiseman and Mano-Zissi 1974: p. 120. Al B. Wesolowsky supervised excavation in the cemeteries. See Wesolowsky, A. B. 1973, Burial Customs in the West Cemetery, in *Studies in the Antiquities of Stobi* I, J. Wiseman, ed., Belgrade, pp. 98-142, and Wesolowsky, A.B. 1975, Pathology of Human Remains from Stobi, 1970-1973, in *Studies in the Antiquities of Stobi* II, J. Wiseman, ed., Belgrade, pp. 143-162.

/2/ Al B. Wesolowsky supervised excavation in the cemeteries. See Wesolowsky, A. B. 1973, Burial Customs in the West Cemetery, in *Studies in the Antiquities of Stobi* I, J. Wiseman, ed., Belgrade, pp. 98-142, and Wesolowsky, A. B. 1975, Pathology of Human Remains from Stobi, 1970-1973, in *Studies in the Antiquities of Stobi* II, J. Wiseman, ed., Belgrade, pp. 143-162, and Wesolowsky, A. B., V. R. Anderson-Stojanović, and C. S. Snively. Forthcoming. Stobi V. *The Cemeteries. Results of the Joint American-Yugoslav Archaeological Investigations, 1970-1981*, J. Wiseman, ed.

ums have demonstrated how extensive the necropolis was. Of relevance to our discussion is the comprehensive campaign in 1992.³

Among the most striking grave goods from the West Cemetery excavations of the Joint Project are the terracotta figurines.⁴ From the variety of types found in those burials I have chosen to offer some preliminary observations upon the character and context of examples portraying the deity Aphrodite and the mythical heroines Europa and Leda.⁵ The inclusion of figurines in graves was common practice in Hellenistic and early Roman periods in Macedonia and examples have been found and published from cemeteries in Beroia, Marvinci, and Thessaloniki, among others.⁶

Terracotta figurines were found in ten of the approximately 183 burials that were opened by the Stobi Project. It is evident from the small number of graves with figurines, as other scholars have noted, they were not among the items considered essential for burial with the deceased.⁷ Several of these graves contained a large number and/or great variety of figurines.⁸ The earliest are found in two graves of Phase 1 dated to the 2nd half of 2nd c. B.C. to the early 1st c. B.C. and the latest in one gra-

-
- /3/ The large program of excavation in the area to be referred to here as the West Necropolis, under the organization of the Agency for the Protection of the Monuments of culture, was in preparation for new highway construction. Publication of graves excavated in Quadrant 5C, 1-2, appears in Surbanovska, Zdravkovski 1996. A catalog accompanying the exhibition of finds from the 1992 salvage project, held at the Museum of Macedonia in 1994, *Municipium Stobensium* (Skopje 1994), contains a summary of the 1992 excavations written by the scientific director of the project, Voislav Sanev of the Museum of Macedonia. See also Ivanovski, M. 1993, Stobi, West Necropolis, 1992, *Macedonian Review* 23, pp. 43-50 and Snively, C. S. 1993, Salvage Excavations at Stobi, *Archeological News* 18, pp. 24-27.
- /4/ Cemetery excavated and being published by ABW, etc.
- /5/ Other types of female figures found in the Joint Project burials but not discussed in this paper include a seated, draped woman in elaborate chair or throne, perhaps Cybele or Demeter, a seated nude young woman or hierodulos, a standing draped woman, and a woman with a goat. It is not possible in this short paper to comment upon questions of manufacture, workshops, or external influences.
- /6/ Drougou, S. and Y. Touratzoglou 1980, Ἑλληνιστικοὶ Τάφοι Βέροις, pp. 169-173, Tsakalou-Tzanavari 2002; Sokolovska, V. 1986. *Isar-Marvinci and the Vardar Valley in Ancient Times* (in Macedonian with English summary), Skopje.
- /7/ Such as drinking vessels, for example. Tzakalou-Tzanavari 2002: p. 287.
- /8/ Approximately 160 figurines were recovered from the Joint Project excavations in the West Cemetery. Some of these are discussed by Bitrakova-Grozdanova 1999, in chapter 6, pp. 187-213, esp. p. 205-207, figs. 10-15.

ve in Phase 4 dated to the 2nd half of the 1st c. A.D.⁹ The relatively simple pit, and tile or stone constructions in the West Cemetery were almost entirely single use burials and thus constitute closed deposits for the purposes of dating.¹⁰ All Stobi graves discussed here are cremations, some primary, some secondary. In a discussion of the three types of figurines and their iconography we shall be concerned with five graves: Graves 21, 76, 77, 273, and 304.

Aphrodite is clearly identifiable among the Stobi terracotta figurines as she appears in the familiar nude or semi-nude pose associated with the bath. Several versions of the Aphrodite Anadyomene and one of the Knidian type exist. The Aphrodite Anadyomene (Fig. 1, TF-71-34) stands on a rectangular base in the contrapposto position, with her drapery indicated as a twisted roll of fabric tied just below the pubis and following the contours of the body as it is pulled by the position of the legs.¹¹ Her arms are raised to rearranging her long tresses. Other versions add an architectural support on one side, while another (Fig. 2, TF-71-9) is nude and leans on a tall support to her right.¹²

The nude Knidian (Fig. 3, TF-71-36) Aphrodite stands with her weight on the right leg, the left leg slightly bent.¹³ Her right arm is flexed and raised to hold a fall of drapery hanging across her right arm and descending behind a hydria to her right. There is a thick mass of folds twisted above the urn as though framing the rim of the vessel. The figure covers the pubis with her left hand in the gesture characteristic of the type. Other examples of the Knidian Aphrodite are later generations from this mould and all are from the same burial.

All examples of the Anadyomene and Knidian representations of Aphrodite come from only two graves in Phase 3, dated to the 1st half of the 1st c. A.D. Grave 77, the primary cremation of a child (2-4 years) was provided with two examples of the Aphrodite Anadyomene (Fig. 2) from the same mould.¹⁴ The acquisition of terracottas

/9/ Phase I: Graves 273 and 304. Phase 4: Grave 21.

/10/ Parts of the discussion and catalog that follows are derived from Jercik 1976. Ms. Jercik's work included the terracotta figurines excavated by the Stobi Project in the years 1970-1972. The basic descriptions for the figurines excavated after that date have been taken from the Stobi Inventory System.

/11/ Bitrakova-Grozdanova 1999: p. 207, fig. 12;

/12/ Mano-Zissi, D. 1981, Helenizam i Orient u Stobima, *Studies* III, pp. 114-123, esp. p. 127, fig. 2; Wiseman and Mano-Zissi 1972: pp. 415-416 and Pl. 88, fig. 30.

/13/ Wiseman and Mano-Zissi 1972, pp. 415-416 and Pl. 88, fig. 31.

/14/ Also in the burial were one Europa on a bull, and four seated draped females. Wiseman and Mano-Zissi 1972, pp. 415-417 and Pl. 87, fig. 29 and Pl. 88, figs. 31-36. Grave 77 is described in Wesolowsky, A. B. 1973, Burial Customs in the West Cemetery, in *Studies* I, pp. 117-118.

Fig. 1 - Aphrodite Anadyomene

Сл. 1 - Афродита Анадиомена

Fig. 2 - Aphrodite Anadyomene

Сл. 2 - Афродита Анадиомена

for Grave 76 may have emptied the shops as it contained over sixty-six figurines as well as other grave goods. The burial was that of an infant (1-2 years) cremated elsewhere and placed in a ceramic vessel.¹⁵ With the remains were ten draped versions of Aphrodite Anadyomene (Fig. 1) and seven Knidian Aphrodite (Fig. 3) figurines. Aphrodite is one of the most popular subjects among Hellenistic sculpture and terracottas, especially as a grave offering.¹⁶ Her presence in the burials of these two children emphasizes her role as mother and nurturer of children.

/15/ Other terracottas included a variety of other male and female types as well as seven bulbous and one glass unguentaria. See Wiseman and Mano-Zissi 1972, *ibid.*; Wesolowsky *op.cit.* pp. 119-121, figs. 72-74.

/16/ Ammerman 1990: p. 38; Tzakalou-Tzanavari 2002: p.287. Sokolovska, V. 1981, Stobi in the Light of Ancient Sculpture, in: *Studies III*, pp. 95-106, esp. p. 99, for sculpture of Aphrodite at Stobi.

Europa, the young daughter of King Agenor of Tyre was carried off by Zeus in the form of a bull to the island of Crete.¹⁷ The scene has been represented many times in the history of art, in part because of the narrative appeal of the image. This version is quite simply made and lacks detail and any dramatic qualities. Europa (Fig. 4, TF-71-4), a small figure rides seated sideways on the bull, which is walking to the viewer's right with his head turned back slightly. Although she faces the viewer, her features have become indistinct. The mantle loops up over her head in an arc and covers the upper body to below the knees. Her arms are under the drapery, held to her sides with the hands resting on the knees. The under chiton is indicated by a few parallel tubular folds below the lower edge of the mantle. All of the examples at Stobi are from the same mould, but from different generations.¹⁸

The figure of Europa appears in two graves, one example in Grave 77 (Fig. 4) mentioned above, and three in Grave 21, a primary cremation, tentatively identified as that of a female ca. 18 year of age.¹⁹ In the context of these burials for a child and a young woman, we might consider Europa as a bride figure, or as a Mother Goddess, bearing in mind the presence of two youthful riders, perhaps the Danubian horseman, and two bulls.²⁰

A figure type sometimes confused with Aphrodite is Leda, the mother of the Dioscuri, and Helen, born from her union with Zeus in the form of a swan.²¹ Like Aphrodite, she also appears nude or semi-nude. The two examples of Leda, each quite

/17/ Robertson, M. *LIMC* IV. 1. *Eros – Herakles*, Europa, pp. 76-92, esp. p. 86, no. 170, dated 1st cent. B.C./A.D., IV.2, Europe I 170. The pose is similar, but the figure is larger in scale compared to the bull, and the hands are dynamically reaching outward. Bulls alone and with Eros occur in other burials of the West Cemetery. Grave 77 is described in Wesolowsky 1973, *Burial Customs in the West Cemetery*, in: *Studies* I, pp. 117-118.

/18/ Wiseman and Mano-Zissi 1971: pp. 405-406, pl. 89, fig. 17, illustrates a different example of the same type.

/19/ Grave 21 also contained four examples of Telesphorus, two youths on horseback, and two bovine figures, along with twelve ceramic and three glass unguentaria, a glass stirring rod, and a small pot. See Wiseman and Mano-Zissi 1971: pp. 405-406; Wesolowsky 1973: pp. 114-115.

/20/ Wiseman and Mano-Zissi 1971: p. 406.

/21/ Kahil, L. *LIMC* VI. 1, *Kentauroi et Kentaurides – Oiax*. 1992, Leda, pp. 231-246, esp. p. 236, no. 41, and VI. 2, p. 114, Leda 41, which, although a mosaic, illustrates the composition of the Stobi versions with the swan on the ground, and VI. 1, p. 237, no. 60, and VI. 2, p. 116, Leda 60, displays a similar extreme hip sway to the right, mantle placed behind the figure, and arm reaching out to the swan. The relief found near Stobi suggests a cult of the Dioscuri (Wiseman and Mano-Zissi 1971: p. 406).

Fig. 3 - Knidian Aphrodite

Сл. 3 - Книдска Афродита

different in pose, are shown with a large bird, meant to be a swan, standing close-by on the ground next to her. Some Leda figures have been identified as Aphrodite because both figures raise the mantle in a way that suggest a veil and because of their nudity.²² A variety of Leda types exist with variations in the her pose and relationship to the swan, one of which is thought to reflect a work of the sculptor Timotheos.²³ Both the Stobi examples present Leda facing the viewer with the swan on the ground next to her.²⁴ It is a composition not derived from any known major ancient sculptural work.

This Leda and the Swan (Fig. 5, TF-74-30) is of particular interest because the painted decoration has preserved unusual details.²⁵ A female figure stands in a relaxed position with her weight on the right leg, while her left is bent at the knee. The resulting hip sway to the right is quite pronounced. The black himation worn cape-like, covers her back and left arm, leaving the front

/22/ Martini, W. 1977, Leda oder Aphrodite?, in *Festschrift für Frank Brommer*, eds. Höckmann, U. and A. Krug, Mainz; The most recent discussion appears in Gloria S. Merker's erudite new monograph in the Corinth series (*Corinth* XVIII. iv, pp. 169-180).

/23/ LIMC VI, 2, p. 109, nos. 8-14, in terracotta; *Ancient Macedonia*, 1988, Athens, p. 271, no. 220 from Amphipolis suggests the Timotheos type.

/24/ I have not yet located any examples just like the Stobi Ledas. An example from Thessalonik Makaronas, X. I. 1952, *Ανάσκαφη νερόπλευς εν Θεσσαλονίκη, Πρακτικά* 1951, p. 172, fig. 11δ, combines aspects of the two, while a figure thought to be a late 2nd c. product of Myrina appears in *Ancient Life in Miniature. An Exhibition of Classical Terracottas from Private Collections in England. Birmingham Museum and Art Gallery*, 1968, p. 36, no. 143, pl. 32. Both of these examples are of the same type and composition as the Stobi works, but from different moulds.

of her body bare. The navel and pubic area are emphasized with pink paint. With her right arm bent at the elbow, she holds the edge of the himation out from her body with her hand. A black band defines the inner edge of the himation on the right side; broad black bands decorate the area near the hem and the left exterior of the himation. A circular blue jewel is painted in the center of a black head covering resembling the bow-knot hair style. Reddish-brown tresses, parted in the center, hang down over both shoulders. Her facial features, including slightly arched eyebrows are emphasized with black. She wears matching circular blue earrings and a black necklace with a blue pendant. In addition to the jewelry, there is a black armband on her right arm, a pink band just below her clearly defined breasts, and a pink band across right thigh. The left arm extends slightly outward in a protective gesture toward the swan (or goose?) alongside her left leg; the bird is looking upward at Leda, who has her head bent slightly forward.

Fig. 4 - Europa

Сл. 4 - Европа

Some interesting points emerge from an analysis of this figurine's coiffure and ornaments. She wears the bow-knot hairstyle; a design that pulls the hair up onto the top of the head where it is tied and then allowed to fall loosely to the sides, leaving a part in the center. The details, however, often became schematized as in this Leda, making it difficult to distinguish the hairstyle itself from a headdress of a similar pe-

/25/ Wiseman and Mano-Zissi 1974: pp. 135-138 and fig. 20, here identified as Aphrodite. Also Bitrakova-Grozdanova 1999: p. 207 and fig. 13.

aked shape.²⁶ Both have been associated with hetairai and have been interpreted as having an apotropaic function.²⁷ In addition to the nudity and hairstyle, the brightly colored jewelry, the arm band, and pink cloth or ribbons below the breasts and on her thigh enhance this allusion. Leda, chosen for seduction by Zeus, was naturally associated with feminine beauty and sexuality. Can it be a coincidence that the figurine under discussion was the only terracotta found in Grave 273, a secondary cremation of a male ca. 30-40 years of age?²⁸

The second Leda from the West Cemetery is made from a different mould and is less well preserved.²⁹ This figure also stands in the contrapposto pose but with her weight reversed, and the swan on the right side of the figure. The front of the tall base is decorated with relief design of horse and rider. She was the only terracotta in Grave 304, the primary cremation of an adult.

Fig. 5 - Leda and the Swan

Сл. 5- Леда и лабуд

/26/ *Ancient Macedonia* 1988, Athens, p. 391, no. 363 illustrates two examples of the hairstyle/headress from Amphipolis. For a discussion of the double peak, double horn, and crescent shaped hairstyle and headress, see *Corinth XVIII*, iv, p. 171.

/27/ Apotropaic in having the purpose of warding off the evil that might be expected to befall the courtesan. D. B. Thompson 1963. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, Princeton, p. 93, and *Corinth XVIII*, iv, *loc. cit.*

/28/ In addition to two incense burners and a plain bone button, eight fusiform and three bulbous unguentaria were found. Wiseman and Mano-Zissi 1974, *ibid.*

/29/ TF-75-1. Described as Aphrodite in Bitrakova-Grozdanova 1999: p. 207 and fig. 14.

DISCUSSION

Several interesting points have emerged from this brief look at the group of terracotta figurines of Aphrodite, Europa, and Leda.

- 1) All of the Aphrodites belong to two graves, 76 and 77, both containing children.
 - a) All the nude Aphrodite Anadyomenes belong to grave 77.
 - b) All the rest of the Anadyomenes belong to grave 76.
 - c) All of the Knidian belong to grave 76.

Aphrodite seems to have been an appropriate choice of subject for children.

- 2) All of the Europa figures belong to two graves, Graves 21 and 77.
 - a) Although Grave 77 belongs to Phase 3, and Grave 21 to Phase 4, the later generation figurine (Fig 4) of Europa, which is part of the same mold series, comes from Grave 77, but in the earlier phase.

The presence a series or several series of subjects from the same mold in one grave suggests their source in a workshop making such objects in quantity. Were there special workshops or coroplasts who made these objects for burial or to be used in funerary ritual?³⁰ How long was a generation in the use of a mold, and how long did figurines sit on the shelf after they were produced? It is likely that special orders for certain items were possible in advance.

- 3) Leda 1 belongs to Grave 273 in Phase 2, the grave of an adult male between thirty and forty years of age.

Leda 2 belongs to Grave 304 in Phase 3, the grave of an adult.

- a) Each figurine is the only offering and the only figurine in the burial.
- b) The Leda figure in of the male adult displays specific attributes of a courtesan.

Was there a particular meaning in the choice of this subject for the deceased? What message was meant to be conveyed?³¹ We can imagine the meaning of the subject to the world outside the funerary context.³²

/30/ Graepler 1997, p. 248; Anderson-Stojanovic, V. R. 1987, *The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria*, *AJA* 91 (1987) 105-122, esp. pp. 119-122. on the subject of mass production as there seem to have been for oil containers such as lekythoi or unguentaria.

/31/ Graepler 1997, p. 248, suggests that the presence of Aphrodite among the grave goods may not only identify the deceased woman as a wife, but also as a bride or parthenos at the wedding.

/32/ Works of the coroplast were destined for use as votives in religious sanctuaries, for domestic use, and as offerings in burials. (Note the comments of Ammerman 1990, p. 42 on the use of terracottas in sanctuaries, and pp. →

Terracotta figurines such as these did not have a potential function after death that reflected a practical use in life in the same way as a drinking cup, or jewelry, or a strigil.³³ Were they meant to be guardians, companions, favorite things, or gifts?³⁴

The number of graves (and figurines) discussed above is so small that it is impossible to judge the significance of the points made here. In order to address these challenging questions there is a need for the systematic presentation of data from a large number of graves, because, as we have seen, only certain graves are likely to contain terracotta figurines.

A very large number of graves have been excavated in the West Necropolis since the end of the Stobi project, particularly during the salvage excavations of 1992 and 1995. Some of the terracotta figurines from those investigations have been described and illustrated.³⁵ Among the subjects are those discussed here: Aphrodite Anadyomene, Knidian Aphrodite, Europa riding the bull, and Leda. Based upon a small amount of published material it is clear, however, that the range of subjects and moulds are different as well as being more varied. For example, iconographic types of Leda portray her holding a swan, and riding on a swan, a goose, and a peacock. It would be interesting to compare the observations made in this paper with the data from these latest excavations on the age and gender of the deceased, type of burial, and grave goods, especially the nature of the terracotta figurines

* The National Museum in Belgrade conducted excavations at Stobi from 1924-1940, and has been followed by a long sequence of investigators to the present day. I regret that I was not able to access the *Katalog grčkih i rimskih terakota* by Milivoje Veličković. As one of the many who have benefited from participation in research at Stobi, I am grateful to the organizers of this special issue of the *Zbornik Narodnog Muzeja XVIII-1* for the invitation to contribute to this volume in celebration of the 160th anniversary of the Museum.

43-44 on domestic and funerary contexts.) It would be useful to compare the types of terracotta figurines chosen for burial with those found in the household and in sanctuaries as a way of understanding attitudes to death and ritual behavior. Such a study is not possible at Stobi, however, where domestic and sanctuary contexts of the periods contemporary with the figurines have not been excavated.

/33/ Graepler 1997, p. 195

/34/ Humphreys, S. C. 1982, *Comparative Perspectives on Death*, in *Mortality and Immortality: the anthropology and archaeology of death*, S. Humphreys and H. King, eds, London, pp. 8-9, cautions against taking the view that things are always personal property or that they confer status. For a discussion of the function of unguentaria in the social context of the funeral, see Anderson-Stojanovic *ibid.*.

/35/ These appear in Surbanovska and Zdravkovski 1996, pp. 94, 95, and 102, with a summary on p. 109, and in *Municipium Stobensium* (*supra* n. 3).

BIBLIOGRAPHY / БИБЛИОГРАФИЈА

Ammerman 1990

R. M. Ammerman, *The Religious Context of Hellenistic Terracotta Figurines*, in: *The Coroplast's Art: Greek Terracottas of the Hellenistic World*, J. Uhlenbrock, ed., New Rochelle, NY, pp. 37-46, 1990.

Bitrakova-Grozdanova 1999

V. Bitrakova-Grozdanova, *Religion et art dans l'antiquité en Macédoine*, Skopje 1999.

Corinth XVIII, iv

G. S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods (Corinth XVIII, iv)*, Princeton 2000.

Drougou, Touratzoglou 1980

Σ. Δροῦγου, Υ. Τουρτσόγλου, *Ελληνιστικοί Τάφοι ἀπο τη Βέρροια, Αθήνα*, 1980.

Graepler 1997

D. Graepler, *Tonfiguren im Grab: Fundkontexte hellenistischer Terrakotten aus der Nekropole von Tarente*, Munich 1997.

Jircik 1976

N. R. Jircik, *Terracotta Figurines from the Excavations at Stobi, Yugoslavia, 1970-1972*, (unpublished MA Thesis, University of Texas at Austin) Austin, Texas 1976.

LIMC

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.

Sokolovska 1986

V. Sokolovska, *Isar-Marvinci and the Vardar Valley in Ancient Times*, Skopje, 1986

Surbanovska, Zdravkovski 1996

M. Surbanovska, D. Zdravkovski, *Rimski grobovi od zapadnata nekropola vo Stobi/Roman graves from the West Necropolis in Stobi: Iskopuvanje '92*, "MAA 14, Skopje 1996: pp. 91-111.

Studies I

Studies in the Antiquities of Stobi I, J. Wiseman, ed., Beograd, 1973.

Studies III

Studies in the Antiquities of Stobi III, J. Wiseman, ed. , Skopje, 1981.

Tsakalou-Tzanavari 2002

Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, *Πήλινὰ Ειδώλιὰ ἀπὸ τῆ Βέροια, Αθήνα, 2002.*

Wesolowsky

A. B. Wesolowsky, V. R. Anderson-Stojanovic, and C. S. Snively. Forthcoming. *Stobi V. The Cemeteries, Results of the Joint American-Yugoslav Archaeological Investigations, 1970-1981*, ed. J. Wiseman.

Wiseman, Mano-Zissi 1971

J. Wiseman, D. Mano-Zissi, Excavations at Stobi, 1970. *AJA* 75, 1971: pp. 395-411.

Wiseman, Mano-Zissi 1972

J. Wiseman, D. Mano-Zissi, Excavations at Stobi, 1971, *AJA* 76, 1972: pp. 407-424

Wiseman, Mano-Zissi 1973

J. Wiseman, D. Mano-Zissi, Excavations at Stobi, 1972, *AJA* 77, 1973: pp. 391-403

Wiseman, Mano-Zissi 1974

J. Wiseman, D. Mano-Zissi, Excavations at Stobi, 1973-1974, *JFA*, 1974: pp. 117-148.

ТЕРАКОТЕ АФРОДИТЕ, ЕВРОПЕ И ЛЕДЕ ИЗ ГРОБОВА СА ЗАПАДНЕ НЕКРОПОЛЕ У СТОБИМА

Током кампање 1992. године на западној некрополи у Стобима откривено је неколико целих, квалитетнијих теракота божанске Афродите и митских хероина - Европе и Леде. Теракоте су пронађене у десет од укупно 183 гроба. Најраније теракоте пронађене су у гробовима који се датују од друге половине II века пре н.е. до почетка I века пре н.е, а најкасније из гробова који се датују од друге половине I века наше ере.

У раду су представљене две реплике Афродите Анадиомене и једна копија рађена према Афродити из Кирене из александријске школе. Такође, представљене су и две статуе, Европа и Леда, које су посматране у контексту хипостаза Афродите.

НАЛАЗ РИМСКОГ БАКАРНОГ НОВЦА ПРВОГ ВЕКА НАШЕ ЕРЕ СА ТЕРИТОРИЈЕ СРБИЈЕ

У Нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду чува се један мањи налаз римског бакарног новца I века н. е. за који је забележено да потиче са територије Србије. Ближи подаци о условима и времену његовог открића нису познати.¹ Налаз садржи 15 примерака римских асова (9), дупондија (3) и сестерција (3) искованих у римској ковници у дужем временском распону (највише седамдесетак година). Најстарији су асови из времена Тиберија, један из 22-23. године (кат. 1) и други који припада недатованој комеморативној Divus Augustus Pater серији (кат. 2), која је оквирно омеђена годинама Тиберијевог влада (14-37). Налаз се завршава Домицијановим сестерцијем (кат. 14) и асом (кат. 15) исте аверсне легенде, сигурно датованим царевим XII конзулатом у 86. годину (IMP CAES DOMIT AVG GERM COS XII CENS PER P P).²

Састав налаза:

Владар	Сестерциј	Дупондиј	Ас	Укупно
ТИБЕРИЈЕ			2	2
(Тиберије)	-	-	(1)	(1)
(Divus Augustus Pater)	-	-	(1)	(1)
ГАЈ / Ковање за Агрипу	-	-	1	1
КЛАУДИЈЕ	-	-	2	2
ВЕСПАЗИЈАН	-	1	1	2
ТИТ	1		1	2
(Тит)	(1)	-		(1)
(Домицијан)	-	-	(1)	(1)
ДОМИЦИЈАН	2	2	2	6
Укупно	3	3	9	15

/1/ Налаз припада материјалу затеченом у Нумизматичкој збирци до Другог светског рата. Ближи подаци о условима и времену његовог налаза нису сачувани. Заведен је у књигу општег инвентара Кабинета нумизматике и епиграфике под редним бројем 1203/1-15.

Висок степен истрошености и многобројна оштећења приметни су на највећем броју примерака, закључно са Титовим и Домицијановим *aes* ковањима из 80, 80/81. и 81. године (кат. 1-10), тако да је неке од њих било веома тешко прецизније одредити (кат. 2, 4, 7). Најбоље су очувани најмлађи примерци у налазу, новци ковани под Домицијаном из 85, датовани његовим XI конзулатом - 3 комада (кат. 11-13), и 86. године - 2 ком. (кат. 14-15), датовани његовим XII конзулатом. Ова последња, 86. година, уколико је налаз у целости сачуван, представљала би *terminus post quem* његовог похрањивања и везивала би га за хронолошки оквир Домицијанових ратова са Дачанима, који су већ од Августа били главна опасност на дунавском делу римског лимеса. У прилог условне целовитости налаза говорила би релативна хронолошка компактност последњих емисија са значајним бројем Титових и Домицијанових издања (кат. 8-15), која потичу из периода око и нешто пре 86. године и која су концентрисана око 80/81. (3), 85. (3) и, закључно, 86. године (2).

Домицијановом времену припада неколико остава новца са територије данашње Србије, које се, међутим, све састоје искључиво од сребрних републиканских и царских денара. Домицијановим денарима из друге половине 81. године завршавају се остава из села Баре,³ лоцирана у близини војног логора у Виминацијуму,⁴ остава из Бољетина (Smorna),⁵ нађена недалеко од римског каструма подигнутог на дунавској обали код ушћа Бољетинске реке и остава из Текије (Transdierna),⁶ откривена у једној грађевини из флавијевског доба постављеној унутар старијег утврђења на левој обали Текијског потока. Последња два налаза потичу са подручја данашње источне Србије које је вео-

-
- /2/ Титула *sensor perpetuus* присутна је на Домицијановом *aes* новцу 3. емисије која се датује у новембар/децембар 85. године (ВМС II: 376), а цар свој XII конзулат започиње између 1. и 13. јануара 86. године (ВМС II: liii).
- /3/ Изузимајући један примерак који може шире да се датује у период 81-84. године, в. Борић-Брешковић 1994: 128, 192 и кат. 278, Т. XIV/ 278.
- /4/ Југоисточно од Виминацијума, у источном делу стишке равнице, код данашњег села Баре нађена је заједно са другим предметима од сребра највећа остава републиканских и царских денара у српском Подунављу; в. Борић-Брешковић 1994: 107-201, Т. I-XIV.
- /5/ Марић 1949: 137; Марић 1956: 179, бр. 3; Mirnik 1981: 50, no. 102; Поповић 1987: 5-24.
- /6/ Гарашанин 1951: 150; Мано-Зиси 1957: 174; Марић 1949: 137; Марић 1956: 179, бр. 4; Mirnik 1981: 52, no. 111; Поповић 1975: 97-108, Т. I-XI; За ревидован састав остава в. Борић-Брешковић 1994: 109-110 и нап. 8, 9 и 11.

ма рано било изложено упадима варвара с леве обале Дунава.⁷ Оставе из Бара и Текије садржале су и друге предмете.⁸ Речју, поред тога што се сви ови налази завршавају емисијама денара из прве године Домицијанове владе издатим у релативно кратком интервалу од 14. септембра до краја 81. године,⁹ због чега се време њиховог похрањивања хипотетично креће најраније око 82. године, сви потичу са подручја на којима су се налазиле римске веће или мање фортификације и припадају подунавској области тадашње провинције Мезије,¹⁰ која је као провинција била организована најраније 14. године н.е, прве године Тиберијеве владе.¹¹

Нажалост, за налаз који је предмет нашег разматрања не располажемо документацијом о околностима његовог открића, те тако ни подацима о ужој локацији осим да потиче из Србије. Иако је територија данашње Србије највећим делом била обухваћена границама римске империје и у административном погледу улазила у састав неколико римских провинције, можда би по обрасцу других досада познатих нумизматичких остава из истог времена могло и за овај налаз да се претпостави да најпре потиче из српског Подуна-

-
- /7/ Покрети јединица и њихов размештај могли би да указују на нарастајућу опасност од варвара. За кретање аугзилијарних јединица на територији источне Србије, в. Mirković 1977: 171-175.
- /8/ За археолошки аспект ових налаза, Баре: Поповић 1994: 13-103, Т. I-XVI; Текија: Поповић, у: *Античко сребро*, кат. 32-45, кат. 162-178 са ранијом библиографијом.
- /9/ Припадају првој, другој и трећој емисији те године: Бољетин – два денара, један из друге (Поповић 1987: 15, кат. 101; Борић-Брешковић 1994: 128, 170 и нап. 83), и један из треће емисије (Поповић 1987: 15, кат. 102; Борић-Брешковић 1994: 128, 170 и нап. 83). Текија – један денар из прве емисије (Поповић 1975: 106, кат. 108; Борић-Брешковић 1994: 128, 170 и нап. 84). Баре – два денара из треће емисије (Борић-Брешковић 1994: 128 и 170, кат. 276-277, Т. XIV/276-277) и *supra* нап 3.
- /10/ Од Веспазијановог времена премешта се војно тежиште са Рајне на Дунав, а од времена Домицијана, за разлику од првих деценија I века када су Дачани за своје упаде већином користили природне пролазе наспрам језгра њихове територије (речне долине Поречке реке и Тимока), западни део дунавске границе постаје више угрожен упадима, cf. Mócsy 1974: 81; Mirković, *IMS* II: 35. За организацију одбране дунавске границе западно од Ђердапа, в. Мирковић 1977: 175-176. Од Флавијеваца, а вероватно и раније, Мезија је имала и своју флоту (*classis Flavia Moesica*), која је поред одбрамбене имала важну улогу у транспорту и снабдевању, cf. Петровић 1990: 207-216.
- /11/ Мирковић 1968: 22; Mirković, *IMS* II: 46.

вља. Томе би у прилог ишла околност да два последња Домицијанова новца дају 86. годину као *terminus a quo* за време његовог закопавања и доводе га у везу са ратним неприликама нарочито концентрисаним на области око Дунава, које од тада већ своју несумњиву потврду имају у изворима. На 85/86. годину односе се, наиме, први подаци из писаних извора који говоре о сукобима већих размера између Римљана и Дачана и који ће се само привремено смирити миром из 89. године. После жестоког упада Дачана који су прешли Дунав и опустошили области јужно од реке крајем 85. године,¹² у римском походу на дачку територију из следеће године убијен је војсковођа Корнелије Фуск, док је легија V *Alaudae* уништена.¹³ Догађаји на Дунаву навели су Домицијана да изврши промене у војној посади Мезије¹⁴ и ради ефикасније заштите простране области од ушћа Саве до Црног мора од једне су створене две провинције, Горња и Доња Мезија.¹⁵ Како би цео дачки сектор дунавске границе био ојачан и уједињен под једном командом, поједини истраживачи инсистирају на једном недовољно образложеном гледишту према којем је у то време и област Сирмијума била прикључена Горњој Мезији.¹⁶

Нереди које су у овим крајевима изазвали сукоби са Дачанима и стање опште несигурности допринели су вероватно да је и некадашњи сопственик бакарног новца на неки начин остао без њега, али недостатак податка о налазишту ускраћује интерпретацију и тражење узрока његовог губитка. Будући да је новац од бакра у првом реду служио малом промету, овде је реч о налазу формираном од оновременог ситног оптицајног новца који је био преко потребан за свакидашњи живот становништва. Уједно, шира хронолошка структура издања која обухвата иде у прилог већ запажене околности да се бакарни новац због недовољног прилива дуго задржавао у промету како унутар тако и

/12/ У борби са Дачанима који су прешли Дунав и упали на римску територију погинуо је 85. године Опије Сабин, гувернер Мезије (Suet. Domit. 6; Eutrop. VII 23, 4; Jord. Get. 76), cf. Syme 1969: 168.

/13/ Suet. Domit 6, 5; Jord. Get. 77, cf. Syme 1969: 170-171; Mócsy 1974: 83; Mirković, *IMS* II : 35, нап. 4.

/14/ За дискусију у вези са питањем о броју легија у Мезији и хипотетичним мишљењем по којем је њен војни састав повећан на пет легија око 86. године, в. Mirković 1968: 27.

/15/ Mirković 1968: 22, 27; Mirković, *IMS* II : 35.

/16/ Syme 1968: 103; Mócsy 1974: 82, 86. Сумње у гледиште да је сирмијумски део границе између ушћа Драве и Саве био прикључен Мезији у периоду између 86. и 107. године и да је враћен Панонији после дачког пораза у рату са Трајаном, изразили су Dušanić 1967: 68-69 и Мирковић 1968: 27 и нап. 40.

изван граница Римског царства, готово до његове потпуне истрошености.¹⁷ За разлику од империјалног златног и сребрног новца који је циркулисао у целом Царству, *aes* ковање је првобитно било намењено само новчаном промету Рима и Италије. Све веће монетарне потребе провинција за овом врстом новца принудиле су централну власт да за циркулацију изван Италије, у првом реду западних провинција, прошири обим њихових емисија. Познати су, такође, примери контрамаркирања старијег истрошеног новца како би му се продужила важност, проширило поље оптицаја или променила вредност,¹⁸ а биле су коване и *aes* серије посебно намењене за циркулацију у провинцијама. Ова последња издања присутна су и у налазу из Србије, попут *Divus Augustus Pater* серије (кат. 2) и серије асова са Агрипиним ликом (кат. 3).¹⁹ Између осталих мера, познато је да је Рим несташицу свежег новца у засебним административним и фискалним областима Царства, какве су биле територије царских *metalla*,²⁰ надокнађивао ковањем ситног бакарног новца посебно намењеног рудницима, односно могућношћу да рудничка управа издаје новац у облику званичних имитација државне монете.²¹ Налаз који потиче са подручја села Бабе на Космају и који је садржао око 150 раних римских сестерција, дупондија и асова из периода Август – Нерон, међу којима уз значајан број веома истрошеног новца и четири контрамаркирана примерка (на једном примерку забележене су две контрамарке), важан је показатељ помањкања и, стога, дуге циркулацији бакра у оквиру ових затворених целина.²²

Сигурно је, дакле, да наш налаз састављен само од бакра и намењен малом промету није представљао значајнију имовину. То потврђују његова укупна

/17/ *Aes* новац је био највише коришћен за задовољавање потреба сакодневног живота и његов уобичајени век трајања износио је око 30 до 40 година, када би постајао веома истрошен или нечитак, cf. *RIC I* (2nd ed.): 10.

/18/ *RIC I*: 11; Краау 1956: 132; *RIC I* (2nd ed.): 10-11.

/19/ *RIC I*: 11 и нап. 1 и 12; *RIC I* (2nd ed.): 11.

/20/ Царски поседи, нарочито рудници, имали су посебан привредни статус и од спољашњег света су били одвојени царским баријерама, Душанић, *IMS I*: 105; Душанић 1980: 40 и д., 54.

/21/ *VMC III*: six; Симић, Vasić 1977: 48-55; Душанић 1978: 23-39.

/22/ За контрамаркиране примерке и примере веома истрошеног бакарног новца из налаза откривеног педесетих година XX века у космајској рудничкој области, в. Михаиловић 1994: 25-32. За овај налаз аутор претпоставља да је представљао храмовну оставу која је формирана од прилога светилишту, који су притицали сразмерно равномерно у дужем периоду, одражавајући структуру новца који је у време даривања био у оптицају.

минимална вредност која изражена у денарима износи испод 2 денара,²³ састав у којем доминирају асови (9) у односу на номинално вредније али слабије заступљене дупондије (3) и сестерције (3), као и рђав квалитет већег дела новца, истрошеног дугом употребом. Стога ни повод за његово склањање извесно нема карактер тезаурације, која би тиме власника лишавала ситнине неопходне за основне трговинске трансакције.

Док је стање опште несигурности изазвано дачким упадима вероватно утицало да је власник налаза из Србије на неки начин остао без њега, за разлику од остава денара из истог хронолошког оквира код којих су претпоставке о питању власништва засноване на конкретнијим показатељима, готово је немогуће да се прецизније утврди круг којем је могао да припада некадашњи сопственик бакарног налаза. За бољетинску оставу верује се да је била власништво неког римског војника, припадника аугзилијарних јединица.²⁴ Власник текијске оставе, која је другачијег карактера и која поред новца садржи и друге предмете међу којима је римски парадни појас са именом припадника римске центурије *Veri* на појасној копчи, могао је исто тако да буде војник који је до блага дошао пљачком,²⁵ трговином или на оба начина.²⁶ Код оставе из Бара, на основу археолошке, али и нумизматичке компоненте налаза, претпостављено је да је била у поседу неког истакнутог представника локалног племства, који је извесно био у вези са римском војском.²⁷ У случају бакарног налаза из Србије његовог власника могуће је тражити међу војницима, јер су асови били важан војнички новац,²⁸ али је једнако могуће да је био у поседу неког трговца или којег другог житеља ових области, будући да је ситан новац у сва-

/23/ У првим вековима Римског царства 4 аса или 2 дупондија вредели су 1 сестерциј, а 16 асова, 8 дупондија или 4 сестерција имали су вредност 1 денара, cf. *VMC I*: li и *VMC II*: xiv, *RIC I* (2nd ed.): 3.

/24/ За преовлађујућу тезу да је реч о војничкој остави, в. Поповић 1987: 10-11, 16; Борић-Брешковић 1994: 129, 194.

/25/ Мано-Зиси 1957: 45.

/26/ За мишљење да је код налаза из Текије реч о војничкој остави, в. Борић-Брешковић 1994: 129-130, 194. За мишљења и претпоставке о могућностима формирања и, касније, сакривања оставе из Текије, в. Поповић 1994: 58-59, 94-95.

/27/ Поповић 1994: 54 и д., 90 и д.; Борић-Брешковић 1994: 130-131, 134, 194-196, 198.

/28/ *RIC I* (2nd ed.): 10. Војничке плате исплаћиване су делом у злату, делом у сребру и делом у бакру. Новац од бакра, нарочито асови, циркулисао је највише у војничким центрима одакле се његова употреба ширила на житеље околних области.

кидашњем животу свих категорија становништва имао највећу улогу и био неопходан за задовољавање основних животних потреба.

На крају, важност налаза ране царске бакарне монете из Србије, иако минималне укупне вредности, поред околности што представља једини досада забележен скупни налаз у бакру из Домицијановог времена са територије Србије, огледа се и у томе што он у исти мах својим саставом, хронолошком структуром и рђавим квалитетом, односно високим степеном истрошености већег дела новца због дугог задржавања у оптицају, на најнепосреднији начин илуструје неравномеран прилив и слабу заступљеност државног ковања у бакру на тлу римских провинција изван Италије. Помањкање бакарне монете Рим је настојао да надомести различитим мерама,²⁹ међу којима и могућношћу емитовања локалног *aes* новца чија је продукција била нарочито широко распрострањена у источним провинцијама Царства.³⁰

/29/ Cf. *supra* нап. 18-22.

/30/ У источним провинцијама државно *aes* ковање је само спорадично заступљено и потребе малог промета задовољаване су емисијама локалног *aes* новца. За хетерогеност *aes* ковања, cf. *RIC I* (2nd ed.): 19-20.

КАТАЛОГ

Налаз је уређен према:

ВМС I - Mattingly, H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum I, Augustus to Vitellius*, London 1972

ВМС II - Mattingly, H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum II, Vespasian to Domitian*, London 1930

RIC I (2nd ed.) - Sutherland, S. H. V., *The Roman Imperial Coinage I, 31 BC - AD 69*, London, 1984 (revised edition)

RIC II - Mattingly, H., Sydenham, E. A., *The Roman Imperial Coinage II, Vespasian to Hadrian*, London, 1962

Скраћенице: ном., номинала; t, тежина у грамима, dm., промер у милиметрима - мм; реф., референтна литература; однос оса означен је скраћеницама за стране света

ТИБЕРИЈЕ

Кат. број	ном. t	dm оса	аверс	реверс	реф.	ковница, датација	НМ инв.
1	Ac 10.00	31.4 N	TI CAESAR DIVI AVG F AVGVST IMP VIII, c лева на десно. Гологлава Тиберијева глава окренута на лево.	PONTIF MAXIM TRIBVN POTEST XXIII, c десна на лево. У средишту, S C.	<i>RIC I</i> (2 nd ed.), 97, no. 44; <i>ВМС I</i> , 133, no. 91-94	Рим 22-23. г. (TR P XXIII)	O-1203/1

Divus Augustus Pater serija pod Tiberijem

2	Ac 8.88	30.3 SE	[]-STVS PA[]. Глава Августа (са зракастом круном) окренута на лево.	У пољу, лево и десно, S - C. Представа излизана.	cf. <i>RIC I</i> (2 nd ed.), 98*, pl. 11-12; <i>ВМС I</i> , 140, cf. pl. 25-26	Рим Недатовано (14-37)	O-1203/2
---	---------	---------	--	---	--	------------------------	----------

ГАЈ КАЛИГУЛА

Ковање за Агрипу

Кат. број	ном. t	dm oca	аверс	реверс	реф.	ковница, датација	НМ инв.
3	Ac 8.88	29.0 S	[M AGR] IPPA L F – COS – III, с лева на десно. Агрипина глава окренута на лево. На глави рострална круна.	У пољу, лево и десно, S - [C]. Нептун с огртачем стоји окренут на лево. У десној руци држи делфина, у левој, вертикално, трозубац.	<i>RIC I</i> (2 nd ed.), 112, no. 58; <i>VMC I</i> (Tib.), 142-143, no. 161-166	Рим Недатовано (37-41)	О-1203/3

КЛАУДИЈЕ

4	Ac 7.40	28.1 S	[TI CLAV]-DIVS CAESAR [AVG P M TR P IMP], с лева на десно. Гологлава Клаудијева глава окренута на лево.	У пољу, лево и десно, S - C. Представа излизана.	cf. <i>RIC I</i> (2 nd ed.), 117 i 127-128 (In the name of Claudius), pl. 16; <i>VMC I</i> , 184-185, pl. 35	Рим Недатовано, око 41-50. г. (?+)	О-1203/4
5	Ac 9.62	29.2 S	[TI CLA]-VDIVS CAESAR AVG P M TR P IMP, с лева на десно. Гологлава Клаудијева глава окренута на лево.	У пољу, лево и десно, S - C. Около, с лева на десно. [LI]BERTAS – AVGVSTA. Либертас стоји спреда, главу је окренула на десно. У десној руци држи пилеус, леву је испружила.	<i>RIC I</i> (2 nd ed.), 130, no. 113; <i>VMC I</i> , 192, nos. 204-205	Рим 50 (?+)-54. г.	О-1203/5

ВЕСПАЗИЈАН

Кат. број	ном. t	dm оса	аверс	реверс	реф.	ковница, датација	НМ инв.
6	Дупондиј 14.63	28.5 S	IMP [CAES VESPA] SIAN AVG COS III, с лева на десно (изнад III хоризонтална црта). Веспасијанова глава с зракастом круном окренута на десно.	C[ONCOR-DIA – A] VGVSTI, с лева на десно. У исечку, S C. Конкордија седи окренута на лево. У десној руци држи патеру, у левој рог изобиља.	RIC II, 72, no. 472; BMC II, 127, no. 589	Рим 71. г. (COS III)	O-1203/6
7	Ac 11.50	26.0 SE	[IMP] CAESAR VESP [AVG....], с лева на десно. Веспасијанова глава с лорововим венцем окренута на десно.	У пољу, лево и десно, S-C. Спес стоји окренута на лево. У десној руци држи цвет.	Комад излизан, нечитак натпис на аверсу, cf. BMC II, pl. 28 no. 7; pl. 29 no. 8; pl.30 no. 5	Рим 74. г. (COS V CENS), 76. g. (COS VII), 77-78. г. (COS VIII)	O-1203/7

ТИТ

8	Сестерциј 24.60	34.2 S	IMP T CAES VESP AVG P M TR P P P COS VIII, с лева на десно. Титова глава с лорововим венцем окренута на лево.	FELICIT – PVBLIC, с лева на десно. У пољу, лево и десно, S - C. Фелицитас стоји окренута на лево. У десној руци држи скиптар, у левој рог изобиља.	RIC II, 127, no. 89; BMC II, 255, nos. 158-159.	Рим 80-81. г. (COS VIII)	O-1203/8
---	--------------------	-----------	---	--	---	--------------------------	----------

**Домицијан,
ковање под Титом**

Кат. број	ном. t	dm osa	аверс	реверс	реф.	ковница, датација	НМ инв.
9	Ac 10.68	26.2 S	CAES DIVI VESP F DOMITIAN COS VII, с лева на десно. Домицијанова глава с ловоровим венцем окренута на десно.	У пољу ниско, лево и десно, S - С. Минерва са шлемом на глави стоји окренута на лево. У десној руци држи муњу, у левој копље. Поред ногу, округао штит.	<i>RIC</i> II, 138, no. 169(a); <i>ВМС</i> II, 274, no. 243	Рим 80-81. г. COS VII	О-1203/9

ДОМИЦИЈАН

10	Ac 8.45	28.4 S	IMP CAES DIVI VESP F DOMITIAN AVG P M, с лева на десно. Домицијанова глава с ловоровим венцем окренута на десно.	TR P COS VII DES VIII P P S C, с лева на десно. Минерва са шлемом на глави корача на десно, десном руком забације копље, у левој држо округао штит.	<i>RIC</i> II, 183, no. 237; <i>ВМС</i> II, 355, no. 268	Рим 81. г. COS VII DES VIII	О-1203/11
----	---------	--------	--	---	--	-----------------------------	-----------

11	Дупондиј 10.17	27.7 S	IMP CAES DOMITIAN AVG GERM COS XI, с лева на десно. (изнад XI хоризонтална црта). Домицијанова биста с зрака- стом круном на глави и егидом окре- нута на десно.	FIDEI – PVBLICAE, с лева на десно. У пољу, лево и десно, S - С. Фидес стоји окренута на лево. У десној руци држи корпу са воћем, у левој класје жита.	RIC II, 187, по. 263; BMC II, 365, по. 306	Рим 85. г. COS XI, 1. еми- сија	О-1203/10
12	Дупондиј 11.80	28.1 SW	IMP CAES DOMITIAN AVG GERM COS XI, с лева на десно (из- над XI хори- зонтална црта). Домицијанова биста с зрака- стом круном на глави и егидом окре- нута на десно.	FORTVNAE - AVGVSTI, с лева на десно. У пољу, лево и десно, S - С. Фортуна стоји окренута на лево. У десној руци држи кормило, у левој рог изо- биља.	cf. RIC II, 187, по. 264, али Фор- туна седи на л.; cf. BMC II, 365, *(no aegis)	Рим 85. г. COS XI, 1. еми- сија	О-1203/12
13	Сестерциј 26.22	33.5 S	IMP CAES DOMIT AVG GERM COS XI CENS PER P P, с лева на десно. Домицијанова биста с лово- ровим венцем на глави и егидом окре- нута на десно.	ANNONA – AVGVSTI, с лева на десно. У исечку, S С. Церера седи окренута на лево. У десној руци држи класје жита, у левој бакљу. Испред ње, Анона стоји окренута на десно и држи у десној руци рог изобиља.	RIC II, 189, по. 277(b)*; BMC II, 376, по. 360	Рим 85. г., 3. емисија (новем- бар- децем- бар) COS XI CENS, од апри- ла; CEN- SOR PER, од новем- бра	О-1203/13

				Иза је модиј положен на жртвеник и прамац брода окренут на десно.			
14	Сестерциј 24.24	35.2 S	IMP CAES DOMIT AVG GERM - COS XII CENS PER P P, с лева на десно (изнад XII хоризонтална црта). Домицијанова биста с ловоровим венцем на глави и егидом окренута на десно.	У пољу, лево и десно, S - С. Викторија с десном ногом на шлему стоји окренута на десно и испишује DE GER на штиту положеном на трофеј. Поред трофеја седи заробљеник окренут на десно.	RIC II, 194, по. 315; BMC II, 380, по. 374	Рим 86. г. COS XII CENS PER	O-1203/14
15	Ac 11.75	28.6 S	IMP CAES DOMIT AVG GERM - COS XII CENS PER P P, с лева на десно. Домицијанова биста с ловоровим венцем на глави и егидом окренута на десно.	У пољу, лево и десно, S - С. Марс у војничкој одећи, са шлемом на глави, у покрету на лево, држи у десној руци Викторију, у левој трофеј.	RIC II, 196, по. 337; BMC II, 384, по. 392	Рим 86. г. COS XII CENS PER	O-1203/15

Табла I

Plate I

11

12

13

14

15

Табла II

Plate II

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Античко сребро

Античко сребро у Србији / Antique Silver from Serbia (приредила И. Поповић / ed. I. Popović), Beograd 1994.

ВМС I

H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum I, Augustus to Vitellius*, London 1976 (rev. ed.).

ВМС II

H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum II, Vespaian to Domitian*, London 1930.

ВМС III

H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum III, Nerva to Hadrian*, London 1936.

Борић-Брешковић 1994

Б. Борић-Брешковић, Римски републикански и царски денари у остави из Бара / Roman Republican and Imperial Denarii in the Bare Hoard, у: И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, *Ostava iz Bara / The Bare Hoard*, Beograd 1994.

Dušanić 1967

S. Dušanić, Bassianae and Its Territory, *Archaeologica Iugoslavica VIII*, Beograd 1967.

Dušanić, IMS I

S. Dušanić, Le Nord-ouest de la Mésie Supérieure, in: M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, I, Singidunum et le nord-ouest de la Province*, Beograd 1976.

Душанић 1978

С. Душанић, Анонимни квадранси, *Нумизмастичар* 1, Београд 1978.

Душанић 1980

С. Душанић, Организација римског рударства у Норичу, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1-2, Београд 1980.

Гарашанин 1951

Д. и М. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.

Краау 1956

C. M. Kraay, The behaviour of Early Imperial Countermarks, *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956.

Мано-Зиси 1957

Ђ. Мано-Зиси, *Налаз из Текије*, Београд 1957.

Marić 1949

R. Marić, Iz Numizmatičke zbirke Umetničkog muzeja, *Muzeji* 3-4, Beograd 1949.

Marić 1955

R. Marić, Iz Numizmatičke zbirke Narodnog muzeja, *Starinar* N.S. 5-6, Beograd 1955.

Marić 1956

R. Marić, Ostave starog novca u Numizmatičkoj zbirci Narodnog muzeja u Beogradu, *Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika NRS* 1, Beograd 1956.

Михаиловић 1994

В. Михаиловић, Налаз римског бронзаног новца првога века наше ере из села Бабе на Космају, *Нумизматичар* 17, Београд 1994.

Мирковић 1968

М. Мирковић, *Римски трагови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд 1968.

Mirković, IMS I

M. Mirković, Singidunum et son territoire, у: M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Singidunum et le nord-ouest de la Province*, Beograd.

Mirković 1977

M. Mirković, Zum Problem der Militärgeschichte obermösiens im I. Jahrhundert, *Živa Antika* XXVII/1, Skopje 1977.

Mirković, IMS II

M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure II, Viminacium et Margum*, Beograd.

Mirnik 1981

I. Mirnik, Coin Hoards in Yugoslavia, *BAR International Series* 95, London 1981.

Mócsy 1974

A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danubian Provinces of the Roman Empire*, London and Boston 1974.

Петровић 1990

П. Петровић, *Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији, Стари-нар XL-XLI*, Београд 1990.

Поповић 1975

П. Поповић, Налаз римских денара из Текије, *Зборник Народној музеја VIII*, Београд 1975.

Поповић 1987

П. Поповић, Остава римских денара из Бољетина, *Нумизматичар 10*, Београд 1987.

Поповић 1994

И. Поповић, Археолошки аспект оставе из Бара / *Archaeological Aspect of the Bare Hoard*, у : И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, *Остава из Бара / The Bare Hoard*, Београд 1994.

RIC I

H. Mattingly, S. H. V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage I, Augustus to Vitellius*, London, 1923 (reprinted 1948).

RIC I (2nd. ed.)

S. H. V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage I, 31 BC - AD 69*, London, 1984 (rev. ed.)

RIC II

H. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage II, Vespasian to Hadrian*, London, 1962.

Simić, Vasić 1977

V. M. Simić, M. R. Vasić, *La Monnaie des mines romaines de L'Illyrie, Revue numismatique XIX*, Paris 1977.

Syme 1968

R. Syme, *Hadrian in Moesia, Arheološki vestnik XIX*, Ljubljana 1968.

Syme 1969

R. Syme, *Flavian Wars and Frontiers: The Dacian War*, у : *The Cambridge Ancient History XI*, Cambridge 1969.

A FIND OF ROMAN AES COINS OF THE 1ST CENTURY FROM THE TERRITORY OF SERBIA

Within the material in the numismatic collection of National Museum in Belgrade collected prior to the Second World War there is a small find of 15 Roman copper coins (inv. O-1203/1-15) including asses (9), dupondii (3) and sestertii (3). Except the fact that it comes from the territory of Serbia other information about circumstances and time of its discovery is not available. Coins had been struck in the Roman mint spanning the period from AD 14 to AD 86 and there are following specimens: Tiberius (Tiberius and *Divus Augustus Pater* series) – 2 asses; Gaius /for Agrippa/ - 1 as; Claudius – 2 asses; Vespasian – 1 dupondius and 1 as; Titus – 1 sestertius; Titus for Domitian – 1 ass; Domitian – 2 sestertii, 2 dupondii and 2 asses.

The latest and best preserved specimens, three coins of Domitian from AD 85 (Cat. 11-13) as well as his sestertius (Cat. 14) and as (Cat. 15) with identical obverse legend dated by the XII consulate of the emperor in AD 86 (footnote 1) relate the find to the chronological framework of Domitian's wars against Dacians.

Few monetary hoards from the territory of modern Serbia date from the time of Domitian but they all consisted exclusively of Republican and Imperial denarii. These are hoards from the village Bare (near the Roman military camp in Viminacium), Boljetin (Smorna) and Tekija (Trnasdierna) that not only conclude with issues of denarii from the first year of Domitian's rule issued in rather short time interval, from September 14 to the end of AD 81 (footnotes 3,9) and thus time of their deposition is hypothetically cca AD 82 at the earliest but also all of them come from the Danube area of that time Moesia province and from the area where larger or smaller Roman fortifications had been situated (notes 4-6).

It is, hence, not impossible to assume that find of copper coins from Serbia comes most probably from the Serbian Danube valley and in favour of this speaks the year AD 86 as *terminus a quo* for the time of its deposition and which associates it with war difficulties particularly concentrated in the areas near the Danube and which are confirmed also in the written sources (notes 12-16).

Find, which total value was minimal (less than 2 denarii, note 23) consisted of contemporary small change intended for everyday use and mostly worn out due to excessive use and

the latest coins are Tit's and Domitian's *aes* issues from AD 80, 80/81 and 81 (Cat. 1-10). In the find prevail the asses (9) in comparison with more valuable dupondii (3) and sestertii (3) and it also contains special *aes* series (note 19) like *Divus Augustus Pater* series (Cat. 2) and the series with image of Agrippa (Cat. 3). Rome used these asses among other measures (notes 18, 20-22, 29,30) to compensate insufficient influx of copper in the areas outside Italy.

While the state of general instability resulting from the Dacian campaigns probably was the reason why the owner of this money lost it in some way it is almost impossible to establish more precisely to which social circle the owner had belonged to. In comparison with hoards of denarii from the same chronological framework when assumptions about the owner are based on more concrete indicators (notes 25-27) the one time owner of this find could be looked for either among the soldiers as asses were important soldiers' money (note 28) or among the merchants and other inhabitants as small change had greatest role in everyday life of people of all categories and it had been necessary for satisfying basic needs (note 17).

Importance of the find of copper coins although of the minimal total value in addition to the fact that it is the only so far registered group find of copper coins from the time of Domitian is also in the fact that this find at the same time by its contents, chronological structure and poor quality of most of the coins illustrates in the best way the lack of small coins in the territory of Roman provinces outside Italy (notes 29-30).

ТЕРАКОТЕ СА НЕКРОПОЛЕ ГУБЕРЕВАЦ - ГОМИЛИЦЕ

У време римске доминације у Србији, Космај је представљао важно подручје на коме се, већ од првог века, интензивно експлоатисала руда сребра и олова. Заједно са рудницима источне Србије, у дужем периоду је био главни снабдевач Царства металима, што је довело до стварања великог привредног, рудничког комплекса. Област је била под директном управом царског намесника и под заштитом специјалних војних јединица, са седиштем целог космајског ревира у селу Стојник (антички *Demessus* или *Demessum?*). Током дуготрајне и интензивне експлоатације космајских рудника, која је достигла свој врхунац крајем II века за време царава из династије Антонина, долазило је до имиграционих кретања становништва са истока, из Грчке, Далмације, које је донело своје обичаје и начин живота.¹

У селу Губеревцу, на локалитету Гомилице, вршена су, са прекидима, вишегодишња систематска ископавања Народног музеја у Београду.² Истражена је некропола спаљених покојника са 361 етажним гробом, типа Мала Копашница-Сасе, хронолошки опредељена у период од I до III века.³ Као и остале космајске некрополе, и ова је формирана на простору на коме је због оскудице терена коришћена свака слободна површина. Спаљивање покојника вршено је на посебном спалишту (*ustrinum*), са кога су, уз погребни церемонијал, преношени остаци са ломаче у гробну јаму.

/1/ Цвјетићанин 2001: 69 (са старијом литературом).

/2/ Систематска ископавања некрополе Губеревац- Гомилице, вршена су са прекидима 1961, 1962, 1973-1975, 1977. и 1978. године. Руководилац ископавања био је кустос Народног музеја Миливоје Величковић. Материјал са ове некрополе, обрађен и инвентарисан (Т. Цвјетићанин, М. Глумац), налази се у Народном музеју. У документацији Народног музеја чувају се само гробни записници (не за све гробове), без дневника са ископавања некрополе.

/3/ Јовановић 1984: 100-110.

Већина предмета нађених у гробовима представља уобичајене гробне прилоге, као што су крчази (обично три у гробу), светиљке (најчешће Firmalampen) стаклене посуде (balsamariumi), огледала, предмети од бронзе и кости, новац и друго.

Фигурине од печене глине - теракоте, које нису чест гробни инвентар у некрополама на нашим просторима (за сада констатоване на Виминацијуму и можда у Сирмијуму), похрањене су на Гомилицама у два гроба.⁴ У питању су две фигурине Венере, фигурина препелице и смокве (?). Теракоте потичу из гроба 139, откривеног током кампање 1961. и гроба 242, истраженог у кампањи 1962. године. Рађене су у калулу, шупље ливене, од добро пречишћене глине, са траговима ситнозрног песка, светломрско, наранџасто или црвено печене. На фигурини Венере из гроба 242 видљиви су трагови црвене боје и беле посне превлаке (енгобе).

Гроб 139 (сл. 1), у коме су констатоване три теракоте, припадао је женској особи.⁵ У њему су похрањена три крчага (две лагоене и једна оинохоа), светиљка,

Сл. 1

Fig. 1

(Firmalampen, на дну печат APRIO), фрагментовано огледало, стаклени балсамаријум, коштана спатула, коцкица за игру, перле у виду диње, бронзани накит покојнице (прстен, минђуша, фрагментована наруквица од уплетене

/4/ Зотовић, Јордовић 1990: 11 и даље; Пејовић 1995: 45, бр. 5 и 24.

/5/ За гроб 139 немамо комплетну документацију.

жице), бронзана аплика, бронзани клин, гвоздена брава, фрагментована бронзана кутија од танког лима са сачуваном лучном дршком, пет ексера, гвоздени клин, новац Нерона⁶ и фрагментоване теракоте - фигурина богиње на престолу (инв. бр. G 270), препелица (инв. бр. G 271) и смоква (инв. бр. 272).⁷

Сл. 2а

Fig. 2a

Сл. 2б

Fig. 2b

Сл. 2ц

Fig. 2c

Теракота са представом божанства, инв. бр. G 270 (сл. 2 а-ц), фрагментована је, сачуване висине од око 13,7 cm и делимично реконструисана.⁸ Богиња је представљена како седи на престолу чија је задња страна потпуно оштећена. Већи део лица са ширим вратом није сачуван, сем дела шире браде и уста.

/6/ Нерон (Ac), Ав: Глава Нерона са лаворовим венцем на десно, натпис (NERO) CAESAR AVGGER (M IMP), Rv: Представа нејасна, натпис: PACE (PR UBIQ PARTA) IANUM CLVSIT, S C (64-66. година ?). Захваљујем се Б. Борић-Брешковић.

/7/ Инв. бројеви предмета G 255 - G 269 и G 273, студијски материјал, тер.инв. 404 f, g.

/8/ Конзервација све три теракоте из гроба 139 урађена је 1973. године (из документације Центра за конзервацију Народног музеја).

Десна рука јој је савијена у лакту, недостаје део благо удубљене шаке у којој је држала неки предмет. Левом руком, са раширеном шаком, покрива гениталије. На њој се, изнад шаке, налазе два уреза (наруквица?). Стомак је благо наглашен (бременита?). Грудни су мале. Недостаје глава, задња страна фигури-не и, као што смо напоменули, већи део престола, који је са предње стране декорисан косим урезима. Рука којом прекрива гениталије је уска, спојена са телом, док је горњи очувани рамени део леђа невешто урађен, несразмерно широк у односу на тело и руке. Фигурина је светломрко печена.

Заједно са богињом на престољу, у гроб је похрањена и фрагментована фигурина птице (голуб или препелица), инв. бр. G 271, дужине 10,3 cm, сачуване висине 7,2 cm (сл. 3 а-ц).⁹ Птица има мали, шири кљун, заобљену главу. Кри-

Сл. 3а

Fig. 3a

Сл. 3б

Fig. 3b

Сл. 3ц

Fig. 3c

ла су јој склопљена, представљена косим, а груди плитким, кратким урезима. Једно око јој је назначено са четири тачкаста убода. Делимично је реконструисана. Светломрко, наранџасто печена. Недостаје јој доњи део главе и тела.

Трећа фигурина из овог гроба, инв. бр. G 272, фрагментована је, биконичне форме, декорисана урезивањем, светломрко печена. Вероватно представља смокву (сл. 4 а, б).

Гроб 242 (сл. 5, 6) има унутрашње стране фиксиране каменом у оба етажа.¹⁰ Судаћи по налазима и овај гроб је припадао женској особи. Као и на осталим некрополама овог типа, предмети су полагани уз зидове гробне јаме. Тако су

/9/ Garms, Vorm, 1981: 82 (за препелицу); Brehm, 1989: 300 (за голуба).

/10/ На основу теренске документације (цртежа) са ископавања М. Величко-вића, који прилажемо.

Сл. 4а

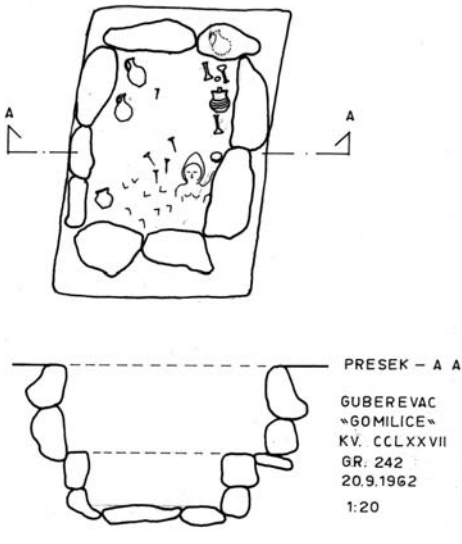
Fig. 4a

Сл. 4б

Fig. 4b

уз обе дуге стране доњег етажа приложена два крчага, пехар, два балсамаријума, мањи лонац са поклопцем и статуета Венере (инв. бр. G 624).¹¹ На средини доњег етажа, који представља гроб у ужем смислу, нађено је десет ексера. Узимајући у обзир да су оба етажа била обложена каменом, ексери су вероватно коришћени за спајање дасака на којима су остаци покојнице пренети са

Сл. 5

Fig. 5

Сл. 6

Fig. 6

/11/ Инв. бројеви предмета од G 621- G 623, G 625, G 626, студијски материјал, тер. инв. 952, 954.

Сл. 7а

Fig. 7a

Сл. 7б

Fig. 7b

Сл. 7ц

Fig. 7c

ломаче у гробну јаму. У гробном записнику помиње се новац, крчаг на горњем етажу и балсамаријум, али они нису констатовани приликом обраде и инвентарисања.¹²

У овом гробу пронађена је теракота наге Венере инв. бр. G 624, чија је висина 26,8 cm (сл. 7 а-ц). Венера стоји на кружном постаменту, ослоњена на леву ногу, десна је савијена у колену. Десна рука, са испруженом шаком, у којој је вероватно држала јабуку или огледало, благо је савијена у лакту. Левом, оштећеном, подигнутом и савијеном придржава огртач који пада у наборима до левог стопала. Део огртача у наборима пребачен је преко десног бедра. На глави има високо подигнуту дијадему у виду розете (Венерин симбол) и раскошну фризуру у три реда коврца, која је позади скупљена у ниску пунђу. На ушима су кружне минђуше. Детаљи лица су наглашени: очи, изражен (оштећен) оштар нос, мала уста. Грудни су мале, струк узан, бедра наглашена, пупак

/12/ Тер. инв. 953, 955 и тер. инв. б.б.

истакнут. Фигурина је црвено печена и на њој су, као што смо напоменули, видљиви трагови црвене боје и енгобе.

Налази из гроба 139, крчаг (оинохоа) тролисно обликованог отвора, извученог кљуна и крчази (лагоене) тракасто и троугласто профилисаног обода, у употреби су крајем I и почетком II века, а у исти временски период можемо одредити балсамаријум ниског коничног реципијента, хоризонтално разгранутог обода, као и светиљку са печатом APRIO.¹³ Остали предмети нису хронолошки индикативни, јављају се у ширем хронолошком распону, од I до III, односно IV века.¹⁴ Новцем Нерона, пронађеним у овом гробу, све налазе датujemo у другу половину I века.

Крчази хоризонтално разгранутог, четвртасто профилисаног обода, похрањени у гробу 242, коришћени су у истом временском периоду као и крчази из гроба 139, крајем I и у II веку.¹⁵ У исти временски период одређен је пехар, као и балсамаријуми коничног реципијента и дужег цилиндричног врата, док је мањи лонац сферичне форме датован у II-III век.¹⁶

Најчешће су источњачка божанства представљена како седе на престолу (Магна Матер, Кибела, Изиди), мада постоје и представе богиње Венере приказане на овај начин. Иконографски елементи, посебно лева шака којом богиња покрива гениталије, указују на представу овог божанства.

Теракоте са представом Венере која седи на престолу са голубом или дететом у крилу налажене су у Гели, Мирини, Коринту, Сиракузи.¹⁷ Једна од њих, по покрету десне шаке којом покрива гениталије, подсећа на космајску.¹⁸ Све ове теракоте се хронолошки одређују у хеленистички период и припадају малоазијском производном кругу. Познато је да су уметност и архитектура у Малој Азији задржале свој конзервативни познохеленистички дух и током I века

/13/ Зотовић, Јордовић 1990: G1-1, Т. LI, G1-67, Т. XCII, G 73, Т. XIV, G 216, Т. XXXVII (лагоене); G1-138, Т. CXXXIV, G 73, Т. XIV (оинохоа); G1- 253, Т. CLXXXVIII (balsamarium); светиљка, 22; Dautova-Ruševljan, Brukner 1992: 82 (за светиљку).

/14/ У питању је скромни бронзани накит покојнице, вероватно урађен по узору на луксузни од злата и сребра: Поповић 1992: 14 (прстен); Ibid., 1996: 19 (минђуша); 51 (наруквица).

/15/ Зотовић, Јордовић 1990: G1- 77, Т. C (крчази).

/16/ Ibid: G1-68, Т. XCIII (пехар); G 197, Т. XXXII, G1-232, Т. CLXXXVIII (лонац); G 239, Т. XLI, G 1-76, Т. XCVIII (балсамаријуми).

/17/ LIMC II/1, II/2, 1981: 791, 795, 796, 824, 842, 843.

/18/ Mollard-Besques 1954: Pl. CV, C 620.

наше ере. Имајући у виду ту чињеницу, као и то да је становништво са ових простора имигрирало и на подручје Космаја, што је потврђено и епиграфским споменицима, јаснији нам је њен начин израде и општи оријентални утисак.¹⁹

Ова Венера је приказана са истакнутим стомаком, што није уобичајено. Већ поменуће представе ове богиње са дететом у крилу и оне у Помпеји, где је приказана као брижна мајка породице, намећу нам се као посредне асоцијације.²⁰ Стиче се утисак да је било важније бременитошћу нагласити идеју плодности, обнове, рађања, а да је израда била у другом плану.

Венера на кружном постаменту, из гроба 242, начином на који је представљена, оставља утисак мирноће, елеганције, љупкости. На уснама јој је дискретан осмех. Прецизније је урађена него Венера на престолу, мада су и овде руке несразмерно урађене, леђа сумарно, врат је мало шири у односу на тело и главу. Огртач (вео) нас не наводи на помисао о жалости, што је уобичајено када су представе са велом у питању. Напротив, вео у овом случају појачава утисак елеганције и грациозности.

Фризура ове Венере, код које је коса скупљена у пунђу ниско на потиљку, карактеристична је за другу половину II века. Носиле су је царице из династије Антонина - Фаустина Млађа, жена Марка Аурелија, и њена ћерка Луцила. То можемо закључити на основу њихових представа на новцу²¹ и камејама.²² Исти третман фризура са дијадемом препознатљив је на мермерној глави жене из Цибала,²³ док је положај тела сличан фрагментованој теракоти пронађеној у инхумираном гробу на Виминацијуму.²⁴ На космајској Венери је у обликовању фризура доследно примењена мода тог периода коју су диктирале чланице царске породице. Као и код претходне, видљив је малоазијски утицај приликом њене израде, судећи и по мермерним главама Фаустине Млађе

/19/ Душанић 1975: 135- 136.

/20/ Simone, Verki, 1979: 92, 97.

/21/ Borić-Brešković 1988: 3631, 3632, 3645, 3655, 3650 (kat. 1430, 1431, 1482-1485).

/22/ Поповић 1989: кат. 35, 37.

/23/ Dautova-Ruševljan 1983: 126, Т. 43, 6.

/24/ Спасић-Ђурић 2002: сл. 112 (теракота датована у II-III век, С 10600, инхумирани гроб G 3500, лок. Пећине, ископавања 1983. године, нађена код надлактице покојнице сахрањене у дрвеном ковчегу - усмено саопштење Драгане Спасић-Ђурић, кустоса Народног музеја у Пожаревцу).

и Луциле, пронађених у Смирни и Тарсу, представљених као Венера, код којих је на темену скупљена коса тако да подсећа на розету.²⁵

Генерално, бисте наге Афродите са дугуљастим лицем, бујном косом, високом дијадемом (у овом случају у виду розете), припадају малоазијском типу Афродите.²⁶ Фигурину Венере смо датовали у другу половину II века, а самим тим и све налазе из гроба 242.

Заједно са Венером на престолу, у гроб 139 похрањена је фигурина птице. Слична теракота са представом птице, пронађена је на Виминацијуму.²⁷ У питању је голубица код које је, за разлику од космајске, глава заобљенија, а кљун истакнутији, тако да претпостављамо да теракота из гроба 139 представља препелицу, која је у култу, као и голуб, повезана са Венером.

Древни источњачки обичај *pesach* (скакутање), ритуално извођен опонашањем јаребициног скакутања приликом љубавног наговарања (симболично означава плодност, завођење), можемо повезати са овом богињом, као и трећу фигурину пронађену у овом гробу, за коју претпостављамо да представља смокву.

Похрањене заједно са Венером, која је бременита, носе одређену, симболичну поруку. Све теракоте су вероватно урађене у некој од локалних радионица на Космају.

Статуете Венере у ова два гроба на Гомилицама, могу сугерисати постојање култа Загробне Венере (*Venus Funerariae*), која бди над душама прерано умрлих девојака. Присуство култа, колико је познато, потврђено је на малом броју некропола у Србији.²⁸

Венера није примарно хтонско божанство, мада својом појавом уноси љубав и склад у оба света, враћа смрћу нарушену хармонију, наговештава нови почетак. У том контексту, богиња је повезана са Либитином, богињом сахрањивања и погребних обичаја,²⁹ као и Изидом и Персефоном, па је њено присуство, односно присуство статуета са њеном представом у гробовима на Гомилицама, јасније.³⁰ Полагањем фигурина Венере у гроб, наговештава се жеља за три-

/25/ Poulsen, 1974: 86, cat. 709 b, Pl. CXLII; 93, cat. 709 a, Pl. CLVII.

/26/ Битракова -Грозданова, 1987: 138.

/27/ Premk, 1995: 150-151, cat.14, fig.14.

/28/ Јовановић, 2000: 13.

/29/ Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987: 234.

/30/ Јовановић 2000: 16.

јумфом живота над смрћу, жеља за рађањем и новим почетком. Бременита Венера из гроба 139 нам то директно и сугерише.

Поред фигурина препелице и смокве, у двадесет три гроба на некрополи (и у гробу 139), констатовано је огледало, које представља предмет свакодневне употребе, али и Венерин атрибут. Осим огледала, у два гроба су похрањене шкољке, које се могу повезати са овим божанством, као и привезак у облику делфина, приложен у једном гробу.³¹

На глави Венере из гроба 242 налази се висока дијадема у виду розете, њеног симбола. Розета је чест мотив на надгробним споменицима и присутна је и на споменицима пронађеним на Космају.³²

На локалитету Рт, где је такође констатована некропола спаљених покојника, удаљена неколико стотина метара од некрополе на Гомилицама, пронађена је надгробна статуа Амора од пешчара, која се можда може посредно ставити у исти контекст.³³ Сам гроб и предмети похрањени у њему, носе одређену поруку. Гроб истовремено представља одвојен свет, али и свет константно присутан у свету живих, који на симболичан начин идентификује и чува идентитет заједнице, продужавајући њено трајање. На тај начин су ова два света у међусобном преплитању. Тако су и ове теракоте, које су можда претходно стајале у домовима прерано умрлих женских особа као драги предмети, похрањене у гроб да би га заштитиле, успоставиле хармонију, сугеришући идеју о повратку и вечитој обнови.

/31/ Гробови 24, 35, 60, 126, 235... (огледала), гробови 297, 310 (шкољке), и гроб 171 (привезак).

/32/ Mirković, Dušanić 1976: 136-137, br. 121; 137-138, br. 122; 142, br. 129; 143, br. 130.

/33/ Величковић 1964: 129-138.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Битракова-Грозданова 1987

В. Битракова-Грозданова, *Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија*, Скопје 1987.

Borić-Brešković 1988

В. Borić-Brešković, Katalog sistematske zbirke rimskog carskog novca u Narodnom muzeju u Beogradu, *Numizmatičar 11*, Beograd 1988.

Brehm 1989

А. Е. Brehm, *Život životinja*, Ljubljana, Zagreb 1989.

Величковић 1964

М. Величковић, Надгробна статуа Амора из Губереваца (Statue Funéraire de L' Amour de Guberevac), *Зборник Народној музеја IV*, Београд 1964.

Garms, Borm 1981

Н. Garms, L. Borm, *Fauna Evrope*, Ljubljana 1981.

Dautova- Ruševljan 1983

В. Dautova- Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Römische Steindenkmäler aus dem Jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior)*, Dissertationes et monographiae, Novi Sad 1983.

Dautova- Ruševljan, Brukner 1992

В. Dautova- Ruševljan, О. Brukner, *Gomolava, rimski period (Gomolava, The roman period)*, Novi Sad 1992.

Душанић 1975

С. Душанић, Две римске стеле из Србије (Two Roman stelai from Serbia), *Зборник Народној музеја VIII*, Београд 1975.

Зотовић, Јордовић 1990

Л. Зотовић, Ч. Јордовић, *Viminacium 1, Некројола Више Гробаља (Viminacium 1, Nekropole Više Grobalja)*, Београд 1990.

Јовановић 1984

А. Јовановић, *Римске некројоле на територији Југославије (Forms of Burial in the Territory of Yugoslavia in the Time of Roman Empire)*, Београд 1984.

Јовановић 2000

А. Јовановић, Култ Venus Funerariae у Горњој Мезији (The Cult of Venus Funerariae in Supper Moesia), *Зборник Народног музеја Ниш бр. 9*, Ниш 2000.

LIMC 1981

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Artemis Verlag Zürich und München 1981.

Mirković, Dušanić 1976

М. Mirković, S. Dušanić, Singidunum et le Nord - Ouest de la Province, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, Vol. I*, Belgrade 1976.

Mollard- Besques 1954

S. Mollard - Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite Grecs Étrusques et Romains I*, Paris 1954.

Premk 1995

А. Premk, Terra-Cotta Animal Figurines from Viminacium, *Starinar XLV-XLVI 1994/95*, Beograd 1995.

Пејовић 1995

З. Пејовић, Теракоте из збирке Музеја Срема, *Зборник Музеја Срема 1*, Сремска Митровица 1995.

Поповић 1989

И. Поповић, Римске камеје у Народном музеју у Београду (*Les camées romaines au Musée national de Beograd*), Београд 1989.

Поповић 1992

И. Поповић, Римски накити у Народном музеју у Београду, I Прстијење (*Les Bijoux Romains du Musée national de Beograd, I Les Vagues*), Београд 1992.

Поповић 1996

И. Поповић, Римски накити у Народном музеју у Београду, II Златан накити (*Les Bijoux Romains du Musée national de Beograd, II Les bijoux d'or*), Београд 1996.

Poulsen 1974

V. Poulsen, *Les Portraits Romains, Volume II, De Vespasien à La Basse-Antiquité*, Copenhagen 1974.

Simone, Verki 1979

A. de Simone, G. Verki, *Pompei and Its Museums*, Milano 1979.

Спасић-Ђурић 2000

Д. Спасић-Ђурић, *Виминацијум, главни град римске провинције Горње Мезије (Viminacium, the capital of the Roman province of Upper Moesia)*, Пожаревац 2000.

Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987

Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1987.

Цвјетићанин 2001

Т. Цвјетићанин, *Глеђосана керамика Горње Мезије (Glazed Pottery from Upper Moesia)*, Београд 2001.

TERRACOTTAS FROM THE NECROPOLIS GUBEREVAC-GOMILICE

National Museum in Belgrade had been conducted long-lasting systematic excavations at the site Gomilice in the area of village Guberevac on the Kosmaj Mountain. On that occasion was investigated the necropolis with 361 cremation burials of the Mala Kopašnica – Sase type and dated in the period from the 1st to the 3rd century. In the year 1961 was discovered grave 139 and in the next year grave 242 where terracotta figurines were encountered besides common grave goods.

Terracottas were made in a mold of well-refined clay with admixture of fine-grained sand and they were light brown, orange or red fired. On the terracotta from grave 242 are visible traces of red paint and white dry slip (engobe).

In grave 139 was deposited fragmented figurine of Venus on the throne, quail and fig (?) dated as other grave finds by the coin of Nero in the second half of the 1st century.

Figurine of Venus on pedestal deposited in the grave 242 on the basis of hairstyle characteristic of empress Faustina the Younger and her daughter Lucilla was dated in the second half of the 2nd century. All other finds from the grave are also dated on the basis of the Venus figurine.

All these terracottas had been made in some local workshop on the Kosmaj Mountain.

Figurines of Venus, quails and figs as well as objects deposited in other graves in the necropolis and which represent Venus' attributes (mirrors, shells) suggest the existence of a cult of Venus Funeraria at Gomilice.

AMBER JEWELRY AND DECORATIVE OBJECTS FROM THE PRIVATE PART OF DUNJIĆ COLLECTION

Objects of amber – seven finger rings, fragmented small bottle for aromatic oil and beads threaded on a tubule, were offered for acquisition to the National Museum in Belgrade by Dr Sofija Dunjić from Belgrade.¹ This material, except finger ring no. 5 that was, according to her statement, purchased in Greece, originates from the Kosmaj region, that is from Roman graves in the villages Guberevac and Babe, therefore from the same area whence comes other archaeological material that she and her husband Dr Mihailo Dunjić collected scrupulously for many decades. After the death of her husband Mrs. Dunjić donated in 1976 this valuable collection of archaeological objects to the National Museum in Belgrade where it is nowadays treasured as Dunjić Collection.² Objects of amber, that she subsequently offered to the Museum and which Museum was unable to purchase, were in fact components of this private collection. As material in question is very valuable and unknown so far not only among the finds from Kosmaj region but also from other sites in *Moesia Superior*, we decided that it is worth to be published even only

/1/ According to the note, which I made as keeper at that time of the Collection from Roman material culture and art (Roman Collection) of National Museum, Dr S. Dunjić offered amber objects for acquisition on May, 29th 1990. Immediately after that we organized photographing of this material in Photo Laboratory of National Museum.

/2/ In the National Museum in Belgrade had been organized in 1977 the exhibition of most representative objects from this Collection, accompanied by small catalogue, cf. Veličković, 1977. Some material from this Collection had been displayed at the exhibition *Arheološko blago Kosmaja*, organized by National Museum specialist in the Cultural Center in Sopot and accompanied by leaflet-catalogue cf. Kondić, Popović 1986. Golden jewelry from Dunjić Collection has been included in catalogue raisonnée of golden jewelry from Roman Collection of National Museum (Popović 1996), and glazed pottery vessels have been studied within monograph on glazed pottery of *Moesia Superior* (Cvjetičanin 2001).

according to photographs taken while the material was in the National Museum. As Mrs. Dunjić unfortunately died soon after her offer to the Museum, final fate of these objects remains unknown to us.

Finger ring no. 1 (Fig. 1) is made of opaque amber of light brown color. Circular hoop of large size although of small inner diameter is decorated on the outside surface with bust of a woman with regular features and half-open mouth. The hair is lifted high above the forehead like diadem and arranged netlike in seven rows,

Fig. 1
Finger ring

Сл. 1
Прстен

while in the back of the head is gathered in a bun. This coiffure is characteristic of Trajan's time as it was favored by emperor's wife Pompeia Plotina, (around 70–112 AD), his sister Ulpia Marciana (around 48–115 AD) and her daughter Matidia (around 68–119 AD),³ so the finger ring could be dated in the period from the end of 1st to the second decade of 2nd century. An amber finger ring, decorated with female bust of this type, has been discovered in the vicinity of Zadar.⁴ In any case, production of these finger

rings had been intensive in the period from Flavians to Antonines and could be understood as an aspect of imperial propaganda, as depicted women had their hair done, according to fashion promoted by female members of imperial house, thus representing a model for female portrait and beauty ideal in everyday life of Roman ladies. Finds of amber finger ring of this type are numerous in the vicinity of *Aquileia*,⁵ and there are three specimens with busts of women having the coiffure from the Trajan's time in di Toppo Collection in the City Museum of Udine (Civici Musei di Udine).⁶ There are finds of this kind also in *Poetovio*⁷ and in Dalmatia; from Salona originates one finger ring with two antithetical female busts with hair style according to the fashion of Flavian epoch.⁸ In the same peri-

/3/ Wegner 1938: 289-303, Abb. 3; 5-13.

/4/ *Antički portret (Classical Portraits)* 1987: 51, cat. 122.

/5/ Calvi 1977: Fig. 5 (bottom).

/6/ Galletti 2000: 224-226, cat. 5-7.

/7/ Vomer-Gojković 1996: 313, Sl. 13, T. 1. 17.

/8/ *Ibid.*: cat. 99.

od the analogous finger rings of other precious materials, e.g. rock crystal⁹ had been produced, but also many bone hairpins with ornamental head modeled as female bust with characteristic coiffure. Finds of these pins are dated into the period of dynasties of Flavians, Antonines and infrequently of Severans and are abundant in *Dalmatia*¹⁰ and *Pannonia*¹¹ while in *Moesia Superior* only two specimens are registered in *Viminacium*.¹²

Finger ring no. 2 (Fig. 2) is made of opaque amber of light brown color. Hoop of large size and small inner diameter is damaged in the lower section. There is one molded rib on each ring shoulder and on these ribs are leaning lying figures of dogs facing each other and with bent hind legs. Figures are damaged and there is an undistinguishable object between them. Head of one dog is covered with vine leaf. This scene is common for objects of amber that are in many cases decorated with human figures and representations of vari-

Fig. 2
Finger ring

Сл. 2
Прстен

ous animals, especially dogs, often combined with vine leaves, grapes and various fruits.¹³ On the *Salona* finger ring vine leaf separates two female busts,¹⁴ on the container for aromatic oils from sarcophagus from eastern necropolis of *Sirmium* there are two dolphins¹⁵ and on fragmented small bottle from a grave in Topusko this motif occurs together with representations of Cupid – grape picker and human

- /9/ Bernhard-Walcher et al. 1994: cat. 187 (finger ring from Kunsthistorisches Museum in Vienna with bust of a woman with hair done according to the fashion of Trajan's time).
- /10/ *Ibid.*: cat. 97, 125 (*Aenona-Nin*), 98, 187 (*Salona*), 124, 126, 127 (unknown site in Dalmatia).
- /11/ Šaranović-Svetek 1981: 155, T. II, 1 (*Sirmium-Sremska Mitrovica*); Vikić-Belančić 1948: 40-41, fig. 3 (*Mursa-Osijek*); Alföldi 1957: 482 (*Intercisa-Dunapatele*); Píchlrová 1981: Gr. 1, 101, T. I, 1; CLXXXVII, 5; CXXVI, 1; CLXXXVII, 3 (*Gerulata-Rusovce*).
- /12/ Petković 1995: T. XVI, 7-8.
- /13/ Biavaschi 1951: 19, fig. 3; Bertacchi, 1964: 51.
- /14/ *Antički portret (Classical Portraits)* 1987: cat. 99.
- /15/ Pejović 1996: 31, cat. 11, T. II, 4; IV, 6.

figure and fish.¹⁶ Finger rings decorated with various animal figures are numerous among the finds from *Aquileia*¹⁷ and there are five specimens with representation of lying dog in di Toppo Collection in the Museum in Udine.¹⁸ This domestic animal is often depicted on funerary monuments as a symbol of loyalty and connection between the living and the dead, suggesting conclusion that amber finger rings with representation of dogs had funerary symbolism so they had been placed in graves as offerings.¹⁹ The entire amber material of this type could be generally dated from the end of 1st to the end of 2nd century.

Finger ring no. 3 (Fig. 3) is made of opaque amber of light brown color and according to its concept is very much alike the previous specimen. Namely, there are, on top of circular hoop, two antithetical lying figures joined by their back parts. Figures are very damaged and it is possible that these are figures of two dogs with bent hind legs.

Fig. 3
Finger ring

Сл. 3
Прстен

Fig. 4
Finger ring

Сл. 4
Прстен

Finger ring no. 4 (Fig. 4) is made of opaque amber of light brown color. Circular hoop is massive and on its top is a figure of seated boy – Cupid. Face features are blurry as amber resin ran and covered frontal section of the head but characteris-

/16/ Šarić 1979/80: 134, I, 1-2.

/17/ Calvi 1977: Fig. 5 (top).

/18/ Galletti 2000: 222, 228-229, cat. 1, 2, 11-13.

/19/ *Ibid.*: 210.

tic hair style could be noticed: short hair is done in such manner to form the braid starting from the back of the head and terminating in a curl on the forehead.²⁰ Arms of the boy are broken off and by his left leg is some object – probably basket with grapes. Representation of the Cupid with identical hair-style and basket full of grapes is also encountered on the small bottle from a grave in Topusko.²¹ According to its composition this finger ring, dating probably from the first half of the 2nd century, is very close to the next specimen also with seated Cupid on top of the hoop.

Fig. 5
Finger ring

Сл.5
Прстен

Finger ring no 5 (Fig. 5) acquired in Greece is made of opaque amber of brown color. This ring repeats in its concept the idea of the former specimen: on top of the hoop is seated figure of the boy – Cupid holding bunch of grapes. Figure is slightly inclined forward and well preserved. Face features are not distinct and hair is done in the same way as on the figure on preceding specimen. Braid on the back of the head is depicted by oblique incisions. The hoop of the ring is decorated with deep oblique channels, which imitate twisted ornament. Direct analogy to this finger ring is the specimen dated into the early 2nd century from Fortuna Fine Arts Gallery in New York.²²

Finger ring no. 6 (Fig. 6) is made of opaque amber of light brown color. Large size hoop decorated with vertical incisions is expanding towards the head of ring. On the head is oval setting for the inlay of brown-red paste. The specimen from *Poetovio* is of the same shape, but without settings for inlay on the head.²³ This

/20/ These coiffures are typical for representations of so called Eros masks on small cameos made of semiprecious stone or glass, cf. Bernhard-Walcher et al. 1994: cat. 178, 192; Popović 1989: cat. 63; Dimitrova-Milcheva 1981: cat. 304-309.

/21/ Šarić 1979/80: 134, T. I, 1.

/22/ Deppert-Lippitz 1998: 64, no. 90.

/23/ Vomer-Gojković 1996: 312, Sl. 9, T. 2. 2.

Fig. 6
Finger ring

Сл. 6
Прстен

ances separated by incisions. Head of the ring consists of flattened protuberance with setting for the gem of translucent reddish carnelian. Representation on the gem is indistinct. Finger rings from *Poetovio* and from di Toppo Collection in the Museum in Udine are of the same shape but without gem on the flattened plate-

Fig. 7
Finger ring

Сл. 7
Прстен

like head.²⁶ These rings are according to hoop treatment related to some shapes of golden finger rings from second half of the 3rd century.²⁷ To the same group of jewelry could also be attributed golden bracelets with entire band decorated with spherical protuberances. The earliest specimen of this jewelry with gems inlaid on top of protrusions that was found in Athens dates from the early 3rd century,²⁸ while bracelets from Gaul with protuberances occasionally decorated with incisions are dated into 3rd-4th century.²⁹ Hence, according to these formal analogies with jewelry made of different material we think that this amber finger ring could be dated around or after the middle of the 3rd century.

type of amber rings, according to its shape, treatment of hoop and head decoration, imitates some forms of finger rings made of semiprecious stone²⁴ and glass paste²⁵ whose production experienced an increase during 2nd-3rd centuries.

Finger ring no. 7 (Fig. 7) is made of opaque amber of brown color. Hoop is executed as a row of eight large beads, i.e. spherical protuberances separated by incisions. Head of the ring consists of flattened protuberance with setting for the gem of translucent reddish carnelian. Representation on the gem is indistinct. Finger rings from *Poetovio* and from di Toppo Collection in the Museum in Udine are of the same shape but without gem on the flattened plate-

/24/ *BMCR*, 1907: no. 1600, 1601.

/25/ *Ibid.*: no. 1578-1585; Popović 1992: cat. 122.

/26/ Vomer-Gojković 1996: 313, Sl. 18, T. 3. 1; Galletti 2000: 222-223, cat. 20.

/27/ Popović 1992: cat. 48; *BMCR* 1907: no. 864, 865.

/28/ 2001: 96, Fig. 3-4.

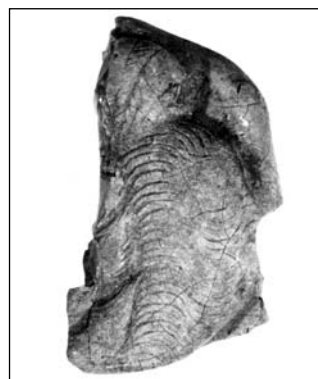
/29/ Metzger 1997: No. 8 (treasure Beaurains whose deposition is dated by the coin from 315 AD); *A l'aube de la France*, 1981: 65, no. 58, fig. 31 (Cologne).

Small bottle for aromatic oils, fragmented (Fig. 8)

is made of opaque amber of light brown color. The preserved fragment is of conical shape with damaged lateral edges and small funnel-shaped mouth at the top. Surface of the container is decorated with relief representation of a shell with edge accentuated with wavy incisions. In the background is the head of a woman with regular features and pyramid-shaped coiffure arranged in stages; narrow plait depicted by intersecting incisions is next to the forehead and then the hair is divided by shallow incisions and raised like diadem while it is straight on the back. Such coiffures are typical for the women of Trajan's family³⁰ so small amber bottle could be dated in the period from the end of 1st century to the end of second decade of the 2nd century. In any case finds of small amber bottles for aromatic oils are numerous. Surfaces of their containers could be decorated with relief representations of flora and fauna as well as mythological scenes,

most often with representations of Cupids,³¹ Venus or one of the Moirai – goddesses of fate.³² Shell from which Venus was born was considered as female symbol and attribute so it had been often represented on such toilet accessories, sometimes, as on our bottle, with female head depicted in its interior.³³ It was customary to place shells either natural or modeled of amber as offerings in female burials. Shells of thin amber of fine texture that by their shape resemble the species *lutraria oblonga*, frequent in the Adriatic Sea³⁴ have been discovered in the vicinity of *Aquileia*³⁵ but also in the graves from Topusko,³⁶ *Poetovio*³⁷ and from the western necropolis of *Sirmium*.³⁸

Beads, three specimens (Fig. 9) of opaque amber of light brown color and of cylindrical shape have been strung on the tubule of circular section and have prob-

Fig. 8

Small bottle for aromatic oil, fragmented

Сл. 8

Фрагментована бочица за мирисна уља

/30/ Wegner 1938: 289-303, Abb. 3; 5-13.

/31/ Šarić 1979/80: 134, T. I, 1, 2 (Topusko).

/32/ Pejović 1996: 30, cat. 3, T. I, 2; III, 2 (*Sirmium*).

/33/ Šarić 1979/80: 135.

/34/ *Ibidem*.

/35/ Brusin 1964: fig. 101.

/36/ Šarić 1979/80: 135, T. II, 4.

/37/ Vomer-Gojković 1996: 314, Sl. 23, T. 3. 7.

/38/ Pejović 1996: 26, 30, cat. 1, T. I, 1; III, 1.

Fig. 9
Beads

Сл. 9
Перле

ably been part of some decorative object, maybe of a needle or a distaff, as in finds from *Poetovio*.³⁹

As we can conclude according to the analysis of amber objects from private segment of Dunjić Collection most of this material shows analogies with finds from the vicinity of *Aquileia*, but also from *Dalmatia* and *Pannonia*. In other words, amber regarded in antiquity as gold from the north is in fact fossilized pine resin, which could be of white, lemon, rosy and golden yellow, reddish, light or dark brown and black color and it could be translucent and opaque. The largest deposits of amber are in the Baltic region and they originate from the Tertiary, 40 to 60 million years ago. Somewhat different amber in Europe occurs in Romania and Sicily.⁴⁰ Amber that had been brought in the Mediterranean region already from the Bronze Age period is identified

as Baltic amber. Romans, according also to the Pliny's texts on use of amber,⁴¹ resumed this trade already in the beginning of imperial times, especially from the reign of Nero when 'amber route' from Baltic to the Mediterranean has been re-established.⁴² It is also confirmed by the results of spectrometric analysis of amber objects found in the vicinity of *Aquileia* and in a grave from Topusko and as most of the samples yielded Baltic provenance, they were classified as 'nordic type'.⁴³ Production and trade of artistic objects of amber developed particularly in the period from coming to power of Flavian dynasty until the rule of the Antonine dynasty when *Aquileia* had become most important center of amber import and manufacture. Amber objects had been distributed from the port of *Aquileia* throughout the Empire and they reached *Dalmatia* and *Pannonia* easily either by land or water. Mapping of the finds of amber material revealed that important export route of amber was running from *Aquileia* to *Emona* whence it split in two directions: western route was running along the line *Emona*, *Celeia*, *Poetovio*, *Savaria*, *Scarbantia*, *Carnuntum* and eastern crossed *Pannonia* from *Poetovio* to the fortifications *Aquincum* and *Brigetio* on the great Danube bend.⁴⁴ Pliny con-

/39/ Vomer-Gojković 1996: 309, Sl. 3, 5, T. 1. 6; 2. 16.

/40/ Palavestra 1992: 15 (with cited literature).

/41/ Plin., Nat. Hist., XXXVII, 45, 46.

/42/ Negroni Catacchio 1976: 21-57.

/43/ Šarić 1979/80: 136-137.

/44/ Galletti 2000: 214-215, Fig. 8.

firms that by the agency of Germans this material reached even beyond the borders of the Empire.⁴⁵ Numerous finds of the objects made of amber, but also of their semi-manufactured products, in the graves in today Ptuj, point that Roman *Poetovio* was not only an important station on the 'Amber route', but also a local centre of the production of these precious objects.⁴⁶ Finds from Topusko, *Sirmium* and Dunjić Collection reveal that this trade was going also along the Sava river, along the line *Siscia – Sirmium – Singidunum* and that artistically manufactured amber from workshops in *Aquileia, via Singidunum*, reached the region of Kosmaj on the western border of province *Moesia Superior* (Fig. 10).

As amber was very precious material with outstanding apotropaic characteristics objects made of it had been considered as valuables and as an indicator of economic power. The amber objects have been discovered in graves first of all in the Mediterranean basin and in its hinterland. All of them are products of Aquileian workshops, fact confirmed by the mode of manufacture – relief modeling adapted to natural transparency of the material and choice of illustrated subjects. In other words, on small bottles for aromatic oils and sticks for their mixing, on pyxides, mirror handles and other decorative and toilet accessories placed in the graves we encounter similar repertoire of idyllic motives from flora and fauna as well as representations of Venus and Amor, of Moirai and deities associated with cult of Bacchus – Dionysus. Representations of animals, fish and human figures are often combined with grapevine leaves and favored motif was Cupid – grape picker. Iconographic contents of these figures, by the themes and style strongly relying on tradition of Alexandrian toreutics,⁴⁷ indicate the purpose of these objects, which due to their fragility had most probably not been used in everyday life but because of their apotropaic character had been placed in the graves. Some objects – figures of animals, Cupids or representation of grapevine and possibly certain massive finger rings had prophylactic role and had been worn as pendants. Bacchic character of relief decorations relates amber objects with cult of Dionysus – Bacchus and Persephone – Kore, chthonic deities to whom these objects were sacrificed as offerings.⁴⁸ Objects of amber decorated with these idyllic motives had been produced in Aquileian workshops in the period from the end of 1st to the middle of the 3rd century. As special valuables they have been treasured in families for a long time so it is very difficult to date them precisely and the only reli-

/45/ Plin., Nat. Hist., XXXVII, 43.

/46/ Vomer-Gojkovič 1996: 307-319, Sl. 6.

/47/ Calvi 1977: 102-103.

/48/ Bertacchi 1964: 66.

Fig. 10

'Amber route' and main directions of distribution of the products from workshops in *Aquileia*

Сл. 10

Ђилибарски пут и главни правци дистрибуције производа радионице из Аквилеја

able datum for chronological determination are characteristics of the hairstyle of depicted women.

Amber finger rings represent special group of jewelry that, neither according to its shape nor according to the mode of decoration, observes typological development of metal specimens.⁴⁹ Because of that, as well as because of fragility, large size and funerary symbolism on some specimens, it had been considered that this jewelry had not been intended for everyday use but was exclusively placed in the graves. However, more recent investigations revealed that although the dimensions of amber finger rings are sometimes greater than 4 x 3 cm, their inner diameter most often is the same as of metal rings, 1.5 x 1.6 cm. This indicates that women had been wearing them regularly, first of all as distinct symbol of status.⁵⁰ It is also confirmed by Pliny's information that in his time only women had been wearing amber finger rings.⁵¹ Considerable use of this jewelry is confirmed by many finds first of all from the vicinity of *Aquileia*, but also from *Dalmatia*, *Pannonia* and Rhine limes.⁵² The existing classifications of this material had been done on the basis of specimens from *Pannonia*⁵³ and from di Toppo Collection in the Museum in Udine.⁵⁴ In the first classification finger rings were distinguished, according hoop treatment, in-groups with smooth or twisted hoop and according to representations of animals, female busts and winged genii.⁵⁵ The more recent classification has been done according the shape of ring head, which could be decorated in relief or expanded for miniature ornaments, gems and other encrusted elements and according hoop treatment taking into account whether it was figural, smooth or decorated in low relief.⁵⁶ It has also been concluded that amber finger rings, considering specifics of this jewelry, could not be dated on the ground of their typological characteristics.⁵⁷ However, having in mind existing shapes and represented motives, it seems that production of finger rings with female busts had been most intensive in the Flavian times and in the time of Trajan. Later on, from the middle of the 2nd century, other objects, first of all cameos, have taken their role in promotion of imperial propaganda. From that time production of other fig-

/49/ Galletti 2000: 201-202.

/50/ *Ibid*: 218-222, Fig. 9.

/51/ Plin., Nat. Hist., XXXVII, 30.

/52/ *Ibid*: 212-214, Fig. 7.

/53/ Sprincz 1957: 101-117.

/54/ Galletti 2000: 196-202.

/55/ Sprincz 1957: 101-117.

/56/ Galletti 2000: 196-202, Fig. 2.

/57/ *Ibid*: 201-202.

ural compositions also decreased and shapes imitating form and decoration of metal finger rings or rings made of other materials had become more frequent. As specimens from Dunjić Collection, that represent all basic types of amber finger rings known so far show, this new trend could be seen in the treatment of the hoop as well as in the use of gems for decoration of ring heads.

The analysis of objects from Dunjić Collection apart from these observations about change in decorative style of amber finger rings in the 2nd-3rd century also offers some other no less important information. We have already mentioned that presence of artistically manufactured amber in the graves in the villages Guberevac and Babe in the Kosmaj mining region, whence all material except finger ring no 5 originates, confirms that import from *Aquileia* continuously reached border regions of *Pannonia*, *Dalmatia* and *Moesia Superior*, i.e. its western border.⁵⁸ Judging by objects on which women with their hair done according to fashion of Trajan's time are represented (finger ring no. 1; small bottle for aromatic oil no. 8), such commercial contacts had been established already in the end of the 1st century. This confirms already expressed opinion that exploitation of lead and silver in the Kosmaj mines had commenced during final decades of the 1st century.⁵⁹ On the other hand, appearance of valuable objects made of amber, bear witness to the fact that at the end of this century there were members of mining administration and relatively rich lessees who could afford to buy luxurious adornments. One inscription from Guberevac from the end of 1st century mentions the wife of certain *Tyrannus Augu(usti) lib(ertus) proc(urator)*, who was probably *procurator metallorum*.⁶⁰ Besides this imperial libertus there are on lead ingots from Kosmaj also mentioned the names of some *probatores*, also officials of imperial administration.⁶¹ These data as well as the existence of one *collegium fabrum*⁶² confirm that Kosmaj mines administratively organized under control of procurator already from the end of 1st century, experienced in the 2nd century economic bloom while immigrants of different professions accepted way of life of the inhabitants of neighbouring towns.⁶³ Finds of amber objects in the graves of this region complete

/58/ As western border of province Moesia Superior is not precisely determined apart from the opinion that Kosmaj region was part of this province there are also hypotheses that it was part of Dalmatia or Pannonia, cf. Dušanić 1976: 95-100 (with cited exhaustive literature).

/59/ *Ibid*: 100.

/60/ *Ibid*: 100-101, no. 103.

/61/ *Ibid*: no. 160-165.

/62/ *Ibid*: 102-103, no. 95.

/63/ *Ibid*: 103.

the picture of level of economic development of this region initiated already in the end of the 1st century.

The amber material from Dunjić Collection, besides information about commercial connections and economic progress of inhabitants of Kosmaj mining region, offer certain data also about local believes. Namely, relief representations on these objects, analogous to the representations on amber from neighbouring region, are associated with cults of chthonic deities. In *Aquileia* these were Liber and Libera to whom were attributed the idea, characteristics and attributes of Dionysus and Persephone, deities of classic Pantheon. Cult of Liber was very influential in the Kosmaj region, what is confirmed by an inscription from Guberevac where this deity was identified as *Iuppiter Optimus Maximus*.⁶⁴ Inscription on silver patera handle, discovered in village Branetići⁶⁵ in geographically close and administratively related mining region at the Rudnik Mountain, has been dedicated to Liber – Bacchus. With cults of these deities is closely related cult of Mother Earth (*Terra Mater*) who had a shrine dedicated to her at Rudnik.⁶⁶ Judging by an inscription from Avala, where *Dea Orcia*⁶⁷ is mentioned, in the region of administratively related *metalla* in the north-west of Serbia, at Avala, Kosmaj and Rudnik, this female deity was identified with goddess Orcia. It is possible that this goddess had taken over some characteristics of Epona, whose name and engraved image appear on silverware from Branetići at Rudnik.⁶⁸ This goddess, uniting various functions could have played in the local chthonic cults the part of supreme female deity,⁶⁹ as well as Liber – equated with Jupiter. Thus, amber objects from the graves in the Kosmaj region could be understood as offerings in the cult of these chthonic deities, who, under different names, had been venerated also in other Balkan min-

/64/ Dušanić 1990: 593, note 29; Petković 2002: 219-224, Fig. 1.

/65/ Popović 1995: 154-155, fig. 12 (with cited earlier literature). Inscription *DBS* on patera handle has been read as *D(eo) B(accho) s(acrum)*, by analogy with inscription from Rogatica with formula *L(ibero) B(accho)*, what is, in fact, dedication to Romanized Liber Father (*Liber Pater*).

/66/ At the entrance to the mining shafts on eastern slopes of Veliki Šturac was erected a shrine dedicated to *Terra Mater*, restored in the time of Septimius Severus, most probably while he was traveling through the Balkan hinterland in 193, 196 or 202 AD, cf. Dušanić, 1976: no. 168 (with bibliography); Popović, 1995: 152-153.

/67/ Mirković, 1976: no. 20.

/68/ Popović, 1995: 153-154, fig. 7, 19, 20 (with cited literature).

/69/ *Ibid*: 154.

ing regions.⁷⁰ They reveal the strength of these local believes and their distribution among the members of better-off social layers of population of the Kosmaj metalla.

The analysis of amber objects from private segment of Dunjić Collection had revealed that these are not only very valuable objects of Roman applied art, but also the material important for comprehension of economic, administrative and religious aspect of life of population of the mining region at Kosmaj. Therefore, we must express our regret that National Museum in Belgrade did not enrich its collections with these valuables.

/70/ *Ibidem*; Petković 2002: 221-224.

BIBLIOGRAPHY / БИБЛИОГРАФИЈА

A l'aube de la France 1981

A l'aube de la France. La Gaule de Constantin à Childéric, Paris, 1981.

Alföldi 1957

M. R. Alföldi, Knochengegenstände, in: *Intercisa II (Dunapatele)-Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, Budapest, 1957.

Antički portret (Classical Portraits) 1987

Antički portret u Jugoslaviji (Classical Portraits in Yugoslavia), Beograd, 1987.

Bernhard-Walcher et al. 1994

A. Bernhard-Walcher, J. Desautels, K. Gschwantler, B. Kriller, G. J. Kugler, W. Oberleitner, *Trésors des Empereurs d'Autriche. Les collections d'antiquités grecques et romaines du Kunsthistorisches Museum, Vienne, Wien*, 1994.

Bertacchi 1964

L. Bertacchi, Recenti acquisizioni di ambre nel Museo di Aquileia, *Aquileia Nostra XXXV*, 1964.

Biavaschi 1951

T. Biavaschi, Ambre aquileiesi nel Museo Civico di Udine, *Aquileia Nostra XXII*, 1951.

Brusin 1964

G. Brusin, *Aquileia e Grado, guida storico-artistica*, Padova, 1964.

BMCR 1907

F. H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum*, London, 1907.

Calvi 1977

M. C. Calvi, Le ambre romane di Aquileia, *Aquileia Nostra XLVIII*, 1977.

Cvjetićanin 2001

T. Cvjetićanin, *Glazed Pottery from Upper Moesia* (Т. Цвјетићанин, *Глеђосана керамика Горње Мезије*), Београд, 2001.

Deppert-Lippitz 1998

B. Deppert-Lippitz, *The Gift of the Gods. Jewelry from the Ancient World*, New York, 1998.

Dimitrova-Milčeva 1981

A. Dimitrova-Milčeva, *Antique Engraved Gems and Cameos in the National Archaeological Museum in Sofia*, Sofia, 1981.

Dušanić 1976

S. Dušanić, Le Nord-Ouest de la Mésie Supérieure, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, Beograd, 1976.

Dušanić 1990

S. Dušanić, The Legions and the Fiscal Estates in Moesia Superior: some Epigraphical Notes, *Arheološki Vestnik (Šašelov Zbornik) 41*, 1990.

Gagetti 2000

E. Gagetti, Anelli di età romana scolpiti in ambra e in pietra dura dalla Collezione di Toppo presso i Civici Musei di Udine, *Aquileia Nostra LXXI*, 2000.

Kondić, Popović 1986

В. Кондић, И. Поповић, *Археолошко благо Космаја*, Београд, 1986.

Metzger 1997

C. Metzger, Le trésor de Beaurains, in: *Trésors archéologiques du Nord de la France*, Valenciennes, 1997.

Mirković 1976

M. Mirković, Singidunum et son territoire, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, Beograd, 1976.

Negroni Catacchio 1976

N. Negroni Catacchio, Le vie dell'ambra i passi alpini orientali e L'Alto Adriatico, *Antichità Altoadriatiche IX*, 1976.

Palavestra 1992

A. Palavestra, Анализе ћилибара и модел праисторијске трговине, у: *Археологија и природне науке* (A. Palavestra, Amber Analyses and the Model of Prehistoric Trade, in: *Archaeology and Natural Sciences*), Београд, 1992.

Pejović 1996

З. Пејовић, Ђилибарски предмети у Музеју Срема (Z. Pejović, Amber Objects in the Museum of Srem), *Зборник Музеја Срема 2*, 1996.

Petković 1995

S. Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije (The Roman Items of Bone and Antler from the Territory of Upper Moesia)*, Београд, 1995.

Petković 2002

Ж. Петковић, Дедикација Јупитеру и Либеру са Космаја (Ž. Petković, An Unpublished Dedication from the Mining District of Kosmaj (Moesia Superior)), *Жива Антика (Antiquité Vivante) 266/1-2*, 2002.

Píchlrová 1981

М. Píchlrová, *Gerulata-Rusovce, rimské pohrebisko II*, Bratislava, 1981.

Popović 1989

И. Поповић, *Les camées romains au Musée national de Belgrade* (И. Поповић, *Римске камеје у Народном музеју у Београду*), Београд, 1989.

Popović, 1992

И. Поповић, *Les bijoux romains du Musée national de Beograd. I Les bagues* (И. Поповић, *Римски накити у Народном музеју у Београду. I Прстене*), Београд, 1992.

Popović 1995

И. Поповић, Почети локалне производње сребрног посуђа у Горњој Мезији, у: *Радионице и ковнице сребра* (I. Popović, *Beginnings of Local Production of Silver Vessels in Upper Moesia*, in: *Silver Workshops and Mints*), Београд, 1995.

Popović 1996

И. Поповић, *Les bijoux romains du Musée national de Belgrade. II Les bijoux d'or* (И. Поповић, *Римски накити у Народном музеју. II Златан накити*), Београд, 1996.

Sprincz 1957

Е. Sprincz, *Római borostyánkő gyűrűk a Nemzeti Múzeumban (Anelli d'ambra nel Museo Nazionale Ungherese)*, *Folia Archaeologica IX*, 1957.

Šaranović-Svetek 1981

B. Шарановић-Светек, Типологија коштаних предмета из Сирмијума (V. Šaranović-Svetek, Typologie der Bein-und Knochengegenstände aus Syrmium), *Раг војвођанских музеја* 27, 1981.

Šarić 1979/80

M. Šarić, Rimski grob u Topuskom, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XII-XIII*, 1979/80.

Touratsoglou 2001

I. Touratsoglou, Philotera Amymones - Apo ten kosmematatheke tou Ethnikou Archailogikou Mouseiou (I. Touratsoglou, Philotera Daughter of Amymone-From the Jewel-house of the National Archaeological Museum), *To Mouseion* 2, 2001.

Veličković 1977

M. Величковић, *Археолошка збирка Дуњић*, Београд, 1977.

Vikić-Belančić 1948

B. Vikić-Belančić, Rimski koštani predmeti iz Osjeka, *Osječki zbornik II-III*, 1948.

Vomer-Gojković 1996

M. Vomer-Gojković, Rimski jantarni predmeti s Ptuja (Römische Bernsteinfunde aus Ptuj), *Arheološki vestnik* 47, 1996.

Wegner 1938

M. Wegner, Datierung römischer Haartrachten, *Archäologischer Anzeiger* 53, 1938.

НАКИТ И УКРАСНИ ПРЕДМЕТИ ОД ЋИЛИБАРА ИЗ ПРИВАТНОГ ДЕЛА ЗБИРКЕ ДУЊИЋ

Предмете од ћилибара - седам прстенова, фрагментовану бочицу за мирисна уља и перле нанизане на цевчицу, 1990. године понудила је на откуп Народном музеју у Београду др Софија Дуњић из Београда. Према њеним речима, овај материјал, осим прстена бр. 5 који је купљен у Грчкој, потиче из космајског региона, односно из римских гробова у селима Губеревац и Бабе, дакле са истог терена као и други археолошки материјал којег су она и њен муж, др Михаило Дуњић, деценијама предано прикупљали. После смрти свог мужа, госпођа Дуњић је, 1976. године, Народном музеју у Београду поклонила ову драгоцену колекцију археолошких предмета, која се у Музеју води као Збирка Дуњић. Предмети од ћилибара, које је она накнадно понудила на откуп, а које Народни музеј у том тренутку није био у могућности да купи, били су, у ствари, део ове приватне збирке. Будући да је реч о драгоценом материјалу, до сада непознатом не само у налазима из космајског региона него и са других локалитета у Горњој Мезији, сматрали смо да га треба публиковати макар и на основу фотографија које су урађене док су се предмети налазили у Народном музеју. Нажалост, како је госпођа Дуњић умрла не дуго после своје понуде Музеју, судбина ових предмета није нам позната.

Прстен бр. 1 (сл. 1), украшен је на масивној алци попрсјем жене, очешљане по моди из Трајановог времена, па се прстен може датовати у крај I или прве деценије II века.

Прстен бр. 2 (сл. 2) украшен је на глави и раменима оштећеним лежећим фигурама паса. Глава једног пса покривена је листом винове лозе. Ова сцена је уобичајена за предмете од ћилибара, који су у великом броју случајева украшени представама различитих животиња, поготову паса, често комбинованим са приказима лишћа винове лозе, грожђа и различитих плодова.

Прстен бр. 3 (сл. 3) по својој концепцији је веома сродан претходном примерку.

Прстен бр. 4 (сл. 4) украшен је на врху алке седећом фигуром дечака - ерота. Кратка коса је очешљана тако да формира плетеницу, која полази од потиљка, завршавајући се локном на челу.

Прстен бр. 5 (сл. 5), набављен у Грчкој, по својој концепцији он понавља решење претходног примерка: на врху алке прстена је седећа фигура дечака - ерота који у левој руци држи грозд.

Прстен бр. 6 (сл. 6) има алку украшену вертикалним урезима, а на глави се налази овално лежиште у које је уметнута паста мркоцрвене боје. По свом облику опонаша неке форме прстења од полудрагог камена и стаклене пасте.

Прстен бр. 7 (сл. 7) формира алка, обрађена у виду низа од осам крупних перли, односно лоптастих испупчења, раздвојених урезима. На глави је гема од црвенкастог карнеола. По третману алке сродан је неким формама златног прстења из друге половине III века.

Бочица за мирисна уља, фрагментована (сл. 8) израђена је од непрозирног ћилибара окер боје. Површина реципијента је украшена рељефном представом шкољке. У позадини је глава жене правилних црта лица и степенасто моделоване фризура по моди из Трајановог времена, те се и ћилибарска боцица може датовати у период од краја I до краја друге деценије II века.

Перле, три комада (сл. 9), цилиндричног облика, нанизане на цевчицу, биле су, вероватно, део неког украсног предмета.

Предмети од ћилибара из приватног дела Збирке Дуњић, имају своје аналогije у налазима из околине Аквилеје, али и из Далмације и Паноније. Производња и трговина уметнички обрађених предмета од ћилибара нарочито се развила у периоду од доласка династије Флавијеваца до владавине династије Антонина, када Аквилеја постаје најзначајнији центар увоза ћилибара и његове обраде. Из аквилејске луке ћилибарски предмети су дистрибуирани у све делове Царства, а до Далмације и Паноније су лако допремани било копненим, било воденим путем. Материјал из Збирке Дуњић показује да су уметничке рукотворине у ћилибару из аквилејских радионица стизале и до западних граница провинције Горње Мезије, путем Емона - Сисција - Сирмијум - Сингидунум (сл. 10).

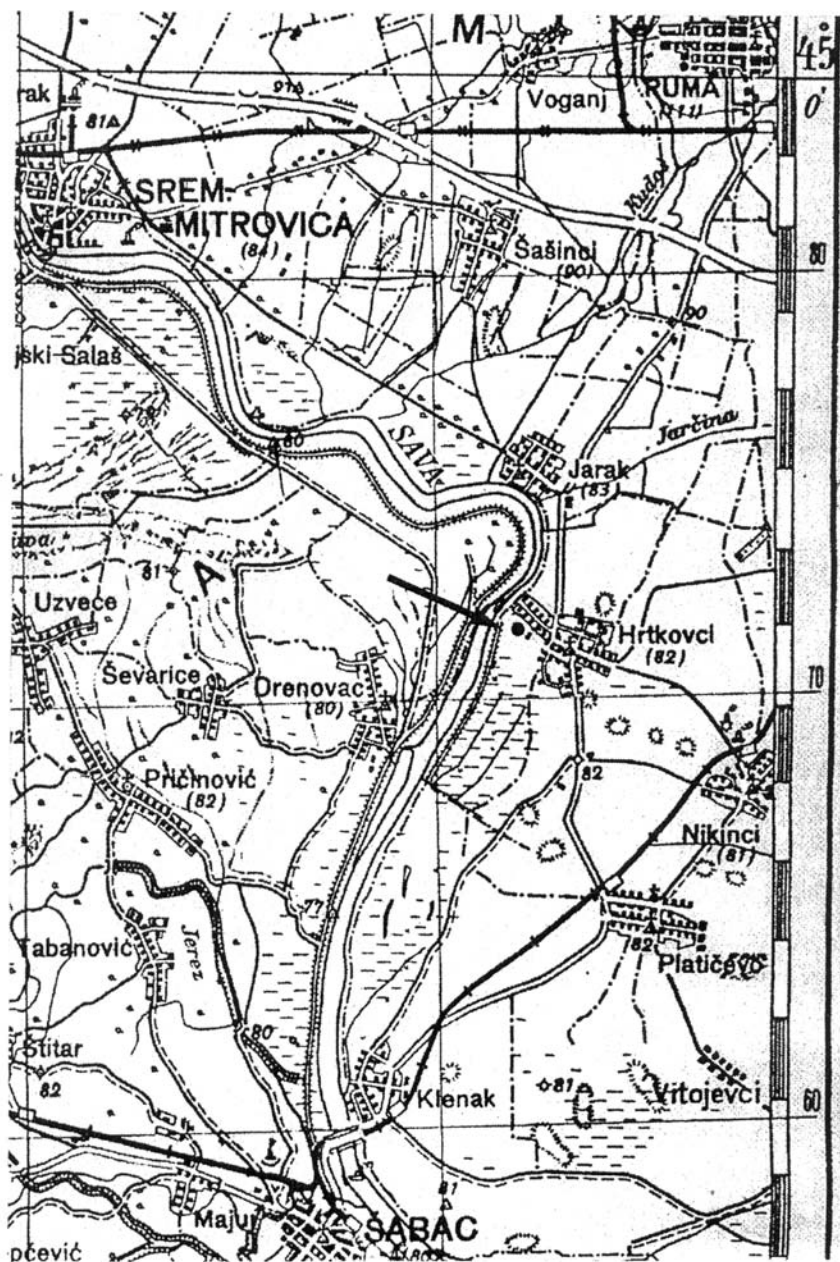
Предмети од ћилибара, украшени бахичким мотивима и сценама из биљног и животињског света, настали су у аквилејским радионицама у периоду од краја I до краја II века. Како материјал из Збирке Дуњић показује, прстење израђено нешто касније, у III веку, није више украшавано рељефним представама, већ опонаша облик и декорацију металног прстења. Овај материјал нам, такође, показује да су трговачке везе космајске области са Аквилејом успостављене већ крајем I века, када је формиран слој рудничке администрације која је могла да купи скупоцену робу. Будући да ћилибарски предмети представљају заветне дарове хтонским божанствима, рељефни прикази на материјалу из Збирке Дуњић сведоче о снази култа Либерга - Баха и Мајке Земље - Орције у рударској области на Космају.

IMPORTED TERRA SIGILLATA AND PANNONIAN PRODUCTION FROM THE SITE VRANJ IN HRTKOVCİ (SREM)

In the course of test trenching at the site Vranj in order to establish population density of this region we discovered 38 specimens of terra sigillata (Brukner 1971: 193; idem, 1981: 13; Dautova Ruševljan 1981: 181; 1991). The site is situated at the bottom of prehistoric multilayered settlement Gomolava and extends towards the north of contemporary village (Map). Finds of imported terra sigillata and early provincial ceramic forms at Gomolava indicated the existence of Roman settlement in the immediate vicinity (Brukner 1971: 103; Brukner, Dautova Ruševljan 1988: 77). The newly discovered finds in the wider area of Vranj confirmed the continuity of habitation from the Celtic period to the time of Flavians.

The shapes of found terra sigillata include the plate Drag. 17, the bowl Drag. 24/25, plates Drag. 18, Drag. 18/31, Drag. 33, Drag. 36, Drag. 37, Drag. 54, Lud. 5, Déch. 72 (Pl. I-IV). It should be mentioned that specimen of Drag. 37 bowl (Pl. IV, 5) is olive green glazed. Representation of dog or boar running to the right between two fir branches and hind leg of another animal to the left are depicted in the final zone as the frieze on the bowl. Specimens of glazed pottery of classical terra sigillata shapes are very rare. It is Early Imperial glazed pottery, which is also scarcely present in Sirmium and occurs in somewhat higher rate in the province of Upper Moesia (Brukner 1981: 34; Barkoczi 1992: 9, Abb. 7; Bónis 1980: 373, fig. 65/2; Bjelajac 1991: T. I/1-4; Cvjetičanin 2001: 21).

The analyses of the shapes of undecorated and decorated terra sigillata, of relief and barbotine type, suggested that these products originate from the river Po valley in north Italy and belong to the so-called Padanian sigillata. These are the plates Drag. 17 and bowls Drag. 24/25 (Pl. I, 1-10). It should be mentioned that among the specimens of north Italian terra sigillata could be expected also the products of early Aretinian workshops found at Gomolava (Brukner 1981: 18). When undecorated

Map

Topographic position of sites Vranj and Gomolava in Hrtkovci

Мапа

Топографски положај локалитета Врањ и Гомолава у Хртковцима

terra sigillata is concerned including the plates Drag. 18 and bowls Drag. 18/31 as well as Drag. 33 they belong to the central Gaulish production or to the first decades of Rheinzabern workshop center (Pl. II, 1-9) (Brukner 1981: 63, T. 18/9, 10; Gabler 1976: 41; Makjanić 1996: 93, T. 7/49-52). Likewise, the specimens of probably beakers of the type Déch. 41 or Lud. 5 produced in central Gaul and Rheinzabern were decorated with barbotine on the red or gray fired vessels (Pl. III, 2, 3, 4). The most common ornaments are spear-shaped leaves, foliages, grapes and birds (Brukner 1981: 61, T. 19/2,3; Gabler 1976: 44, Abb. 18/, 7; Gassner 1991: 35, Abb. 2C14). Rather interesting is the plate Drag. 36 with slightly everted rim and ring-like base of rather light-color fabric and both surfaces covered with slip, the so-called chiara known from Dalmatia and also occurring in the Early Imperial settlements with Italic import in Pannonia (Brukner 1981: 39). The specimen from Hrtkovci has on the base inside the stamp of the master – VTER. (Pl. III, 1).

Among the fragments of relief decorated terra sigillata of the bowl shape Drag. 37 could be distinguished the fragment (Pl. IV, 1) with the motif of St Andrew's cross that originates from the south Gaulish workshop La Graufesenque and which is dated in the provinces Pannonia and Upper Moesia in the time of Vespasian and Domitian (Brukner 1981: 64, T. 20/1; Fischer 1973: 199, Abb. 73/11; Bjelajac 1990: T. 2/4-14). The second specimen of this shape depicts the well-known wrestling scene (Pl. IV, 2) with the motif of vine leaf and branch with beads within the medallion (Brukner 1981: 20, T. 22/15). On the third fragment is represented vine branch with grapes (Pl. IV, 4; Brukner 1981: 21, T. 32/91). The bowl fragment with representation of leaping lioness to the left with forepaws, leaf and traces of ovolo under the bowl rim also belongs to this group also (Pl. IV, 3). On three fragments of bowls of this shape originating from the Rheinzabern or Westerndorf workshop only the ovolo ornaments are preserved (Pl. III, 6, 7, 8) (Kellner 1981: E 2). Underneath of one of ovolo motifs is the representation of the bird with spread wings, turned to the left and depicted in free air. The representation of bird usually depicted in the medallion, half-medallion or free space is known from the workshops of Rheinzabern, Westerndorf and central Gaul and dated in the time of Antonines (Brukner 1981: T. 23/24; Bulat 1987: 41, fig. 2/2; Gabler 1986: 140, Abb. 2/4).

The few specimens of rather deep bowls with mould-made relief decoration were identified as products of local workshop 'X' (Brukner 1992: 373, T. 4/29-31). This production is confirmed by very few specimens in Pannonia and few isolated finds in south Pannonia and north Dalmatia. It has been noticed that they were most frequent in the time of Tetrarchy and in the rural agglomerations (vicus, villa rustica). On one fragment (Pl. IV, 8) were represented running dogs to the right, probably a hunting scene. To the left could be noticed the left bent arm probably holding a

spear. On the other fragment (T. IV, 7) two figures could be identified, one represents kneeling warrior with right leg bent and the traces of a cloak and second figure is standing in front. On the third fragment (Pl. IV, 6) there is an erotic scene with male figures to the right and to the left is the female figure, Venus with right arm put down to the thigh and left arm bent at elbow and raised to the head. The remains of the clothing are by the feet. Between them is hardly discernible serrated palm tree. The bowl fragment (Pl. IV, 9) has preserved head of the stag turned to the right, behind is a bird perhaps a rooster and rosette in the upper segment and to the right is a palm branch. On another fragment (Pl. IV, 10) a female figure, most probably Venus, is represented to the right with right arm bent at elbow and raised to the chest and left arm bent with hand placed between the legs. To the left-hand side are preserved upper parts of male figure with right arm bent at elbow probably holding a spear. The production of this pottery is according to certain authors determined as prototype Drag. 30 and related to larger urban centers of the provinces Pannonia and Moesia (Brukner 1992: 373).

The described fragments of terra sigillata have been most frequently discovered in the earlier habitation horizon dating from the Flavian period (Pl. I, 1-9). This early settlement, vicus, extended in rather broad zone along the Sava and in the south along the both sides of L. Ribara street in the modern village. Within this layer, under the foundations of villa rustica and in the artisan quarter, were discovered imported terra sigillata and locally produced Early Roman shapes in addition to the building debris (remains of fired daub with imprints of twigs, carbonized wood, small pieces of marble, hydraulic mortar and frescoes). It could be assumed that vicus in the Vranj area was established in the first decades of Roman occupation of the Sava valley. As the vicus developed in the 1st century within the area of existing native settlement of Scordisci the pottery material also reveals the characteristics of the Late La Tene pottery. The imported terra sigillata from the north Italic workshops (Pl. I, II) confirm the early presence of Roman army units, which controlled the development of vicus. The finds of south and central Gaulish terra sigillata (Pl. III, IV) indicate well-developed commercial contacts with western workshops and with Rheinzabern somewhat later i.e. in the 2nd century. Already by the end of the 2nd century the production of pottery decreased in the artisan quarter. In the 3rd century Roman villa was constructed on top of the vicus dwelling horizon. This villa consisting of few buildings was one of the stations on the road running along the Sava and it was engaged in agricultural and artisan activities as well as in trade (Dautova Ruševljan 1992-2000: 18).

CATALOGUE

Plain terra sigillata**PL. I****1. Drag. 17**

Plate with rosette ornament on the shoulder, found below villa rustica foundations in trench 26/96. H. 818

Brukner 1981: 58, T. 6/26; Bjelajac 1990: 121, T. 56/Drag. 17b.

Flavian period

2. Drag. 17

Plate with rosette ornament on the shoulder, found in the cultural layer of trench 8/85. Field inv. no. 29/85.

Brukner 1981: 58, T. 5/4-6; Ruprechtsberger 1981: 19, Taf. III, Abb. 3/1-4.

Tiberius-Claudius

3. Drag. 17

Plate – base fragment with incised lines, found in the cultural layer at the site Gomolava. Bl. VII. G. 3536

Flavian period

4. Drag. 17

Plate – base fragment with incised lines, found in the cultural layer at the site Gomolava. Bl. VII. G. 3977

Flavian period

5. Drag. 17

Plate – base fragment with incised lines, found in the cultural layer at the site Gomolava. Bl. VII. Field inv. no. 316/77

Flavian period

6. Drag. 24/25

Bowl with rosette ornament on the shoulder, found in the cultural layer of trench 2/79. H. 68

Brukner 1981: 60, T. 9/11; Vágó 1970, Taf. XLII, 1; Vikić-Belančić 1965: fig. 3.

Flavian period

7. Drag. 24/25

Bowl decorated with multi-ply spiral on the shoulder, found in the cultural layer of the trench 23/94. H. 725.

Brukner 1981: 60, T. 9/8; Vikić-Belančić 1965: 9, fig. 6; Ruprechtsberger 1980:

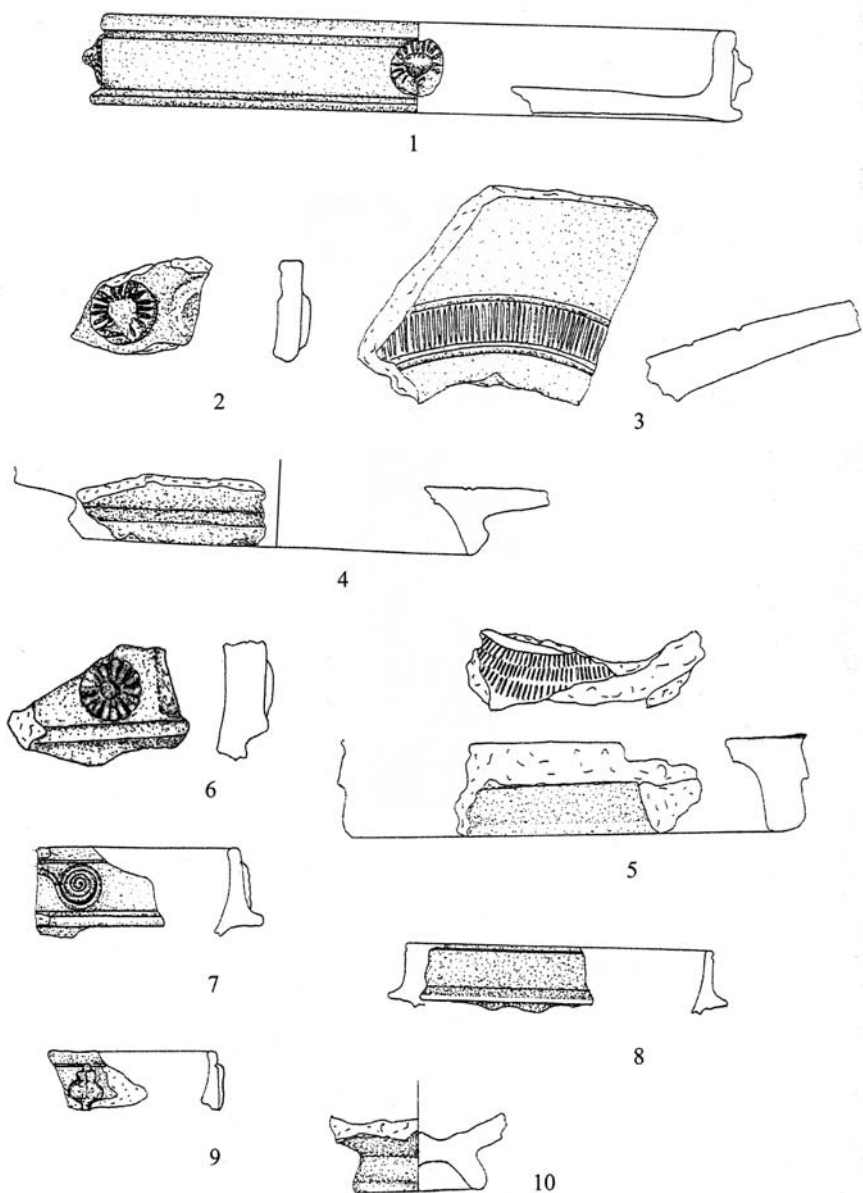

Plate I

Plain terra sigillata

Drag. 17 – 1, 2, 3, 4, 5

Drag. 24/25 – 6, 7, 8, 9

Drag. 25 – 10

Табла I

Глатка terra sigillata

20, Abb. 3/7; Gabler 1981: 307.
 Nero-Vespasian- south Gaulish and Tiberius-Claudius.
 Bjelajac 1990, 121, T. 57/Drag. 25.

8. Drag. 24/25

The bowl with smooth surface found in pit II in trench 21/91. Field inv. no. 265/91.
 Brukner 1981: T. 11/23.
 Flavian period.

9. Drag. 24/25

Bowl with leaf ornament on the shoulder, found in cultural layer under the villa rustica foundations, in trench 23/94. H. 723
 Brukner 1981: T. 10, 11.
 Flavian period.

10. Drag. 25

Base of the bowl found in the cultural layer of trench 4/79. Field inv. no. 298/79.
 Gabler 1976: 41, Abb. 16/10.

Pl. II

1. Drag. 31

Fragment of the rim, found in the pit II in trench 21/91. Field inv. no. 264/91
 Brukner 1981: 62, T. 15/1-17; Gabler 1986: Abb. 9/6 Rheinzabern; Makjanić 1996: 99, T. 11/87 shape Lud Tb. G. Rheinzabern; Workshops Lezoux and Rheinzabern in Pannonia in the 2nd century.

2. Drag. 18/31

Fragment of the rim, found in the cultural layer of the site Gomolava. Bl. VII, Field inv. no. 316/77
 Gabler 1976: 39, Abb. 15/12. Literature same as for no. 1

3. Drag. 18/31

Fragment of the rim and shoulder, found in the cultural layer of the site Gomolava.
 Bl. VII. Field inv. no. 648/77.
 Gabler 1976: 39, Abb. 15/3. Literature same as for no. 1

4. Drag. 18/31

Fragment found in the cultural layer of trench 4/79. Field inv. 375/79.
 Gabler 1976: 39, Abb. 15/12 Rheinzabern.

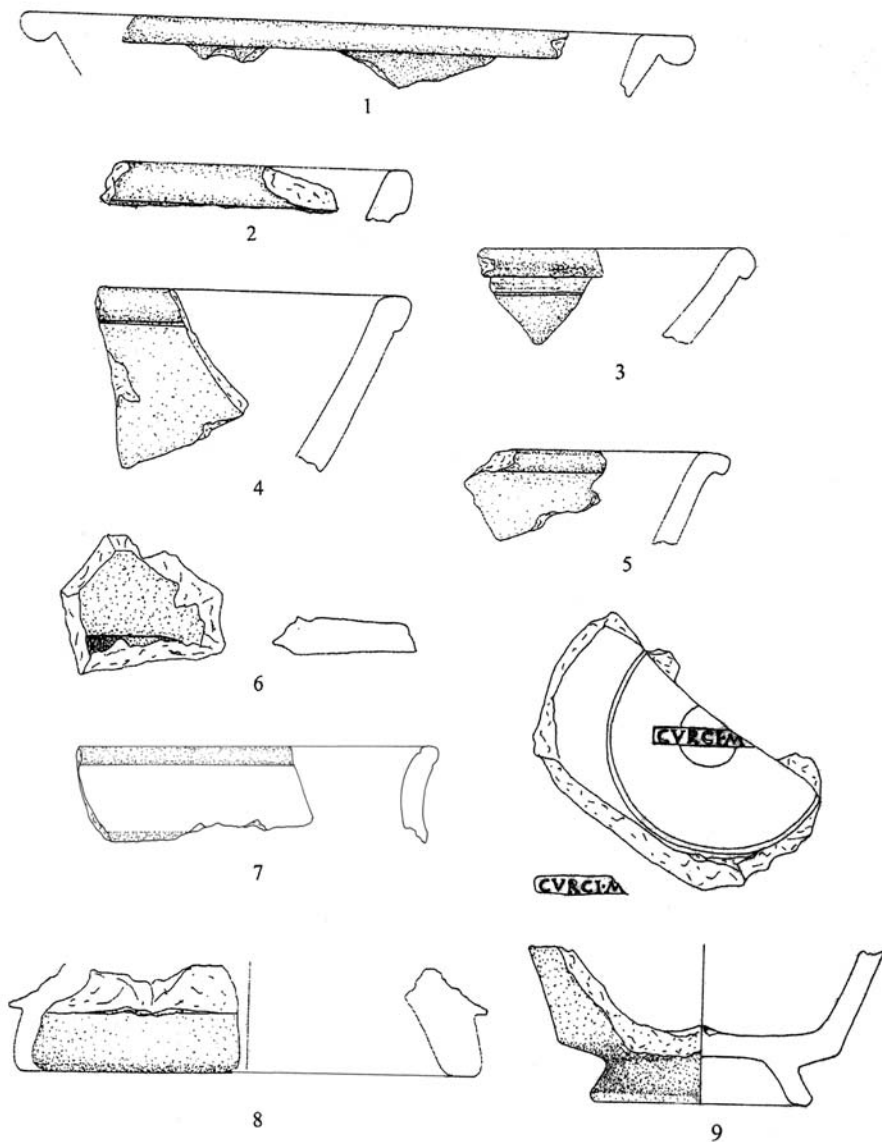

Plate II

Plain terra sigillata

Drag. 31 – 1, 5

Drag. 18/31 – 2, 3, 4, 6

Déch. 72 – 7, 8

Drag. 33 – 9

Табла II

Глатка terra sigillata

5. Drag. 31

Fragment of the rim and shoulder found in the cultural layer of trench 24/94.
Field inv. no 324/94.
Gabler 1976: 39, Abb. 17/4 Rheinzabern – period of Antonines.

6. Drag. 18/31

Fragment of the base probably of this shape found in the cultural layer of trench 24/94. Field inv. no. 413/94. On the base traces of stamp of master: II.

7. Déch. 72

Fragment of the rim and shoulder found in the cultural layer of the site Gomolava. Bl. VII, G 3540
Brukner 1981: 63, T. 17/6; Workshops Lezoux and Rheinzabern in Pannonia in the time of Hadrian and Antonines to the beginning of the 3rd century.

8. Déch. 72

Fragment of the base probably of this shape, found in cultural layer of trench 2/79. H. 63. Analogies as for no 7.

9. Drag. 33

Vessel of this shape with stamp of master on the base: CVRCLM(anu) found in the cultural layer at the site Gomolava. Sector VII. AA 664.
Déch. 1904: II, 268 CVRMILL VS 62, Lezoux workshop.

Pl. III**1. Drag. 36**

Vessel with preserved stamp on the base: VTER. found in the pit II of trench 21/91. H. 630.
Bjelajac 1990: 140, T. 64/120 analogous stamp of the local master on type Drag. 31 from the end of 2nd and beginning of the 3rd century; Brukner 1981: T. 66/19; Gabler 1986: Abb. 10/3 Rheinzabern.

2. Lud 5

Fragment of this shape or Osw.-Pryce 80/6 with spear-shaped leaves, branches and beads in the medallion found in the cultural layer of trench 24/94.
Field inv. no. 302/94
Ruprechtsberger 1980: 82, Taf. 25/3 Rheinzabern workshop; Curk 1969: T. I, 9; Hartman 1981: Abb. 5/1-19.

3. Lud 5

Fragment probably of a beaker of this shape with ornament of spear-like leaves in the barbotine technique, found in the cultural layer of trench 11/87.
Field inv. no. 57/87.

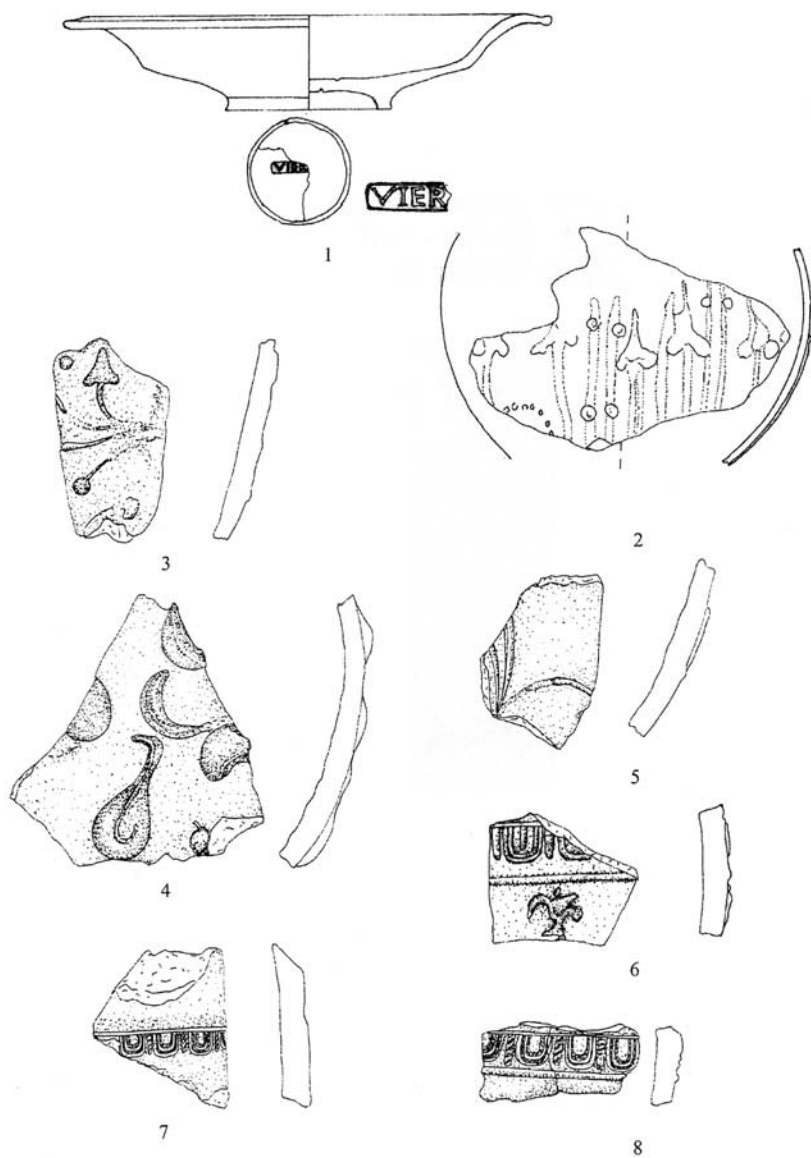

Plate III

Plain, barbotine and relief terra sigillata

Drag. 36 – 1

Lud 5 – 2, 3

Drag. 54 – 4, 5

Drag. 37 – 6, 7, 8

Табла III

Глатка барботин и рељефна terra sigillata

Ruprechtsberger 1980: 86, Taf. 27/1 Rheinzabern types Lud 5 – Osw.-Pryce 79/4; Curk 1969, T. I, 8; Gassner 1991, 12, Abb. 2/C14 dated from the end of 1st to the first half of the 2nd century, from Carnuntum.

4. Drag. 54

Type decorated with leaves with tendrils executed in the barbotine technique, found in pit II of trench 21/91. H. 668.

Brukner 1981: T. 59/17 type 11; Szöuyi 1982: Abb. 1/9; Plesničar-Gec 1977: T. 2/22 dated into second half of the 2nd century; Ruprechtsberger 1980: 84, G1/10-13 period of Claudius-Vespasian.

5. Drag. 54

Beaker of probably this shape decorated with leaves executed in the barbotine technique, found in pit II of trench 21/91. Field inv. no. 266/91.

Ruprechtsberger 1980: 40, Taf. 4/1-3; Kellner 1963: 37/57 from Westerndorf.

Relief terra sigillata

6. Drag. 37

Bowl with ovolo decoration of the type Lu Ri VI, T. 40; bird: Ri Fi T. 217; Curk 1969: 20, T. XI, 4 T. XXI, 6 Westerndorf; Hartmann 1981: 215, Taf. 73/332 Rheinzabern; Kellner 1981: 41; Bulat 1987: 46, fig. 5/1 a. H. 1172

7. Drag. 37

Bowl with ovolo decoration under the rim, found in the cultural layer of trench 26/96. H. 847; ovolo – Kellner 1981: E2 Westerndorf, circle of Comitialis.

Pl. IV

1. Drag. 37

The bowl with ornament of St. Andrew's cross in the metopes and a hare running to the right below, found in cultural layer under the foundations of villa rustica in trench 21/91. H. 643.

Brukner 1981: T. 20/1 on the type Drag. 29 as south Gaulish product; Curk 1969: 8, T. I/17 chalice Drag. 30 product of La Graufesenque workshop, Flavian period; Karnitsch 1955: Taf. 3/3; Vikić-Belančić 1965: 90, fig. 5-3 same workshop from the Flavian period; Bjelajac 1990: T. 2/5 Vespasian-Domitian; Dautova Ruševljan 1993: 54, T. II/5; Flavians.

2. Drag. 37

The bowl with fragment of ornament in the metopes – probably representation of two dancers with tendril and leaf between, found in the cultural layer of trench 2/79. H. 65.

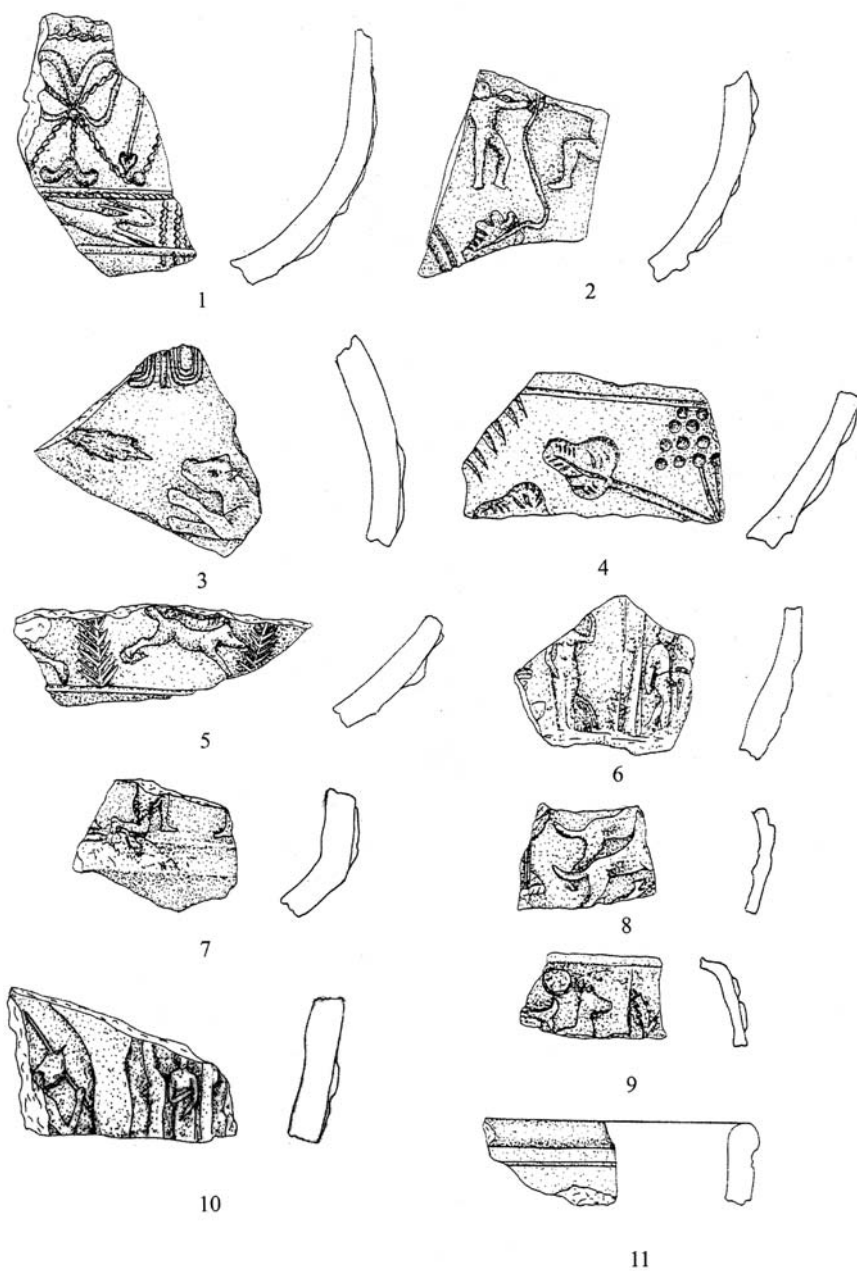

Plate IV
Relief terra sigillata

Drag. 37 – 1, 2, 3, 4, 5
Bowl 28, workshop 'X' – 6, 7, 8, 9, 10, 11

Табла IV
Релефна terra sigillata

Здела 28, радионица "X" - 6, 7, 8, 9, 10, 11

Karnitsch 1955, 92, Taf. 22/2 dancers or gladiators = Osw. 1036-1037=Lu V.M. 124a-b, Rheinzabern, period of Antonines; Fisher 1973, 205, Abb. 76/15 Rheinzabern M 225 and M 215, east Gaulish; Curk 1969: T. IV, 14 Lezoux from the second half of the 2nd century.

3. Drag. 37

The bowl with hunting scene in the metopes found in the Vranj area. Field inv. no 96/83. Karnitsch 1955: 178, Taf. 65/1; ovolo – Ri Lu VI=Osw. 1908; lioness – Osw. 1624(1390)=Lu V, T. 13, 14; Rheinzabern, period of Antonines.

4. Drag. 37

The bowl with ornament of vine tendrils with grapes in the metopes, found in the pit in trench 3/79. H. 103. Curk 1969: 27, T. XI, 18, T. XVI, 10 (Lu Ri, T. 120), Rheinzabern from the end of the 2nd century; Ruprechtsberger 1980: 125, Taf. V/8, 1 Cerialis; Bjelajac 1990: 63, T. 2/245C.

5. Drag. 37

The bowl with relief ornaments in metopes; in the lower zone the running boar to the right between two palm branches and trace of the leg of other animal, made of red fired clay and olive green glazed, found in pit 1 in trench 18/89. Field inv. no. 541/89.

Bánki 1980: Taf. XIV, 330 Rheinzabern from the period Trajan-Hadrian; Košćević-Makjanec 1986: 38, fig. 15, first half and middle of the 2nd century; B nis 1980: 375, Fig. 65/2; Cvjetičanin 2001: 21, group D from the middle of the 2nd century; Bark czi 1992: 9, Abb. 7, Antonines period; Bjelajac 1991: T. I/1-4 from the first half of the 2nd century.

Workshop 'X'

6. The bowl of type 28 (Bukner 1981: T. 45/22) with relief decoration found in the cultural layer of trench 10/86. Field inv. no. 217/86. To the left is representation of the nude Venus with right arm placed on the hip and left raised to the head. By the feet are discernible remains of himation. To the right is the figure of nude male, Eros turned right; probably an erotic scene. Déch. 37, No 179; Karnitsch 1955: 74, Taf. 13/1; Venus=Osw. 312=Lu V.M. 44) Rheinzabern workshop, period of Antonines.

7. The bowl of type 28 found in the cultural layer of the site Gomolava. G. 2. Remains of relief in the metopes – warrior kneeling to the right and in front of him the right foot other figure. Déch. 129; Ludowici, Rheinzabern VI, Taf. 45, 8; Hartmann 213, Taf. 71/302; Ri Fi M 211 Rheinzabern.

8. The bowl of type 28 found in the cultural layer of the site Gomolava. Bl. VII. Field inv. no 810/77. Fragment with remains of hunting scene – two dogs running to the right with raised tails and traces of the third dog. In the left corner behind them is a standing figure, probably the hunter with a spear. Karnitsch 1955: 222, Taf. 87/3; Kiss, Taf. V/47 Westerndorf; Hartmann 1981: 212, Taf. 69/280.
9. The bowl of type 28 found in cultural layer of the site Gomolava. Bl. VII, Field inv. no. 685/77. Preserved remains of relief decoration in the upper zone- rosette and below probably a rooster and head of a stag to the right. In the right corner is serrated palm branch. Stag to the right = Déch. 858. Hunting scene.
10. The bowl of type 28 found in the cultural layer of trench 26/96. Field inv. no. 83/96. Traces of relief representation of warrior or hunter in the left corner, in metopes. The hunter has raised right arm holding spear between the trees and representation of Venus to the right with right arm bent and placed under the breasts and left arm placed on the stomach. Déch. 36, 176 Venus, Lezoux; Hartmann 1981: 197, Taf. 55/43 Venus, central Gaul, Taf. 60/129 Venus, vicus Wimpfen.
11. The bowl of type 28 found in cultural layer of trench 4/79. Field inv. no. 353/79. Fragment of molded rim with horizontal incised line under the rim without preserved ornaments.

ABBREVIATION / SKRAĆENICE

AV = Arheološki vestnik, Ljubljana

Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő, Budapest

Acta Arch. Hung. = Acta Archaeologica Hungarica, Budapest

AR = Alba Regia, Székesfehérvér

Glasnik SAD = Glasnik Srpskog arheološkog društva

HAZU = Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

OZ = Osječki zbornik, Osijek

RVM (RMV) = Rad vojvodanskih muzeja (Rad Muzeja Vojvodine), Novi Sad

ZNM = Zbornik Narodnog muzeja, Beograd

BJ = Bonner Jahrbücher, Köln

G = Sign of the main inventory from the site Gomolava / Ознака Главног инвентара са локалитета Гомолава

H = Sign of the main inventory from the site Hrtkovci / Ознака Главног инвентара са локалитета Хртковци

AA = Sign of the main Inventory of the Archaeological department / Ознака Главног инвентара Античког одсека

Ter. Inv. = Inventory of material from excavations / Теренски инвентар материјала са ископавања

BIBLIOGRAPHY / БИБЛИОГРАФИЈА

Bánki 1980

Zs. Bánki, Forschungen in Corsium in 1977/78, *AR XVIII*, Székesfehérvár 1980: 157-207.

Bánki 1982

Zs. Bánki, Forschungen in Corsium in 1979, *AR XIX*, Székesfehérvár 1982: 201-229.

Bánki 1983

Zs. Bánki, Forschungen in Corsium in 1980, *AR XX*, Székesfehérvár 1983: 211-228.

Bánki 1985

Zs. Bánki, Forschungen in Corsium in 1981/82, *AR XXII*, Székesfehérvár 1985: 109-160.

Barkóczy 1992

L. Barkóczy, Frühromische glasierte Keramik in Ungarn. *Glasierte Keramik in Pannonien*, Székesfehérvár 1992.

Bjelajac 1990

Lj. Bjelajac, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji*, Beograd 1990.

Bjelajac 1991

Lj. Bjelajac, Gledosana reljefno ukrašena terra sigillata, *Glasnik SAD 7*, Beograd 1991: 77-81.

Bónis 1980

E. Bónis, Pottery in: *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980.

Bojović 1977

D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma*, Beograd 1977.

Brukner 1971

O. Brukner, Rimski sloj na Gomolavi, *RVM 20*, Novi Sad 1971: 103-121.

Brukner 1981

O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981.

Brukner 1992

O. Brukner, Novi nalazi imitacije tera sigilate panonske radionice „X“, *ZNM XIV-1*, Beograd 1992: 373-378.

Bulat 1986

M. Bulat, Nalazi terra sigilate na donjogradskom pristaništu u Osijeku 1961. godine, *OZ XVIII- XIX*, Osijek 1986: 129-156.

Curk 1969

I. M. Curk, *Terra sigillata in sorodne vrste iz Poetovija*, Ljubljana-Beograd 1969.

Cvjetićanin 2001

T. Cvjetićanin, *Глеђосана керамика Горње Мезује*, Beograd 2001.

Dautova Ruševljan 1981

B. Даутова-Рушевљан, Резултати заштитно-сондажних ископавања на локалитету „Врања“ код Хртковаца у Срему 1979. године, *PBM 27*, Нови Сад 1981: 181-201.

Dautova Ruševljan 1991

V. Dautova Ruševljan, Sondažno-zaštitna iskopavanja na lokalitetu Vranja kod Hrtkovaca u Sremu (1908- 1989), *RVM 33*, Novi Sad 1991: 41-62.

Dautova Ruševljan 1993

B. Даутова Рушевљан, Заштитно ископавање римског насеља у Хртковцима 1991. године, *PBM 35*, Нови Сад 1993: 53-70.

Déchelette 1904

J. Déchelette, *Les vases ceramiques ornee de la Gaule Romaine I-II*, Paris 1904.

Dragendorf 1895

H. Dragendorf, Terra sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der Griechischen und römischen Keramik, *BJ XCVI u. XCVII*, 1895.

Fischer 1976

U. Fischer, Grabungen in römischen Steinkastell von Hedderheim 1957-1959, *Schriften des Frankfurter Museums für vound frügeschichte II*, Frankfurt am Main 1976.

Gabler 1968

D. Gabler, Sigillaten im Ostpannonien benachbarten Barbaricum, *Arch. Ert.* 95, Budapest 1968: 211-242.

Gabler 1976

D. Gabler, Die sigillaten vom Gebiete der Hercules- villa in Aquincum, *Acta. Arch. Hung. XVIII/1, 2*, Budapest 1976: 3-77.

Gabler 1976 a

D. Gabler, Römische Forschungen in Zalalövö (1974), *Acta Arch. Hung. XVIII/1, 2*, Budapest 1976: 147-196.

Gabler 1977

D. Gabler, Sigillaten aus Mursa im Ungarischen Nationalmuseum, *OZ XVI*, Osijek 1977: 99-113.

Gabler 1986

D. Gabler, Terra sigillata im Töpferviertel von Poetovio AV 37, Ljubljana 1986: 129-156.

Gassner 1991

V. Gassner, Mittelkaiserzeitliche glasierte Keramik aus Pannonien, Carnuntum Jahrbuch, Wien 1991: 9-55.

Hartmann 1981

H. H. Hartmann, Die Reliefsigillata aus dem vicus Wimpfen im Tal in: *Forschungen und Berichte zur vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, Band 11, Stuttgart 1981: 190-253.

Karnitsch 1955

P. Karnitsch, *Die verzierte sigillata von Lauriacum*, Band 3, Linc 1955.

Kellner 1963

H. J. Kellner, Zur Sigillata- Töpferei von Westerndorf, *Bayerische Vorgeschichts- blätter 26*, München 1963.

Kellner 1981

H. J. Kellner, Die Bildstempel von Westerndorf Comitialis und Jassus, *Bayerische Vorgeschichts Blätter, Band 46*, München 1981: 121-189.

Kiss 1946-1948

K. Kiss, A Westerndorfi Terra- sigillata Gyár, *Arch. Ert. III*, Budapest 1946-1948.

Koščević, Makjanić 1986/87

R. Koščević, R. Makjanić, Antički tumuli kod Velike Gorice, *Prilozi 3-4*, Zagreb 1986/87: 25-70.

Makjanić 1996

R. Makjanić, Sisak- terra sigillata, iskopavanje 1990, *Opuscula Archaeologica* 20, Zagreb 1996: 91-118.

Ludowici 1904-1912

W. Ludowici, *Katalog I-IV aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern*, München 1904-1912.

Oswald, Pryce 1966

F. Oswald, T. D. Pryce, *An introduction to the Study of Terra sigillata*, London 1966.

Oswald 1964

F. Oswald, *Index of Figure- Types on Terra sigillata* („samian ware“), London 1964.

Petru 1972

S. Petru, *Emonske nekropole*, Katalogi in Monografie 7, Ljubljana 1972.

Póczy 1956

K. Sz. Póczy, Die Töpferwerkstätten von Aquincum, *Acta Arch. Hung.* VII, Budapest 1956: 73-138.

Ricken, Ludowici 1948

H. Ricken, W. Ludowici, *Die Rilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*, Text Bonn 1948.

Roller 1969

O. Roller, *Die römische Terra sigillata- Töpferlein von Rheinzabern*, Stuttgart 1969.

Ruprechtsberger 1980

E. M. Ruprechtsberger, *Ein Beitrag zu den römischen Kastellen von Lentia: Die terra sigillata*, Linz Archäologische Forschungen, Band 10, Linz 1980.

Ruprechtsberger 1980a

E. M. Ruprechtsberger, *Terra sigillata aus dem Ennser Museum II*, Linz 1980.

Szőnyi 1982

E. T. Szőnyi, Forschungen im Auxiliarkastell von Arrabona, *AR XIX*, Székesfehérvár 1982: 135-143.

Thomas 1964

E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964.

Vágó 1970

E. Vágó, Ausgrabungen in Intercisa, *AR XI*, Székesfehérvár 1970: 109.

Vikić-Belančić 1965

B. Vikić- Belančić, Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar n.s. XIII- XIV*, Beograd 1965: 89-112.

ИМПОРТОВАНЕ ПОСУДЕ TERRA SIGILLATA И ПАНОНСКА ПРОДУКЦИЈА СА ЛОКАЛИТЕТА ВРАЊ У ХРТКОВЦИМА (СРЕМ)

Са ископавања локалитета Врањ нађено је укупно 38 примерака *terra sigillata-e*. Локалитет се налази у подножју вишеслојног насеља Гомолава и пружа се ка садашњем селу (вид. мапу). Налази импорта *terra sigillata-e* и ранопровинцијских форми керамике на Гомолави указивали су на постојање римског насеља у непосредној близини (Брукнер 1971: 103; Брукнер, Даутова-Рушевљан 1988: 77). Ново откривени налази на ширем подручју Врања потврдили су континуитет насељавања од келтског до флавијевског периода.

Terra sigillata је заступљена формама тањира Drag. 17, здела Drag. 24/25, тањира Drag. 18, Drag. 18/31, Drag. 33, Drag. 36, Drag. 37, Drag. 54, Lud 5, Déch. 72 (Т. I-IV). Примерак зелено глеђосане зделе Drag. 37 засада је једини примерак са овог насеља (Т. IV, 5). Од фрагмената рељефне *terra sigillata-e*, који припадају форми Drag. 37, заступљени су производи јужногалских радионица (Т. IV, 1), затим Rheinzabern и Westerndorf са представама Андријиног крста, сценом рвања и биљним орнаментима, датовани од Веспасијана до Антонина (Т. IV, 1-5). Тањир форме Drag. 17, 18 и зделе Drag. 24/25 (Т. I, 1-10) потичу из северноиталских радионица. Карактеристични су и примерци украшени техником барботин израђени у радионицама средње Галије и Rheinzaber-на (Т. III, 2-4).

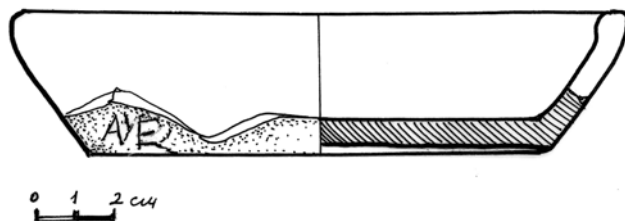
Неколико примерака дубљих здела са рељефно украшеним представама, израђеним у калупу, идентификовани су као производи локалне радионице „X“ (Брукнер 1992: 373). Производња ове керамике је чешћа у доба Тетрархије и у руралним агломерацијама (*vicus, villa rustica*).

Наведени налази *terra sigillata-e* нађени су у старијем стамбеном хоризонту који је припадао флавијевском периоду. Ово рано насеље, *vicus*, пружало се на ширем појасу поред Саве и на југу са обе стране улице Лоле Рибара у селу. У овом слоју, испод нивоа темеља виле рустике и у занатској зони, осим грађевинског материјала пронађени су и фрагменти импортоване *terra sigillata-e* и ранопровинцијске форме локалне производње. Може се претпоставити да је *vicus* на потесу Врањ настао у првим

деценијама римских освајања долином Саве. Импортоване посуде terra sigillata из северноиталских радионица (Т. I, II) потврђују рано присуство римских војних јединица под чијом контролом се раније развијао vicus. Налази јужно и средње галске terra sigillata-e (Т. III, IV) указују на већ развијене трговачке везе западних радионица, а касније и радионице Rheinzabern у II веку. На развој овог насеља је утицала и близина Сирмијума. Већ крајем II века смањује се активност у производњи керамике у занатској зони. У току III века над стамбеним хоризонтом vicus-a подигнута је римска вила са неколико грађевина, која је била једна од путних станица поред обале Саве, која се, вероватно, бавила пољопривредним и занатским активностима и трговином (Даутова-Рушевљан 1999-2000: 18).

ГРАФИТИ НА ОСТРАКОНУ ИЗ СИРМИЈА

Археолошки институт САНУ је у сарадњи са Музејом Срема у Сремској Митровици обавио 1990. године заштитна ископавања на грађевинској локацији у центру града (Лок. 72), на почетку улице Лоле Рибара (Шећер сокак) а иза нове зграде „Стетекса“. Након скидања хумусног слоја и шута механизацијом наишло се на дубини од око 1,50 m на луксузну римску грађевину са више просторија чији су зидови били осликани фрескама. У просторији бр. 3, у првом откопном слоју, на поду изнад хипокауста, нађено је неколико фрагмената керамике, међу којима је био и један са урезаним графитима.¹ То је одломак дна посуде, преломљеног отприлике дужином пречника (пречник 12 cm, полукружни обим одломка 18,50 cm, дебљина дна 0,70 cm, висина прелома на ивици суда 1,40 cm), што омогућава њену реконструкцију (сл. 1). Реч је о тањиру рађеном од добро пречишћене глине, мрко

Сл. 1

Реконструкција тањира

Abb. 1

Tellerrekonstruktion

/1/ Чува се у Музеју у Сремској Митровици, инв. бр. А/5073.

Табла 1

Спољашња страна дна тањира / Фото: Н. Борић

Tafel 1

Außenseite des Tellerbodens / Foto von N. Borić

печене, са оранж обојеном и углачаном унутрашњом површином. Ова врста тањира представља имитацију тзв. „помпејских тањира“ који су се из Италије импортовали у Сирмијум већ од доба првих Флавијеваца. Имитације мањих димензија, као што је овај тањир, производиле су се масовно у Сирмију, и најчешће су налажене у слојевима од друге половине II до средине III века.

Дно разбијеног тањира у облику диска послужило је као згодна подлога за писање – остракон. Графити су урезани зашиљеним предметом и на спољашњој и на унутрашњој страни, а три слова су изведена на сачуваном делу спољашње ивице суда. Да је овај диск био цео исписан, види се по томе што ивица прелома код сачуване половине пресеца поједине речи и слова.

А. Спољашња страна дна тањира (сл. 2, Т. 1)

Речи су исписане у круг уз полукружну ивицу, делом једне преко других, а у средини диска паралелно са пречником, и то из различитих перспектива за-

Сл. 2- Спољашња страна дна тањира

Abb. 2 - Außenseite des Tellerbodens

висно од тога како се држао остракон, тако да се неке речи пресецају под правим углом. Глазура и слова понегде су накнадно оштећени огреботинама и наносима очврслог материјала.

Читање дајемо почев од периферије диска, с лева на десно у круг, а затим прелазимо на средишњи део. Прелом иде преко првог слова од кога је остала само доња коса црта, свакако део курзивног *L*; затим следи *ENTIA*; највероватнија допуна било би име [*Va*]lentia. Следи *MATRONA*, лично име *Matrona* или

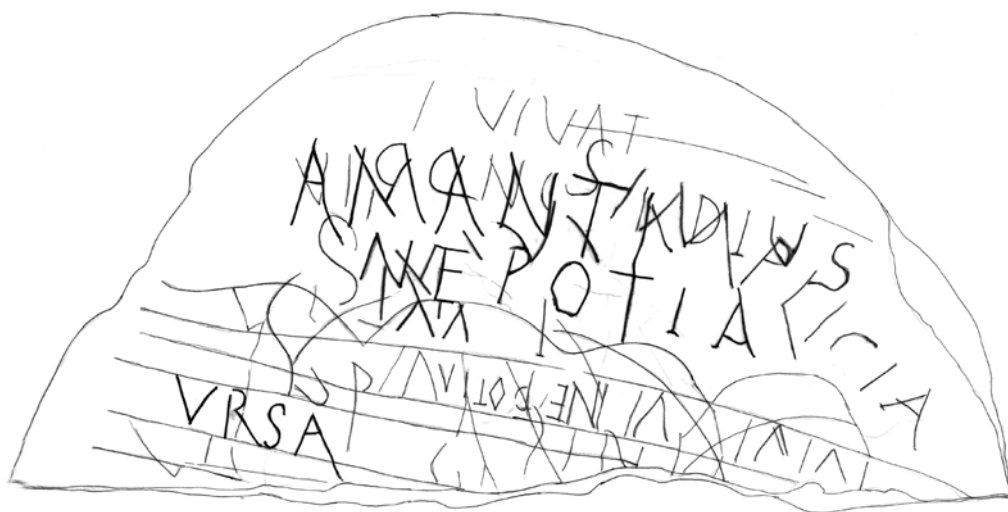
именица *matrona*; преко *R*, *N* и другог *A* урезана су слова *A*, *N* и *I* која припадају речи написаној испод *[Va]lentia* а делом и преко *Matrona*; она почиње словом *V*, од кога је на овом одломку остала десна коса црта извијена при врху: *VITALIANI*, лично име *Vitalianus* у генитиву, или апелатив од имена *Vitalis* (о суфиксу *-anus* в. доле уз име *Vitalianus*): „вителијевци“ – Вителијеве присталице, војници, другари, уп. *Faustiani* (од *Faustus*) Geist 1936, 70, бр. 6; *Vitelliani* Tac. *Hist.* III 79. Можда те речи треба повезати: *Matrona Vitaliani (filia или uxor)*, или све три: *Valentia matrona (= uxor) Vitaliani*.² Надаље, уз ивицу суда иза *MATRONA*, следи *VIVATIS*, глаголски облик *vivatis* („живели!“). Испод, у наставку, лично име *ARGVTIO*; даље, преко слова *O* почиње следећа реч *FEL* чији је наставак остао на изгубљеном одломку; могло је стајати лично име *Felix* или нека од његових изведеница (*Felicius/-ia, Felicitas*), или пак израз *feliciter*;³ у том случају требало би га повезати са *Argutio: Argutio feliciter* „са срећом, наздравље Аргутију!“, и онда бисмо имали датив имена *Argutius* (в. доле). У средини диска: *MVNIDVS*, лично име. Испод њега нечитко писана и слабо видљива слова, при том су прва три и оштећена; можда је прво *C* или курзивно *L*, друго обло *U*; у наставку је једино видљиво *A*. Испод ове речи, коју нисмо у стању да прочитамо, стоји *CALA*, урезано под правим углом преко слова *T* од *VITALIANI*; преко следећег слова диск је преломљен; било је то *N* са косом цртом која почиње нешто ниже од врха вертикалне;⁴ видљив је и врх друге вертикале; могућа допуна је име *Calan[dinus]* (в. доле). Изнад десно, под правим углом у односу на *MVNIDVS* а делом преко слова *S* стоји *VI*, затим као да су два *V* урезана једно преко другог, и затим једна савијена црта преко које иде прелом, можда *S: vivius?*

- /2/ *Matrona* у значењу *uxor* ретко се јавља на натписима, али уп. позне, хришћанске натписе: *Benigna h(onesta) f(emina) matrona Fl(avi) Marciani memorialis* CIL III 9533 = ILChV 328 B, Salona; иста личност на другом натпису: *Benigna h(onesta) f(emina) quae fuit uxor Fl(avi) Marciani memorialis* CIL III 9532 = ILChV 328 A, Salona, уп. PLRE II, 718, бр. 18; *Fl(avia) V[ell?]eia matrona tribuni* CIL III 731 Larissa. У оба случаја реч је супругама угледних личности. Један великодостојник по имену *Vitalianus*, припадник Галијенове телесне гарде и заповедник легијских вексилација пребачених из западних провинција у Сирмијум за борбу против узурпатора 260. године, подигао је жртвеник Јупитеру након победе, уп. Mirković 1971: 35 и 65, бр. 19; PLRE I, 969, бр. 1.
- /3/ Уп. Diehl 1910: 31–33, погл. VIII; Geist 1936: погл. D и E.
- /4/ Таква скраћена коса црта у слову *N* карактеристична је за хришћанске натписе, уп. Петровић 1975: 116, али се у натписима на керамици појављује већ од краја II века, уп. Bakker / Kröll 1975: 23.

Испод речи *Matrona* цртеж људске фигуре у покрету са подигнутим рукама у којима држи два истоветна конична предмета на дршци.

В. Унутрашња страна дна тањира (сл. 3, Т. 2)

Речи су писане углавном хоризонтално (паралелно са пречником), али и једне преко других и из различите перспективе, већ према томе како се држао остракон. У најширем делу, према пречнику дна суда, извучене су паралелне линије између којих су ту и тамо урезивана имена и слова, а преко њих таласасте линије и различите црте изведне ситним потезима.

Сл. 3 - Унутрашња страна дна тањира

Abb. 3 - Innenseite des Tellerbodens

У првом реду уз ивицу суда плитким урезима написано је: *VIVAT*. Испод *A* урезано је почетно слово речи *SIMPLICIA* која се истим плитким урезима наставља укосо пратећи овалну ивицу суда: *vivat Simplicia* „живела Симплиција!“. Хоризонтално испод *VIVAT* иде други ред који има два слоја. Од првог, који је плиће резан, види се *VII*, вероватно број; обли потези који следе урезани су дубље, као слова *M* и *A* из другог слоја – хоризонтална црта слова *A* продужава се у једном потезу у облину нагоре. Првом слоју, даље, припада слово *N* – преко њега је урезано *N* другог слоја – за њим следи, вероватно, *O*; следеће слово се не да разазнати, а затим следе слова *IDIVS*. Овај завршетак припада свакако имену које почиње словима *NO*, а слово које је стајало између не раз-

Табла 2

Унутрашња страна дна тањира (Фото: Н. Борић)

Tafel 2

Innenseite des Tellerbodens (Foto von N. Borić)

знаје се; могућа реконструкција било би име *No[c?]/idius*. Други слој: иза *AMANT* следи вертикална црта и почетак косог потеза од врха надоле; урезивач је или на овај начин написао *I*, или је почео да урезује слово *N*, што је мало вероватно у оваквом гласовном низу, или *V*, па је из неког разлога одустао. Словни низ *AMANTI* могао би се тумачити као датив когномена *Amans* или као супстантивирани придев од партиципа *amans*, али, најпре, као когномен *Amantius* у генитиву. Ако урезивач није довршио писање ове речи, онда је она могла гласити *Amantius* или – што је привлачно претпоставити али је мање вероватно – *Amantinus*: припадник племена које је живело на подручју Сирмија.⁵ У трећем реду стоји име *NEPOTIA*. Укосо испод трећег и другог реда одоздо нагоре између *N* и *E* у *NEPOTIA* и *N* и *T* у *AMANTI* пише *VIVI*. Такође укосо, али из обрнуте перспективе, испод слова *N* и *E* а делом преко *N* у *NEPOTIA* урезано је лепим словима неједнаке величине *VIVIS*; друго *V* је курзивно као у *ave* (в. **С**). Слова у следећа два реда урезивана су између линија водиља. Пети ред је писан из обрнуте перспективе (наопако у односу на претходне); разазнају се наизменично *V* и *I*; у наставку се може прочитати само *NEPOTIA* са умањеним ромбоидним *O*. У шестом реду име *VRSA*.

С. Спољашња ивица тањира (сл. 4, Т. 3): *AVE* „Здраво!“ *V* је умањено, курзивно.

Висина слова: на спољашњој страни (**А**) од 0,70 cm (*MATRONA*) до 1–1,40 cm (*ARGVTIO*), на унутрашњој страни (**В**) од 0,60 (*VRSA*) до 1 cm (*AMANTI*), на ивици (**С**) 0,70 cm (*AVE*).

Сл. 4 - Спољашња ивица тањира

Abb. 4 - Außenrand des Tellers

/5/ Plin. *NH* III 148; Ptol. II 15, 2; CIL III 3224, 3223. Уп. Mirković 1971: 9–10.

Табла 3

Спољашња ивица тањира (Фото: Н. Борић)

Tafel 3

Außenrand des Tellers (Foto von N. Borić)

Слова имају облик епиграфске капитале са изразитим курзивним утицајима (види табелу на стр. 432): слово *L* са надоле искошеном доњом цртом, *G* чија друга црта не додирује завршетак прве полукружне црте него се почевши изнад њега извија као запета и продужава на доле (*Argutio*), *N* са искошеним вертикалама и косом цртом која се у луку извија нагоре и прелази преко вертикалне црте у *Matrona*, *Vitaliani*, *Amanti*; асиметрична слова: *A* са продуженом десном цртом надоле и искошеном попречном цртом, *M* са дужом другом и четвртом цртом (*Amanti*, *Simplicia*), *V* са лучно извијеним цртама (*vivat*, *Munidus*, сачувани врх десне црте у *Vitaliani*, друго *V* у *vivi*); косе црте слова *A* и *M* углавном су продужене и секу се изнад споја; *F* са попречним цртама искошеним нагоре у *Fell*]; *P* са кратком лучном цртом, *R* са другом (лучном) и трећом (косом) цртом које су изведене у једном потезу тако да не додирују вертикалу (*Argutio*, *Ursa*), *S* чији су крајеви јако извијени и савијени на унутра, обло *U* (*Argutio*). Прави курзивни облик има *V* (у *ave*, *vivis*, *vivatis*), чија се једна од црта продужава надоле, тако да подсећа на *Y*.⁶ На позни датум

/6/ Уп. Harmatta 1968: 273, сл. 5; Bakker, Kröll 1975: 27.

(крај III или IV век) указују нарочито облици слова *G, S, P, R*, затим *A* са косом попречном цртом, *T* са изломљеном попречном цртом, *F* са хоризонталним серифом испод вертикалне црте и *C* са изломљеним серифом.⁷ Услед тврде подлоге неки потези су се измакли контроли, а понегде су накнадно поправљани (*T* и *R* у *Matrona*, *T* у *Argutio*, прво *A* у *Amanti*). Слово *O* је урезивано из два потеза и углавном је угласто (*Nepotia*),⁸ изузев у *Argutio*.

Судећи по тексту који садржи лична имена и понеки израз жеље или поздрава (*vivat, vivatis, ave*), по начину исписивања речи једних преко других и у различитим правцима, по извлачењу линија на унутрашњој страни посуде, како оних које служе за обележавање редова за писање тако и оних таласастих без икакве функције, по облицима слова чије се неке линије надовезују у арабеске, по потезима овалним, правим или у облику слова *V*, који нису делови речи, по једном цртежу људске фигуре, оваква врста графита сасвим подсећа на жврљања из забаве или ради вежбе у писању и цртању, каква се и данас могу видети на све стране, по зидовима, школским клупама, корицама ђачких књига и свезака, јавном превозу. Како су слова неких речи излизана, нека толико да се једва могу или се уопште не могу прочитати, док су друга лепо урезана, вероватно је да су ово парче керамике исписивала различита лица, али не у великом временском размаку. Ако се има у виду да није лако контролисати потез на овако тврдој подлози, палеографске одлике текста показују увежбану руку.

У садржинском погледу и карактером натписа, али и по техници писања, нашем графиту су најближи помпејски, и то они урезани на зидове јавних и приватних грађевина, кућа, дућана, гостионица.⁹ Латински натписи изведени урезивањем на уломку керамике, остракону, изванредно су ретки. Углавном су

/7/ Сличне палеографске одлике имају један графит на остракону из Ђердапа и два натписа на камену које је П. Петровић навео као пример за утицај курзивног писма на капиталу, и који се датирају у крај III и IV век, Петровић 1975: 60–65 (бр. 3 и 4), 43–44, 110 (за *A*), 111 за (*S*), 113 (за *F*). Уп. и IMS II 217 (хришћански), и натпис на миљоказу из околине Сисције из времена Валентијана и Валенса, AIJ 607.

/8/ Ово слово често има ромбоидан облик у натписима урезаним на керамичке посуде након печења, уп. Bakker, Kröll 1975: 71, бр. 44; 72, бр. 50; 86, бр. 120; 103, бр. 209.

/9/ Једноставнији и краћи графити са порукама личне природе, уп., на пример, Diehl 1910: погл. VI, VIII („Имена“, „Жеље, поздрави“), и Geist 1936: 32–76, погл. D, E, F, G. Друга категорија помпејских графита, која је била намењена јавности (пароле и обавештења), писана је црвеном бојом (*dipinti*).

таквом техником по керамичким посудама исписивали кратке белешке њихови власници и трговци – име, број, власнички знак, слово, или посвету.¹⁰ Приликом археолошких ископавања углавном су налажене крхотине посуда са таквим натписима, али не и острака.¹¹ Најближа аналогија нашем примерку био би фрагмент натписа који је био угребан на спољашње дно једне веће керамичке посуде у време када је она већ била разбијена. Остракон је откривен на Ђердапу, у римском утврђењу у Бољетину, а сачувани одломак садржи некакав списак војника легије Четврте Флавије. Текст је писан епиграфском капиталом са курзивним елементима, палеографски сличан нашем натпису.¹² На комадима керамике као бесплатном и лако доступном материјалу писало се углавном у хеленофоном свету, у хеленистичком и римском Египту, и то лакшом техником, мастилом и пером. Таква латинска острака налажена су готово искључиво у Египту и у Африци, у шуту цивилних и војних грађевина.¹³

Натписи са именима и поклицима на нашем остракону најпре су могли бити урезани приликом неке друштвене игре којој су се након гозбе и пијанке (*symposium*) учесници обично препуштали до дубоко у ноћ.¹⁴ Могуће је да управо једну такву забаву са пратећом игром и музиком (*saltatio*) илуструје цртеж на остракону са представом плесачице или плесача (?) који замахује предметима налик на цимбале.¹⁵

/10/ Под графитима се обично подразумевају како натписи угребани зашиљеним предметом, иглом на пример, на неки предмет (*instrumentum domesticum*), пре свега на углачану површину печене керамичке посуде, тако и натписи на зидовима грађевина, било да су угребани, као поменути графити из Помпеја или графити са Магдаленсберга у Норику, било да су изведени црвеном или црном бојом, као натписи у Помпејима, Риму и Остији. Уп. Bakker, Kröll 1975: 4–7, са литературом, G. Bartoletti, I. Pescini, *Fonti documentarie in scrittura latina*, Firenze 1994: погл. III 115–196 (графити на металу), IV 197–295 (натписи изведени на свежој или печеној глини), R. Egger, *Die Stadt auf dem Magdalensberg, ein Großhandelsplatz. Die ältesten Aufzeichnungen über den Metallwarenhandel auf dem Boden Österreichs. Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Denkschriften* 79, Vienna 1961: 3 и д. (графити на зиду).

/11/ Уп. Bakker, Kröll 1975: 6 са нап. 8. За Панонију уп. Gabler 1968. и Harmatta 1968.

/12/ Уп. Петровић 1975: 43–44.

/13/ В. DNP 9, 2000: 104–105.

/14/ Dar.–Sag. IV/2, 1580–81, s.v. Symposium.

/15/ В. Petr. *Sat.* 22 i 52; Luc. *Salt.* 68. Уп. и Dar.–Sag. IV/2, 1045–46, 1054, s.v. Saltatio.

* * *

На основу ономастичке анализе која следи, покушаћемо да сазнамо нешто о пореклу носилаца ових имена као и о времену када су графити могли бити урезани. Упадљиво је да гентилних имена уопште нема, што се може објаснити сасвим приватним и неформалним карактером натписа, али може указивати и на његов позни датум, зато што су крајем III века гентилна имена углавном већ била изгубила дистинктивни карактер и престала да се бележе и на натписима на камену.¹⁶

Matrona

Ако се оставе по страни потврде овог латинског когномена у Африци (129 од укупно 170 садржаних у CIL-у, уп. Кајанто 1965: 18, 21, 305), подручја његове најгушће распрострањености су Галија (9), југозападна Панонија (7), Норик (4), уп. OPEL III s.v., Мбсy 1959: 181 (на натписима из Сисције, бр. 57/6, и из Емоне, бр. 2/56, ово име носе домороткиње), Barkóczy 1964: 318. Омиљеност имена *Matrona* код домаћег становништва Паноније и западних провинција, Мочи тумачи његовом сазвучношћу са неким келтским именом. Код Келта је ово женско име забележено и у домаћој (епихорској) именској формули: *Matrona Caratulli f(ilia) cives (!) Hel(vetia)* CIL XIII 6369, уп. Holder II 468–470 s.vv. *Matrona, Matronae*. Име је било раширено и међу хришћанима, уп. Кајанто 1965: 305.

Argutio

Име *Argutio* може се тумачити као дериват латинског когномена *Argutus* који је настао од придева партиципског порекла *argutus* „окретан, оштроуман“ (Кајанто 1965: 93, 249). Отуда, вероватно, и две потврде когномена *Argutus* у номенклатури робова (Кајанто 249). Међутим, све¹⁷ не тако бројне потврде оба когномена потичу из западних провинција: за *Argutus* две су из северне Италије и по једна из Шпаније и Галије (OPEL I 168), а за *Argutio* једна из северне Италије (графија *Arcutio*, ослобођеник) и једна на жигу легијске опеке произведене у Виминацију на прелазу из III у IV век, са именима официра Урсација и произвођача Аргутиона.¹⁸ Овим потврдама треба додати и један

/16/ Кајанто 1977.

/17/ Изузев два хришћанска натписа, једног из града Рима (*Argutio Pitinnus* IChVR 556), другог из Африке (*Flavius Argutio* CIL VIII 670).

/18/ *L(egio) VII s(ub) c(ura) Ursac(i) p(rae)positi f(ecit) Argutio* Душанић 1973: 16, бр. 6 с; 39 (датирање), 41 (тумачење скраћеница); editio princeps: А. v. Premerstein, N. Vulić, *Jahreshefte* 6, 1903: Bbl. 54, N° 77. За остале примерке опека VII Клаудије са истим именима у жигу, нађеним у Сирмију в. Mirković 1971: 30 са нап. 173; Душанић 1973: 15–17.

позни облик, *Argutius*, образован суфиксом *-ius* који се уобичајио за извођење когномина у IV веку,¹⁹ а који је посведочен на грчком папирусу из 359. године као име роба галског порекла.²⁰ Можда је и на нашем натпису реч о овом имену, ако га треба повезати са следећом речју: *Argutio fel[iciter]* (в. горе). Будући да се и име *Argutio* и суфикс *-io* којим је изведен²¹ могу сматрати карактеристичним за Келте, произвођач виминацијских опека могао је бити пореклом са запада, али и домородац, ако имамо у виду да је део Подунавља од Срема до Ђердапа у предримско доба био насељен Скордисцима.²²

Vitalianus

Име је изведено од когномена *Vitalis* суфиксом *-anus*, уп. Кајанто 1965: 104. Ретко се јавља, по једна до две потврде по провинцијама, посведочено је и код хришћана (Кајанто 1965: 274; 1963: 63). У Горњој Панонији није потврђено, у Доњој Панонији два пута, на северном и јужном делу лимеса, у доба позног принципата.²³ На домаће порекло Аурелија Виталијана са натписа из Срема могло би указивати име његовог сина, *Pusintulus*,²⁴ које се јавља само у Доњој Панонији и то више пута.²⁵

/19/ Суфикс *-ius/-ia* углавном је служио за извођење гентилних имена, али када од III века гентилициј почиње да губи значај и излази из употребе, овај формант добија све ширу примену у извођењу когномина, нарочито у IV веку, уп. Кајанто 1963: 25–26, 70–86; В. Salway, *JRS* 84, 1994: 136–137.

/20/ Уп. Solin, *Salomies* 1994, 295: Holder I 214.

/21/ Кајанто 1965: 122, указује да је суфикс *-io* нарочито био распрострањен у келтским областима и да популарност облика на *-io* изведених од латинских когномина, као што је име *Argutio*, свакако треба тумачити подударношћу латинског и келтског суфикса. За континенталне Келте је карактеристична алтернативна графика *c/g* за звучни гутурал (Ellis Evans 1967: 400) и отуда облик *Arcutio* на горе поменутом натпису из сев. Италије.

/22/ О изворима и локализовању Скордиска в. Papazoglu 1969: 272–298.

/23/ CIL III 3545 Aquincum; Brunšmid 351, бр. 768 Сурдук; уп. Barkóczy 1964: 328.

/24/ Име сина није *Inteulus*, како други ред натписа из Сурдука чита Бруншмид: *III | Aureli[us] Inteulu[s] | vix(it) ann(is) III | Aure(ius) Vitalianus | filibus bene[m]erentibus | h(ic) [s(iti) s(unt)]*. Такво име није иначе посведочено, а начин на који је скраћен очев гентилициј сугерише да су оштећена слова, која Бруншмид реституише као завршетак гентилног имена, у ствари почетна слова синовљевог когномена; по нама други ред натписа треба читати: *Aure(ius) P[us]intulu[s]*.

/25/ RIU 1165, 1201, 1261. Уп. и *Pusintus, Pusinna* CIL III 5846, Аугсбург.

Име *Vitalianus*, као и *Argutio*, појављује се на жигу легијских опека из Виминација, чији је један примерак, изгледа, пронађен и у Сирмију.²⁶ У оба случаја реч је о именима произвођача опека, а оба жига садрже и име официра што их датира у крај III века.²⁷ Занимљива је околност да се ова два, иначе ретка имена појављују и на сирмијском остракону. Необавезни контекст остракона не пружа довољно основа за идентификацију самих личности, али се у најмању руку може говорити о одразима истог, локалног ономастикона.

Munidus

У овом облику име није посведочено. Вероватно је у питању редак латински когномен *Munitus*, изведен од партиципа, уп. Kajanto 1965: 280, са вулгарнолатинским озвучењем интервокалског *t* (уп. Mihăescu 1978: 196, § 153). Ово име је забележено два пута у Горњој Панонији, на једној магијској таблици из Емоне (*Publicius Porcius Munitus* AIJ 168, уп. Mócsy 1959: 203, бр. 57), и једном као сигнум: [*M*]unita OPEL III s.v.

Nepotia

Сем на нашем натпису име *Nepotia* појављује се, колико нам је познато, још само на једном хришћанском натпису из Африке, ILT 1147. Име је изведено од когномена *Nepos* који је нарочито био раширен код домаћег становништва у Далмацији, и то код Делмата, а затим и у келтским областима где су била омиљена имена изведена од именица које означавају родбинске односе, уп. Kajanto 1965: 21, 79, 304; 1963: 81. Суфикс *-ius* /*-ia* указује на позно образовање (в. горе, нап. 19).

Simplicia

Мушка варијанта овог имена већ је посведочена у Сирмију: *Aur(elius) Simplicius* Mirković 1971: 75, бр. 47, а у Панонији још само у Карнунтуму (војник) OPEL IV s.v. Изведено је од когномена *Simplex* суфиксом *-ius* /*-ia* (в.

/26/ Опека VII Клаудије из Виминација: VII C(laudia) s(ub cura) Vicorini (!) p(rae)p(ositi)? f(ecit) Vitalianus Душанић 1973: 13–14, бр. 4 h, i; editio princeps: A. v. Premerstein, N. Vulić, *Jahreshefte* 6, 1903: Bbl. 54, N° 76; N. Vulić, *Jahreshefte* 8, 1905: Bbl. 9, N° 27. Жиг опеке из Сирмија оштећен је после трећег слова имена официра Викторина: JEG VII CL S C VIC[Mirković 1971: 30, нап. 174.

/27/ Опеке са два имена у жигу производиле су се у Виминацију у доба Диоклецијана, уп. Душанић 1973: 39.

горе, нап. 19). У Панонији није потврђено код хришћана (OPEL 196), премда припада групи имена која су код њих била омиљена (Kajanto 1963: 80; 1965: 253).

Натпис из Сирмија припада III веку. Из истог периода су и потврде овог имена у суседном Сингидунуму: *Aurelius Simplicius* IMS I 60; *Simplicius vir egregius* IMS I 20 (287. г.). Име угравирано на сребрним тањирима из римске оставе из Доњих Бранетића под Рудником (IMS I 172–174) могло је припадати власнику суда, римском витезу Симплицију са натписа из Сингидунума.²⁸

Ursa

Име је посведочено на фрагменту надгробног споменика из Митровице: *Aurelia Ursa* Mirković 1971: 75, бр. 48. Нарочито је било раширено код домаћег становништва у Далмацији и у суседним областима, у Панонији и Норику, затим на западу, док је у Мезији и Дакији ретко, уп. Kajanto 1965: 18; OPEL IV s.v. Омиљено како код пагана тако и код хришћана (Kajanto 1965: 88).

Следећа имена су мање или више вероватне реституције оштећеног текста:

[Va]lentia

Име *Valentius* /-ia посведочено је до сада у Панонији само у Карнунтуму (Горња Панонија), и то у доба позног принципата: *Aureliis Micuni et Valentie (!) alumnis* CIL III 4459, OPEL IV s.v.; уп. Barkóczy 1964: 326, где, поред ове, наводи – очито омашком – као још једну потврду име *Valentinus*. Изведено је од когномена придевско-партиципског порекла *Valens* суфиксом -ius, f. -ia (в. горе, нап. 17). За разлику од когномена *Valens*, који је био искључиво мушки, име *Valentius* /-ia било је омиљеније код жена него код мушкараца, како код пагана тако и код хришћана, уп. Kajanto 1963; 1965: 66, 247; OPEL IV141, 198 s.v.

Calan[dinus]

Највероватнија допуна је *Calandinus*, зато што је такав гласовни низ у Панонији посведочен само у овом имену (са варијантама *Calendinus Kalendinus Kalandinus*) уп. Mócsy 1959: 167; Barkóczy 1964: 308. Иако је ово име сазвучно латинском когномену изведеном од *Kalendae*, просторна расподела његових потврда показује да је оно карактеристично за именовање норичких

/28/ Уп. С. Душанић, *Историјски гласник* 1–2, 1980: 51 са нап. 351. За датирање тањира у другу половину III века в. И. Поповић, Почети локалне производње сребрног посуђа у Горњој Мезији, у: *Радионице и ковнице сребра*, Београд 1995: 156.

Келта: Норик (17), Панонија (5), док се у другим областима јавља само спорадично, уп. Кајанто 1965: 219; Solin, Salomies 306; R. Katičić AV 17, 1966: 148; Katičić 1976: 182.

Amanti[us]

Име је изведено од когномена *Amans* позним суфиксом *-ius*, уп. натпис из Салоне: *Amantius signu (!) Simplici* CIL 2296. Широко је било распрострањено, нарочито код хришћана, уп. Кајанто 1963: 79; 1965, 255.

No[c]idius

Имена са значењем „штеточина, погубан“ и завршетком на *-ius* или *-osus* била су типична за хришћане (Кајанто 1965: 69, 116, 266). Име *Nocidius* забележено је само на једном хришћанском натпису из Шпаније (CIL II²/5, 698).

Могућа је и допуна **No[v]idius*,²⁹ премда је посведочено само *Novius*.

Међу свим наведеним именима нема ниједног које није латинско. Међутим, нека од њих су била нарочито распрострањена у келтским областима, можда због сазвучности са келтским именима, или због значења која су карактерисала номенклатуру Келта (*Matrona, Nepotia, Argutio, Calandinus*). Да ли она припадају првобитном келтском слоју (Скордисци) или их треба приписати досељеницима из других делова провинције или са запада, тешко је рећи. За датирање натписа нарочито су важна позна образовања са суфиксом *-ius/-ia*, који се појављује током III века, али је био особито продуктиван у IV веку, углавном код нижих друштвених слојева. Нека од тих имена била су омиљена и међу хришћанима (*Amantius Simplicia Valentia*), али немамо никаквих додатних показатеља да бисмо у неком од њихових носилаца препознали хришћанина. Једино се име *No[c]idius* до сада није појавило на паганским натписима, али његово читање је спорно.³⁰ Од имена са остракона која су забележена и на сирмијским каменим споменицима, сва припадају паганима (*Simplicius, Ursa, Vitalianus*). Оно што се поузданије може извести из ономастичке анализе, то је датирање натписа на прелаз из III у IV век, које поткрепљују и палеографске одлике текста.

/29/ По усменој сугестији проф. др Слободана Душанића.

/30/ Три имена из ове категорије – *Constantius, Gorgonius* и *Dalmatius* – која су била нарочито распрострањена код хришћана (уп. Кајанто 1963: 79, 82, 85), посведочена су на позним натписима из Сирмија и околине, и носе их пагани (Mirković 1971: бр. 50 и 53; за натпис са именом *Constantius* в. М. Мирковић, *Сшаринар* 49, 1998: 93–97, и М. Ricl, *ZPE* 134, 2001: 287–295).

	A	C	D	E	F	G	L	M	N	O	P	R	S	T	V
[Va]lentia	Á								N					T	V
Matrona	AA						M	N	O						
Vitaliani	AA						L	N							
vivatis	A												S	T	YX
Argutio	A								D			R		T	U
Fel[ix: ?]				E	F	S	L								
Municidus			D				M	N					S		VU
Calan[dinus?]	AA	C					L	N							
Çol		C													
vivat	A													T	VU
Simplicia	A	C					L	M			P		S		
No[c ?]idius			D						N	O			S		V
Amanti[us ?]	AA							M	N					T	
Nepotia	A			E				N	N	O	P				
vivis									N				S	T	YX
Nepotia	A			F					N	O	P				
Ursa	A											R	S		Y
ave	A			F											Y

СКРАЋЕНИЦЕ / ABKÜRZUNGEN

AArchHung = *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, Budapest

AAntHung = *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae*, Budapest

AIJug = V. Hoffiller / B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien I*, Zagreb 1938.

AV = *Arheološki vestnik*, Ljubljana

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*

Dar.-Sag. = Ch. Daremberg / E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, 1877–1919.

DNP = *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Stuttgart · Weimar 1996–2003.

IChVR = I. B. De Rossi, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, Romae 1857–1915.

ILChV = E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, I–III, Berolini 1961.

ILT = A. Merlin, *Inscriptions latines de la Tunisie*, Paris 1944.

IMS = *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Beograd

JRS = *The Journal of Roman Studies*, London

Jahreshefte = *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien*, Wien

Nomenclator = *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso* (Ed. A. Mócsy et alii) Budapestini 1983.

OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I (ed. B. Lörincz et F. Redö) Budapest 1994, Vol. II (ed. B. Lörincz) Wien 1999, Vol. III (ed. B. Lörincz) Wien 2000, Vol. IV (ed. B. Lörincz) Wien 2002.

PLRE = *The Prosopography of the Later Roman Empire*, ed. by A.H.M. Jones, Cambridge 1971–

RIU = *Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapest

VHAD = *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb

ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn

БИБЛИОГРАФИЈА / LITERATUR VER ZEICHNIS

Bakker, Kröll 1975

L. Bakker und B. Galsterer-Kröll, *Graffiti auf römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Köln 1975 [*Epigraphische Studien* 2].

Barkóczy 1964

L. Barkóczy, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *AArchHung* 16, 1964: 257–356.

Brunšmid 1910/11

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga Narodnoga muzeja u Zagrebu, *VHAD* n.s. 11, Zagreb 1910/11: 277–366.

Diehl 1910

E. Diehl, *Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes*, Bonn 1910.

Душанић 1973

М. Душанић, *Војнички ипозноантички написи са нашег лимеса*, рукопис магистарске тезе, Београд 1973.

Ellis Evans 1967

D. Ellis Evans, *Gaulish Personal Names*, Oxford 1967.

Gabler 1968

D. Gabler, Scratched Inscriptions on Terra Sigillata in Pannonia, *AAntHung* 16, 1968: 297–306.

Geist 1936

H. Geist, *Pompeianische Wandinschriften*, München 1936.

Harmatta 1968

J. Harmatta, Inscriptions on Pottery from Pannonia, *AArchHung* 20, 1968: 247–274.

Holder

A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* I–III, Leipzig 1896–1914.

Kajanto 1963

I. Kajanto, *Onomastic Studies in the Early Christian Inscriptions of Rome and Carthage*, Acta Instituti Romani Finlandiae II:1, Helsinki 1963.

Kajanto 1965

I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.

Kajanto 1977

I. Kajanto, The Emergence of the Single Name System, u: *L'onomastique Latine*, Colloques internationaux du CNRS N° 564, Paris 1977: 419–428.

Katičić 1976

R. Katičić, *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague · Paris 1976.

Mirković 1971

M. Mirković, The Inscriptions from Sirmium and its Territory, *Sirmium 1*, Sremska Mitrovica 1971: 60–90.

Mihăescu 1978

H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-est de l'Europe*, București · Paris 1978.

Mócsy 1959

A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959.

Papazoglu 1969

F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969.

Петровић 1975

П. Петровић, *Палеографија римских најписа у Горњој Мезији*, Београд 1975.

Solin, Salomies 1994

H. Solin et O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim · Zürich · New York 1994².

Svetlana LOMA
Philosophische Fakultät, Belgrad

Ana PREMK
Belgrad

DIE GRAFFITI AUF EINEM OSTRAKON AUS SIRMIUM

Im Jahre 1990 wurden bei den Ausgrabungen eines Prachtgebäudes im Zentrum von Mitrovica einige Scherben im über den Hypocaustus angehäuften Schutt gefunden, deren eine eingeritzte Graffiti aufwies. Es handelt sich um das Bodenbruchstück eines Tellers, der mittendurch gebrochen worden ist, so daß sich seine Form rekonstruieren läßt (Abb. 1). Solchartige den pompeianischen Tellern nachgebildete Gefäße sind in Sirmium seit der zweiten Hälfte des 2. bis in die Mitte des 3. Jh.s hergestellt worden. Damit liegt der bisher einzigartige Fund eines Ostrakons aus Sirmium vor. Bekanntlich sind Ostraka Scherben von Tongefäßen, die im Altertum oft anstelle des wertvolleren Papyrus verwendet wurden, um auf ihnen Notizen, Abrechnungen und kurze Briefe niederzuschreiben. Dieses Ostrakon ist beidseitig beschriftet, sowohl auf der Außenwand als auch auf der Innenseite. Alle Buchstaben sind mit einem spitzen Gegenstand (Schreibgriffel?) eingeritzt.

Auf der Unterseite (**A**, Abb. 2, T. 1) ließ sich rings um den Rand von links nach rechts das Folgende lesen: *LENTIA*, wohl: [*Va*]lentia; *MATRONA*, PN oder Substantiv, *VITALIANI*, Gen. sg. vom PN *Vitalianus* oder Nom. pl. 'die Gefolgsleute, Anhänger (o.ä.) des Vitalis'; vielleicht hängen die letzten zwei oder alle drei Wörter zusammen: *Matrona Vitaliani* (sc. *filia* o. *uxor*), bzw. *Valentia matrona* (= *uxor*) *Vitaliani*? Weiter am Rand folgt *VIVATIS* „es lebt ihr!“ und darunter der PN *ARGVTIO*, dann *FEL*, rechts abgebrochen, als *Fe[lix]*, *Fel[icius]*, *Fel[icitas]* oder *fel[iciter]* zu ergänzen, im letzteren Falle mit dem vorangehenden PN zu verbinden: *Argutio feliciter* „Glückswünsche an Argutius!“. In der Mitte: *MVNIDVS*, wohl die vlat. Form vom PN *Munitus*, darunten ein unlesbares Wort und unter ihm *CALAN[]*, höchstwahrscheinlich der PN *Calan[dinus]*; oben, im rechten Winkel zu *Munidus*, ein schwer zu lesendes Wort, vielleicht *vivus*. Unterhalb von *Matrona* Zeichnung einer menschlichen Figur, dargestellt in Bewegung, mit aufgehobenen Händen, in denen sie zwei gleichartige, langstielige und kegelförmige Gegenstände hält.

Auf der Innenseite (**B**, Abb. 3, T. 2) reihen sich vom Rand an sechs Zeilen untereinander, die vorwiegend parallel mit dem Durchmesser des Gefäßes laufen: (1) *VIVAT* und *SIM-*

PLICIA: vivat Simplicia!. (2) VII (Zahlzeichen?), dann Unleßbares, danach *NO[.]IDIVS*, vermutlich der PN *No[c]idius*; über diese erste Schicht ist ein weiteres Wort eingeritzt: *AMANTI*, das sich als Dativ zum Cognomen *Amans* oder zum substantivierten Adjectiv *amans* auffassen ließe, am wahrscheinlichsten aber als Genitiv des Cognomens *Amantius*. (3) *NEPOTIA*; schräg darunter und unterhalb von *Amantius VIVI* (4) in der umgekehrten Perspektive, *VIVIS*. (5) ebenfalls umgekehrt, zuerst Unleßbares, dann wieder *NEPOTIA*. (6) *VRSA*, PN.

Auf dem Außenrand (C, Abb. 4, T. 3) *AVE* „heil!“

Die Buchtaben, von unterschiedlicher Höhe (von 0.70 bis 1.40 cm), weisen im Großen und Ganzen die Form der epigraphischen Capitalis auf, die doch bei den einzelnen Buchstaben (L, G, N, A, M, F, P, R, S, V) von der Majuskelskursive stark beeinflusst ist. Die Abweichung von der Capitalis unter dem Einfluß der älteren Kursive prägt sich besonders klar bei V mit einem nach unten verlängerten Strich aus. Die Formen von G, S, P, R, A, T, F, C weisen auf eine späte Zeit, das Ende des dritten oder den Anfang des vierten Jh.s hin.

Sowohl ihrer Inhalt (Personennamen und wenige Grüß- oder Wunschformeln), als auch ihrer Ausführung nach (Einritzten von Wörtern in verschiedenen Richtungen und übereinander), ähneln diese Graffiti sehr den heutigen Schmierereien, mit denen man aus Spaß oder als Übung Wände, Schulbänke und öffentliche Verkehrsmittel bedeckt. Inhaltlich, aber auch schreibtechnisch, stehen ihnen die eingeritzten Wandgraffiti aus Pompei am nächsten. In beider Hinsicht weicht das Ostrakon aus Sirmium von den meisten bisher bekannten Ostraka ab, auf denen man gewöhnlich (und besonders in der hellenophonischen Welt) mit Feder und Tinte schrieb. Durch Einritzung wurden gewöhnlich die neugebrannten Tonwaren kennzeichnet, auf Scherben kommen sie äußerst selten vor. Ein geographisch nahes Beispiel ist durch ein Ostrakon aus Boljetin an der Donau in der Nordostserbien geliefert, das eine List der Soldaten der Legio IV Flavia enthält und paläographische Ähnlichkeiten mit unseren Graffiti aufweist. Die Einritzungen auf unserem Ostrakon, sowohl die Namen und Glückswünsche, als auch die Darstellung der tanzenden (?) Figur, dürften am ehesten mit einem der Gesellschaftsspiele in Beziehung stehen, wie sie man nach den Trinkgelagen (Symposia) zu treiben pflegte (*saltatio*, Schleiertanz usw.; vgl. Dar.-Sag. 1045-46, 1054), zumal der Tänzer (die Tänzerin?) in den beiden Händen zwei Gegenstände hochhebt, die den Zymbalen sehr ähneln.

Vom namenkundlichen Standpunkt aus fällt vor allem das Fehlen der Gentilizia ein, was ja auf den unformellen Charakter der Graffiti zurückgehen kann, aber auch auf eine späte Zeit hinweisen, als man, etwa seit dem Ende des 3. Jh.s, auch in Steininschriften weitgehend aufgehört hat, die Gentilnamen zu bezeichnen. Auch das Vorkommen der Namen auf *-ius*, *-ia* (*Amantius*, *Simplicia*, *Valentia*, *Nepatia*) in unseren Graffiti dürfte bei ihrer Datierung eine gewisse Aussagekraft haben, denn solche Namenbildungen setzen sich im

3. Jh. an, um im nachfolgenden Jahrhundert sehr produktiv zu werden, besonders in den niedrigen Gesellschaftsschichten, einige von ihnen auch unter den Christen, jedoch jene Namen aus unserem Ostrakon, die in Steininschriften aus Sirmium wiederkehren (*Simplicius, Ursa, Vitalianus*), sind dort von Paganen getragen. Jedenfalls stimmt der onomastische Befund mit dem paläographischen darin überein, daß die beiden auf die Zeit um die Wende vom 3. zum 4. Jh. hinweisen.

Sprachlich gehören alle hier besprochenen Personennamen zur lateinischen Namengebung, jedoch sondert sich unter ihnen eine Gruppe Namen ab (*Matrona, Nepotia, Argutio, Calandinus*), die in den keltischen Gebieten, vermutlich wegen ihrer Zusammenklänge oder semantischen Anknüpfungen im einheimischen Onomastikon, eine besondere Popularität genossen. Ob sie hier der vorrömischen Keltenschicht (den Skordiskern) oder den Ankömmlingen aus den anderen Teilen der Provinz und vom Westen zuzuschreiben sind, muß unentschieden bleiben.

ГРУПА БРОНЗАНИХ ФИБУЛА СА РОМУЛИЈАНЕ

У току припрема за изложбу Народног музеја у Зајечару *Felix Romuliana*. 50 година од њеног отварања, која је отворена крајем октобра 2003. године у оквиру обележавања пола столећа од почетка систематских археолошких истраживања Гамзиграда, у депоу истог музеја пронађена је кутија са групом бронзаних фибула без инвентарских ознака или других ближих одредница, осим цедуље са натписом *Југоисточни део насеља, 1979. година*. Констатовано је осамнаест бронзаних фибула, које, осим једног рановизантијског примерка, припадају времену I – IV века н. ере. Као занимљив, аутори би истакли податак да су све фибуле мањих димензија, дужине од 2,5 до 4,5 cm.

Претпоставка Маје Живић, кустоса Народног музеја у Зајечару, била је да су те фибуле раније издвојене за конзервацију, а да потичу са истраживања налазишта Гамзиград – *Felix Romuliana* 70 – их година XX века. Даљим трагањем за ближим подацима о овим предметима, утврђено је да нису уведени у Књигу инвентара археолошког налазишта Гамзиград – *Felix Romuliana* (археолошки налази са Ромулијане третирају се као засебна збирка и уводе се у посебну инвентарску књигу). Остаје, дакле, дилема да ли се заиста ради о археолошким налазима са Ромулијане. Предмети са других налазишта, међутим, који се налазе у фонду Народног музеја у Зајечару, евидентирани су у Књизи уноса и Књизи општег инвентара (постоје три засебне књиге општег инвентара, за праисторијске, античке и средњовековне налазе), с обзиром да се до њих, углавном, долазило откупом. Зато се чини највероватнијим да ове фибуле потичу са археолошких ископавања Ромулијане, вршених 1979. године или ранијих година, са којих делимично недостаје теренска документација.

Поменуте фибуле могу се разврстати у осам типова:

А. Једночлана бронзана фибула познолатенске схеме са правоугаоним проширењем на луку:

1. Једночлана бронзана фибула од бронзаног лима, са главом – опругом од четири навоја, са тетивом на доле; тетива се настављала у иглу, која данас недостаје. Лук је тракаст, кратак и висок, а на прелазу у стопу има правоугаоно проширење. Стопа је уска, са дугметастиим завршетком, а држач игле је кратак, троугаоног облика. Димензије: 4,3 cm.

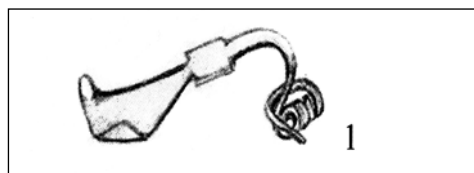
Аналогије: Војовић 1983: 19, Кат. бр. 2–3, Т. I.

Датовање: I век н. е.

Т. I, 1; сл. 1.¹

Сл. 1
Фибула типа А

Табла I, 1

Fig. 1
Fibula type A

Plate I, 1

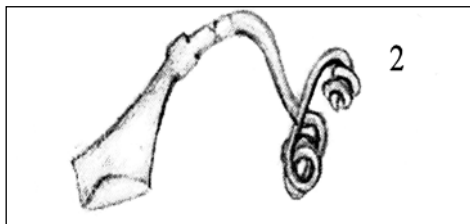
В. Једночлана бронзана фибула благо извијеног лука са правоугаоним проширењем на прелазу у стопу:

2. Једночлана фибула од бронзаног лима са главом – опругом од седам навоја, са тетивом на горе, која се настављала у иглу, која данас недостаје. Лук је тракаст, кратак, висок и извијен, а на прелазу у стопу има једно правоугаоно проширење. Стопа је уска, а држач игле је кратак, трапезоидног облика. Димензије: 4,5 cm.

/1/ Цртеже фибула израдила је мр Ана Премк, а фотографије Раша Милојевић, фотограф Народног музеја у Зајечару.

Аналогије: Almgren 1998: Gruppe I, Provinzialrömische Fibeln, Тип 20; Riha 1979: 71, Тип 2.7, Т. 8, 220–222, друга половина I века.

Датовање: друга половина I века н. е.
Т. I, 2.

Табла I, 1

Plate I, 1

С. Бронзана шарнир - фибула са оштро профилисаним луком са уздужним ребром:

3. Двочлана, бронзана шарнир - фибула са оштро профилисаним, ниским, тракастим луком, који има ребро по дужини и пластични украс у виду „јелове гранчице“ у *niello* техници. Глава је плочаста, четвороугаона и профилисана, са шарнир-механизмом. Лук се сужава ка стопи и на прелазу у стопу има два прстенаста задебљања. Стопа је уска, са кратким, троугаоним држачем игле. Дугметасти завршетак стопе недостаје, као и игла. Димензије: 4,0 cm.

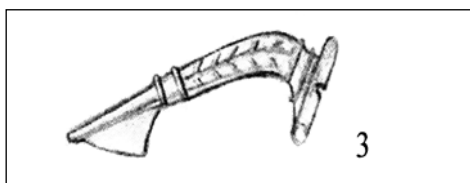
Аналогије: Kondić 1961: 203, тип III, вар. 7, Т. II, 17, I–II век; Riha 1979: 144, Тип 5. 13. 1, Кат. бр. 1154–1155, 1158–1159, 1162, Т. 40, друга половина I и II век.

Датовање: друга половина I и II век н. е.

Т. I, 3; сл. 2.

Сл. 2
Фибула типа С

Табла I, 3

Fig. 2
Fibula type C

Plate I, 3

Д. Бронзана фибула са јако профилисаним луком и потпорном гредом:

4. Двочлана, бронзана фибула са јако профилисаним луком, трапезоидном главом са правоугаоним потпорном гредом и опругом од седам навоја са те-

тивом на горе и држачем опруге. Игла недостаје. Лук на прелазу у дугу, уску стопу има лоптасто задебљање између два пластична прстена. Стопа се завршава луковичастим задебљањем. Држач игле је кратак, троугласт, са две кружне перфорације. Димензије: 4,2 cm.

Аналогије: Almgren 1998: Gruppe IV, Тур 68; Kondić 1961: 202, тип II, вар. 2, Т. I, 3, I век; Војовић 1983: 33–34, тип 9, вар. 2, Кат. бр. 43–44, 47–48, 51, 53, Т. V–VI, I век; Јовановић 1978: 51–52, Кат. бр. 1, Сл. 98, I век; Коšчевић 1980: 21, Т. X, 63–69, I–II век.

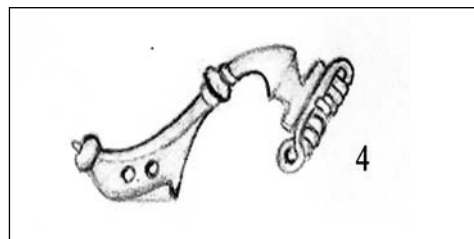
Датовање: I–II век н. е.

Т. I, 4; сл. 3.

Сл. 3

Фибула типа D са перфорираним држачем игле

Табла I, 4

Fig. 2

Fibula type D with perforated pin-holder

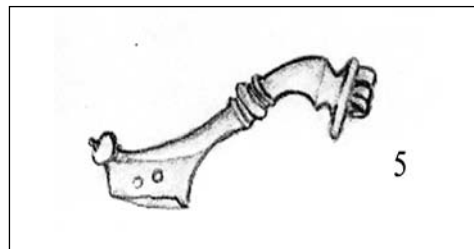
Plate I, 4

5. Двочлана, бронзана фибула са јако профилисаним луком, четвороугаоном главом са правоугаоном потпорном гредом и оштећеном опругом. Игла недостаје. Лук на прелазу у дугу, уску стопу има дискоидно задебљање између два пластична прстена. Стопа се завршава луковичастим задебљањем. Држач игле је кратак, правоугаон, са две кружне перфорације. Димензије: 4,5 cm.

Аналогије: Almgren 1998: Gruppe IV, Тур 68; Војовић 1983: 33–34, тип 9, вар. 2, Кат. бр. 50, 52, Т. VI; Јовановић 1978: 51–52, Кат. бр. 1, Сл. 98, I век; Коšчевић 1980: 21, Т. X, 63–69, I–II век.

Датовање: I–II век н. е.

Т. I, 5.

Табла I, 5

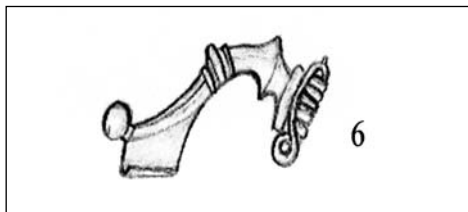
Plate I, 5

6. Двочлана, бронзана фибула са јако профилисаним луком, четвороугаоном главом са правоугаоном потпорном гредом и опругом од осам навоја са тети-вом на горе. Игла недостаје. Лук на прелазу у дугу, уску стопу има дискоидно задебљање између два пластична прстена. Стопа се завршава лоптастим задебљањем. Држач игле је кратак, правоугаон. Димензије: 3,5 cm.

Аналогије: Almgren 1998: Gruppe IV, Тур 69; Kondić 1961: 202, тип II, вар. 3, Т. I, 5, I–II век; Ercegović - Pavlović 1980: 7, гробна јама 5, Т. V, 5, II–III век; Војовић 1983: 33–34, тип 9, вар. 2, Кат. бр. 60, Т. VII; Košević 1980: 21, Т. XI, 73, I–II век..

Датовање: I–II век н. е.

Т. I, 6.

Табла I, 6

Plate I, 6

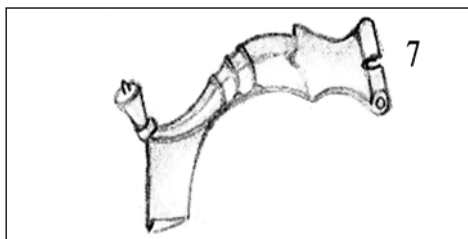
Е. Лучна шарнир - фибула са гребеном на луку и високим држачем игле:

7. Двочлана, бронзана фибула са плочастом петоугаоном главом са шарнир-механизмом и кратким широким луком полукружног пресека са уздужним гребеном. Лук се ка стопи сужава, а на прелазу у стопу има три пластична задебљања. Стопа се завршава пластичним задебљањем и луковицом и има висок држач игле трапезоидног облика. Игла недостаје. Димензије: 4,3 cm.

Сл. 4

Фибула типа Е

Табла I, 7

Fig. 4

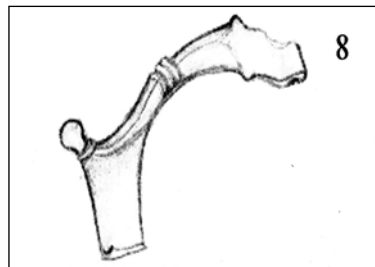
Fibula type E

Plate I, 7

Аналогије: Kondić 1961: 203, тип III, вар. 8, Т. II, 18, I–II век; Војовић 1983: 47–48, тип 11, вар. 3, Кат. 153–154, II–III век; Bichir 1984: 46, тип 2/c,

Т. XXXVIII, 6, крај II века; Grbić 1995: 88–90, тип II, вар. 2, Fig. 3, 3–5, II–III век.
Датовање: крај II и III век н. е.
Т. I, 7; сл. 4.

8. Двочлана, бронзана фибула са оштећеном плочастом петоугаоном главом са шарнир-механизмом и кратким широким луком полукружног пресека са уздужним гребеном. Лук се ка стопи сужава, а на прелазу у стопу има три пластична задебљања. Стопа се завршава дугметастиим задебљањем и има висок држач игле трапезоидног облика. Игла недостаје Димензије: 4,0 cm.

Аналогије: Као под кат. бр. 7.
Датовање: крај II и III век н. е.
Т. I, 8.

Табла I, 8

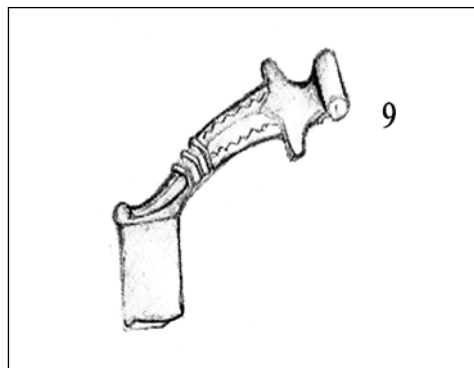
Plate I, 8

9. Двочлана, бронзана фибула са плочастом петоугаоном главом са шарнир-механизмом и кратким широким луком полукружног пресека са уздужним гребеном. Лук је са обе стране гребена украшен по једном урезаном валовитом линијом. На прелазу лука у стопу су три пластична задебљања. Стопа се завршава дугметастиим задебљањем и има висок држач игле правоугаоног облика. Игла недостаје. Димензије: 4,0 cm.

Сл. 5
Фибула типа E са урезаним украсом на луку

Fig. 5
Fibula type E with engraved ornament on the bow

Аналогије: Као под кат. бр. 7.
Датовање: крај II и III век н. е.
Т. I, 9; сл. 5.

Табла I, 9

Plate I, 9

Ф. Коленаста фибула

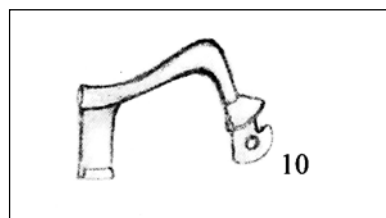
а. Коленаста фибула са опругом и потпорном гредом:

10. Двочлана, коленаста, бронзана фибула са малом полукружном потпорном гредом, која је жљебом одвојена од лука, и перфорацијом на глави за осовину опруге. Лук је узан, оштро преломљен, а стопа се завршава кружним проширењем. Држач игле је висок, правоугаоног облика. Игла са опругом недостаје. Димензије: 2,9 cm.

Аналогије: Almgren 1998: Gruppe V, Typ 247; Kondić 1961: 206, тип XI, вар. 3, Т. V, 42–43, II–IV век; Ercegović - Pavlović 1980: 7, гробна јама 4, Т. IV, 2, II–III век; Војовић 1983: 54–55, тип 20, вар. 2, Кат. 176–177; Koščević 1980, 27–28, Т. XXIII, 188, II–IV век; Зотовић, Јордовић 1990: 105, G 1–245, Т. CLXXXIV, 5, II – прва половина III века.

Датовање: II–III век н. е.

Т. I, 10.

Табла I, 10

Plate I, 10

11. Двочлана, коленаста, бронзана фибула са полукружном потпорном гредом и перфорацијом на глави за осовину опруге. Лук је узак и оштро преломљен, а стопа се завршава кружним проширењем. Држач игле је висок, правоугаоног облика. Игла са опругом недостаје. Димензије: 3,0 cm.

Аналогије: Као под кат. бр. 10.

Датовање: II–III век н. е.

Т. I, 11.

Табла I, 11

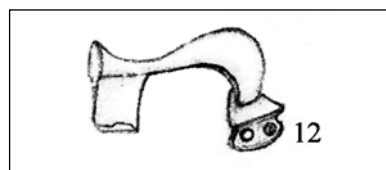
Plate I, 11

12. Двочлана, коленаста, бронзана фибула са троугластом потпорном гредом и две перфорације на глави за осовине (?) опруге. Лук је широк и кратак, благо извијен, а стопа се трубасто шири и завршава кружним проширењем. Држач игле је кратак, правоугаоног облика. Игла са опругом недостаје. Димензије: 3,0 cm.

Аналогије: Нису познате.

Датовање: III век н. е.

Т. I, 12.

Табла I, 12

Plate I, 12

13. Двочлана, коленаста, бронзана фибула са правоугаоном потпорном гредом и перфорацијом на глави за осовину опруге. Лук је узак, оштро преломљен, а стопа се завршава кружним проширењем. Држач игле је висок, правоугаоног облика. Игла са опругом недостаје. Димензије: 3, 2 cm.

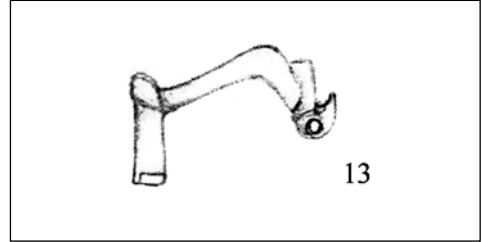

Сл. 6

Фибула типа F, вар. а, са правоугаоном потпорном гредом

Fig. 6

Fibula type F, var a, with rectangular supporting bar

Табла I, 13

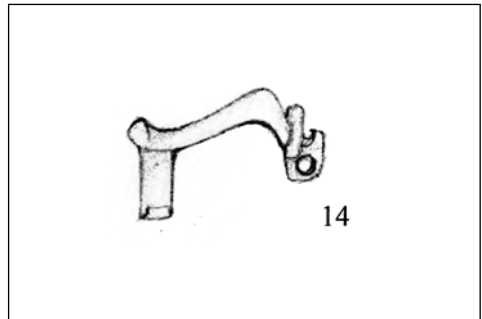
Plate I, 13

Аналогије: Војовић 1983: 55–56, тип 21, вар. 2, Кат. 195–198, III век; Košćević 1980: 27–28, Т. XXIV, 195, II–IV век.

Датовање: III век н. е.

Т. I, 13; сл. 6.

14. Двочлана, коленаста, бронзана фибула са правоугаоном потпорном гредом и перфорацијом на глави за осовину опруге. Лук је узак, оштро преломљен, а стопа се завршава кружним проширењем. Држач игле је висок, правоугаоног облика. Игла са опругом недостаје. Димензије: 2,9 cm.

Табла I, 14

Plate I, 14

Аналогије: Као под кат. бр. 13.

Датовање: III век н. е.

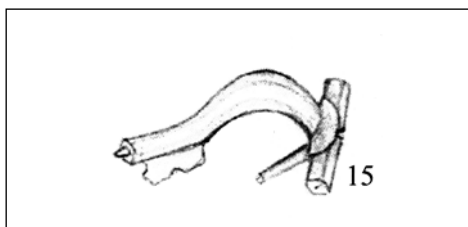
Т. I, 14.

В. Коленаста фибула са шарнир - механизмом:

15. Двочлана, коленаста, бронзана фибула са полукружним задебљањем изнад полигоналне главе у којој је шарнир механизам. Лук је широк, фацетиран и благо повијен, а стопа се завршава пластичним трном. Држач игле је оштећен, као и сама игла. Димензије: 3,6 cm.

Сл. 7
Фибула типа F, вар. b

Табла I, 15

Fig. 7
Fibula type F, var. b

Plate I, 15

Аналогије: Almgren 1998: Gruppe V, Typ 248; Kondić 1961: 206, тип XI, вар. 2, Т. IV, 38–40, II–IV век; Војовић 1983: 59, тип 22, вар. 2, Кат. 220, 223–225, III–IV век; Кошчевић 1980: 28, Т. XXIV, 194, II–IV век.

Датовање: III–IV век н. е.

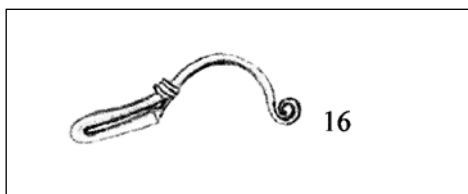
Т. I, 15; сл. 7.

Г. Двочлана фибула са посувраћеном стопом:

16. Двочлана, лучна, жичана, бронзана фибула са главом формираном савијањем на горе, а стопом проширеном искуцавањем, посувраћеном и везаном за лук са три навоја. Опруга са иглом недостаје. Димензије: 3,6 cm.

Сл. 8
Фибула типа G

Табла I, 16

Fig. 8
Fibula type G

Plate I, 16

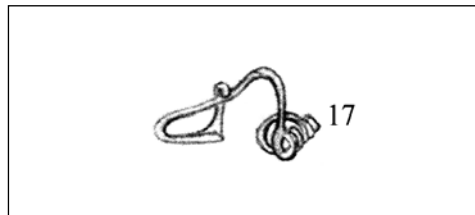
Аналогије: Almgren 1998: Gruppe VI, Тур 158, друга половина II до IV века; Амброз 1966: 58–59, група 16, средњоевропска серија, вар. 1, Сл. 3, 1–2, крај II до IV века; Diaconu 1971: 249–251, сарматски тип, вар. II, Т. VII, 15, друга половина III и IV век; Vichir 1984: 50, фибуле 2/м. 1, Pl. XLI, III век; Никитина 1988: 30, 91, гроб 22, Т. 14, 1, друга половина III и IV век; Vaday 1989: 90, тип 9, Т. 16, 10, друга половина II и III век.

Дат: друга половина III и IV век н. е.
Т. I, 16; сл. 8.

17. Мала, двочлана, бронзана, жичана фибула са главом формираном савијањем на горе и опругом од пет навоја са тетивом на доле. Лук је кратак и јако извијен. Стопа је проширена искуцавањем, посувраћена и везана за лук једним навојем. Игла недостаје. Димензије: 2,4 cm.

Сл. 9
Минијатурна фибула типа G

Табла I, 17

Fig. 9
Miniature fibula type G

Plate I, 17

Аналогије: Ambroz 1966: 62–63, група 16, серија I, вар.1, Т. 11, 6-7, крај II и III век; Diaconu 1971: 249–251, сарматски тип, вар. I, Т. VII, 11–13, друга половина III и IV век; Vaday 1989: 90, тип 9, Т. 16, 13, друга половина II и III век; Pontes – С 201/1986, последња трећина III – прва трећина IV века.²

Датовање: друга половина III и IV век н. е.
Т. I, 17; сл. 9.

Н. Варваризована византијска фибула са посувраћеном стопом:

18. Мала, двочлана, бронзана фибула са главом перфорираном за осу опруге и трном повијеним на горе. Лук је кратак, плочаст, правоугаоног облика, украшен на почетку и на крају попречним урезима, а уз ивице са по три низа

/2/ Подаци узети из документације Археолошког института у Београду.

пунктираних уздужних линија. Стопа је уска, посувраћена и везана за лук са три навоја, а украшена је урезаним мрежастим мотивом. Опруга са иглом недостаје. Димензије: 4,5 cm.

Аналогије: Јанковић 1981: 174–173, византијске варваризоване фибуле, Сл. 69 D, Т. XV, 16–21, последња четвртина VI – почетак VII века; Ljubenova 1981: 170–171, Сл. 109, Сл. 110, VI век; Уен-зе 1992: 150–151, Т. 3, 5–6, Т. 121, 5–6, крај V и VI век.

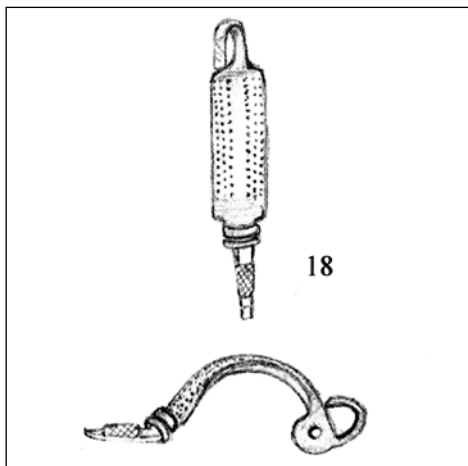
Датовање: VI век н. е.

Т. I, 18; сл. 10.

Сл. 10
Фибула типа H

Fig. 10
Fibula type H

Табла I, 18

Plate I, 18

На основу типолошке дефиниције ове групе фибула, може се рећи да оне представљају пресек најчешћих типова заступљених у горњомезијским налазима. То се пре свега односи на тип E, лучне шарнир-фибуле са уздужним гребеном на луку и високим држачем игле и тип F, коленасте фибуле. Оба типа, од којих се други јавља у две варијанте: а) са потпорном гредом различитог облика и б) са шарнир-механизмом, бројне су међу налазима II–III, али и IV века са територије Горње Мезије. Сматрамо да су локално произвођени и то од средине II века, а у највећој мери током III века. Време производње типа E и F поклапа се са процватом локалне продукције уопште у Горњој Мезији.³

13/ Почетак производње *terra sigillate* у Горњој Мезији може се везати за отварање радионице *Viminacium – Margum* током прве половине II века – Вјелажас 1990: 147, док је почетак локалне продукције посуда од стакла поуздано утврђен тек за крај III века – Ružić 1994: 63–64, а предмети од кости израђени токарењем доживљавају процват током друге половине II и прве половине III века – Петковић 1995: 19.

Треба нагласити да су тип Е и тип F, варијанте b, према досадашњим налазима, локална специфичност горњомезијског простора.

Типови А и В припадају једночланим фибулама познолатенске схеме и према аналогијама могу се датовати у I век н. е. С обзиром да једине нама познате аналогије типу А потичу из Горње Мезије,⁴ можда треба претпоставити да овај тип припада продукцији аутохтоног становништва, те би се његово датовање могло проширити и на I век п. н. е. Такође, може се претпоставити да је тип А произвођен и током прве половине II века, када се још увек уочавају јаке традиције локалне предримске културе.

Тип В, карактеристичан за римску Галију јулијевско – клаудијевског периода, престаје да се производи у време Флавијеваца.⁵ У случају нашег примерка може се претпоставити да је доспео у Горњу Мезију крајем I века са римском војском.

Тип С је такође производ галских радионица. Ово је иначе редак тип шарнир-фибула украшених у *niello* техници, карактеристичан је за другу половину I века, али се јавља све до краја II века.⁶ Наш примерак је на Ромулијану доспео као и фибула типа В.

По нашем мишљењу импорт представљају и фибуле са јако профилисаним луком, типа D. Оне су производи панонских радионица I–II века. Иначе, током прва два века н. е. Панонија је снабдевала горњомезијски простор најразличитијим занатским производима.

Типови фибула са посувраћеном стопом, G и H, припадају потпуно различитом хронолошком контексту. Док се фибуле типа G могу датовати у време пре настанка Галеријеве царске палате, фибула типа H настала је у обновљеној Ромулијани из друге половине VI и с почетка VII века.

Фибуле са посувраћеном стопом, типа G, припадају сарматском типу II–III века, који се среће на територији „слободних Дачана“, односно Карпа током III века. Примерак аналоган фибули под кат. бр. 17, потиче са утврђења *Pontes* код Трајановог моста на Дунаву из хоризонта лимитанског насеља I фазе, које је настало после напуштања Дакије, током последње четвртине III века, а трајало је до друге трећине IV века. С обзиром на податак да је и Галеријева мајка Ромула припадала популацији избеглој из Дакије на територију Царства,

/4/ Bojović 1983: 19.

/5/ Riha 1979: 71.

/6/ Riha 1979: 143–144.

може се претпоставити да је ово становништво насељено у Приобалној Дакији донело елементе своје материјалне културе.

После Галеријеве смрти запустела царска палата *Felix Romuliana*, поново је насељена крајем IV века. Од тог времена континуирано се може пратити живот касноантичке Ромулијане све до почетка VII века.⁷ Из овог периода археолошким истраживањима потврђене су металуршке и занатске активности на Ромулијани.⁸ Нарочито богати налазима су интензивни рановизантијски слојеви формирани од краја V до почетка VII века. Фибула под кат. бр. 18 припада типу већ познатом са Гамзиграда и по нашем мишљењу локално произвођеном током VI века.⁹

Ако, као највероватнију, усвојимо претпоставку да ове фибуле заиста потичу са археолошких ископавања Ромулијане, вршених 1979. године или ранијих година, као и ако из свега установљеног издвојимо податак да су највећим бројем примерака заступљене коленасте фибуле, из раздобља II–III века, могли бисмо закључити да се ради о налазима везаним за живот Гамзиграда пре подизања Галеријеве Ромулијане, односно за насеље смештено у југоисточном делу утврђења.

Потврду такве тезе налазимо у археолошким истраживањима вршеним последњих неколико година на простору Галеријевих терми у југоисточном тракту палате, где постоје архитектонски остаци старије грађевине – највероватније терми старијих од оних из Галеријевог времена, али исто тако и археолошки налази из времена III века, укључујући ту и новац, као и на простору јужно и југоисточно од њих.¹⁰

Такође бисмо поменули и налазе Каровог и Кариновог новца, откривеног током истраживања на простору испред „Великог храма“, управо у југоисточном делу Ромулијане, крајем 70-их и почетком 80-их година XX века, који би

/7/ Јанковић 1983: 98 и даље; Јанковић 1983 А: 120 и даље; Петковић 2004: 127 и даље; Петковић и др. 2004.

/8/ Петковић 2004: 129–133. Такође, истраживањима на сектору терми у 2004. години констатован је металуршки објект са великом пећи за топлење гвожђа на нивоу с краја V–почетка VI века.

/9/ Локална производња рановизантијских „варваризованих“ фибула потврђена је на Ромулијани - Јанковић 1983 А: 135.

/10/ Лаловић и др. 2000: 284–285; Такође, најновија истраживања на сектору терми у периоду од 2000. до 2004. године дала су податке о грађевинским активностима старијим од подизања Галеријеве палате, као и покретне налазе који се могу одредити у II–III век.

такође говорили у прилог постојању насеља на том простору пре подизања Галеријеве задужбине.

Занимљиво је истаћи, да је ово насеље, судећи по фибулама типова A-D, под условом да су нађене на поменутој локацији, могло настати још крајем I односно почетком II века. У сваком случају теза да је на простору Галеријеве палате постојао *vicus*, *villa rustica* или чак бања током II–III века, потиче из 70-их година, као резултат истраживања академика Драгослава Срејовића.¹¹

/11/ Срејовић 1983: 21–23.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Almgren 1998

100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25 – 28. Mai 1997, Kleinmachnow, Land Brandenburg, ed. Kunow, J., Wünsdorf 1998.

Амброз 1966

А. К. Амброз, *Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э. - IV в. н. э.*, Москва 1966.

Bichir 1984

Gh. Bichir, *Geto – Dacia din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti 1984.

Bjelajac 1990

Lj. Bjelajac, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji*, Beograd 1990.

Војовић 1983

D. Voјović, *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd 1983.

Diaconu 1971

Gh. Diaconu, *Über die Fibel mit umgeschlangenen Fuß in Dazien, Dacia XV*, Bucureşti 1971.

Ercegović-Pavlović 1980

S. Ercegović-Pavlović, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, Sirmium XII*, Beograd 1980.

Grbić 1995

D. Grbić, *Fibulae as Products of Local Workshops at Diana*, у: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, ed: P. Petrović, Beograd 1995.

Јанковић 1981

Ђ. Јанковић, *Подунавски гео области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд 1981.

Јанковић 1983

Ђ. Јанковић, *У сутону антике*, у: *Гамзиград. Касноантички царски дворац*, Београд 1983.

Јанковић 1983 А

Ђ. Јанковић, *Рановизантијски Гамзиград*, у: *Гамзиград. Касноантички царски дворац*, Београд 1983.

Jovanović 1978

V. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd 1987.

Kondić 1961

V. Kondić, Zbirka rimskih fibula iz Vršackog muzeja, *RVM 10*, Novi Sad 1961.

Koščević 1980

R. Koščević, *Antičke fibule s područja Siska*, Zagreb 1980.

Лаловић и др. 2000

А. Лаловић, С. Јовановић, М. Ружић, Гамзиград – Romuliana. Археолошка истраживања на сектору терми током 1998. године, *Стираринар L/2000*, Београд 2000.

Љубенова 1981

В. Любенова, Селището от римската и ранновизантијската епоха, у: *Перник И. Поселищен живот на хъма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е.*, ed: Иванов Т., Софија 1981.

Никитина 1988

Г. Ф. Никитина, Могилник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл., у: *Могилници черняховской культуры*, ed: Кропоткин, В. В., Москва 1988.

Петковић 2004

С. Петковић, Археолошка ископавања на локалитети *Romuliana* - Гамзиград у јужној кули западне капије млађег утврђења у 2002. години, *Гласник САД 20*, Београд 2004: 127–153.

Петковић и др. 2004

С. Петковић, М. Живић, М. Вујовић, П. Праштало, Извештај о археолошким ископавањима на локалитету *Romuliana* - Гамзиград у јужној кули западне капије млађег утврђења (кули 19) у 2002. години, *Стираринар LII/2003*, Београд 2004.

Riha 1979

E. Riha, *Die römische Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, August 1979.

Ružić 1994

M. Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, Beograd 1994.

Срејовић 1983

Д. Срејовић, Римско пољско имање, у: *Гамзиџраг. Касноантички царски двораци*, Београд 1983.

Uenze 1992

S. Uenze, *Die spätantiken Befestungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der Deutsch – Bulgarisch – Österreichischen Ausgrabungen 1934–1937*, München 1992.

Vaday 1989

H. Vaday, A., Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums, *Antaeus 17–18 / 1988–1989*, Budapest.

Зотовић, Јордовић 1990

Љ. Зотовић, Ч. Јордовић, *Viminacium 1. Некропола „Више тробаља“*, Београд 1990.

Sofija PETKOVIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

Maja ŽIVIĆ
National Museum in Zaječar

THE GROUP OF THE BRONZE FIBULAE FROM ROMULIANA

In the course of preparing the exhibition in the National Museum in Zaječar *Felix Romuliana. 50 years of solving the riddle* organized in October 2003 to commemorate half a century since the beginning of systematic archaeological excavations of Gamzigrad we discovered in the depot of Zaječar museum a box with a group of bronze fibulae without inventory numbers or other more precise data except for the piece of paper saying *Southeastern area of the settlement. The year 1979*. We encountered eighteen bronze fibulae, which except one Early Byzantine specimen date from the 1st–4th century AD. As rather interesting authors emphasize the fact that all of the fibulae are of smaller size, their length being from 2.5 to 4.5 cm.

The assumption of Maja Živić, curator of the National Museum in Zaječar was that these fibulae had been once selected for conservation and that they come from investigation of Gamzigrad – *Felix Romuliana* in the 1970s.

The above mentioned fibulae could be classified in eight types:

One-piece bronze fibula of Late La Tène scheme with rectangular extension on the bow dated in the 1st century AD (Cat. no. 1, Pl. I, 1, Fig. 1);

One-piece bronze fibula with slightly arched bow with rectangular extension near the catchplate dated in the second half of the 1st century AD (Cat. no. 2, Pl. I, 2, Fig. 2);

Bronze hinge-fibula with carinated bow with longitudinal rib, dated in the second half of the 1st–2nd century (Cat. no. 3, Pl. I, 3, Fig. 3);

Bronze fibula with highly profiled bow and supporting bar, dated in the 1st – 2nd century (Cat. no. 4-6, Pl. I, 4-6, Fig. 4-5);

Arched hinge-fibula with ridge on the bow and high pin holder dated in the 2nd–3rd century (Cat. no. 7-9, Pl. I, 7-9, Fig. 6-7);

Elbow fibula:

a: variant with spring and supporting bar dated in the 2nd-3rd century (Cat. no. 10-14, Pl. I, 10-14, Fig. 8-10) and

b: variant with hinge, dated in the 3rd-4th century (Cat. no. 15, Pl. I, 15, Fig. 11);

Two-piece fibula with backward turned foot dated in the second half of the 3rd-4th century (Cat. no. 16-17, Pl. I, 16-17, Fig. 12)

Barbarized Byzantine fibula with backward turned foot, dated in the 6th century (Cat. no. 18, Pl. I, 18, Fig. 13).

It could be said according to the typological definition of this group of fibulae that they represent cross section of the most common types present in the Upper Moesian finds. This concerns first of all the type E, arched hinged fibula with longitudinal ridge on the bow and high pin holder and type F, the elbow fibula. Both types, second of which occurs in two variants, a. with supporting bar of various shape and b. with hinge are numerous among the finds of the 2nd-3rd but also of the 4th century in the Upper Moesia. We think they had been produced locally from the middle of the 2nd century and mostly during the 3rd century.

Types A and B are one-piece fibulae of Late La Tène scheme and according to the analogies they could be dated into the 1st century AD. Type A is most probably a local product considering the fact that analogies come solely from Upper Moesia while type B is an import from the Gaulish workshops.

Type C had also been produced in the Gaulish workshops. This is, however, rare type of hinged fibula decorated in the *niëllo* technique and produced at the turn of the 1st to the 2nd century.

We are of the opinion that fibulae with highly profiled bow of type D had also been imported. They are the products of Pannonian workshops of the 1st-2nd century.

Fibulae of type G with backward turned foot are of 2nd-3rd century Sarmatian type frequently encountered in the territory of 'free Dacians' i.e. Carps in the 3rd century. An analogous fibula was found at the fortification *Pontes* on the Danube limes, in the horizon dating from the end of 3rd-beginning of 4th century. Considering the fact that Galerius' mother Romula also originated from the population, which emigrated from Dacia to the territory of Empire it could be assumed that this population settled in Dacia Ripensis brought with them elements of their material culture.

After Galerius' palace was abandoned in the beginning of the 4th century the antique Romuliana had been resettled after half a century and lived continuously until the begin-

ning of the 7th century. Particularly rich in archaeological findings are intensive Early Byzantine horizons established from the end of 5th to the beginning of the 7th century, Type H belongs to the fibulae group already known from Gamzigrad and in our opinion they had been locally produced in the 6th century.

If we accept the most probable assumption that these fibulae really originate from archaeological excavations of Romuliana conducted in 1979 or in previous years and if on the basis of above mentioned facts we conclude that most numerous are the elbow fibulae from the 2nd-3rd century then we can conclude that these finds are related to the life in Gamzigrad before erection of the Galerius' Romuliana, i.e. to the settlement situated in the southeaster section of the fortification.

It is interesting to note that this settlement judging by fibulae types A-D if they had been found in that location could had been established already in the end of the 1st century or in the beginning of the 2nd century.

THECA VULNERARIA - МЕДИЦИНСКА ИЛИ КОЗМЕТИЧКА КУТИЈА

Народни музеј у Београду је током дугог постојања, дужег од шеснаест деценија, прикупио у својој римској збирци знатан број изузетних предмета. Многи од њих су веома вредни и представљају права ремек-дела римске уметности, било да се ради о скулптури, изузетним златарским делима, или нечем другом из обиља разнородног археолошког материјала, који се често позајмљује низу музеја у Европи када се праве тематске изложбе које представљају најзначајнија дела римске уметности.

У Римској збирци Народног музеја у Београду чува се и дванаест цилиндричних кутија израђених од бронзе, различитих димензија, које се воде под десет инвентарских бројева (Крунић 2000: 207-208, кат. 753-762). Већина је са непознатих локалитета, а међу њима је и један изванредан примерак који потиче са подручја Космаја.

Римска цивилизација је користила овај тип кутија, облика издуженог дугог цилиндра, за чување медицинских инструмената. Оне су познате под именом *theca vulneraria*. Међу откривенима је највише оних израђених од бронзе, мада има, знатно мање, и сребрних кутија овог типа. Оне су у облику витке цеви са поклопцем, понекад малих димензија.

Низ аутора претпоставља да су се у мањим од ових кутија могли чувати и медикаменти, било у чврстом стању или у праху. У њима се, такође, могло држати лековито биље, па и опојна средства. Мogle су служити и за чување различитих препарата који су се користили у тоалетне сврхе, пре свега за пудере и различите боје потребне за шминку. У кутијама су се мogle похрањивати и драгоцености или накит мањих димензија. Због свог једноставног облика, понекад веома малих димензија, сигурно је да су мogle да се носе и у џепу.

Израђивале су се на два начина: ливењем или ковањем од танког бронзаног лима, и тад су лемљењем добијале коначни облик. Састоје се из два дела: ду-

жег тела и краћег поклопца који се навлачио на доњи део капсуле. Самим тим, овај тип кутија има и свој врат који је увек нешто мањег пречника од самог цилиндра. Могу бити украшене или неукрашене. Украс је веома једноставан и састоји се само од урезаних, правилних концентричних прстенова. Поред ове технике, за украшавање је коришћена још и техника пунктирања.

Украсти се најчешће налазе при дну тела и при врху поклопца, а веома често и на телу и то испод његовог врата (Т. I, 1-2 а-с). Украс је понекад постављен по читавој површини цилиндричног тела и поклопца, тако да кутију, када је затворена, дели на идентична, симетрична поља (сл. 5-6). Концентрични кругови се јављају у различитом броју. Има их са једним, два, три, па и више прстенова. Дна кутија могу бити равна и неукрашена (Т. I, 2 а-с, сл. 2 а-с, сл. 2 б-с), са удубљеним прстеном и испупченим средишњим делом у облику купе или полулопте (Т. II, 3-7). И равна дна могу бити украшена концентричним круговима. Сви примерци из Народног музеја, ако су им дна профилисана и украшена, на средини дна имају утиснуту тачку.

Изузетна, и у сваком погледу уникатна кутија је примерак који се налази у оквиру збирке Дуњић, која се чува у Народном музеју у Београду (инв. бр. Д 1119, сл. 1, Т. I, 1). Њена очувана дужина износи 174 mm, а пречник, мерен у центру, износи 13 mm. Кутија је фрагментована, израђена од бронзе, а оно што је издваја од осталих је минијатурна, украсна апликација у облику женске фигуре. Дужина овог маленог рељефа је свега 22 mm (сл. 1 а, детаљ). Фигура је приказана нага, стоји на постољу, које је представљено двома хоризонталним канелурама, тако да асоцирају на кружни постамент. Ослоњена је на десну ногу, док јој је лева савијена у колену, стопала незнатно помакнутог у леву страну. Десна рука јој је савијена у лакту, тако да се шака налази испод браде. Лева је опружена низ тело држећи рог изобиља. Уз леву ногу, испод рога изобиља, спушта се набрана тканина или неки други предмет који нисмо са сигурношћу могли да дефинишемо. Можда је у питању представа кормила. Црте лица уопште нису дате, већ је наглашен само његов облик, уоквирен косом која се спушта ка раменима. На глави се налази један већи украс у центру и два мања са стране.

Можда је у питању представа богиње Исис Фортуне, која припада кругу источњачких божанстава. Она понекад у истој руци држи и рог изобиља и кормило. Минијатурни украси у коси би, у том случају, представљали њену дијадему. Са Космаја, из села Губеревац, потиче и статуа ове источњачке богиње, али рог изобиља и кормило нису и устој руци (Veličković 1969: kat. 131; 1972: kat. 72; Петровић 1977: кат. 31). У римско доба она је била веома поштована богиња, поготово од стране жена, као прототип мајчинства и верне супруге,

Сл. 1

Fig. 1

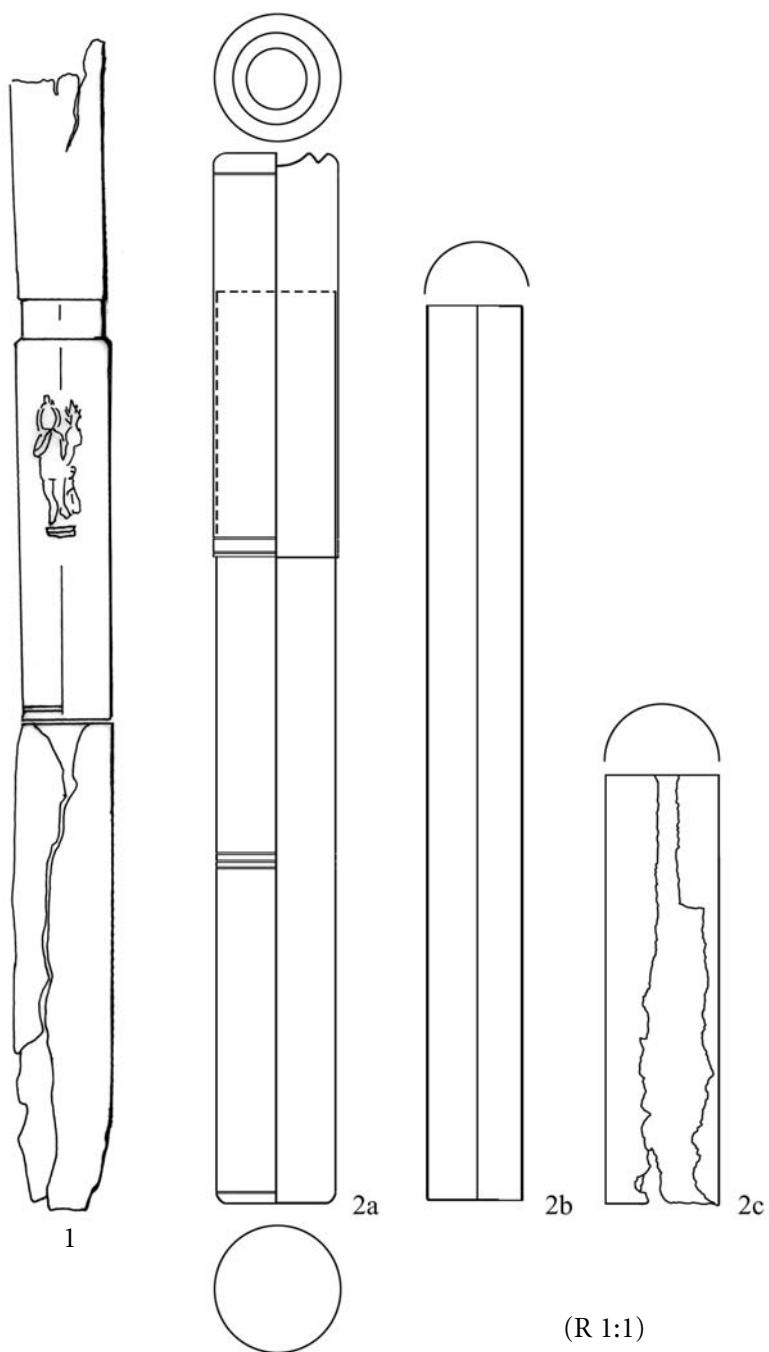
Сл. 1а

Fig. 1а

представљајући краљицу неба и земље, живота и смрти. Није нам позната ниједна представа Исис Фортуне која је приказује нагу. Можда ова фигура налази узор у представама Изиде у Египту, где је она обучена у танану, скоро невидљиву хаљину. Сам став, положај десне руке и нагост апликације, највише одговарају богињи Венери. Да ли је у римском периоду постојао синкретизам између ове две богиње, не можемо рећи, али одређена значења богиње Изиде поклапају се са Венериним. Венера је поштована, пре свега, као богиња цветања природе, потом богиња лепоте и љубави. Трећа могућност, која у овој минијатурној представи такође има потпору, јесте да се ради о Харпократу, Изидином сину. На то указује путени израз нагог дечака, двојна египатска круна у месечевом српу, симбол Горњег и Доњег Египта (Matje 1963: 209). Поред њега је можда представа сикомора, светог дрвета - дрвета живота, изнад кога је рог изобиља. Десна рука, која својом шаком додирује браду или чак покрива уста, можда је гест апокрифности. У том контексту поменута цилиндрична кутија могла је да буде и власништво лекара, који се обавезао Хипократовом заклетвом. На основу изгледа ове апликације, можемо претпоставити да је израђена у некој александријској радионици, и да ју је мајстор израдио према узорима којима је свакодневно био окружен. Ако је у питању представа Изиде-Фортуне, онда је власник ове теке била женска особа и ову фиолу можемо одредити у тоалетни прибор. Насу-

представљајући краљицу неба и земље, живота и смрти.

Није нам позната ниједна представа Исис Фортуне која је приказује нагу. Можда ова фигура налази узор у представама Изиде у Египту, где је она обучена у танану, скоро невидљиву хаљину. Сам став, положај десне руке и нагост апликације, највише одговарају богињи Венери. Да ли је у римском периоду постојао синкретизам између ове две богиње, не можемо рећи, али одређена значења богиње Изиде поклапају се са Венериним. Венера је поштована, пре свега, као богиња цветања природе, потом богиња лепоте и љубави. Трећа мо-

Табла I

Plate I

прот томе ако се ради о Харпократу, власник је могао бити лекар, школован у чувеној александријској школи медицине.

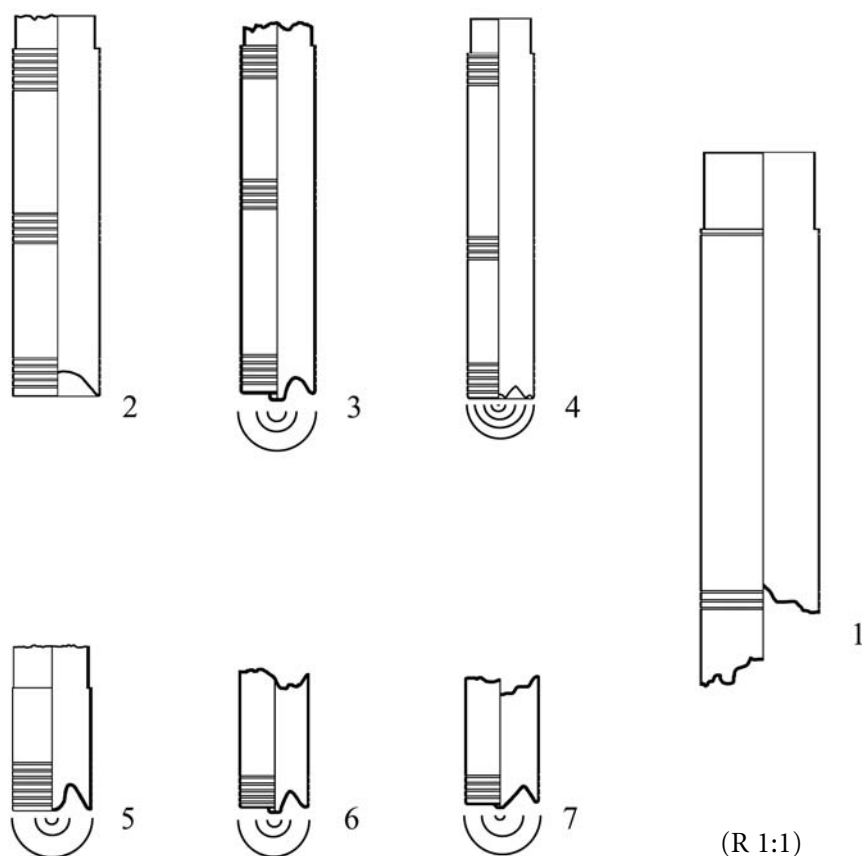
Друга изузетна кутија је значајна због тога што је приликом обраде и њеног цртања утврђено да се, у ствари, ради о три кутије увучене једна у другу (инв.

Сл. 2

Fig. 2

бр. 2306/III, сл. 2, Т. I, 2 а-с). Прва цилиндрична фиола је комплетно очувана и њен поклопац је при врху и дну украшен са по два концентрична прстена (сл. 2 а). Горња површина поклопца је профилисана низом концентричних прстенова. Доњи, дужи део цилиндра украшен је такође концентричним круговима. Испод врата су урезана два, на средини три, а при дну један прстен. Дуга је 157 mm са поклопцем, пречник, мерен у средини, износи 18 mm, колики је и пречник поклопца. Следећа, нешто ужа и краћа кутија је неукрашена и присутан је само њен доњи део (сл. 2 б). Очувана дужина кутије је 135 mm, а пречник је 15 mm. Од треће, фрагментоване и оштећене кутије очуван је само

Табла II

Plate II

3

4

5

Сл. 3, 4, 5

Fig. 3, 4, 5

њен, највероватније, горњи део, поклопац, у дужини од 65 mm, пречника 17 mm (сл. 2 с), без украса.

Међу дуже примерке спада кутија (инв. бр. 2299/III, сл. 3, Т. II, 1) која је, нажалост, фрагментована. Очуван је део доњег цилиндра са вратом, на који се навлачио поклопац. Украшена је са три концентрична прстена, који су смештени, претпостављамо, на средини цилиндра, а један се налази испод врата фиоле. Очувана дужина је 70 mm, а пречник је 15 mm. Један мањи примерак је очуван у целости (инв. бр. 2862/III, сл. 4) дужине 80 и пречника 12 mm. Ци-

линдрично тело је, заједно са поклопцем, украшено концентричним круговима, који комплетну кутију деле на четири поља једнаких дужина. При врху поклопца се налази седам урезаних прстенова, испод врата шест, на средини тела осам, а при дну поново седам.

Остале кутије су много мањих димензија и пречника, а присутни су њихови доњи делови (инв.бр. 2298/III, 2300/III, 2301/III, 2302/III, 2303/III, 2304/III). Боље очувана је кутија (инв. бр. 2300/III, Т. II, 2) чији је доњи део тела урезаним круговима подељен на три симетрична поља (сл. 5). Очувана дужина је 50,

6 (R 1:1)

7 (R 1:1)

8 (R 3:1)

Сл. 6, 7, 8

Fig. 6, 7, 8

пречник је 10 mm. При дну и непосредно испод врата се налази по шест уреза, а на средини тела их има седам. Боље очуван је и следећи примерак (инв. бр. 2298/III, Т. II, 3) који има при дну пет, као и у средини, а испод врата, четири концентрична прстена (сл. 6). Очувана дужина овог примерка је 45, а ширина је 9 mm. Очувана је и доња половина (инв. бр. 2302/III, сл. 7, Т. II, 4)

цилиндричне кутије дужине 50, и ширине 9 mm. Изузетна је веома малена кутија са очуваним вратом (инв. бр. 2304/III, сл. 8, Т. II, 5). Дужина њеног доњег цилиндра износи свега 22 mm, а пречник тела је 10 mm. Уз само дно цилиндра се налази осам концентричних прстенова. Њено дно је профилисано, лоптасто испупчено. Све друге кутије (сл. 9-10, Т. II, 6-7), као и претходне, имају дна изведена на идентичан начин, а очувана дужина им се креће од 18 mm, са пречником тела од 9 mm. У већини случајева су њихова дна профилисана ка унутрашњости кутија, да би у самом центру имала купаста испупчења. На свим примерцима се у средини купастог испупчења налази утиснута, пунктирана тачка. Код три примерка (сл. 4-6) видимо и идентичан украс од концентрично урезаних пет или шест прстенова, који су постављени у три поља. Као што се види, декорација се увек састоји од једног сета концентричних прстенова, или је више сетова и тада су распоређени у групе са правилним међусобним размацима.

Цилиндричне кутије могу имати две функције, у зависности од тога шта их прати међу осталим гробним прилозима. Када су нађене у контексту других, примарних медицинских инструмената, тада се тумаче као медицинске кутије (Bliquez 1982: 153, fig. 5). Најчешће се у њима држе дуги, једноставни инструменти, као што су игле или различите сонде, па и мала клешта (Bliquez

9

10

Сл. 9, 10

Fig. 9, 10

1988: 38, No. 15, Fig. 2/15, 19; Milne 1970: 168). Кад у њима нису присутни лекарски инструменти, оне садрже остатке медикамената - *materia medica* (Wattermann 1980: 89; Jackson 1986: 159). Овакве дуге кутије, свакако дуже од 140 mm, најчешће су садржале различите сонде (Milne 1970: 169-171, Pl. LIII, fig. 1-2; Tabanell 1958: 159-160, Tavola CXVIII, CXIX), које се често и одређују као минималан сет сонди неопходних медикуса (Jackson 1986: 159, Taf. 53). Још једна функција је могла припадати оваквим кутијама. Могле су да служе и као кутије за чување античких стила (*stylus*), писаљки (Rieche, Schalles 1987: 41). Ово нам потврђује налаз цилиндричне кутије са три стилуса и једном једноставном сондом типа *auriscalpium* из Балчика (Feugère, Künzl, Weisser 1985: 448, Taf. 57/1), која је, такође, могла да служи и као писаљка на воштаним таблицама.

Кутије овог облика, *specillotheca* (Richa 1986: 80), чест су налаз у гробовима лекара, са комплетом хируршких или једноставних лекарских инструмената. Да су оне биле у склопу лекарских инструмената, показује и део рељефа са олтару из храма у Ком Омбу, у Горњем Египту, где се, међу различитим инструментима, налази и представа цилиндричне кутије са концентричним украсима (Heinz 1993: 55, Abb. 49). Такви налази су познати из Грчке, са територије Мале Азије, из Верманда (*Gallia Belgica*), Париза (*Gallia Lugdunensis*) одакле потиче сребрна кутија овог типа, са више локалитета у Италији и из Саварије, Паноније (Künzl 1983: Abb. 11/8; Abb. 16/28, 29; Abb. 43/2; Abb. 50/5-7; Abb. 83/5; Abb. 84; Abb. 85/1; Abb. 92/1). У гробовима лекара, оне су откривене још и у Меридеу (*Hispania Lusitania*) где су се у две кутије налазиле пинцете, потом у једном гробу у Лиону (Boyer 1990: 229, fig. 25, n. 1), у Масу у Белгији (Mass, Feugère, Künzl, Weisser 1985: 448, Abb. 8 A), док су из Паноније познате још три овакве кутије, као и једна из Виминацијума (Künzl 1983: 28). Низ оваквих цилиндричних кутија потиче из Помпеје, а неке су, са хируршким инструментима, откривене и у „кући лекара II“ (Bliquez, Jackson 1994: 67-69, 192-197, Fig. 298, 301, 304, 311, 313, 315, Pl. VII, XIV, XVIII, XXVI, fig. 1; Feugère, Künzl, Weisser 1985: Taf. 56). Поједине су имале по неколико инструмената, најчешће кашикасту сонду, фине куке (*retractor*), спатуле, ушне кашичице, различите једноставне игле, игле за шивење, па и специјалне игле за операцију катаракте (Bliquez, Jackson 1994: 67, No. 299, 304, 306). Значајан налаз представља сет игала за операцију катаракте у цилиндричној кутији из Монтбелета (Montbellet, Feugère, Künzl, Weisser 1985: 447, Fig. 2, 3, Taf. 53). Неке од њих су садржале и остатке праха, за које су хемијске анализе потврдиле да се ради о медикаментима (Bliquez, Jackson 1994: 68, No. 311, 312, 314). Познате су са низа локалитета откривених у многим провинцијама на читавом простору Римског царства (Künzl 2002 a: 43, Abb. 43, 46, Abb. 60). Такође су позна-

те и из војних болница (*valetudinaria*), као што су оне откривене у Бадену и Нојсу (Neuss, Milne 1970: 169; Watermann 1970: 13). Аналогни примерци се налазе на бројним локалитетима, а једина до сад позната минијатурна кутија, димензија блиских нашем примерку (сл. 8), потиче из Магдаленсбурга (Gostenčnik 2002: 155-156, Abb. 11, 2). Кутије нешто већих димензија потичу из Помпеје (Bliquez, Jackson 1994: 195-197, No. 308-315). Нама најближи и најпознатији налаз са инструментима у цилиндричној кутији је онај откривен у Сави код Сремске Раче (Милошевић 1981: 35-39, Т. I, 2; Т. II, 1-2). У њему су нађени инструменти који могу бити једноставни медицински, али је могуће и да је реч о тоалетном сету. Цилиндричне фиоле, као што се види, могле су да садрже медицинске инструменте или медикаменте, због свог облика су биле једноставне за ношење, и сигурно су чиниле део лекарског прибора који је коришћен приликом кућних посета пацијентима (Richa 1986: 80).

У Неа Папосу (Nea Paphos) на Кипру у једној пространој гробници која је имала неколико одаја, откривен је већи број цилиндричних кутија са низом различитих медицинских инструмената, датованих у период између II и раног III века (Michalides 1984: 315-321, 332, Fig. 1, 2; Pl. LXXII-LXXIV). За нас су најинтересантније цилиндричне кутије различитих димензија, дужине од 24 до 14 mm, украшене концентричним прстеновима, па и неукрашене. У једној од њих је нађено шест једноставних инструмената: спатула плочастог типа (*spat-homele/spathomela*), две једноставне сонде (*specillum*), једна ушна кашичица (*auriscalpium*), и две мање, вероватно, кашичице (Michalides 1984: Nr. 3-9, Fig. 1/ 7, 8-13). Једна од њих је кашикастог профила (*cyathiscomela*), а друга је оштећена, непознатог типа. Поред ове, откривено је још шест кутија (Michalides 1984: Nr. 2, 38, 40-43, Fig. 1/ 1-6).

У две кутије су пронађене мале таблете (*pastile*), док су друге две садржале пудере различитих боја. Последње две су биле празне (Michalides 1984: 331). Фиоле у којима су били лекови у облику таблета имале су дужину од око 140 mm. Види се да су се у једној од цилиндричних кутија налазили типични инструменти које је користио медикус приликом припреме мелема или неких других лековитих састојака. Комплетан гроб из Неа Папоса, због низа других медицинских инструмената и присуства медикамената у две цилиндричне кутије, одређен је као гроб лекара.

Чување лекова у металним кутијицама често су препоручивали многи антички писци (Milne 1970: 14; Healy 1978: 247-248). Четири сличне кутије, пуне медикамената, нађене су у гробу у Мериди (Meridi, Künzl 1983: 38, 101, са библиографијом). Две различите кутије представљају гробни налаз из Скопља (Scu-

ри), заједно са другим прилозима. Једна од њих је цилиндричног типа (Микулчић 1975: 92, сл. 41; 1982: сл. 21; Крунић 2003: сл. 4), а друга је пиксида, како због олова од кога је израђена тако и по облику. Она је садржала и трагове, нажалост, неодређеног масног препарата. Већина кутија, како сматра низ аутора, служиле су као медицинске кутије за чување лекова у облику пилула, прашкова или штапића - *collyrium* (Bonimi 1984: 92, fig. 1; Below 1953: 107; Bliquez 1988: 38; Krug 1993: 77), поготово ових последњих, јер њихов облик у потпуности одговара облику кутија. У Новозагорском је откривена једна цилиндрична кутија, а у гробу су нађени медикаменти у облику таблета и штапића (Књичева-Русова, Белкоб, Игнатов 1996: 69, Т. IX, 4, Т. X, 1-4).

Посебно је интересантан примерак цилиндричне кутије коју је, уз низ других предмета који чине комплет *instrumentarium-a* једног хирурга, набавио Британски музеј. Сви предмети воде порекло из Италије (Jackson 1987: 413-425, Fig. 1-5). Кутија се састоји од четири мање, које су међусобно „насађене“ једна на другу, при чему је горња кутија представљала поклопац доњој, а само је последња имала сопствени поклопац (Jackson 1986: 158-159, fig. 5/36, Pl. XIV). Додавањем оваквих сегмената кутија се могла продужавати, а сваки део је садржао одређену врсту медикамента (Jackson 1987: 422, fig. 5, 36). У њима су откривени различити, пудерасти састојци, анализама опредељени у медикаменте. Без обзира на број цилиндричних кутија које су пронађене на простору читавог Римског царства, мали је број оних које се могу директно определити као *medical instrumentaria* (Jackson 1995: Table 1, 2; Matthäus 1989: 31, 36). Медицински инструменти су подељени у три основне групе: хируршки инструменти, специјални инструменти и група фармацеутских артефаката, у које спадају и различите кутије, палете, спатуле и кашичице (Jackson, 1986: 166; 1987: 414-415; 1992: 193). Тешко је рећи, без анализе садржаја који се налазио у наведеним кутијама, да ли су оне припадале лекарима, да ли су опредељене у козметичке сврхе, или су, пак, део сликарског прибора (Künzl 1983: 5).

Највећи број инструмената нађених у овим дугуљастим кутијама одговара и инструментима који су коришћени у тоалетне сврхе. То су сонде које се на оба краја завршавају маслинастим задебљањем (*specillum*), а Паулус (*Paulus*) их је препоручивао као каутеријум за спаљивање корена длачица након депилације (Milne 1970: 57), што представља козметички третман. Инструменти са шпахтластом радном површином (*spathomela*) јесу, такође, превасходно козметички инструмент којим се прах неопходан за шминкање мрвио и размазивао по каменим плочицама, палетама. Сонде са маленом кружном кашичицом или плочицом на једном и шпигцем на другом крају (*auriscalpium*, *specillum oricularium*) један су од најчешћих козметичких инструмената којим се

боја наносила на капак. Кашичасти део оваквих инструмената је коришћен и за одржавање хигијене уха, такође и за вађење састојака неопходних за шминкање из кутијица типа *theca vulneraria* или из балсамарија различитих типова. Ове сонде многи аутори називају ушне кашичице. Ј. С. Милне (Milne 1970: 63-64, Pl. XVIII, 5, 8) идентификује их као ушне лопатице које спомињу многи антички лекари, док их Т. Мајер-Стајнег и други сматрају нешто мање специфичним (Meyer-Steineg 1912: 23, 25, Taf. II, 2, 4, 6; Watermann 1970: 15, Abb. 7). Да су поједини гробни налази одређени као гарнитуре које припадају козметичком комплету, потврђује и налаз из Келна, датован у III век (Künzl 2002 a: 67, Abb. 89).

Из Горње Мезије су познате и две сребрне кутије овог типа. Једна је из тумула у Черкеском пољу, које се налази у близини Улпијане. Израђена је од танког лима (Срејовић 1986: 179-189, Т. I-IV). У њој се налазио угљени, црни прах, који се могао користити за исцртавање очних капака, њихово сенчење, или за исцртавање обрва. Цилиндрична кутија је, заједно са осталим гробним прилозима, датована у крај II и прву половину III века (Срејовић 1986: 187).

Други примерак, дуга сребрна, ливена кутија потиче из Виминацијума (Vassits 1903: nr. XXIII, fig. 18). Она је украшена са 49 овалних медаљона, поређаних у седам редова. На њима су представљени биљни и животињски мотиви, као и предмети профаног карактера. Сви декоративни елементи су израђени техником урезивања. На медаљонима су различите домаће животиње, рибе, птице и делфини, потом амфоре, корпе, сидра и др. Чест мотив је и змија обмотана око сидра или ваза. Кутија је датована у другу половину IV века (Поповић 1994: 358, кат. 339). И. Поповић претпоставља да се не ради о кутији за инструменте, већ о основном стубу луксузног канделабра (Роровић 1997: 87-88, figs. 16-18). Овако луксузно украшен цилиндар, од танког сребрног лима, свакако није могао бити стуб канделабра. Канделабри су морали бити чвршћи и тежи, како би могли да носе бронзане или лакше, керамичке светиљке.

Пре неколико година, Музеј медицине Српског лекарског друштва је добио на поклон више медицинских и козметичких инструмената, међу којима су и три бронзане цилиндричне кутије. Сва три примерка, највероватније, потичу из Виминацијума, а комплетан налаз је датован у прву половину II века. Н. Гержетић је публикувао једну од ових цилиндричних кутија, заједно са осталим предметима који се могу класификовати како на оне који су медицински тако и на оне који би чинили козметичке инструменте (Geržetić 1894: 4, Taf. I, 4). Исту фотографију публикује и Е. Бенион (Bennion 1980: sl. 39). Инструменте је Музеју медицине Српског лекарског друштва поклонила супруга академика Исидора Папа. У једној од поменутих цилиндричних кутија приликом

конзервације је пронађена коштана укосница, што потврђује да су оне улазиле у састав тоалетног прибора.

Сигурно је да су фиоле или капсуле из спаљених гробова бр. 118 и 1084 са некрополе Пећине коришћене у козметичке намене, као и примерак из инхумираног гроба 941 са некрополе Више Гробаља, јер су поред њих нађени инструменти опредељени као тоалетни прибор (Крунић 2000: гроб 118, кат. 763, Т. 116, 763, кат. 263, Т. 38, 263; гроб 941, кат. 769, Т. 116, 769; кат 297, Т. 41, 297). Наведени гробови из некропола у Виминацијуму са сигурношћу су датовани, на основу других гробних прилога, у II или у шири период II-III века. Једноставни инструменти – сонде, ако се налазе у женском гробу, приписују се сету тоалетног прибора. Да се овакве бронзане цилиндричне кутије налазе и у женским гробовима, и да на то морамо рачунати, упућује низ аутора, који спомињу да су се у њима могли чувати накит или шминка (Sobel 1991: 122, напомене 9. и 10; Bliquez, Jackson 1994: 191; Gostenčik 2002: 155). Цилиндричне кутије мањих димензија коришћене су и као накит, јер су често ношене као привезак. Познате су из женског гроба из Ковачице, датованог у IV век (Јанковић 1997: кат. 550, 551). Такође се зна за гроб који је садржао овакав тип кутије са инструментима, који су при том опредељени као сликарски прибор (Vaschmann, Czysz 1977: 85).

Међу многим кутијама које се чувају у Римско-германском музеју у Мајнцу, и које потичу са различитих локалитета у Малој Азији, откривене су и двојне цилиндричне кутије. Оне су међусобно спојене посебним прстеновима, а додат им је и још један, веома узан, цилиндар. У једном таквом је пронађен оштећен инструмент (Künzl 1992: Abb. 28; 2002: 39, В 124-125, Taf. 40/В 124-25). Поред везе прстеновима, оне могу бити спојене и ланчићем, а затварале су се малим калотастим поклопцима (Künz, 1992: Abb. 27; 2002: 39-40, В 127-130, Taf. 40, В 127, Taf. 41, В 128-130). Кутије с калотастим поклопцем и ланчићем су нађене и у Израелу (Bliquez 1998: 87-88, Fig. 2/17; fig. 3/17). Да су у њима стајале једноставне игле, типа *acus*, и кашикасте сонде, потврђује и налаз цилиндричног поклопца у чијој унутрашњости су се налазили наведене предмети (Künzl 2002: 40, В 133, Taf. 41, В 133, инструменти су у В 134-135, Taf. 41, В 134-135). Низ цилиндричних, целих или фрагментованих кутија различите дужине, од 217 до 62 mm, а мере се односе на оне које су комплетно очуване, као и различите ширине, потиче са низа локалитета. Садржај који је откривен у неким показује да се ради о састојцима медикамената који у себи садрже олово и цинк, а нешто мање бабра, гвожђа па и других метала (Künzl 2002: 40-42, 53, В 136-162, Taf. 42-44). Првобитно су датоване у период касне антике или ране Византије, што је касније ревидирано на римски период II-III века (Künzl 1992: 230; Bliquez 1998: 88). Присуство озбиљније количине олова

и цинка показује да су састојци могли бити коришћени и у козметичке сврхе, јер је прах састављен од ових елемената давао тако потребну белу боју на лицима римских госпођа.

Без обзира што назив *theca vulneraria* у слободном преводу означава „кутију за ране“, анализом ових примерака, као и открићем садржаја у неким од њих, види се да су цилиндричне кутије мањих димензија коришћене превасходно као тоалетни прибор. Нађене у гробу римског медикуса, оне садрже неколико једноставних инструмената или су, у оним мањим, присутни медикаменти. Много чешћа намена овог типа кутија је у козметичке сврхе, јер се у њима, углавном, налазе једноставни инструменти. Разнородним шпахтлама и кашичицама не само да се одржавала хигијена, већ су оне коришћене у припреми пигмената за шминкање, као и за њихово наношење. Поред пигмента и пудера, у њима су се могле чувати и различите масти, креме за неговање и тоалетне потребе. Такође, у њих су се могле сместити украсне игле за косу, па и друге драгоцености. У мањим кутијама су могле стајати и шиваће игле, поготово код примерака који не прелазе дужину од 7/8 центиметара.

Веома важан контекст означава и место налаза, што може да одреди ближу намену оваквих кутија. То се посебно односи на налазе из насеља, при чему измиче могућност одређивања прецизнијег контекста, па их је веома тешко одредити у медицинске, односно тоалетне инструменте. Налази из Народног музеја су, сем цилиндричне кутије из збирке Дуњић, са непознатог локалитета, па самим тим и без околности налаза. Најзначајнији предмет (сл. 1, 1а) највероватније је гробни налаз, јер већина предмета са Космаја до којих је Народни музеј до сада дошао припада некрополама са три локалитета: Губеревац, Бабе и Стојник. Цилиндричне кутије које су откривене на територији Горње Мезије биле су без икаквог садржаја, осим једне из Виминацијума у којој се налазила коштана укосница. Без обзира на димензије и начин израде, ови налази представљају козметичке кутије. Датоване су у шири период, од почетка II па до краја III века (Крунић 2000: 209), што се односи и на већину других овде наведених примерака. Такође, како је раније закључено, гробни налаз из Скопља (*Scupi*) није припадао лекару, вероватније је био комплет берберина – *tonsor* (Крунић 2003: 229-230), а након ове анализе се може рећи да ни инструменти у фиоли из Сремске Раче не морају бити медицински, односно лекарски комплет.

Евидентно је да међу цилиндричним кутијама не постоје никакве разлике у облику, величини или начину украшавања које би зависиле од њихове намене - медицинске или козметичке. Фиоле овог облика су могли користити лекари, али су исто тако могле бити и део козметичког прибора римских госпођа.

Опредељују се у медицинске само уколико садрже одговарајуће инструменте или лекове. У њима се много чешће налазе инструменти коришћени у тоалетне сврхе, а садрже и различите пудерасте масе, остатке боје или масти неопходне у козметици, односно при шминкању. У њима се могао чувати и накит, али и укоснице. Њихове димензије су такве, без обзира на функцију, да су се могле носити у цепоу. Подједнако су могле служити у све наведене сврхе.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

JRGZ, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz.

PACT, *Journal of the European Study Group on Physical, Chemical, Biological and Mathematical Techniques Applied Archeology*, Rixensart.

SJ, *Saalebuch Jahrbuch*, Mainz

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Bachmann, Czysz 1977

H. G. Bachmann, W. Czysz, 1977, Das Grab eines römischen Malers aus Nida-Heddernheim, *Germania* 55, Frankfurt a.M 1977.

Below 1953

K. H. Below, *Der Artz im römischen Recht*, (Münchener Beiträge zur Papyrusforsch. u. antiken Rechtsgesch. 37), München 1953.

Bennion 1979

E. Bennion, *Stari medicinski instrumenti*, Beograd 1979.

Bliquez 1982 a

L. J. Bliquez, The Tools of Asclepius, The Surgical Gear of the Greeks and Romans, *Veterinary Surgerys* 11, San Diego 1982.

Bliquez 1988

L. J. Bliquez, *Roman Surgical Instruments and Minor Objects in the University of Mississippi*, Göteborg 1988.

Bliquez, Jackon 1994

L. J. Bliquez, R. Jackon, *Roman Surgical Instruments and Other Minor Objects in the National Archeological Museum of Naples*, Mainz 1994.

Bliquez 1998

L. J. Bliquez, Two "Sets" of Roman Surgical Tool from the Holy Land, *SJ* 49, Mainz 1998.

Bonomi 1984

S. Bonomi, Medici in Este Romana, 2, La tomba del Medico, *Aqvileia Nostra*, Anno LV, Milano 1984.

Boyer 1990

R. Boyer, Découverte de la tombe d'un oculiste À Lyon, *Gallia*, tome 47, Paris 1990.

Feugère, Künzl, Weisser 1985

M. Feugère, E. Künzl, U. Weisser, Les aiguilles à cataracte de Montbellet (Saône-et-Loire), Die Starnadeln von Montbellet (Saône-et-Loire), *JRGZ*, 32, Mainz 1985.

Geržetić 1894

N. Geržetić, *Über aufgefundenene chirurgische Instrumente des Alterthums in*

Viminacium (Kostolac in Serbia) nebst Anhang über die ältesten Behelfe der Medicin in Dienst des Sonnencultus, Karansebes 1894.

Gostenčik 2002

K. von Gostenčik, Medizinische Instrumente aus dem römischen Kärnten, Carinthia I, Jg. 192, Klagenfurt 2002.

Heali 1978

J. F. Heali, *Mining and metallurgy in the Greek and Roman World*, London 1978.

Heinz 1993

W. Heinz, *Baden, Salben und Heilen in der römischen Antike*, Augst 1993.

Jackson 1986

R. Jackson, A Set of Roman medical instruments from Italy, *Britannia*, Vol. XVII, London 1986.

Jackson 1987

R. Jackson, A Set of Surgical Instruments from Roman Italy, *Archéologie et Médecine*, VII émes Rencontres Internationales D'archéologie et D'histoire D' Antibes, Juan-les-Pins 1987.

Jackson 1995

R. Jackson, The Composition of Roman Medical Instrumentaria as an Indicator of Medical Practice: a Provisional Assessment, *Ancient medicine in its socio-cultural context*, vol. I, ed. by Ph. J. van der Eijk, H. F. J. Horstmanhoff, P. H. Schrijvers, Amsterdam – Atlanta 1995.

Јанковић 1977

М. Јанковић, Сеоба народа, у: Крунић С., *Анџичка бронза Синџунума*, Београд 1977.

Кънчева-Русова, Велков, Игнатов 1996

Т. Кънчева-Русова, К. Велков, В. Игнатов, *Проучаниџ на надгробни могили в Новозагорско*, Сборник, Софија 1996.

Krug 1993

A. Krug, *Helkunst und Heilkult, Medizin in der Antike*, Munschen 1993.

Крунић 1997

С. Крунић, *Анџичка бронза Синџунума*, Београд 1997.

Крунић 2000

С. Крунић, *Римски медицински, фармацевтски и козметички инструменти на џерийџорији Горње Мезије*, докторска теза, Београд 2000.

Крунић 2003

С. Крунић, Римски бријачи (новасу лае) са територије Горње Мезије, у: *Раг Драјослава Срејовића на истраживању античке археологије, Зборник радова 2*, Крагујевац 2003.

Künzl 1983

E. Künzl, with H. J. Hassel, S. Künzl, *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden aus römischer Kaiserzeit*, Köln - Bonn 1983.

Künzl 1992

E. Künzl, Spätantike und byzantische medizinische Instrumente, *PACT 34*, Rixensart 1992.

Künzl 2002

E. Künzl E., 2002, Medizinische Instrumente der römischen Kaiserzeit in Römische-Germanischen Zentralmuseum, *Kataloge vor- und frugeschichtlicher Altertümer*, Band 28, Mainz 2002.

Künzl 2002 a

E. Künzl, *Medizin in der Antike*, Aus einer Welt ohne Narkose und Aspirin, Stuttgart 2002.

Matthäus 1989

H. Matthäus, Der Arzt in römischer Zeit, *Schriften des Limesmuseum Aalen*, Nr. 43, Stuttgart 1989.

Matje 1963

M. J. Matje, *Staroegipatski mitovi*, Sarajevo 1963.

Meyer-Steineg 1912

T. Meyer-Steineg, *Chirurgische Instrumente des Altertums*, Jena 1912.

Michailides 1984

D. Michailides, A Roman surgeon's tomb from Nea Paphos, *Report of the Department of Antuquites Cyprus*, Nicosia 1984.

Микулчић 1975

И. Микулчић, Раноримски скелетни гробови из Скупа, *Сшаринар XXIV-XXV*, Београд 1975.

Микулчић 1982

И. Микулчић, *Скопје, со околните шврдени*, Скопје 1982.

Milne 1970

J. S. Milne, *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Oxford 1907, reprinted New York 1970.

Милошевић 1981

П. Милошевић, Римски налаз у Сави код Сремске Раче, *Сџаринар* XXXI, Београд 1981.

Петровић 1997

Б. Петровић, Римска божанства, у: Крунић С., *Античка бронза Синџунума*, Београд 1997.

Поповић 1994

И. Поповић, *Античко сребро у Србији*, Београд 1994.

Поповић 1997

I. Popović, *Miscellanea Argentae, Сџаринар* XLVIII, Beograd 1997.

Richa 1986

E. Richa, Römische Toilettergeräte aus Augst und Kaiseraugst, *Forschungen in Augst* 6, August 1986.

Rieche, Schalles 1987

A. Rieche, H. J. Schalles, *Arbeit, Handwerk und Beruf in der römischen Stadt*, Köln - Bonn 1987.

Sobel 1991

H. Sobel, Römische Arzneikästchen, *SJ* 46, Saalburg 1991.

Срејовић 1986

Д. Срејовић, Гроб угледне Трачанке из Улпијане, *Сџаринар* XXXVII, Београд 1986.

Tabanelli 1958

M. Tabanelli, *Lo strumento chirurgico e la sua Storia*, Milano 1958.

Vassits 1903

M. Vassits, La vaisselle d'argent du Musee national de Belgrade, *Revue archeologique* XII, Paris 1903.

Veličković 1969

M. Veličković, *Antička bronza u Jugoslaviji*, Beograd 1969.

Veličković 1972

М. Величковић, Римска ситна бронзана џластџика у Народном музеју, Београд 1972.

Watermann 1970

R. Watermann, *Ärztliche Instrumente aus Novaesium*, Köln 1970.

Watermann 1980

R. A. Watermann, *Mensch und Medizin zwischen Macht und Militär der römischen Kaiserzeit*, Frankfurt a. M 1980.

THECA VULNERARIA – MEDICAL OR COSMETIC BOX

National Museum in Belgrade in the course of its sixteen decades long existence gathered in its Roman Collection considerable amount of exceptional objects. Many of them are very important and could be considered as masterpieces of the Roman art. In the Roman collection are housed also twelve cylindrical bronze boxes of different size. They all come from unknown sites except one extraordinary specimen, which comes from the region of the Kosmaj Mountain.

Roman civilization used this type of boxes of elongated cylindrical shape for storing medical instruments. They are known as *theca vulneraria* or *specillotheca*. Most of them were made of bronze but we know for exceptionally few of them made of silver. They look like slim tube with lid, sometimes of rather small size.

Important context is also the finding place of these specimens helping to determine their more precise purpose. This concerns in particular the finds from settlements and it is very difficult to determine whether they had been pieces of medical or cosmetic sets. Finds from the National Museum except cylindrical box from the Dunjić collection (Fig. 1, 1a) are from unknown sites (Fig. 2-10; Pl. I, 2, II, 1-7) and hence without data about finding circumstances. The most interesting object (Fig. 1, 1a; Pl. I, 1) is most probably a grave find as most objects from Kosmaj come from the necropolises at the sites Guberevac, Babe and Stojnik. This bronze made box is fragmented and something that distinguishes it from the others is miniature decorative appliqué of the female figure. It is possible that it is the representation of the goddess Isis Fortuna who belongs to the group of eastern deities and whose attributes are cornucopia and rudder and diadem on the head (Fig. 1a). Another possibility is that it is the representation of Harpocrates, son of Isis. It is suggested by sensual look of naked boy, double Egyptian crown in a crescent, symbol of Upper and Lower Egypt. Next to him is perhaps depicted sycamore, holy tree or tree of life and above it is cornucopia. Position of the right hand touching the chin or covering the mouth is possibly the apocryphal gesture. In that context this cylindrical box could have been the property of a physician who took the oath of Hypocrates. If it was the representation of Isis-Fortuna it is possible that *theca* was the property of a woman meaning that box was a piece of toilet set.

There is no difference in shape, size or manner of decoration of the cylindrical oxes depending on their medical or cosmetic purpose. Such vials could have belonged to physicians but could have also been the pieces of cosmetic sets of Roman ladies. They are considered as medical only when they contain medical instruments or medicines. More often they contain implements used for toilet purposes but also powders, traces of pigments or balms necessary in cosmetics or for make up purposes. They could have also been used for jewelry as well as for hairpins. Their size was such that they could fit in a pocket.

Regardless of the fact that *theca vulneraria* literary means 'box for wounds' the analysis of these specimens indicates that cylindrical boxes of the smaller size had been mostly used as toilet accessories. When found in the grave of Roman medicus they contain few basic instruments or when they are of smaller size they contain medicines. Simple instruments usually found in them could be considered as basic equipment of physicians used for home visits to the patients and also for protecting medicines. Identical set of instruments with different spatulas and spoons was not only used for cosmetic purposes but it was also used to prepare pigments for make up and also to apply them.

Aside from their dimensions and manner of manufacture these finds are considered to be cosmetic boxes. They are dated rather broadly from the beginning of the 2nd to the end of 3rd century and it relates to the most of other above mentioned specimens. Furthermore, we came to conclusion that grave find from Skopje (Scupi) did not belong to a physician but most probably it was set of a barber – *tonsor* and after more detailed analysis we can claim that instruments in a *theca* from Sremska Rača need not be medical, i.e. physician's set.

TWO FIGURAL BRONZE OBJECTS FROM WAGON AND HARNESS IN THE ROMAN COLLECTION OF NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

In the Roman Collection in National Museum in Belgrade there is rather large group of so-called small bronzes including also objects used as decoration on Roman wagons and horse harness. Considerable amount of such objects in the Collection suggests that it is necessary to study them typologically as an independent group.¹

History of study of appearance, types, themes and mounting system of figural pieces on the Roman wagons is 175 years long.² The investigations of problems concerning the reconstruction of Roman wagons were focused on findings of wagons and horse harnesses in the tumulus burials mostly distributed in the Roman provinces Pannonia³ and Thrace.⁴ These finds contributed to the comprehension of the looks of different types of Roman wagons but also to functional disposition of figural pieces as elements of their decoration concerning all the provinces of the Roman empire.

As first contribution in the study of such objects in the Collection we selected two different types of figural objects having utilitarian character in construction of wagon and horse harness.

-
- /1/ Study of these objects deserves more comprehensive work and that should include horse equipment as well.
 - /2/ Gerhard 1928: (*Verzierung eines Wagens*); Radnóti 1961: 18 (2).
 - /3/ Bónis 1978: 103-121; 1981, 95-145; 1982: 171-161; Kiss 1989; Palágyi, Nagy 2002: 10, Abb. 1, 135-141.T. XVIII.
 - /4/ Venedikov 1960.

1. Decorative tube/ strap holder crowned with human bust⁵ (Fig. 1 a-d)

2. Yoke mount with representation of lion with Attis on a shield⁶ (Fig. 2 a-c).

1. Decorative tube/ strap holder crowned with human bust (Fig. 1 a-d) was purchased for the National Museum in Belgrade and it comes from unknown site

Fig. 1 a-d

Сл. 1 а-д

/5/ ABJ 1969: 191; Veličković 1972: cat. 127.

/6/ Veličković 1972: cat.139.

in FYR Macedonia. It is of composite character and consists of three elements, bust, hexagonal stand – tube for fixing and two symmetrically arranged handles. Handles terminate the antithetically placed protomes of swans or marsh birds. Bird's feather is depicted by short incisions and in the middle in the horizontal field is ornament consisting of incised small circles with punched dot in the center. On the stand is incised symmetrical stylized ornament of two branches (palm?). Under the incised branches are two elliptical ornaments (ω ?). Lower part of the stand – tube is decorated with incised zigzag lines and small circles. Bust and stand are separated by stylized bordering garland (Fig. 1 d).

Decorative figural part of the object depicts young naked man with well-built shoulders and short strong neck with distinct chest musculature. Face of the figure with gaze directed slightly to the right is stylized and with emphasized chin, full lips, large eyes and very prominent nose. Eyebrows are joined together and depicted by short vertical incisions. Hair style is of distinct circular form with hair depicted by short incisions. On the top of the head are represented four curls shaped as letter S and parted to the left and right. Ears are free.

Inv. No. 3438/III; bronze, total height 16.5 cm, tube height 7.7 cm, width 16 cm. Weight 1544 gr.

Composite appearance of the object resulted from its primarily utilitarian purpose where only the bust had exclusively ornamental character. Before we turn to typological and functional character of the object we will discuss the problems concerning symbolism of the object and its date. Who the figure represented? This human bust was earlier identified as female bust.⁷ At first glance it really looks like female figure because of the shape of bosom and curls on top of the head. However, strong bust with short and muscular neck and prominent thoracic bone and complete face features with prominent bones above the eyes, circular shape of the hair indicate without doubt that it was the representation of young man with distinctive features.

Lacking of attributes indicating some deity as well as eclecticism in production of this objects make its explanation rather difficult. Considering the character of all symbolic motifs first of all the swans at the end of handles the bust could be identified as the representation of Apollo. If we connect simplified modeling of curls on top of the head with hair style of some other Apollo's sculptures (Belvedere Apollo) and incised branches of palm as Apollo's sacred plant we have certain arguments that this was representation of Apollo. However, swans occur as

/7/ Veličković 1972: 83, 127

motif on the objects of same type but of different concept of modeling the crown that could not be associated with this deity. Motifs of swans in the similar concept

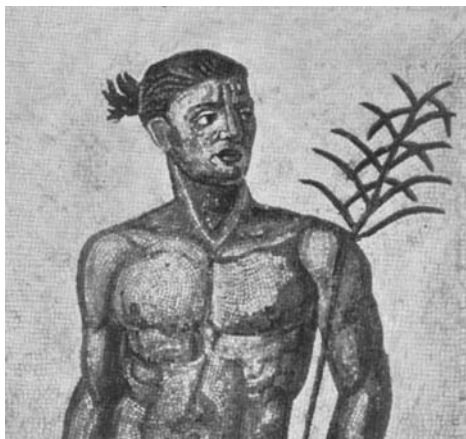

Fig. I-Ia

Сл. I-Ia

are encountered also on the handles of bronze vessels (*paterae*, *simpula*) as well as on the handles of different types of *balsamaria* in a similar antithetic composition.⁸

Absence of direct analogies makes rationalization of this explanation rather difficult but we would like to suggest another possible explanation of this iconography as representation of athlete, winner of athletic competition. Certain parallels for such an explanation we encountered on mosaics with scenes from agon, athletic games where naked athletes, wrestlers and boxers were depicted and they have emphasized chest musculature and hair gathered in some kind of ponytail on top of the head. On the mosaics from Caracalla's *thermae* (Fig. I a-b) as well as on mosaics of combatants from Turkey, north Africa (3rd century),⁹ from Gafassa in Tunisia (first quarter of the 4th century)¹⁰ naked athletes are represented in various scenes of competitions and prize awarding (Fig. II-III). Four branches incised on the tube of this object and identified as palm branches in this case could be explained as traditional sign symbolizing the winner and

/8/ Raev 1977: 633, Beil. 4/32; Radnóti 1938: 193/1, 47-48; Castoldi, Feugère 1991: 74-75.

/9/ Budde 1972: fig. 20, 182.

/10/ Khanoussi 1991: 318, pl. 74.

half-elliptical ornaments as schematized champions' crowns (Fig. II). In the same stylized manner are represented champions' palms on the above mentioned mosaics.

However, we think that two previous explanation could sublime sculptures made after portraits of Antinoos (Antinoos Capitolini or Antinoos Farnese) as type of statues of young man made after sculptures of gods and athletes in the Greek Late Classic period of the 4th century BC.¹¹ These are representations of slightly feminized men of 'ideal beauty' with emphasized chest musculature and with curly

Fig. II-III

Сл. II-III

hair style of different type including short and long hair. Curls shaped as letter S on top of the head and parted to the left and right side perhaps represent stylized and highly abstract hair style characteristic of the statues of Antinoos (Fig. IV).¹² Curls modeled in the similar way on the top of the head are also encountered on the sculpture of Harpocrates (Fig. IVa) from Museo Capitolino in Rome.¹³ Whole series of works was made after these models from the middle of the 2nd century and also on relief of the Constantine's triumphal arch in Rome.¹⁴

/11/ Fittschen 1991: 343, 345, 348, 337-349. The originated from the middle of the 2nd century (AD 140-150) and the copies were made until the 18th century.

/12/ Fittschen 1991: T. 90/3, 345.

/13/ Fittschen 1991: T. 80/1, 348.

/14/ Fittschen 1991: T. 90/2.

Fig. IV

Сл. IV

After the same model, i.e. sculptures of Antinoos various types of decorative and utilitarian objects (crowns of tripods, balsamaria, weights and the like) had been produced.¹⁵ A group of anthropomorphic balsamaria with representation of naked young man (Büstengefäße) is close in concept to our bust.¹⁶ Iconographically and stylistically are parallel busts of youths from Djakovo (Bulgaria)¹⁷ found in a wagon burial. Busts of naked youths with long hair falling in curls on the shoulders were encountered on various ornamental parts of wagon from Djakovo and three specimens with handles terminating in swan's protomes are of the same type as decorative tubes of our example but it is a variant with open handles - 'hooks'.

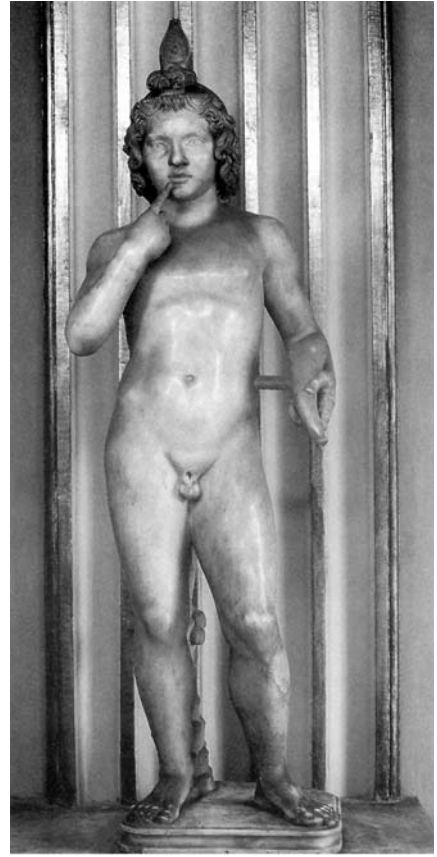

Fig. IVa

Сл. IVa

/15/ Boucher 1973: 187; Kohlert-Nemeth 1988: 44 -47.

/16/ Nenova-Merdjanova 1995: 51.

/17/ Rousséva-Slokoska 1994: 387-391, Fig. 2, 6, 9.

We suggested few possible explanations of problems of iconographic identification of representation but we shall leave the problem open because of lack of conclusive evidence.

Simplification, abstractness and certain incompleteness of the representation especially the hair is a consequence of the object being made in some provincial workshop which produced objects after heterogeneous models. Many details as well as eclecticism of the object make possible different chronological attribution. However, on the basis of iconography and crude modeling of the face including details executed by incision we suggest dating of this object in the period from the middle of the 3rd to the first decades of the 4th century. The closest stylistic analogy in executing details and bust in general could be encountered on the bust of 'Flora' from Sisak from the collection determined as ornamental part of wagon and dated in the 3rd-4th century.¹⁸

In the introduction we already mentioned revival of ancient tradition in the Roman period characterized by specific funerary ritual of burying the dead with horses and wagons under the large barrows and such tradition was most widely popular in provinces Pannonia and Thrace. This ritual of wagon burials as continuation of Pre-Roman tradition (Early and Late Iron Age) is ascribed to the customs of Celtic and Thracian population with basic idea of making easier the journey to the afterworld.¹⁹ In the eastern part of FYR Macedonia (part of Roman province Macedonia) tumulus burials are confirmed and wagon burial has been so far confirmed in the 'princely' tumulus in Tarinci.²⁰ In the barrow over the grave with pyre have been encountered parts of a wagon, weapons, candelabrum, metal lamp, gold leaves from diadem, amphorae, luxurious stamped pottery but not decorative elements of the wagons. Material dates this find in the first half of the 1st century and most of objects belong to the Hellenistic-Thracian circle. This grave as well as other finds from eastern Macedonia are connected with the Thracians, that is with Thracian occupation of east Paeonian areas.²¹ As the evidence about our object is incomplete considering finding circumstances the interpretation of our object as object of funerary character is indecisive.

Decorative tubes - strap holders are clearly distinctive parts of the wagon and they consist of three composite parts: polygonal hollow tube-socket of square,

/18/ Veličković 1972: 83, 126.

/19/ Jovanović 1984: 134-135.

/20/ Garašanin M. I D. 1975: 193 sq.

/21/ See Jovanović 1984: 133-136.

hexagonal or octagonal cross-section (this part was used for fastening), loops-handles of different type (one-piece open or closed and two-piece open or closed) and figural ending of various type/figure. According to this typological classification our specimen belongs to the type or variant *D - Decorative tubes with two closed loops-handles*.

Specimens with two closed or open handles are mostly ending in swan or snake heads or they are of finger shape and figural parts above the tube are usually modeled as hemispheres, spheres, pines or as eagles, griffins, panthers, lions, horses or representations of Silvanus, grape picker, busts of young men and women and the like. There are 350 typologically related specimens registered so far in the wagon burials and in other graves from 255 sites. In addition to Bulgaria and Hungary such objects were registered in Italy, Switzerland, Germany, England, Romania, France, Belgium, Algeria, Spain, Marocco and Croatia.²²

Objects of this type are generally dated from the end of 1st or the beginning of the 2nd century to the 4th century.²³

Long-lasting attempts at reconstruction of Roman wagons best confirm close and inseparable links between scientific investigations and museological presentation. Models of wagons are displayed in museums as part of permanent or temporary exhibitions and such models were changing following the evolution of scientific investigations. Besides representation of technical characteristics and wagon types the mounting of figural ornamental pieces on their original position is one of the most complex problems encountered by investigators of this specific matter.

In the earlier reconstructions decorative tubes - strap holders had been placed on the railing of a wagon or they had been considered as elements of bridle bit. Some authors were of the opinion that these objects had exclusively ornamental function and that they had been used on the roof of closed carriage.²⁴ Such reconstruction was suggested for the museum presentation of the wagon from Poljanci near Ludberg (Croatia) within large exhibition *Antique Bronze in Yugoslavia* in the National Museum in Belgrade in 1969.²⁵

/22/ Röring 2000: 50-54; Šaper 1960: 363, Sl. 58/A-C ; Koščević 1995: PL. 17/122.

/23/ Radnóti 1963: 96. One two-handled specimen from Spain with incised Christogram extends the date to the 4th century.

/24/ Lehner 1923: 28.

/25/ For reconstruction and analysis of wagon from Poljanci see Šeper 1962: 385-408; ABJ 1969.

Within permanent displays of European museums there are wagon reconstructions from grave associations from Szomodorpuszta²⁶ in Hungary and the wagon found in the Vardar valley (vicinity of Thessalonica) that in the course of time experienced many changes in reconstruction ideas. The most recent reconstruction of this wagon places the decorative tubes - strap holders in certain position on the wagon that seems so far best argued and supported by most of evidence.

First reconstruction of the wagon from the Vardar valley was the work of Seure already in 1904 and it had been presented to the public on the exhibition in Petit Palais in Paris.²⁷ In reconstruction of this wagon Seure suggested that objects of our type had been at the wagon railing and used as handholds for the coachmen. The position of decorative tubes on the wagon shaft was indicated by Venedikov on the suggested reconstruction from 1960.²⁸

Next reconstruction of the wagon from the Vardar valley (Fig. V) was the work of K. Röring in 1983 after the relief representation from Maria Saal (Austria). He reconstructed it as luxurious four-wheel carriage - *carruca dormitoria*.²⁹ Model of this wagon is made of wood and it is on permanent display at Romisch-

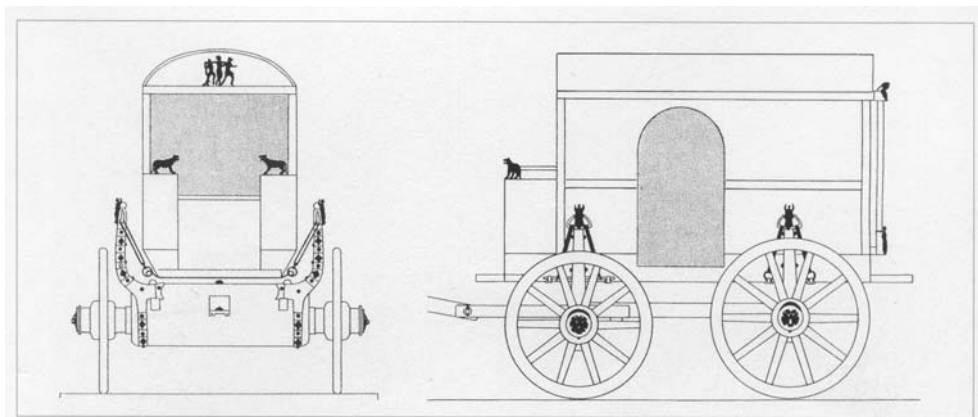

Fig. V

Сл. V

/26/ Bónis 1978: 103-122, Abb. 3.

/27/ Schleiermacher 1996: 206.

/28/ Venedikov 1960: T. 97.

/29/ For types of Roman wagons see Šeper 1962: 408-411.

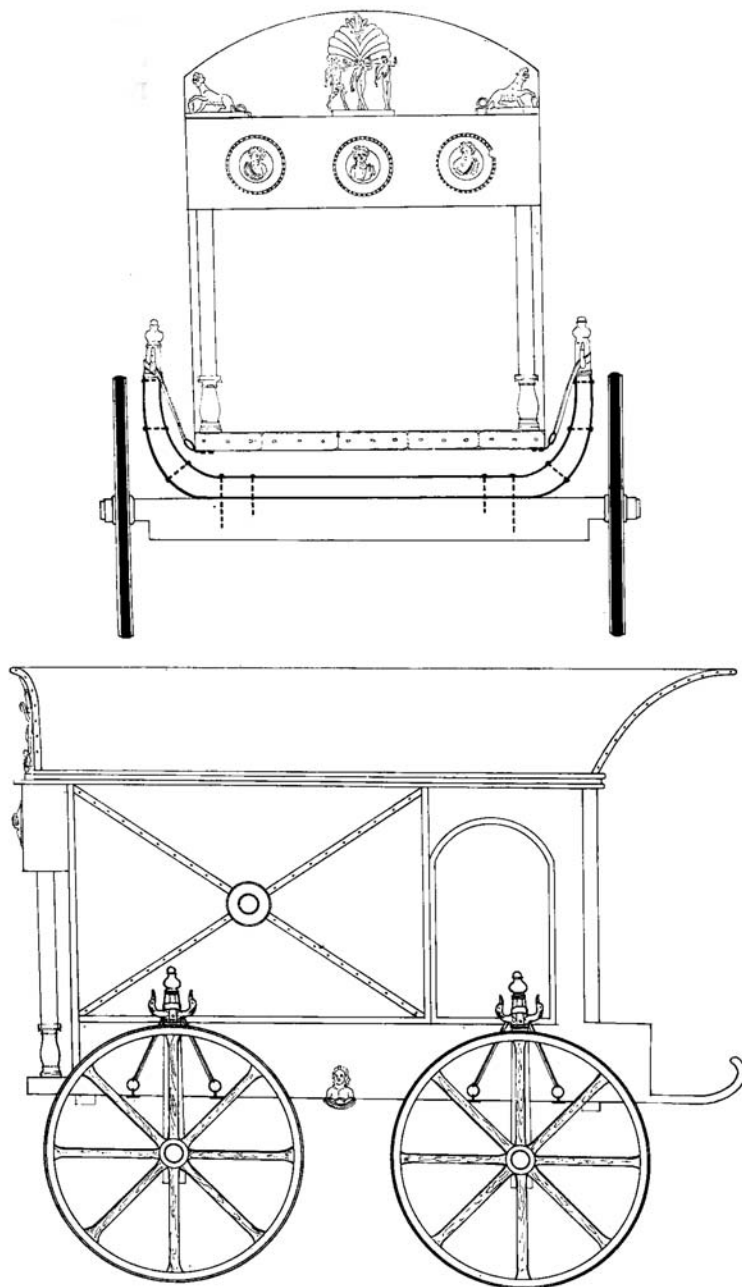

Fig. VI

Сл. VI

Germanische Museum in Cologne. On the basis of the same relief from Mariasalla E. Bónis reconstructed wagons from Szomodorpuszta (Fig. VI) and this Plexiglas model has been displayed in 1977 on the occasion of opening of new permanent exhibition of Hungarian National Museum in Budapest and it is still on display there.³⁰

K. Röring and E. Bónis placed *decorative tubes* as part of mount on the wagon axle visible above the wheels that was fixed on wooden or iron bar (Kipfen) of the wagon axle. These tubes were joined to the wagon floor by the strap, which had been pulled through loops-handles joined to the flooring by way of ring-like loops. The purpose of such structures was to reduce blows in the wagon shell while in motion. To say it in more modern terms the objects of this type were elements of shock absorbers and number of these decorative tubes indicated number of wagon wheels.³¹ M. Schleiermacher in her work on bronze elements of wagons from Romisch-Germanische Museum in Cologne explained her understanding of reconstruction of the wagon from the Vardar valley and she did not change the position and function of these objects.³²

We have already mentioned different variants of loops-handles on both sides of polygonal tube used for fastening. However, these objects differ in their size (from 6 to 17 cm) and weight (from 150 to 2000 gr) so there is a problem of use of decorative tubes of smaller size and possibility of their use because of their size and weight as strap holders.³³ Decorative tubes of larger size as is our specimen (height 16.5 cm and weight 1544 gr) had probably been parts of four-wheel wagons.³⁴ But, something like that could not be confirmed with certainty. On a monument from Intercissa (Fig. VII) from the end of 2nd and the beginning of 3rd century was depicted a strap holder with two handles on a two-wheel wagon.³⁵ We are also informed about position and function of these objects from a relief fragment with wagon representation from Neighmagen³⁶ (Fig. VIII) where decorative tubes - strap holders (same as our specimen) are depicted above the wheels and on the relief from Maria Saal (Austria) there are heads of griffins above both wheels depicted in perspective (Fig. IX).³⁷

/30/ Bónis 1978, Abb. 3.

/31/ Röring 2000: 45-49 ; Radnóti 1963: 93.

/32/ Schleiermacher 1996: 227-230, Abb. 5.

/33/ Röring 2000: 45.

/34/ Röring 2000: 50.

/35/ Visy 1997: 67.

/36/ Röring 2000: Abb. 8.

/37/ Mercklin 1933: Abb. 35.

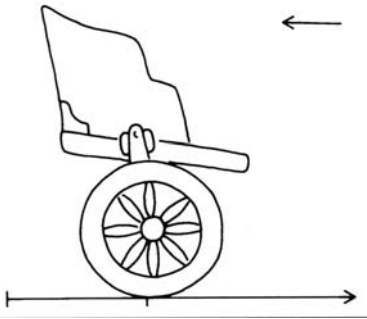

Fig. VII

Сл. VII

Fig. VIII

Сл. VIII

Fig. IX

Сл. IX

2. Yoke mount - Lion with Attis on shield (Fig. 2 a-c) found probably in Kostolac (*Viminacium*) is part of an object with preserved one figure of lion standing on fragmented piece of semicircular tube.³⁸ Identical figure of a lion was on the opposite side of the closed mount of semicircular or horseshoe shape. Lion rests

his raised left paw on a shield with relief depicting Attis with Phrygian cap. This representation could be associated with the cult of Cybele and Attis.

Inv. no. 2700/ III, bronze, height 7 cm; length 7.4 cm.

Fig. 2 a-c

Сл. 2 а-в

Lion with shield with mask of Attis is mount of a yoke of horse harness and according to typology of A. Radnóti is his variant **C - mounts of horseshoe shape with figural decoration of pair of animals**.³⁹ Pairs of animals were on both sides of semicircular and closed horseshoe-shaped part. Such mounts had structural purpose on the yoke of horse harness and their function was to distribute the strap. According to the system of decoration they are classified in three groups **A**, **B** and **C**. Besides certain structural differences their common component is semicircular or horseshoe-shaped part mounted on prominent part of the oval wooden bar of yoke. At the spot where shield was under lion's or panther's paws the harness strap on the horse breasts was pulled through.

The most frequent figural representations are those of lion or panther and unique element on all specimens is a shield with relief representation of Attis, Medusa, head of a woman or Satyr. As an exception could be considered specimens with

/38/ In the contemporary inventory book of the Roman Collection the finding place is unknown (Danube basin - Roman limes). However, this object was entered in the old museum inventory book (book 2) as number 2334 and there is stated that it arrived in the Museum in 1900 and that it had been found in Kostolac - *Viminacium*.

/39/ Radnóti 1961: 33-36.

representation of athletes in combat or athletes in armor from unknown site (now in Berlin) and specimen with a figure of sitting dog also from an unknown site.⁴⁰

To the group **A** are attributed undecorated specimens mostly distributed in the military fortifications in the western provinces, to the group **B** are attributed specimens from closed associations of wagon burials from Thrace. Objects with figural decoration consisting of pair of animals of type **C** are distributed throughout all Roman European provinces from Portugal to Bosphorus but mostly in the western provinces of the Empire. Many of them have been found in military fortifications (*Novaesium*, *Vindonissa*, *Porolissum*, *Brigetio*, *Buciuni*).⁴¹ All these specimens were found outside grave associations with wagons except Bulgarian specimens (Stara Zagora, Chatal Tepe, Svilengrad - pairs of lions with Attis on the shield). From the territory of Serbia there is only this single find with best parallels in specimens from Buciuni, Buda Gelertheyg and Cologne.⁴²

Mounts with animal figures are dated from the 1st to the 2nd century on the basis of finds from military camps and wagon burials in Bulgaria. According to thus established chronology we would date our specimen in the period from the beginning to the middle of the 2nd century. The purpose of the yoke mount with figural animal representations and shield was for a long time unexplained. They had been published in the catalogues of small Roman bronzes. The yoke mounts with figural decoration consisting of pairs of lions or panthers have been found in the grave associations usually in groups of two specimens and their position was on the outer side of a yoke. Between two yokes was a shaft, which divided harness in two for two horses to be put in (Fig. IX).

After such mounts had been found in wagon burials in Svilengrad and Custendil Radnóti accepted their position on a yoke and the function we already suggested.⁴³ S. Palágyi suggests another type of reconstruction with yoke mounts placed on the inside and closer to the shaft.⁴⁴

We are going to mention one funerary monument from our territory, from Viminacium as also the place of origin of our specimen where one detail indicates that figural mounts had been fixed on the outer sides of the yoke. It is the funerary monument from the middle of the 2nd century of one *L. Blassius Nigellio speculator*

/40/ Radnóti 1961: C31, C26, 36.

/41/ Radnóti 1961: 28. Gudea 1972: 76, T. LXXXVII.

/42/ Schleiermacher 1996: Abb. 116, Kat. 199, 192-193.

/43/ Velkov 1940: 42, 199, Abb. 279-280.; Radnóti 1961: 20.

/44/ Palágyi, Nagy 2002: T. XXI/11. (Inota Hügel 2, nach Palágyi 1981), 187.

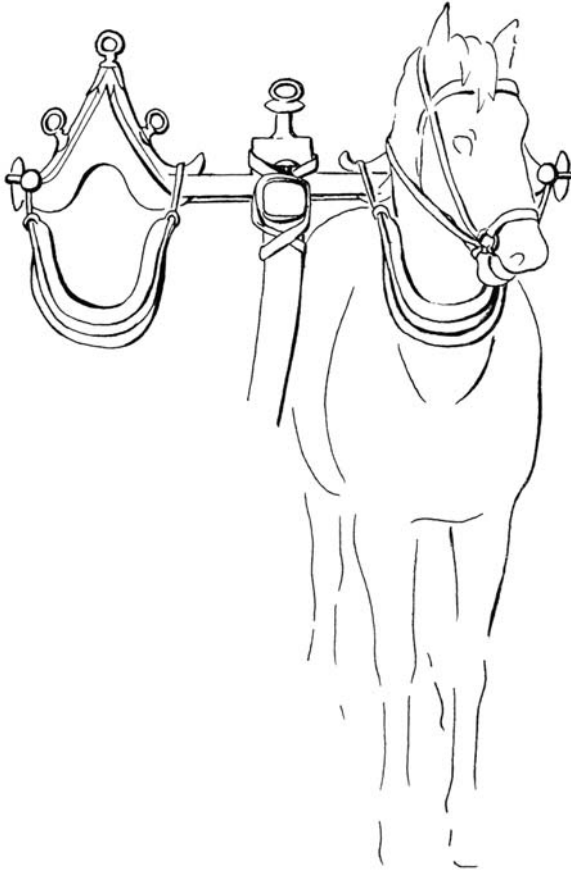

Fig. X

Сл. X

of legion *VII Claudia* where four-wheel horses-drawn open wagon was depicted (Fig. XI).⁴⁵ There are three horses in a harness, two of them are frontal horses harnessed together and third horse was harnessed separately. First frontal horse has depicted in relief harness with animal figure (lion or panther?) above it on the breast and it was probably the type of figural mounts similar to our specimen (Fig. XII). Frontal paw of animal is slightly raised probably on a shield now missing. Unfortunately the monument is in this section rather damaged so certain

/45/ Mirković 1986: 128-129, 106.

Fig. XI

Сл. XI

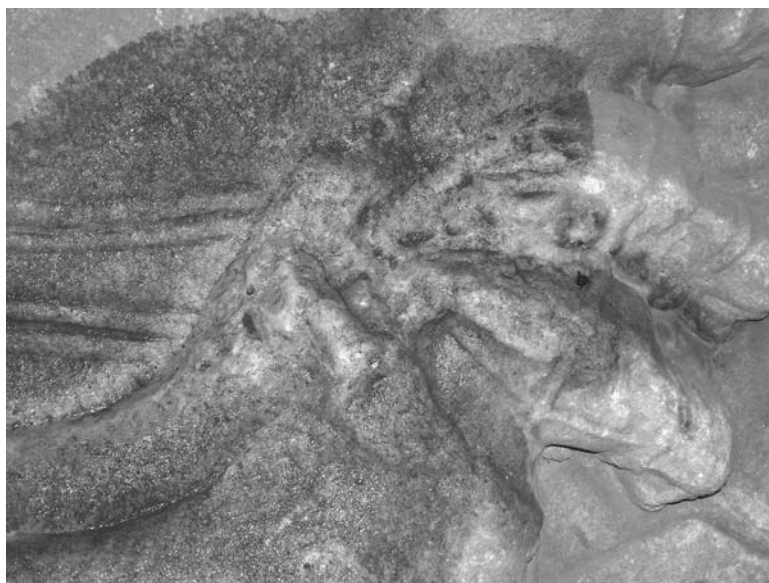

Fig. XII

Сл. XII

elements, which could confirm fully this assumption are missing. Above the figures of first and second horse are discernible triangular protrusions probably depicting triangularly shaped yoke (Fig. XIII).⁴⁶ On such stone monuments depicted details are rather summary and restricted to the most prominent ones.

Fig. XIII

Сл. XIII

Figural bronze decoration from Roman wagons occur in many established forms and sophisticated symbolics.⁴⁷ Generally speaking there are three common types of representations : anthropomorphic figures of gods or mortals, animal figures or symbolic representations belonging to two basic stylistic spheres - Hellenistic-Roman and Celtic animal style. According to such stylistic and typological classification our decorative tube and yoke mount belong to the Hellenistic - Roman circle and they had been most probably produced in some provincial workshop in the lower and middle Danube basin.

/46/ It is so-called western yoke typical for the western provinces. According to Radnóti Thracian and western yoke types could be distinguished, see Radnóti 1961: Abb. 13.

/47/ For symbols and types of decoration on wagons see Mercklin 1933; Alföldy 1939.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

CNRS: *La vaisselle tardo – républicaine en bronze*, Université de Bourgogne, Centre de recherches sur les techniques gréco-romains, CNRS 13, Dijon 1991.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

ABJ 1969

Antička bronza u Jugoslaviji, katalog izložbe Narodni muzej Beograd, Beograd 1969.

Alföldy 1939

A. Alföldy, Char funéraires bacchius dans les provinces de l'Empire Roman, *Antiquite Classique VIII/2*, Bruxelles 1939.

Bónis 1978

E. B. Bónis, Rekonstruktionversuche aus dem Fundinventar des römerzeitliche Bestattungswagens von Szomor-Somodorpuszta, *Folia Archeologica XXIX*, Budapest 1978: 103-124.

Bónis 1981

E. B. Bónis, Das kaiserzeitliche „Wagengrab“ 1 von Káloz, *Folia Archeologica XXXII*, Budapest 1981: 103-124.

Bónis 1982

E. B. Bónis, Das kaiserzeitliche „Wagengrab“ Nr. 3 von Környe, *Folia Archeologica XXXIII*, Budapest 1982: 117-157.

Boucher 1973

S. Boucher, *Bronzes romains figure du muse des beaux arts de Lyon*, Lyon 1973.

Budde 1972

L. Budde, *Antike mosaiken in Kilikien*. Recklinghausen 1972.

Castoldi, Feugère 1991

M. Castoldi, M. Feugère, Les simpulum, *CNRS 13*, Dijon 1991: 61-88.

Fittschen 1991

K. Fittschen, Zwei klasizistische Statuen und ihre Rezeption in der Neuzeit, *Mitteilungen des deutschen archaologischen Instituts, Römische Abteilung* 98, Mainz am Rhein 1991.

Garašanin M. i D. 1975

М. Гарашанин, Д. Грашанин, Начинот на погребување и конструкција на кнежевската могила во Таринци, *Зборник на Штипскиот народен музеј IV-V*, Штип 1975: 193-205.

Jovanović 1984

А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984.

Khanoussi 1991

M. Khanoussi, Les spectacles de jeux athlétiques et de pugilat dans l'Afrique romaine, *Mitteilungen des deutschen archaologischen Instituts Römische Abteilung* 98, Mainz am Rhein 1991: 315-22.

Kohlert-Nemth 1988

M. Kohlert-Nemeth, *Römische bronzen I, Nida –Heddernheim-Götter und Dämonen*), Archeologische Reihe 11, Frankfurt am Main 1988.

Koščević, Makjanić 1995

R. Koščević, R. Makjanić, *Siscia, Pannonia Superior: Finds and Metalwork Production. Terra Sigillata*, BAR 621, Oxford 1995.

Kiss 1989

Á. Kiss, Das römerzeitliche Wagengrab von Kozármisleny, *Rég. Füzet II*, 25 (1989), Budapest 1989.

Mercklin 1933

E. Mercklin, Wagenschmuck aus der römischen Kaiserzeit, *Jahrbuch Des Deutschen Archäologischen Instituts* 48, Berlin 1933: 84-76.

Mirković 1986

M. Mirković, *Inscriptiones de la Mésie Supérieure I*, Beograd 1986.

Nenova–Merdjanova 1995

R. Nenova–Merdjanova, Typology and Chronology of the Bronze Vessels used in the Palestra and in the Baths from the Roman Provinces Thrace and Moesia, *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes, Nar 18*, Nijmegen 1995: 51-59.

Palágyi, Nagy 2002

S. K. Palágyi, L. Nagy, *Römerzeitliche Hügelgräber in Transdanubien (Ungarn)*, Budapest 2002.

Raev 1977

B. Raev, Römischen Bronzengefäße in Thrakien und Moesien, *Bericht der Römische-Germanischen Kommission* 58, Frankfurt am Main 1978: 606-635.

Radnóti 1938

A. Radnóti, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*, Diss. Pann. Ser. II, Nr. 6, Budapest 1938.

Radnóti 1961

A. Radnóti, Eine Jochbeschlagn der römischen Kaiserzeit, *Saalburg Jahrbuch* XIX, Saalburg-Berlin 1961: 18-36.

Radnóti 1963

A. Radnóti, Eine römische Pantherstatuette aus Straubing, *Bayerische Vorgeschichts-Blätter* 28, München 1963: 67-96.

Röring 2000 (2001)

Ch. Röring, *Römische Wagenbronzen aus Augsburg*, *Augsburger Beiträge zur Archeologie* 3, Augsburg 2000: 43-55.

Rousséva-Slokoska 1994

L. Rousséva-Slokoska, Appliques de Bronze Antiques de Char Provenant de Pautalia/Sur les Problème de la reconstitution, *Akten der 10. Internationalen Tagung über Antike Bronzen*, Stuttgart 1994: 387-392.

Schleiermacher 1996

M. Schleiermacher, Wagenbronzen und Pferdgeschirr im Römisch-Germanischen Museum Köln, *Kölner Jahrbuch* 29, Berlin 1996: 205-295.

Šaper 1962

M. Šaper, Rimska kola iz Poljanca kod Ludberga, *Arheološki radovi i rasprave* II, Zagreb 1962.

Veličković 1972

M. Veličković, *Rimska sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju*, Antika 4, Beograd 1972.

Venedikov 1960

И. Вenedиков, *Тракийската колесница*, София 1960.

Visy 1997

Zs. Visy, *Die Wagendarstellungen der Panonischen Grabsteine*, Pécs 1997.

ДВА ФИГУРАЛНА ПРЕДМЕТА ОД БРОНЗЕ СА КОЛА И ЗАПРЕГЕ ИЗ РИМСКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

У Римској збирци Народног музеја у Београду чува се колекција тзв. ситне фигуралне бронзане пластике из које се тематски може издвојити група предмета који су били део декорације на римским колима и коњској запрези.

Истраживачки рад на проблемима реконструкције римских кола је дуг 175 година. Проучавања су била фокусирана углавном на налазе кола и коњске запреге у гробовима под тумулима чија је највећа распрострањеност у римским провинцијама Панонији и Тракији. Та истраживања су презентовала бројне реконструкције изгледа типова римских кола, као и смештај налаза фигуралне пластике. Из Збирке смо издвојили два фигурална објекта различитог типа, утилитарног карактера у конструкцији кола и запреге: **1. Украсна цев-држач ремена са круништем у облику ђојрсја** (сл. 1 а-д) и **2. Оков јарма са ђредставом лава са Ајисом на шћишћу** (сл. 2 а-ц).

1. Украсна цев-држач ремена, са круништем у облику ђојрсја (сл.1 а-д) у Народни музеј у Београду је доспела откупом, и потиче са непознатог налазишта са територије БЈР Македоније. Она је композитног карактера и чине је три елемента: попрсје, шестоугаоно постоље - цев за фиксирање, и две симетрично постављене дршке. Дршке се завршавају у облику антитетички постављених протома лабудова или барских птица. Детаљи су изведени кратким урезима, цик-цак линијама и кружићима са пунктираном тачком у средини. На постољу је стилизовани украс од две гране (палма?). Испод урезаних гранчица су два елипсоидна орнамента (ω ?). Попрсје и постоље дели стилизовани венац (сл. 2 д). Украсни део предмета представља наог младог мушкарца јаким рамена и кратког снажног врата, са назначеном грудном мускулатуром. Фризура је наглашено уоквирена и схематизирана, са власима представљеним кратким урезима. На темену главе постављене су четири коврце или витице у форми латиничног слова S. Инв. бр. 3438/III; бронза, укупна висина 16,5 cm, висина цеви 7,7 cm, ширина 16 cm, тежина 1544 g.

Попрсје људске фигуре је раније опредељено као попрсје жене. Међутим, снажна биста са кратким и јаким вратом и наглашеном грудном кости, целокупна представа ли-

ка са наглашеним костима изнад очију, и заокруженост линије косе, недвосмислено указују да је реч о представи младог мушкарца стилизованих црта лица са извесном индивидуалношћу. Недостатак аналогија, као и еклектизам предмета, отежава рационализацију тумачења, а одсуство имплицитних атрибута сигурну повезаност са одређеним божанством. Посматрајући карактер свих представљених симбола, а првенствено лабудова на крајевима дршки, погрсје би се могло одредити као представа Аполона. Симплифицирана моделација коврци на темену (упоредива са фризурама на Аполоновим скулптурама - Аполон Белведере) као и урезане гранчице палми, као Аполонове свете биљке, аргументи су да је реч о представи Аполона. Међутим, лабудови који се јављају као мотив код предмета истог типа али различитих концепција израде круништа, не могу се повезати са овим божанством. Мотив лабудова постављених антитетички срећемо и на многим другим утилитарним предметима од бронзе.

Једно од могућих тумачења иконографије наше бисте јесте и представа атлете, победника атлетских такмичења. Извесне сличности налазимо на мозаицима са сценама из агона, атлетских игара на којима су представљене наге атлете, рвачи и боксери са наглашеном грудном мускулатуром и косом прикупљеном у реп на темену главе. На мозаицима из Каракалиних терми у Риму (сл. I а-б), као и на мозаицима бораца - из Турске, северне Африке (III век), Гафасе из Туниса (прва четвртина IV века), наги атлетичари су представљени у различитим сценама такмичења и уручења награда победницима (сл. II-III). Четири гранчице урезане на цев нашег предмета, идентификоване као гране палме, представљале, би у случају оваквог тумачења традиционални знак који симболизује победника, а полуелипсоидни орнаменти схематизоване победничке круне (сл. II). На исти стилизован начин представљене су победничке палме на поменути мозаицима.

Међутим, чини нам се да претходна два тумачења могу да сублимирају скулптуре које су настале на предлошку Антинојевих портрета (*Antinoos Capitolini* или *Antinoos Farnese*), као тип статуе младића насталих по узору скулптура богова и атлета из периода грчке касне класике IV века пре н.е. Представе помало феминизираних мушкарца „идеалне лепоте“ са наглашеном грудном мускулатуром, са фризурама коврцаве косе (кратком или дугом) груписане су у неколико типолошких група. Коврце формиране на темену главе у облику латиничног слова S која је подељена на леву и десну страну можда представља стилизовану и у потпуности сведену фризуру какву срећемо код статуа Антиноја (сл. IV). На скулптури Харпократа (сл. IVa) из Капитолинског музеја у Риму налазимо на сличан начин формиране коврце на темену главе. На овим узорима настао је читав низ дела од средине II века, као и на рељефним представама на Константиновом славолуку у Риму.

По узору на Антинојеве скулптуре израђивани су и различити типови декоративних и утилитарних предмета (круништа треножаца, балсамаријуми, тегови и сл.). Једна

група антропоморфних балсамаријума са представама нагих младића (Büstengefäße) концепцијски је блиска нашем попрсју. Истом стилу иконографски и стилски су паралелне бисте младића из Ђакова (Бугарска), из налаза гроба са колима. Бисте нагих младића са дугом косом и увојцима јављају се на украсним деловима кола из Ђакова у више типова, а три примерка са дршкама чији се крајеви завршавају у облику лабудових протома припадају типу украсних цеви, као и наш примерак, варијанти са отвореним дршкама „кукама“. Симплификација, сведеност и извесна недовршеност представе, а посебно косе, настала је услед њене израде у некој провинцијској радионици која је стварала по различитим узорима. Мноштво детаља, као и еклектизам предмета, отвара хронолошко атрибуирање у различитим правцима. Међутим, на основу иконографије, тврде моделације лика, затим детаља изведених урезивањем, предложили бисмо датовање овог предмета у период од средине III до првих деценија IV века. Најбољу стилску комплементарност у изради детаља и сличност у обради попрсја налазимо код попрсја „Флоре“ из Сиска, из исте Збирке, која се такође може одредити као декоративни део кола и датује се у III-IV век.

У уводу смо навели појаву оживљавања старијих традиција у римском периоду, у виду специфичне врсте погребног ритуала сахрањивања под тумулима са колима и коњима, са њиховом највећом распрострањеношћу у провинцијама Панонији и Тракији. Овај обичај је наставак времена пре римске традиције (од старијег и млађег гвозденог доба), а приписује се обичајима припадника келтске и трачке популације чија је основна сепулкрална идеја олакшати пут покојнику у загробни живот. У источном делу територије БЈР Македоније (део римске провинције Македоније) посведочено је сахрањивање под тумулима, а сахрана са колима у оквиру погребног ритуала посведочена је за сада само у „кнежевској“ хумци из Таринаца, датованој на основу материјала у прву половину I века. Овај гроб, као и остали налази из источне Македоније, етнички се повезују са трачким етнитетом односно тракизаацијом источних пеонских области. Међутим, с обзиром да је реч о предмету са непотпуним подацима о месту налаза, интерпретација припадности нашег предмета као фунералног нам је ограничена.

Украсне цеви – гршке ремена, припадају јасно издиференцираном типу дела кола и састоје се из три композитна дела: полигоналне шупље цеви-туљца, са четвороугаоним, шестоугаоним и осмоугаоним пресеком (за фиксирање), ушица-дршки, различитих варијанти (једнострано и двострано отворених и затворених) и фигуралног завршетка са различитом тематиком. По типолошкој класификацији коју је урадио Реринг наш примерак припада типу *D - украсне цеви са две затворене ушице-гршке*.

Примерци са две затворене или отворене дршке се најчешће завршавају у облику лабудових и змијских глава, или у облику прста, а фигуралне представе изнад цеви су најчешће у облику полукугле, кугле, пиније, орла, грифона, пантера, лава, коња, затим ту су и представе Силвана, берача грозђа, биста младића, жена и других.

До сада је евидентирано 350 типолошки сродних примерака са 255 налазишта у оквиру налаза у гробовима са колима, али и ван њих у свим деловима Царства. Предмети овог типа се оквирно датују од краја I или почетка II па све до IV века.

Дугогодишња истраживања на реконструкцијама римских кола најбоље сведоче о блиској и нераздвојивој повезаности научног истраживања са музеолошком презентацијом. Модели реконструкција кола презентују се у музејима у оквиру сталних или тематских изложби, где су се изложени модели реконструкција мењали заједно са развојем научних истраживања. Поред представљања техничког и типског изгледа кола, монтирање предмета фигуралних украса на места на којима су првобитно стајали, један је од најтежих проблема са којима су се суочавали истраживачи.

У ранијим реконструкцијама украсне цеви-дршке ремена, постављане су на ограду сандука кола, или им је додељивана функција у конструкцији узда. Поједини истраживачи су сматрали да су ови предмети имали искључиво декоративну функцију и да им је место било на крову кола затвореног типа. Овакво решење је било предложено и на музејској презентацији реконструкције налаза кола из Пољанаца код Лудберга (Хрватска), а у оквиру велике тематске изложбе *Анџичка бронза у Југославији*, у Народном музеју у Београду 1969. године.

У оквиру сталних поставки европских музеја изложене су реконструкције кола из сепулкралних налаза из Сомодора (Szomodorpuszta) из Мађарске и кола чије је место налаза долина Вардара (околина Солуна), које су током времена доживеле читав низ решења. Најновија решења реконструкције ових кола постављају украсне цеви-држаче ремена, у одређену функцију и место на колима, која су чини се најаргументованија и документована.

Прву реконструкцију кола из долине Вардара начинио је Ж. Сер већ 1904. године и она су представљена јавности на изложби у Пети Палеу у Паризу. Сер је приликом реконструкције ових кола дао решење где су се објекти нашег типа налазили на огради сандука кола са функцијом дршки за које су се држали кочијаши. Позицију украсних цеви на осовини кола предложио је Венедиков на предложеној реконструкцији из 1960. године.

Следећу реконструкцију кола из долине Вардара (сл. V) урадио је К. Перинг 1983. године на примеру представе рељефа из Марија Сала (Аустрија). Реконструисао их је као луксузна путна кола са кровом и четири точка - *carruca dormitoria*. Модел ових кола је направљен од дрвета и део је поставке Римско-германског музеја у Келну. На основу истог рељефа из Марија Сала, Е. Бонис је реконструисала кола из Сомодора (сл. VI) чији је модел у плексигласу изложен 1977. године приликом отварања тадашње нове сталне поставке Мађарског националног музеја у Будимпешти, а део је и садашње поставке.

К. Реринг и Е. Бонис постављају *украсне цеви* као део каросерије на колској осовини видљивој изнад точкова, која је била фиксирана на дрвеној или гвозденој греди (Kirfen) осовине кола. Са подом кола биле су повезане ременом, који се провлачио кроз ушице-дршке, а повезане су са подном даском помоћу прстенастих карика. Ове конструкције су имале функцију ублажавања ударца у кола приликом вожње. Данашњим речником, предмети ове врсте били су делови амортизера, а број ових украсних цеви означавао је број точкова на колима. М. Шлајермахер је, у свом раду о бронзаним деловима кола из Римско-германског музеја у Келну, изложила своје виђење реконструкције кола из долине Вардара не променивши позицију и функцију предмета нашег типа.

Већ смо напоменули разлике у варијантама које се односе на ушице-дршке, постављене на обе стране полигоналне цеви која је служила за фиксирање. Међутим, ови објекти се разликују међу собом и по различитим димензијама од 6 до 17 cm, док им тежина варира од 150 до 2000 g па се поставља питање положаја и функције украсних цеви које су мањих димензија и да ли су оне могле да својом величином и тежином буду у функцији носача ремена. Украсне цеви већих димензија, као што је наш примерак (висине 16,5 cm и тежине од 1544 g), вероватно су биле део кола са четири точка. Међутим, тако нешто се за сада не може са сигурношћу тврдити. На једном споменику из Интерцисе (сл. VII) са краја II и почетка III века представљен је држач ремена са две дршке на једним колима са два точка. О месту и функцији ових предмета сазнајемо и са фрагмента рељефа представе кола из Нојмагена (сл. VIII) где су изнад точкова кола приказане наше украсне цеви – држачи ремена, а на рељефу из Мариа Сала (Аустрија) представљене су главе грифона изнад оба точка на месту како изгледају у перспективи (сл. IX).

2. Оков јарма - лав са Аџисом на шџишџу (сл. 2, а-ц), чије је место наласка Костолац (*Viminacium*), представља део предмета са очуваном једном фигуром лава који стоји на фрагментованом делу полукружне цеви. Идентична фигура лава се налазила са наспрамне стране другог дела затвореног окова полукружног или потковичастог облика. Лав се подигнутом левом шапом ослања на штит на коме је представљен у рељефу Атис са фригијском капом. Ова представа би се могла повезати са култом Кибеле и Атиса. Инв. бр. 2700/ III, бронза, висина 7 cm, дужина 7,4 cm.

Лав са штитом на коме је маска Атиса је оков са јарма коњске запреге и по типолошкој класификацији А. Раднотија припада његовој варијанти **С – оковима у облику њошковице са фиџуралним украсом у виду њара животиња**. Пар животиња се налазио на обе стране полукружног и затвореног потковичастог дела. Окови овог типа су имали конструктивну намену на јарму запреге и били су у функцији разводника ремена. Типолошки су разврстани у три групе **А**, **В** и **С** на основу начина украшавања. Поред извесних конструктивних разлика заједничка компонента им је полукружни

или потковичасти део који се уметао на истакнути део овалне дрвене греде јарма. На месту где се испод лављих или пантерових ногу налазио штит провлачио се гајтан ама на грудима коња.

Фигуралне представе најчешће представљају лава или пантера, а јединствени елемент на свим примерцима је штит са рељефним представама Атиса, Медузе, главе жене или Сатира. Изузетак представљају примерци са представом атлета у борби и атлета у штиту, чије је налазиште непознато (данас у Берлину), и примерак са фигуром пса који седи, са такође непознатог налазишта.

Налазима групе **A** припадају неукрашени примерци који су распрострањени углавном у војним утврђењима западних провинција. Групи **B** припадају примерци из затворених целина гробова са колима из Тракије. Предмети са фигуралним украсима у облику пара животиња типа **C** распрострањени су у свим европским римским провинцијама од Португала до Босфора са највећом заступљеношћу у западним провинцијама Царства. Велики број је пронађен у војним утврђењима (*Novaesium*, *Vindonissa*, *Porolissum*, *Brigetio*). Сви ови налази су ван гробних целина са колима, сем бугарских примерака (Стара Загора, Чатал Теп, Свиленград – парови лавова са маском Атиса на штиту). Са територије Србије познат нам је само наш примерак коме су најбоље паралеле примерци из Буда Гелертхегија и Келна.

Окови са животињским представама се датују, на основу налаза из војних утврђења и гробова са колима из Бугарске, од I до II века. На основу такве успостављене хронологије датовали бисмо наш примерак у период од почетка до средине II века.

И намена окова јарма са фигуралном животињском представом и штитом дуго је била неразјашњена. Они су објављивани у оквиру каталога збирки ситне бронзане пластике. Окови јарма са фигуралним украсом у виду пара лавова или пантера налажени су у гробним целинама (гарнитуре са два иста примерка), и њихово место је било на спољним странама јарма. Између два јарма налазила се руда, која је делила запрегу у коју су била упрегнута два коња (сл. X).

Проналаском оваквих окова у оквиру налаза кола из Свиленграда и Ђустендила, њихово место на јарму са функцијом коју смо већ навели прихватио је Радноти. Другу врсту реконструкције предлаже С. Палађи и она окове јарма поставља у унутрашњу страну јарма ближе руди.

Навешћемо један пример надгробног споменика са наше територије који потиче из Виминацијума, места порекла нашег примерка, где један детаљ указује на место монтажа окова фигуралног типа, на спољним странама јарма. Реч је о надгробном споменику из средине II века *L. Blassius-a Nigellio-a speculator-a*, легије *VII Claudia*, где су представљена отворена кола са четири точка и коњском запрегом (сл. XI). У запрегу

су упрегнута три коња од којих су прва два фронтална коња упрегнута у једну запрегу, а трећи коњ је упрегнут самостално. Код првог фронтално представљеног коња на грудима је рељефно назначен ам изнад кога се уочава животињска фигура (лав или пантер?) и вероватно представља тип фигуралних окова јарма какав је и наш примерак (сл. XII). Предња нога је мало издигнута, можда на штит који сада недостаје. Нажалост у том делу споменик је оштећен и недостају елементи који би у потпуности поткрепили овакву тврдњу. Изнад животињске фигуре видљиво је троугаоно рељефно задебљање изнад првог и другог коња, које вероватно представља троугаоно формиран јарам (сл. XIII). На каменим споменицима приказани детаљи су сведени, а представе детаља ограничене на оне вероватно најистакнутије.

Фигурална декорација од бронзе са римских кола јавља се у мноштву утврђених типова са издиференцираном симболиком. Сведено, реч је о три општа типа представа: антропоморфним фигурама богова или смртника, фигурама животиња или симболичких представа које припадају основним стилским производним круговима: хеленистичко-римском и териоморфном келтском стилу. На основу такве стилско-типолошке поделе наша украсна цев и оков јарма припадају хеленистичко-римском кругу, а настали су вероватно у некој провинцијској радионици доњег или средњег Подунавља.

АРХЕОЛОШКЕ БЕЛЕШКЕ УЗ САКРАЛНЕ СПОМЕНИКЕ ИЗ МАКЕДОНИЈЕ

Народни музеј у Београду се са великим поштовањем, изузетним научним интересовањем и домаћинском бригом старао о археолошком материјалу који је путем ископавања, откупа и поклона пристизао са подручја Македоније у ову саборну кућу балканских источника и давнина. Корифејни низ научника из ове средине радио је са одушевљењем, које је награђено успехом, признањем и културним плододаром, на изазовним и нудећим темама из разубежене археолошке слике Македоније. Помињем са свечаним пијететом оне који нису више међу нама попут Николе Вулића, Ђорђа Мано-Зисија, Милутина и Драге Гарашанин. Драго ми је да сам и код мојих савременика препознао исти жар и научни интерес, те указујем на радове Љубише Поповића, Бојане Борић-Брешковић, Татјане Цвјетићанин о бескрајним археолошким видицима античке Македоније. Намеравам да се придружим на том врлетном, али пријатном и отвореном путу са неколико белешки о сакралним споменицима из римског периода са простора Македоније. Они су већ публиковани и уважавам резултате и домете до којих се досегло, стога, циљ ми је да подсећајући на њих, укажем на неке нове могућности тумачења која се недре у светлости актуелних истраживања.

Започињем са надгробном стелом откривеном 1974. код фабрике „Охис“ у Скопљу.¹ Споменик је највероватније део *area maseria cincta* која се повезује са субурбаном вилом неког скупског угледника.² Стела је једноставне тектонике: има лучну нишу са шишарком у темену и акротеријама са страна и правоугаono, вишеструко профилисано натписно поље (сл. 1). Натпис излази из задатог оквира и започиње на епистилу настављајући се у натписном пољу. Гласи:

/1/ Dragojević-Josifovska 1982: 151-152, no. 180.

/2/ Koračević 1977: 193.

Сл. 1
Скопље

Fig. 1
Skopje

Ἴουλίᾳ Ὀλυμπί / ἄς ἑαυτῆ / καὶ τέ / κνοῖς μνείας χάριν. На крају, испод последње речи плитко је урезана, једва уочљива, представа змије. Са овим неубичајеним приказом ступамо на несигурно тло тумачења, такође јединствене за македонски простор, представе у ниши, као и целокупног сепулкралног значења декоративног опуса са ове стеле. У средишњем делу нише је жртвеник на чијој су плинти постављени: светиљка, мали жртвеник и штап са змијом. Светиљка је већих димензија и вероватно представља илустрацију бронзане лампе са дршком у виду бршљановог листа и широким отвором на диску. Обликом и појединим детаљима подсећа на лампе ефеске продукције из I и прве половине II века. Необична је представа малог жртвеника на жртвенику! Мада постоје мали керамички жртвеници, какав би и овде могао бити приказан, сакрални плеоназам са овог споменика је тешко објашњив.³ Међутим, инсистирање на сакралном начелу кроз удвајање представа није неубичајено за надгробне споменике Скупа. Регистровани су споменици са две розете у тимпанону, са два бршљанова листа у аркадама, са два вретена, са два

натписна поља итд. Па и на споменику о коме дискутујемо постоји наглашена двојност исказана кроз две змије (на врху и дну) и два пламена (из светиљке и са жртвеника). Два пламена вероватно означавају Апулејево виђење о две ватре, где она у лампи: „иако створена од људске руке ипак задржава успомену на ону другу ватру, на много већи, небески пламен, као на оца од кога води порекло“ (Arulej, *Zlatni magariac*, Beograd 1954: 43-44, prevod A. Vilhar). Највише криптичности, тајне и неодгонетке у себи садржи приказ штапа са змијом

/3/ Сличну форму има керамички жртвеник из Старе Загоре /Augusta Traiana/. Kalcev 1991: 267, Abb.19, 20.

на жртвенику. Наликује на представе стандарте са змијом, односно дракона-ријум који на тријумфалним споменицима, попут приказа на Константиновом славолуку⁴ или на саркофазима,⁵ представља победу и тријумф над непријатељем или смрћу. Може се помишљати да је то приказ сажежења воштане фигуре Апепе, египатске змије таме, хаоса и уништења коју Хорус, излазеће сунце, свакодневно побеђује дарујући ново јутро или је одјек делфијске катартичне светковине Стрептерија где предводник игре млади бог пали Питонов дом (Plut. Mor. 293 C). Међутим, чини се да у примеру са скупског споменика пре треба нагласити хераклитовски опозитум и јединство начела које манифестују ватра и змија.⁶ Ова иконографска и сакрална конституција може се пратити на различитом археолошком материјалу, посебно на гемама.⁷ Навешћу неколико примера: изнад олтара са пламеном и змијом налази се глава цара (Песенције Нигер?), можда као израз епифаније; Аполон Акције седи и приноси змију олтару са пламеном; Асклепије клечи и приноси змију олтару; мушкарац клечи и приноси змију пламену жртвеника у амбијенту Дионисовог светилишта; нага жена (Хигија?) једном руком приноси змију пламену олтара, а у другој држи венац чиме се афирмише принцип моралне чистоће; жена (Венера?) приноси змију жртвенику, а изнад лептир, вероватно, као израз метаморфозе итд. Код ових неколико примера уочљиво је да се у култном чину приношења змије над ватром појављују мушкарци и жене, односно божанства оба пола. Вирилни принцип у оваквим религијским конституцијама је лакше објаснити. Јединство ватре и змије у Митрином култу се манифестује у приказу космичке ватре или пнеуме у виду крилате, односно лебдеће змије.⁸ У овом култном контексту занимљиви су прикази персонификација Времена и Вечности. У приказу леонкефалног Aion-a из S.Vitale у Риму налази се олтар са пламеном изнад кога је змија, а у руци божанства су буктиње са чијим пламом се сучељавају змије.⁹ У разуђеном и путоказном приказу

/4/ Овакав војни знак је уочљив у рукама војника на оргиналним рељефима са приказима опсаде Вероне и битке код Милвијевог моста: L' Orange, Von Gerkan 1939.

/5/ На саркофагу из колекције Ludovisi из око 250 године у приказу борбе са Дачанима, римски војник, у средишњем делу представе, држи кратак штап са змијом. Strong 1961: 68, 102, no.123.

/6/ У овом контексту је посебни занимљив почетни сегмен Хераклитовог фрагмента 76: Ватра живи смрћу земље.

/7/ Највећи избор гема са овом темом евидентирао сам у Reinach, Pierres Gravées, Paris 1895, Pl. 88/55(1); 33/68(6); 33/68(7); 65/73(4); 66/74(1); 77/78; 86/44; 89/66.

/8/ Добра водиља на овом путу је инструктивни текст Зотовић 1980: 89-96.

/9/ Vermaseren 1956-60: No.383.

из Модене, представљен је младић – Време, који се, обавијен змијом, рађа из пламтећег јајета.¹⁰ Приказ главе змије над пламтећом горњом половином јајета је близак представи са споменика из Скупа. Наречени споменик из Модене занимљив је за ову тему још из два разлога: отвара перспективу истраживања и тумачења приказа са две змије сучељене у односу на јаје у култним хералдичким композицијама са тла Македоније,¹¹ као и извесне концепције у култној слици Плутона и Прозерпине,¹² а оријентација атрибута у руци божанства – муње према зодијачком знаку Близанаца, а обелиска према Риби – обележавају ординате претходне Хипархове прецесије и указују на неке иконографске поставке у култу подунавских коњаника. Исходишна прича о јајету света и времена призива хебрејски мит о Великој мајци, претвореној у птицу, која оплођена од ветра у облику змије донесе плод сачуван под будним оком око њега обавијене змије.¹³ На хебрејски етно – културни круг упућују и стихови из Четврте књиге Мојсијеве (21, 8-9), који сликовито исказују приказ змије на штапу као израза сотеролошко-ијатричке профилаксе, понављања и трајности.¹⁴ Овде подсећам на приказе женских божанстава или жена које приносе змију пламену са олтара и указујем на могућност да се представа са споменика из Скупа, подигнутом над гробом Јулије Олимпије, може сагледати у оквиру фемининског начела. У овом контексту змија се може сматрати еманацијом снаге женске ватре која се распостире у ваздуху. Њен целестални положај на споменику из Скупа исходи из оваквог схватања. Сведено, сматрам да представа змије на штапу са олтара у ниши означава идеју вечите животне ватре-пнеуме и повратка; две змије синергично окренуте у истом смеру, из доњег и горњег дела овог споменика, чини се да манифестују Деметрину кочију којом одлази у Хад и враћа се из њега са Персефоном, односно покојницом, обележавајући свеколико, ново пролеће. Покојница Јулија Олимпија је вероватно пореклом из источних провинција Царства. На ову могућност упу-

/10/ Ibid., No. 695.

/11/ У овом контексту је занимљив приказ змије поред јајета са вотивног споменика из Тројака посвећеног Дракону од дедиканта Т. Клаудија Руфа (Vulić 1937: 44), потом две змије хералдички постављене у односу на јаје које стоји у посуди на олтару из Ораховаца и Чашке, као и две змије и циста мистика са тимпанона вотивног споменика посвећеног Дионису из Битоља (Düll 1977: No. 93, 257, 260. Abb. 28-30.).

/12/ Künzl 1999: 557-558, Abb. 1-3.

/13/ Зотовић 1980: 92-93.

/14/ *И Господ рече Мојсију: начини змију вајрину, и мейни је на мошкву, и која уједе змија, нека погледа у њу, па ће оздравити. И начини Мојсије змију од мједи, и мейну је на мошкву, и која тог уједе змија он погледа у змију од мједи, и оздрави* (превод Ђ. Даничић).

ћује и иницијални приказ жртвеника у полукружном забату, карактеристичан за малоазијске просторе.¹⁵

За досељенике из источних провинција Империје, вероватно Сирије, може се повезати и надгробни споменик из Крушице код Светог Николе.¹⁶ Споменик је једноставне форме, рађен у локалној радионици чији технички ниво и умеће нису одвећ високи. Међутим, експресивност приказа, који подсећа на исконски рад у дрвету, и необичан, али кохерентни стилски израз дају представи динамичну постојаност и етичку темељност. Натписно поље у наглашено омеђеној *tabula ansata* садржи петоредни натпис недоследног параграфског уређења; горњи део је празан, а у доњем редови су збијени. Натпис гласи: Μῶμα / Πουβλίω / τῷ ἀνδρὶ / μνήμης / χάριν. У горњем делу споменика је занимљива хералдичка композиција: у средини је олтар изнад кога је месечев срп, а са страна су закривљене стреле и змије у серпентаном кретању навише (сл. 2). Жртвеници се ретко сусрећу као стожери и сакралне окоснице у сепулкралној уметности у централнобалканским провинцијама Римског царства. Примерци из Горње Мезије откривени на Руднику,¹⁷ Постоњу код Новог Пазара¹⁸ и претходно анализирани споменик из околине Скупа повезивани су са досељеницима из источних, углавном малоазијских, провинција Царства. Чини се да и у овом примеру из Крушице можемо извести сличан закључак. На ову могућност упућује и приказ месечевог српа, у коме може бити и звезда, изнад олтара, који означава идеју *data mors*.¹⁹ У овом смислу наводим новац Хадријана са представом жртвеника над којим је месечев срп са звездом кованим поводом смрти Антиноја, чији је малоазијски, битинијски завичај, у светлу поређења са Ганимедом, увек истицан; новац Сагаласуса у Писидији из времена Макрина са представом олтара Диоскура са месечевим српом.²⁰ За представе на странама ове хералдичке конституције нисам нашао непосредне аналогije у сепулкралној уметности. Змије у овом положају граничника сепулкралног простора, појављују се на црвено фигуралним лутрофорима, посудама фунерарног карактера, посебно из круга Клеофрадовог сликара, као сакрално размеће.²¹ Представа змије и стреле уочава се на једној геми из збир-

/15/ МАМА V, Pl. 22, 43(1); 21, 41(1).

/16/ Вулић 1941-1948: 201, бр. 398.

/17/ Душанић 1975: 131-137.

/18/ Јовановић 2001: 11-18.

/19/ Gabričević 1973: 289.

/20/ Mambella 1995: 30, T. III/b; BMC Greek 19, 27.

/21/ На пример лутрофор са приказом протезиса – Luvr CA 453; Robertson 1996: 56-68; Moris 1992: 41 ff.

ке Народног музеја у Београду.²² Може се претпоставити да се ради о редукованом приказу борбе Аполона и Питона, где би закривљена стрела, која непогрешиво проналази пут и до скривеног циља, обележавала Аполона. Приказ змије и копља (стреле) среће се у култној слици Јуноне Соспите, потом у ширем иконографском контексту представа „урокљивог ока“,²³ а сличан детаљ се уочава на штиту Минерве која жртвује над олтаром са медаљона Марка Аурелија из 160 године.²⁴ На споменику из Крушице врх стреле - редуковани споп муња, и глава змије су сучељени и може се у сцени претпоставити агонистички дух тријумфа и херојизације, а можда и космогонијски привид како је то изречено у песничкој имагинацији Бранка Јовановића:

А на небеском своду
муње и змије шарке.
Од Бога сукне пламе
Збиља пређе у варке.

/Пишице, Развишћак, 211/212, 2003, 79/.

Може се помишљати да стрела представља и знак заштите, јер, попут примера из далматинске Буковице, „ко носи громовну стрелу не бије га несрећа нити га нападају вештице“.²⁵ У овом контексту је занимљива и појава копља као *instrumentum martyrii* или као сведена слика дрва живота на надгробним споменицима XIX века у јужном Поморављу у функцији афирмације начела вертикала, односне заштите од односе-

Сл. 2
Крушца, Св. Никола

Fig. 2
Krušca, Sv. Nikola

/22/ Народног музеја у Београду – инв. бр. 1776.

/23/ Веома илустративан пример у овом смислу је са мозаика из Palazzo dei conservatori у Риму.

/24/ Gneschi 1912: ILV, 62, 7.

/25/ Ђорђевић 1953: 40.

ће куге.²⁶ Међутим, можда у закривљеној стрели, чији приказ подсећа на симболичне представе бродова још од минојске уметности, треба управо претпоставити средство којим се досеже друга обала, односно Хиперборејска земља.²⁷ Значајна је улога Аполонове стреле у овом досегу утопијске земље бесмртности и хармоније, у Питагорином путу ка Хипербореји где се изједначава са Аполоном (Iambl., *De vita Pyth.* 142), као и именитеља везе између Аполона и Деметре.²⁸ Претпостављам да симболична представа на овом надгробном споменику означава идеју *imitatio Apollonii*, односно обједињени Аполонов тријумф и хиперборејски повратак. Разумљив је призив повратка на надгробним споменицима, а наглашавање Аполонових атрибута у овом приказу вероватно је у вези са његовом улогом покровитеља рудника племенитих метала у оближњу Пробиштина и Злетова са којима је покојни Публије био повезан.²⁹ Недостају упоришта за прецизније датовање овог споменика; II или прва половина III века ми се намеће због имена покојника и бројнијег присуства досељеника из малоазијских провинција Царства на централнобалканском простору. Дилема око хронологије овог споменика намеће једну дигресију. Наиме, Н. Чаусидис овај споменик, анализирајући га у контексту обимног рада о манихејској експликацији уреса на надгробним стелама „Кавадарачке групе“, датује у касноантички период и предлаже нешто другачије сагледавање његове семазије.³⁰ Стожерни жртвеник сматра стубом светлости, а за месечев срп претпоставља да је месечева барка. Змије са стране би могле бити еманације покојника, а закривљена стрелица манихејски симбол, чест на споменицима наречене групе. Занимљиво је тумачење Н. Чаусидиса о гностичком садржају декорације надгробних споменика овог региона. Међутим, аутор наводи периферни положај и уникатни карактер споменика из Крушице у односу на, у иконографском погледу прилично хомогену, „кавадарачку групу“ споменика. Чини се да овде пре треба пратити идеју Н. Проєва³¹

/26/ Дудић 1987: 103, сл.5,10-12,15.

/27/ Тоги 1964: таб. I; Петерс 1977: 160-169, посебно типови 25 и 28 по понуђеној типологији.

/28/ Лазова, 1993: 96-97. О повезаности сунчаних зрака и стрела у култу Аполона упоредити: Црепајац 1967: 22-23.

/29/ За античко рударство на овим просторима упоредити: Душанић 1980: 27; Керамидчиев 1974.

/30/ Чаусидис 1999: 3-77; Чаусидис 2003: 17-87.

/31/ Проєва 1997: 141-143. У овом контексту занимљив је и приказ са вотивног споменика посвећеног Дионису из Битоља: Вулић 1931: 32; где је у забату приказана урна са месечевим српом изнад, фланкирана са две звије. У доњој зони је Дионис, а са стране два чокота. Комбиновањем сцена из гор-

да на споменицима ове групе, стрелица, у суштини, представља бршљанов лист, односно делфијско јединство Аполона (стрелица) и Диониса (бршљанов лист). Јединство овог карактера препознајемо и у другим културним амбијентима на балканском простору. Помињем алтернацију копље/стрелица и бршљанов лист у облику синхроних фибула на хеленистичкој некрополи у Гостиљу³² и украшавање надгрудника покојница оваквим стреличастим и листовидним детаљима на надгробним споменицима, посебно, у источним деловима провинције Далмације.³³ Дакле, остајем при тумачењу да је централни мотив на овом споменику жртвеник, да месечев срп изнад њега представља апотеозу, месечеву светлост и сублимацију божанског принципа неког лунарног божанста (Мен, Луна, Дијана, Хеката), уз напомену да се идеја о месечевој барци не може олако одбацити. Изостављам је јер ми се чини да се ради о сакралном плеоназму: две змије са стране, истог правца кретања указују, као и код претходно разматраног споменика из Скупа, на Деметрине кочије, две стрелице на специфични делфијски упрег којим се досеже хиперборејска земља вечитог благостања и месечева барка која одводи душе ка излазећем сунцу по манихејском схватању! Заједнички именитељ ових катабазија је идеја повратка и услышене наде. Изрази манихејистичког схватања на овом споменику су веома криптични, уколико их уопште има, што је можда последица његове хронологије, односно могућности да припада периоду када су поклоници овог учења били прогањани.

И садржај наредне белешке може се повезати са рудницима експлоатисаним у римском периоду на простору Македоније. Реч је о мермерном вотивном споменику из Рудника код Велеса висине 67 cm, ширине 83 cm и дебљине 7 cm.³⁴ На пространом постољу, темељној и почивној крепидоми приказана је неуобичајена сакрална тријада: Зевс (Јупитер), Дионис (Либер) и Хера (Јунона). Извесне дилеме око идентификације божанстава проистичу више из досада изнетих мишљења и противречја, него из сумарности представе и суспензије појединих атрибута. Никола Вулић је при првом публикавању овог споменика изнео претпоставку да је реч о тријади: Зевс-Дионис-Хера (сл. 3). Ова теза поновљена је и приликом ревизионог публикавања овог споменика. Тешко је противречити овој квалификацији: иза ње стоји не само неизмерни ауторитет

њег и доњег сегмента добијамо, заправо, слику са споменика из Крушице: две змије са стране, стрелица - чокот поред и сакрални стожер у средини са месечевим српом изнад!

/32/ Garašanin 1973: 5-28.

/33/ Поповић 1996: 139-154.

/34/ Вулић 1931: 39, бр.87; Вулић 1941-1948: 309, бр.82.

Николе Вулића, већ и одјек неварљивог првог утиска и непосредног, свечаног, пуноказујућег суочавања са спомеником. Стога, Б. Јосифовска³⁵ и S. Düll³⁶ начелно прихватају овакву идентификацију. Наставио бих овим правцем

Сл. 3
Рудник, Велес

Fig. 3
Rudnik, Veles

идентификације с напоменом да би средишњи члан у овој конституцији могао бити Либер. Иницијално божанство у овој тријади је несумњиво Јупитер (Зевс). Приказан је као снажан зрео човек са густом брадом и дугом косом, чврсто и постојано ослоњен на десну ногу, док је лева благо истурена напред покрећући и разигравајући наборе химатиона обмотаног око струка и

/35/ Јосифовска 1961: 56, 100, бр. 75, сл. 20.

/36/ Düll 1977: 325-6, No. 104, Abb. 2.

пребаченог преко левог рамена остављајући десни део снажних груди у дивинизијској нагоћи. У десној руци држи патеру и излива жртву над орлом који стоји на глобу или олтару, а левом руком држи скиптар (копље) са рачвастим врхом у виду крина. Представа је слична бројним приказима Јупитера ослоњеним на класичне узоре Фидијине школе у којима се истиче достојанство, владарски дигнитет и олимпијска узвишеност. У средини је приказан Дионис (Либер) са дугом косом која у праменовима пада на рамена. Тежина снажног, младалачког тела почива на левој ноzi, док је десна истурена у благом искораку. Божанство је наго; на ногама има карактеристичну обућу. У десној руци држи кантарос чији садржај излива према недостајућем члану; у левој руци, спуштеној уз тело, држи грозд изнад ниског олтара на коме је мали пантер у седећем ставу. Приказ божанства је неуобичајен: нема мекоће, тананости и хермафродитске путености којима одишу представе Диониса рађене према Праксителовим и хеленистичким узорима. Напротив, тело је снажно, ахиловски чврсто као да је неговано и херојизирано у палестри. С краја је представа Хере (Јуноне) у достојанственом ставу тихог покрета, наговештеног истуреном левом ногом. Обучена је у дуги хитон изнад кога је обавијен и преко левог рамена пребачен химатион. Коса је дуга и пада на рамена, детаљи лица се не разазнају и измиче нам могућност да препознамо старосну доб божанства. Хери (Јунони) би одговарао лик матроне. Божанство у десној руци држи патеру из које излива жртву над ваљкастим жртвеником са глобом(?) или шишарком(?), а левом руком придржава кратки скиптар. Овде се могу поставити дилеме о разлозима извесних недоследности код овог приказа. Наиме уз Јупитера и Диониса (Либерера) налазе се на олтарима њихове култне животиње: орао и пантер. Реално је очекивати да и на истакнутом и брижљиво урађеном олтару поред Хере буде приказан паун, њена животиња. Можда разлоге овом треба тражити у другој сакралној суштини овог божанства и помишљати, у контексту рудничких сакралних аспеката који су код овог споменика примарни, да се ради о Либерери или Тера Матер, али се, за сада, не усуђујем да идем у том правцу. Уметник, који је радио овај споменик, предочио нам је неколико својих значајних квалитета. Композиција представе и ритам су изванредни: сучељени наговештаји контрапоста у представама Јупитера и Либерера (Диониса) имају игру супремације, док скоро идентични положај Диониса и женског божанства указује на њихову сакралну блискост и култну синергетичност. Исти став крајних фигура са ослонцем на десну ногу и сличан начин пребацивања химатиона преко левог рамена као да означавају стваралачки инфинитум и идеју перпетуо. Орао код десне ноге Јупитера и пантер код леве ноге Диониса обележавају јединство целесталног и хтонског, а кантарос и грозд у рукама Либерера (Диониса) као да су преузети из старе трачке нумографије и

епихорске слике.³⁷ Најзад, јасним указивањем на необични рачvasti крај скиптра (копља) који Јупитер држи левом руком истакнут је ванвремени семејотички изазов.³⁸ Управо овај детаљ је и био разлог да се отиснем у одгонетање овог, понављам, необичног и за централнобалканске просторе јединственог споменика. Копље са рачвастим крајем се користи у лову на зечева. Ова животиња је симбол рудног богатства регије и успешан лов на зеца означава и берићетну експлоатацију руде, дара земље. Зечева је највише било у Трансалпској Галији, Македонији и Шпанији на коју се и односи Катулова /Catullus, XXXVII, 18/ фраза „cuniculosa Celtiberia“, која означава област пуну обилних рудника.³⁹ Можда је у овом контексту занимљив фрагмент скулптуре из Битоља на чијем се очуваном делу види зец испод пса поред леве ноге хероја или, пре, божанства заштитника рудника племенитих метала.⁴⁰ Успостављањем функционалне везе између рачвастог скиптра (копља), зеца и рудника добија се разложна могућност да се овом низу придодаје Либер, баштеник издашних дарова земље.⁴¹ Веза Јупитера и Либера у овом функционалном контексту посведочена је на два споменика из Горње Мезије: једног епиграфског са рудоносног Космаја⁴² и једног са фигуралном представом из Букова код Неготина,⁴³ који се посредно може повезати са рудницима на територији *civitas Moesorum*.⁴⁴ На вотивном олтару из Губеревца на Космају је посвета I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Libero. Нешто је комплекснији садржај на рељефу из Букова. Споменик је делимично оштећен, али се интегрална слика препознаје. У левом крају је представа Херакла; десна рука спуштена уз тело, одбијен је доњи део тако да се не уочава атрибут у руци - вероватно батина, у левој руци држи хесперидске јабуке. У средини је представа Јупитера који левом руком држи скиптар, а десном патеру над орлом. На десном крају је

/37/ Упоредити новце градова Тракије и трачких краљева са овим мотивом из корпуса: Мушмов 1912 и Јурукова 1972.

/38/ То је, заправо, скиптар са флоралним завршетком. Међутим, овако размакнуте латице, које сугеришу рачvasti израз, сусрећу се, поред овог примера, још код споменика са приказом Зевса и Хере из региона Санданског (S. Düll 1977: 361, No. 174, Abb. 48).

/39/ Тоунбеј 1982: 200-201.

/40/ Вулић 1933: 10-11. бр. 10.

/41/ За ове аспекте култа Либера видети у иницијалном раду за ову врсту истраживања: Bruhl 1953: 150 ff; за наглашеније рударске аспекте упоредити Душанић 1999: 131.

/42/ Петковић 2002: 219-224 са коментаром.

/43/ Вулић 1941-48: ст. 308, бр. 81.

/44/ Душанић 1980: 34.

Дионис (Либер), левом руком ослоњен на тирс, а у десној држи кантарос чији садржај излива на пантера. Композиција има љупкост и равномерни, лахорни ритам исказан благим, праксителовским контрапостом, присутним код све три фигуре и понављањем положаја атрибута божанства. Без обзира што се не могу отети утиску изванредне тамјанике и ризлинга по којима је данас Буково познато и од сваког намерника радо памћено, ипак сматрам да се ова сакрална тријада односи на функцију оближњих рудника. Чини се да извесне елементе повезаности Јупитера и Либерера можемо препознати на споменику из Ваташе код Кавадараца.⁴⁵ У дубоком рељефу на скоро скулптуралан начин приказане су фигуре Диониса и Хере (сл. 4). Ово иконографско опредељење понудио је Никола Вулић, а прихватиле су Б. Јосифовска⁴⁶ и S. Düll.⁴⁷ Међутим, подстакло бих дилему око овакве класификације и понудио могућност да је реч о Либеру и Либерери. Божанство са леве стране има цветни венац на глави, преко нагих груди пребачен небрис, а левом руком обухвата масивни чокот који се извија у висине. Све су ово несумњиво атрибути и белези Диониса (Либерера). Остаје сумња око представе, уз десну ногу божанства, над којим је рука са кантаросом (?). Н. Вулић сматра да се ради о животињи, али поставља упитник и неизјашњава се ближе. S. Düll сматра да се ради о пантеру. То је закључивање по аналогiji; одиста у безбројним представама Диониса или Либерера божанство десном руком излива садржај кантароса на пантера, који умилно седи поред десне ноге. Међутим, на овом приказу и поред знатног оштећења назиру се контуре орла раширених крила, а не пантера. Уколико је ова реконструкција ваљана, сустичу се елементи за непосредније повезивање Зевса (Јупитера) и Диониса (Либерера). Слична, хибридна иконографска конституција забележена је код Паусаније који сведочи о необичном Поликлетовом Дионису/Зевсу из Мегалопоса који у руци држи тирс на коме је орао. Женска фигура са споменика у Ваташи је одевена у дуги пеплос преко кога је кратки хитон пребачен преко левог рамена. У левој руци божанство држи тирс или скиптар, а у десној патеру коју излива над предимензионираним гроздом. Претпостављам да је то Либерера. Ово божанство препознајем и у женској статуи из Плешенца код Кратова која држи грозд у руци.⁴⁸ Чини се да и у примеру из Ваташе, као и овог потоњег из околине Кратова, треба нагласити и афирмисати рударске аспекте култа Либерера и Либерере, који су

/45/ Вулић 1941-48: 74, бр.154.

/46/ Јосифовска 1961: 57,100, бр. 73.

/47/ Düll 1977: 330-331, No. 111.

/48/ Вулић 1931: 199.

Сл. 4
Ваташа, Кавадарци

Fig. 4
Vataša, Kavadarci

посведочени, у истом сакралном контексту, и на простору суседне Дарданије,⁴⁹ као и рударских области Доње Мезије,⁵⁰ Далмације⁵¹ и Дакије.⁵²

У следећој белешци наставио бих идеју Р. Kranz-а изнету у вези са приватном апотеозом покојника исказаном идејом *imitatio Herculis* на надгробним споменицима.⁵³ У том контексту наведен је и споменик овог карактера из Прилепа где је покојник приказан као Херакле. Мада у Пелагонији постоји још неко-

/49/ Petrović 1979: 79, no. 25; 121, no. 109.

/50/ Вахтел, Найденова 1984: 39-41.

/51/ Imamović 1977: 163-169.

/52/ Boder 1963: 211-239; Popescu 1995: 227-235.

/53/ Kranz 1989: 393-407.

Сл. 5
Скопље

Fig. 5
Skopje

лико споменика овог карактера не бих проширивао тему у том погледу.⁵⁴ Интересују ме манифестације ове теме у редукованом или проширеном облику у односу на основну слику. Редуковану слику уочавам на квалитетном надгробном споменику из Скупа подигнутом у сећање на Т. Turranus Proculus-a, пореклом из либурнске Фланоне.⁵⁵ Његов дуги *cursus honoris* обележава часни пут од *primipilus*-а до дуумвира колоније Скупи. Код овог споменика натписно поље је уоквирено богатим флоралним орнаментом, а на врху, у челу замишљене осе, минуциозно је изведен Хераклов чвор (сл. 5). Изједначујући надгробну стелу са самим покојником,⁵⁶ положај овог мотива можемо схватити као венац на глави и окруњење заслуга, односно као симболично приказану идеју *imitatio Herculis* и апотеозу. Веома сличну декорацију сусрећемо и на једном ципусу из *Municipiuma S.*⁵⁷ Над натписним пољем у средишту

богатог флоралног корпуса налази се Хераклов чвор, односно венац којим је дариван врли заслужник Т. Aurelius Severus Celsianus. Са истог простора потиче и ципус са оваком декорацијом, као изразом исте идеје, подигнут над гробом Паконије Монтане у Коминима.⁵⁸ Рашчлањену представу поменуте идеје *imitatio Herculis* налазимо на једном фрагментованом надгробном спо-

/54/ Вулић 1931: 162, бр.422 (Могиле), 170, бр. 4 (Прилеп); Вулић 1941-48: 20, бр. 48 (Брода код Битоља) итд.

/55/ Dragojević-Josifovska 1982: 66, No. 31.

/56/ Gabričević 1987: 15-31.

/57/ Вулић 1931: бр. 283; Вулић 1941-48: 140, бр. 307.

/58/ Цермановић-Кузмановић 1968; 202-203, Т. I/2. За улогу накита са мотивом Херакловог чвора у оквиру фемининског сакралног начела видети код Popović 1999: 77-92.

Сл. 6
Битољ

Fig. 4
Bitolj

менику из Битоља.⁵⁹ У горњој зони споменика биле су бисте покојника, а у доњој приказане су две наге стојеће фигуре између којих је натпис $\acute{\alpha} / [\delta] \epsilon \lambda \phi \omicron \upsilon$ 'Hρακλ/[ῆς μν] ἰαρχάριν (сл. 6). Лево је Херакле ослоњен десном руком на батину, а преко леве руке пребачена је лавља кожа. Десно је приказан крилати младић са кесом у левој руци и бакљом у десној. Ова потоња фигура вероватно представља Агон, персонификацију борбе, такмичења и духа палестре, односно израз епиникије где се изједначују херојизирани покојник и победник.⁶⁰ Рађен је према хеленистичком узору тзв. *Mahdia Agon*-у.⁶¹ Кеса у руци крилатог младића означава награду за победу и тријумф у палестри - Херакловом пољу вечите епифаније и апотеозе.

/59/ Вулић 1941-48: 14, бр. 31.

/60/ Himmelmann 1988: 351 ff.

/61/ Smith 1995: 54, fig. 50.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

Споменик СКА – Споменик Српске краљевске академије, Београд

ЖА – Жива антика, Скопје

Godišnjak СВИ – Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, Sarajevo

IMS – Inscription de la Moesia Superior, Belgrad

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Boder 1963

A. Boder, *Der Liber und Libera Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen im römerzeitlichen Dazien, Dacia VII*, Bucarest 1963: 211-239.

Bruhl 1953

A. Bruhl, *Liber pater*, Paris 1953, 150 ff.

Вахтел, Найденова 1984

К. Вахтел, В. Найденова, Паметници за култа на Либер и Митра от Јатрус (Долна Мизия), *Археологија 1984/1*, Софија 1984: 39-41.

Vermaseren 1956-60

M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Hague, 1956-60.

Вулић 1931

Н. Вулић, Споменик СКА 71, 1931, 162, бр. 422 (Могиле), 170, бр. 4 (Прилеп);

Вулић 1933

Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик СКА LXXV*, Београд 1933.

Vulić 1937

N. Vulić, *Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Prilep-Bitolj*, Beograd 1937: 44.

Вулић 1941-1948

Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик XCVIII*, Београд 1941-1948.

Gabričević 1973

M. Gabričević, *Data mors, Živa Antika XXIII/2*, Skopje 1973, 289.

Gabričević 1987

B. Gabričević, *Nadgrobni spomenici iz Raduše, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 15-31.

Garašanin 1973

M. Garašanin, *Die späteisenzeitliche Nekropolen-Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande, Godišnjak CBI 9*, Sarajevo 1973, 5-28.

Gnecchi 1912

F. Gnecchi, *I medaglioni romani, II*, Bologna 1912.

Dragojević-Josifovska 1982

B. Dragojević-Josifovska, *Scupi et la région de Kumanovo, IMS, Vol. VI*, Beograd 1982.

Дудић 1987

Н. Дудић, О гробљима и надгробним споменицима Лесковца и околине, *Лесковачки зборник XXVII*, Лесковац 1987.

Düll 1977

S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, Berlin 1977.

Душанић 1975

С. Душанић, Две римске стеле из Србије, *Зборник Народног музеја VIII*, Београд 1975: 131-137.

Душанић 1980

С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник 1-2*, Београд 1980: 27.

Dušanić 1999

S. Dušanić, *The Miners 'Cults in Illyricum, Mélanges C. Domergue, Pallas 50*, Toulouse 1999.

Ђорђевић 1953

Т. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, Београд 1953, 40.

Зотовић 1980

Љ. Зотовић, Симболични прикази ватре на новооткривеним деловима Митрине иконе из Виминацијума, *Старинар XXX (1979)*, Београд 1980, 89-96.

Imamović 1977

Е. Imamović, *Antički kulтни i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo 1977: 163-169.

Јовановић 2001

А. Јовановић, Два фрагментована надгробна споменика са Градине у Постењу, *Новопазарски зборник 25*, Нови Пазар 2001: 11-18.

Јосифовска 1961

Б. Јосифовска, *Водич низ лаидаријум*, Археолошки музеј-Скопје, Скопје 1961.

Јурукова 1972

Ї. Јурукова, *Античните монети в Българија*, Софија 1972.

Kalcev 1991

К. Kalcev, Zur Herstellung der antiken Keramik in Augusta Traiana/Stara Zagora/, *Rei cretariae romanae fautorum, Acta XXIX/XXX*, 1991.

Керамидчиев 1974

А. Керамидчиев, Римското рударство во источна Македонија, *Гласник на институтот за национална историја XVIII-1*, Скопје 1974.

Koračević 1977

Д. Koračević, *ЖА 27*, Skopje 1977: 193.

Kranz 1989

Р. Kranz, Der Sogenante Herakles Hope – Frühwerk des Skopas oder neuerlicher Fall kaiserzeitlicher Privatdeifikation?, *Mitt. DAI-Roemische Abteilung 96*, 1989: 393-407.

Künzl 1999

Е. Künzl, Eine Patrizierfamilie für Votivreliefs an die Unterweltgötter aus Dakien, *Archäologisches Korrespondenzblatt 29/4*, Mainz 1999.

Лазова 1993

Ц. Лазова, Питагор и Хипербореите в елинската литературна традиција, *Thracia, 10*, Sofia 1993, 96-97.

L' Orange, Von Gerkan 1939

Н. Р. L' Orange, А. Von Gerkan, *Der spätantike Bildschmuck des Constantinbogens*, Berlin 1939.

Mambella 1995

R. Mambella, Antino - L'ultimo mito dell'antichità nella storia e nell'arte, Milano 1995.

Moris 1992

I. Moris, Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity, London 1992, 41ff.

Мушмов 1912

Н. Мушмов, *Античните монети на Балканскиот полуостров*, Софија 1912.

Петерс 1977

Б. Г. Петерс, О морском деле в эгейском мире, История и культура античного мира, Москва 1977: 160-169.

Петковић 2002

Ж. Петковић, Дедикација Јупитеру и Либеру са Космаја, *ЖА* 52/1-2, Скопје 2002, 219-224.

Petrović 1979

P. Petrović, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, *IMS, Vol.IV*, Beograd 1979, 79, no. 25; 121, no. 109.

Popescu, Popescu 1995

C. Popescu, M. Popescu, Le culte de Liber Pater en Dacia Romaine, *Thracodacica XVI/1-2*, Bucuresti 1995: 227-235.

Popović 1996

I. Popović, Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Balkans, *Старинар XLVII*, Београд 1996: 139-154.

Popović 1999

I. Popović, Roman Jewelry in the Form of Hercules Symbols in the Central Balkans, *Старинар XLIX*(1998), Београд 1999: 77-92.

Proeva 1997

N. Proeva, *Steles funéraires de la haute Macédoine à l'époque romaine, Mélanges d'histoire et d'épigraphie à Fanoula Papazoglou*, Beograd 1997.

Reinach 1895

S. Reinach, *Pierres Gravées*, Paris 1895.

Robertson 1996

M. Robertson, *The art of Vase-Painting in Classical Athens*, London 1996.

Smith 1995

R. R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture*, London 1995.

Strong 1961

D. E. Strong, *Roman Imperial Sculpture*, London 1961.

Torr 1964

C. Torr, *Ancient ships*, Chicago 1964.

Toynbee 1982

J. M. C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, New York 1982.

Himmelmann 1988

N. Himmelmann, *Herrscher und Athlet*, AA, 1988.

Цермановић-Кузмановић 1968

А. Цермановић-Кузмановић, Неколико нових римских натписа из Комина, *Старинар XVIII* (1967), Београд 1968.

Црепајац 1967

Љ. Црепајац, Прилог тумачењу Аполонова имена, *Зборник Филозофског факултета IX-1*, Београд 1967.

Чаусидис 1999

Н. Чаусидис, Манихејското толкување на римските споменици од таканаречената «Кавадаречка група», *Македонско наследство IV/11*, Скопје 1999.

Чаусидис 2003

Н. Чаусидис, *Дуалистички слики*, Скопје 2003.

ARCHAEOLOGICAL NOTES ON SACRED MONUMENTS FROM MACEDONIA

This paper includes few notes on sacred monuments from the antique period discovered in Macedonia.

First note concerns funerary monument of Iulia Olimpia found near the factory 'Ohis' in Skopje. In the arched niche of the monument is depicted an altar with lamp and staff with the snake on top (Fig. 1). Under the inscription panel is also representation of a snake. We assume that representation of a snake on staff denotes the idea of eternal vital fire – *pneuma*; two snakes turned synergically in the same direction, in the top and bottom segment of this monument represent summarized image of Demeter's chariot onto which she goes to the Hades and returns from there with Persephone, i.e. the deceased woman. This monument could be related to the immigrant from the Asia Minor provinces of the Roman empire and dated in the 2nd century.

Second note concerns the funerary monument from village Krušica near Sveti Nikola (Fig. 2). In the upper segment of the monument is an extraordinary decoration: an altar with crescent in the center and with curved arrows and snakes at the sides. We think that symbolic scene on this monument illustrates the idea of *imitatio Apollonii*, i.e. it combines the triumph of Apollo and return from the Hyperboreans. The deceased man Moma Publius is of Asia Minor or Syrian descent and he was probably related to the mines of precious metals in nearby Probištip of which Apollo was the patron.. The monument could be dated in the 2nd – beginning of the 3rd century.

Next note concerns votive monument from Rudnik near Veles (Fig. 3). On the monument is depicted the triad Zeus/Jupiter – Dionysus/Liber and Hera/Juno or Libera. The monument is most probably in connection with antique mines in this area and within such functional context more acceptable is identification of the cult triad as Jupiter-Liber-Libera. Within the sacred competence of Liber and Libera was also the care about the donations of the earth including mines. The monument Vataša near Kavadarci (Fig. 4) could be explained in a similar manner. Already suggested (in literature) identification as Dionysus and Hera should be altered in the dyad Liber and Libera.

The final note concerns couple of funerary monuments with private apotheosis expressed in the idea of *imitatio Herculis*. The reduced picture of such character was encountered on the monument of T. Turranius Proculus from Scupi (Fig. 5). On this monument the inscription panel is framed with rich floral decoration and on the top at the apex of imagine axis is depicted Hercules' knot. Identifying this funerary stela with the deceased the position of this motif could be understood as the crown on the head, i.e. symbolic representation of the idea of *imitatio Herculis* and apotheosis. On the fragmented funerary monument from Bitolj are represented Hercules and young man with bag in his left hand and torch in the right (Fig. 6). The figure of a youth probably represents winged Agon, personification of combat, competition and the spirit of palaestra. In palaestra, Hercules' ground of epiphany are equalized heroized dead person and the victor. The bag in the hand of winged youth denotes the prize for the victory in palaestra and triumph over death.

О ПРОБЛЕМУ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ У САВРЕМЕНОЈ АРХЕОЛОГИЈИ

УВОД

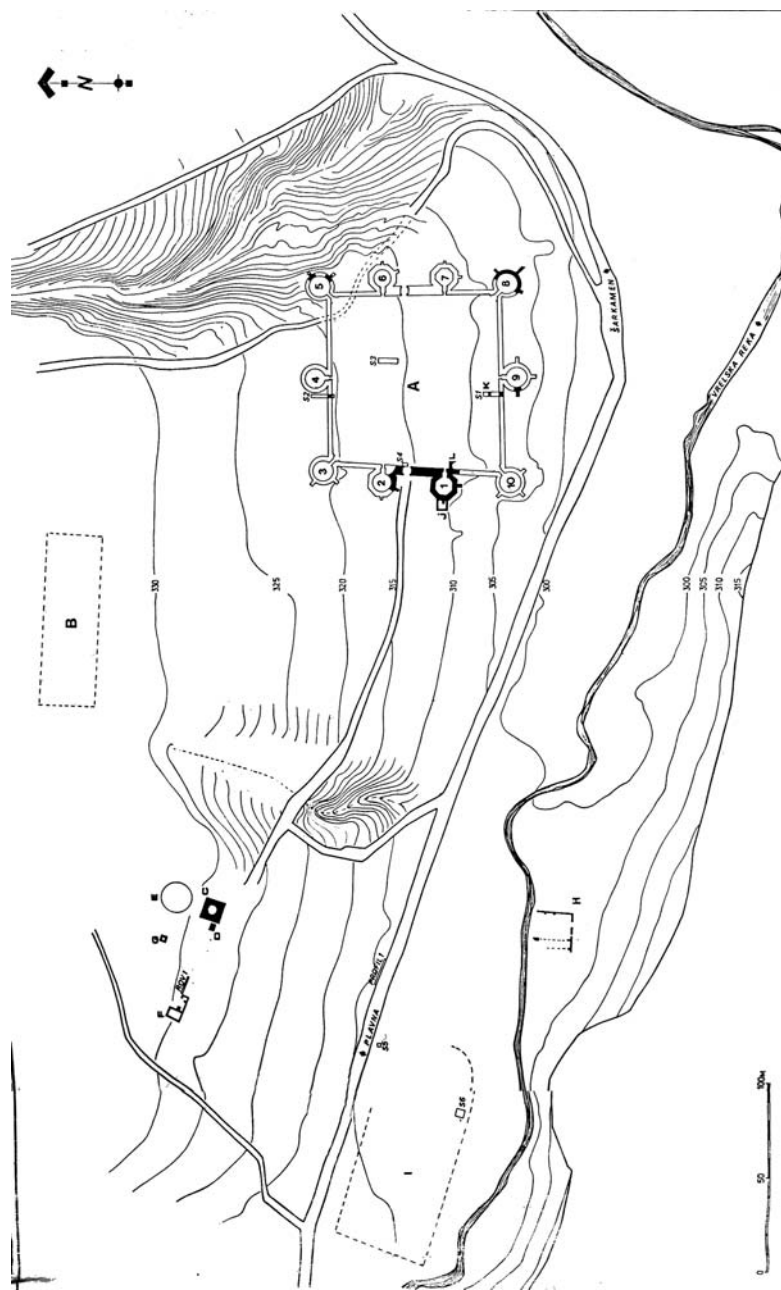
Проблему одређивања оријентације сунчевим компасом до сада у нашој археологији није посвећивана никаква пажња. У историји српске археологије, од првих археолошких истраживања па све до данашњих дана, археолози користе искључиво магнетни компас. Међутим, у неким другим областима (пре свега у геологији) сунчев компас се у последњих двадесетак година користи као неупоредиво прецизнији инструмент. До прве практичне примене сунчевог компаса и паралелног упоређивања података добијених на основу њега и података добијених магнетним компасом, дошло је на Шаркамену (1997. године),¹ тетрархијском царском дворско-меморијалном комплексу, чија изградња се везује за цара Максимиана Дају (*Galerius Valerius Maximinus Daia*). Поред упознавања са принципима на којима је заснован рад са њиме и на основу првих резултата добијених приликом споменутог рада на Шаркамену, изнећемо укратко и разлоге његове предности у одређивању прецизне оријентације у односу на магнетни компас, што је и био основни разлог за писање овог рада.

ШАРКАМЕН И ПРОБЛЕМ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ

Као што смо то већ напоменули, прва употреба сунчевог компаса на Шаркамену² мотивисана је решавањем одређених проблема у оријентацији добије-

/1/ Шаркамен се налази у источној Србији, око 25 km западно од Неготина и око 6 km западно од истоименог села.

/2/ Пројекат систематских истраживања Шаркамена започет је 1994. године у организацији Археолошког института у Београду, САНУ и Музеја Крајине у Неготину, на чијој територији се локалитет налази (видети основну библиографију: Sreјović, Tomović, Vasić 1996: 231-245; Popović, Tomović 1998: 287-312; Томовић 2003: 103-129; Tomović 1997: XXXI-XXXII, (са цитираном литературом).

Сл. 1

Шаркамен. Ситуациони план дворско-меморијалног комплекса (цртао В. Генералски)

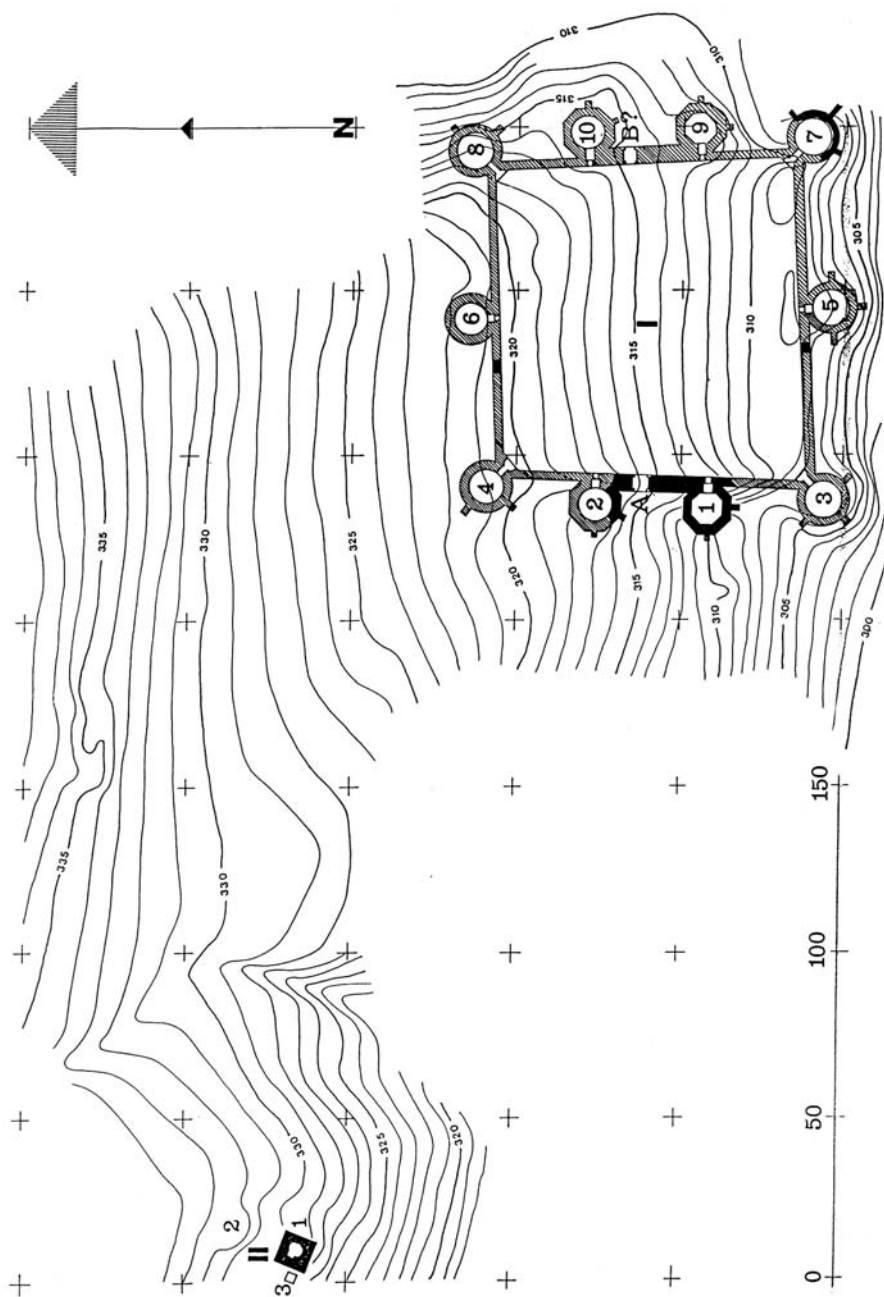
Fig. 1

Šarkamen. Site plan of palatial-memorial complex (drawing V. Generalski)

них на основу магнетног компаса, који нису одговарали реалном стању (сл. 1). Приликом утврђивања оријентације магнетним компасом констатовали смо да сви регистровани и делимично истражени објекти у оквиру Шаркаменског комплекса (без обзира на њихов положај у оквиру удолине у којој је био изграђен дворско-меморијални комплекс на површини од 10 до 12 ha) имају исту оријентацију: север – југ, са највишим, занемарљивим одступањем од 1/2 степена.³ Међутим, од овог правила једино су одступали маузолеј и остали касније истражени објекти у оквиру посебног меморијалног комплекса (сл. 2), који се налазио око 250 m западно од главне, западне капље утврђења, на једном простору на крају падине брда Хајдучка глава, која је укосо падала од севера ка југу. Њихова оријентација је одступала од оријентације свих осталих објеката у оквиру дворског комплекса. То смо уочили још на самом почетку истраживања меморијалног комплекса, када је, као први објекат, откривен и истражен монументални царски маузолеј. Приликом одређивања његове оријентације на уобичајени начин - магнетним компасом (најпре његове северне фасаде, која је прва у целости откривена, а касније и на другим објектима који су откривени у оквиру меморијалног комплекса), дошли смо до податка да је његова оријентација идентична са оријентацијом утврђења и другим новооткривеним објектима изван меморијалног комплекса. Као илустрацију наводимо добијени податак да је оријентација северне и јужне фасаде маузолеја била исток-запад, са занемарљивим⁴ одступањем од око 2 степена, из чега је произилазио закључак да је она идентична оријентацији нпр. северног и јужног бедема утврђења. Међутим, већ и само визуелно сагледавање целокупног локалитета (са највиших тачака брда која окружују дворско-меморијални комплекс на локалитету, као што су Рт и Корицан на јужној страни удолине, одакле је то било и једино могуће), показивало је то немогуће. Из покушаја решавања овог проблема, као и могућих хипотетичних одговора са којима смо се при томе сусрели, произашла је и тема овог рада.

У покушају да овај проблем решимо, најпре смо ангажовали геометре.⁵ Они су најпре методом тригонометријских тачака прво у оквиру меморијалног комплекса утврдили тачан положај севера у близини маузолеја (све податке добијене магнетним компасом, којима смо располагали, у потпуности су зане-

-
- 3/ Овакву оријентацију смо наводили у свим до сада објављеним радовима.
 - 4/ Занемарљивим јер се ради о слабо очуваним бедемима и зидовима, тако да је добијено одступање могло бити резултат нашег мерења или мерења античких градитеља.
 - 5/ Поред класичне опреме, током рада користили су дистомат повезан са компјутером, тако да су све време „располагали“ неопходним подацима.

Сл. 2

Шаркамен. Ситуациони план меморијалмог комплекса (цртала: В. Генералски)

Fig. 2

Šarkamen. Site plan of memorial complex (drawing V. Generalski)

марили). На крају, добили су следеће податке: оријентација његове западне стране била је север-југ, са одступањем од 15 степени ка западу; оријентација источне фасаде је такође била север-југ, са одступањем од 17 степени ка западу; оријентација северне и јужне фасаде била је исток-запад, са одступањем од 15, односно 17 степени ка западу. Ови подаци се никако нису уклапали у податке добијене магнетним компасом (исток-запад, односно север-југ, са одступањем 1-2 степена). Како нас је ово више него збуњивало, цео посупак оријентације магнетним компасом смо више пута понављали на различитим објектима (и уз употребу и другог типа магнетног компаса). Али и са њим увек смо добијали истоветне податке. Како у оквиру археологије уопште није постојао ни један рад који би се бавио овим проблемом,⁶ у покушају да дођемо до неке претпоставке, окренули смо се тражењу могућег одговора у неким другим областима.⁷ Тако смо сазнали да су овим проблемом најраније почели да се баве геолози.

Још крајем седамдесетих године прошлог века, геолог М. Димитријевић упозоравао је своје колеге да се приликом одређивања оријентације магнетним компасом могу направити озбиљне грешке у мерењу услед аномалија у Земљином магнетном пољу, које се стварају због састава земљишта, рудних лежишта и секуларних промена.⁸ Већ неколико последњих деценија геолози не користе магнетни компас за утврђивање оријентације (на пример, геолози који су га такође раније користили приликом праћења рудних жила и одређивање њихове оријентације). Тако смо и дошли до податка да се уместо њега користи *сунчев компас*, који за сада представља најпрецизнији инструмент за добијање података о оријентацији. Коинциденцијом, управо у то време нас је колега А. Винце замолио да му омогућимо да буде члан стручне екипе, и да ради на одређивању оријентације сунчевим компасом. Дошли смо на идеју да са њиме урадимо оријентацију свих до тада истражених или регистрованих објеката, чију оријентацију смо иначе одређивали на начин уобичајен у нашој археологији - помоћу магнетног компаса. Касније, по завршет-

/6/ Бар, колико је нама познато.

/7/ Једноставно речено, откривени објекти у оквиру меморијалног комплекса били су „укошени“ у односу на бедме утврђења или поједине откривене објекте изван њега.

/8/ Милићевић, Ђорђевић 1995: 238. Ова упозорења су се реално могла односити и на археологе и њихова мерења са магнетним компасом. За разлику од геолога који после тога престају да користе магнетни компас, до археолога упозорења не допиру, већ настављају да раде са магнетним компасом, не размишљајући о овим и сличним проблемима.

ку компјутерске обраде података добијених сунчевим компасом, располагали смо свим неопходним подацима за упоређивање свих података добијених помоћу магнетног и сунчевог компаса. При томе, добијени резултати у решавању проблема оријентације маузолеја и утврђења (види Таб. I и II), представљали су не само проблем, односно почетну тему овог рада, него је ово истовремено био и први рад који је био посвећен проблему оријентације у нашој археологији уопште.

Сунчев компас је представљао крајње једноставан инструмент, чија израда је захтевала готово симболична средства. За његов рад најнеопходнија је била сунчева светлост, а због сигурности резултата, сваки поступак одређивања оријентације зидова објеката рађен је у току пре и после поднева, и понављан је често више пута, на сваких 15 до 20 минута (при томе неопходно је било бележити тачно време сваког поступка, и то не само у часовима него и у минутима и секундама). Поред бележења наведених временских података, други најважнији део у раду са сунчевим компасом представља бележење података о вредностима азимута оријентације објекта, односно азимута сенке нити (угао између правца оријентације објекта, односно 0 на хоризонталном лимбу и сенке, од 0 до 360 степени). Потребно је било мерити и азимут Сунца -угао између Сунца и севера, коме морамо додати угао од 180 степени, јер се азимут Сунца разликује од азимута сенке нити за толику вредност. Сви добијени подаци се касније убацују у компјутер и обрађују у оквиру неког од програма који врши њихово обрађивање и добијање оријентације за свако мерење. Као илустрацију дајемо део табела са мерењима сунчевим компасом и добијеним подацима за јужни и западни бедем утврђења (Табела 1) и оријентацију фасада маузолеја (Табела 2).

ГЕОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ У КОНТЕКСТУ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ МАГНЕТНИМ И СУНЧЕВИМ КОМПАСОМ

Данас, због аномалија које се јављају у магнетном пољу Земље (као и због све веће количине метала око нас), мерење магнетним компасом више није прецизно. Тако на пример, на карти Србије регистроване су три зоне: 1) зоне мирног геомагнетног поља, 2) зоне повишених аномалија 3а и 3) зоне изражених аномалија 3а (сл. 3). Шаркамен припада овој трећој групи у оквиру аномалијске зоне тимочке еруптивне области. У оквиру још пет таквих зона најекстремнија је свакако копаоничка аномалијска зона. До каквих збуњујућих резултата може археологе да доведе магнетни компас, показују наша истраживања на касноантичком локалитету (друга половина IV века) Зајачак,

УТВРЂЕЊЕ

Део објекта	Датум	Време	А ⊙	∅	Оријентација
Северни бедем	03. 07. 1998.	17h 15'	274°	356°	Правац И-З без одступања
Северни бедем	03. 07. 1998.	17h 20'	275°	356°	Правац И-З са одступањем од 1° ка југу
Јужни зид, објекат са унутрашње стране јужног бедема	04. 07. 1998.	8h	87°	183°	Правац И-З без одступања
Јужни зид, објекат са унутрашње стране јужног бедема	04. 07. 1998.	8h 05'	88°	183°	Правац И-З са одступањем од 1° ка југу
Западни зид северно од капије	04. 07. 1998.	8h 15'	89°	91°	Правац С-Ј без одступања
Западни зид северно од капије	04. 07. 1998.	8h 20'	90°	90.5°	Правац С-Ј са одступањем од 0,5° ка истоку
Западни зид јужно од капије	04. 07. 1998.	8h 40'	94°	88°	Правац С-Ј са одступањем од 2° ка истоку
Западни зид јужно од капије	04. 07. 1998.	8h 45'	95°	87°	Правац С-Ј са одступањем од 2° ка истоку
Капија	04. 07. 1998.	14h 54'	244°	205°	Правац З-И са одступањем од 1° ка југу
Капија	04. 07. 1998.	14h 56'	245°	206°	Правац И-З са одступањем од 1° ка северу

Табела 1

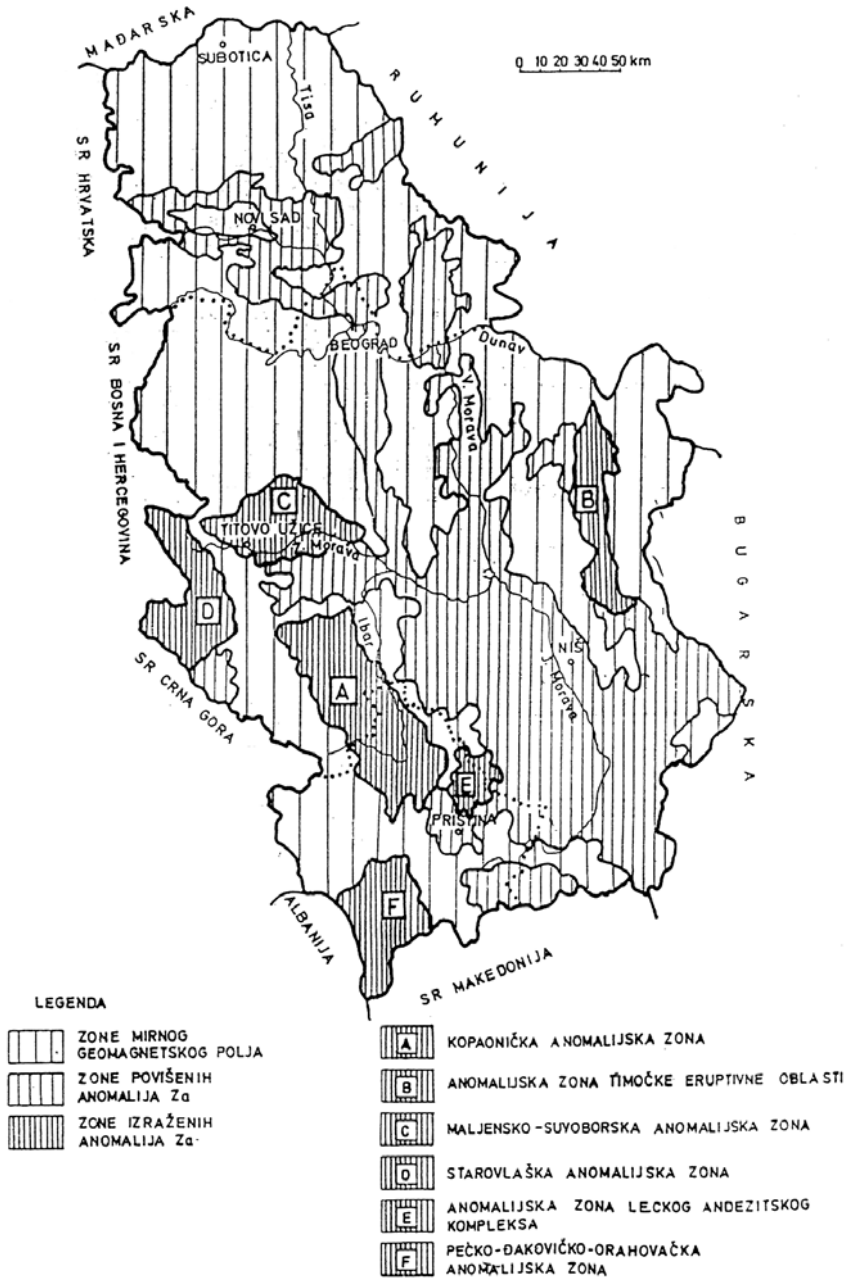
Plate 1

МАУЗОЛЕЈ

Део објекта	Датум	Време	$\alpha \odot$	\varnothing	Оријентација
Јужни зид	03. 07. 1998.	9h 25'	102°	185°	Правац И-З са одступањем од 17° ка југу
Јужни зид	03. 07. 1998.	10h 15'	115°	172°	Правац И-З са одступањем од 17° ка југу
Северни зид	04. 07. 1998.	9h 30'	104°	5,5°	Правац И-З са одступањем од 19° ка југу
Северни зид	04. 07. 1998.	9h 35'	105°	4,5°	Правац И-З са одступањем од 19° ка југу
Западни зид	03. 07. 1998.	16h 30'	266°	293°	Правац С-Ј са одступањем од 19° ка истоку
Западни зид	03. 07. 1998.	16h 35'	267°	291°	Правац С-Ј са одступањем од 18° ка истоку

Табела 2

Plate 2

Сл. 3

Карта Србије са аномалијским зонама

Fig. 3

Map of Serbia with zones of anomalies

село Кремићи на западној страни Копаоника.⁹ Приликом отварања сонди, одређивања њихове оријентације, међусобног односа, оријентације осталих пећи (на пример, за жарење руде), оријентације на десетине површинских укопа (штолми) за вађење руде, тросквишта, локалних путева, итд., наишли смо на такве проблеме у оријентацији да нисмо могли да се снађемо у том хаосу. Тек су нам геолози указали на разлоге, о којима до тада нисмо имали никакве информације. Наиме, одступања магнетног компаса на локалитету износила су и око 100 степени. На Тари, на локалитету Расиште, измерена је магнетна деклинација (угао између географског и магнетног севера) од 30 до 35 степени, у области Злота од 55 до 90 степени, а свакако најекстремнији пример представља село Корлаће на западној страни Копаоника (у близини нашег споменутог локалитета Зајачак недалеко од села Кремићи, који смо истраживали на висини од око 1100 m надморске висине), где је измерена деклинација износила 120 степени, а на појединим местима и 180 степени, тако да је магнетни компас уместо севера показивао југ!¹⁰ Ревизиона истраживања показују да на преко 50% територије Србије мерења магнетним компасом нису сигурна за добијање прецизних података. Драстичан пример показују мерења у градским зонама, где су честа археолошка истраживања. На непрецизност добијених података, поред природних промена, утиче и све веће присуство метала (већи број аутомобила, великих грађевинских комплекса и зграда са огромном количином метала у њиховој конструкцији. У таквим условима одступања приликом мерења магнетним компасом могу да износе и по неколико десетина степени.

Правац севера који показује магнетна игла током времена се мења. Познато је да се географски и магнетни земљини полови не поклапају. Тај угао зове се деклинација. Њено мерење које је почело крајем 50-тих година прошлог века, износило је нула степени и тридесет минута. Данас, после скоро пола века, износи око два степена и тридесет минута. Дакле, деклинација је померена за два минута. У сваком случају, једноставније речено, оно што је раније био север, то сада више није.

Добијена сазнања и резултати су нас довели до закључка да мерења оријентације магнетним компасом нису меродавна и тачна, и да би и у археологији

/9/ Томовић, Богосављевић-Петровић 1995: 1-4; *Ibid.* 1993: 236-241; Томовић, Михаиловић 2001: 268-275, Fig. 1-11; Томовић, Богосављевић-Петровић 1995: 1-4 (са цитираном литературом).

/10/ Ђорђевић, Милићевић, Мекић 1996: 207; Милићевић, Ђорђевић 1995: 238.

требало престати са његовим коришћењем (чак би код значајнијих локалитета, код којих оријентација има важну улогу, требало урадити ревизију). Као један од примера за коришћење сунчевог компаса наводимо мерење оријентације код хумки са десетинама гробова и покојника у њима, радијално распоређених у оквиру круга од 360 степени, а да готово уопште није дошло до преклапања гробова или скелета у њима (као једно од решења да до тога није дошло занимљива је претпоставка да је у њима сахрањивање покојника вршено према оријентацији гробова према изласку Сунца, и да је чак код њих можда могуће одредити и годишње доба када је до сахрањивања дошло).¹¹

Како на сунчев компас не утичу магнетне силе, први су га деценијама практично користили геолози за одређивање оријентације рудних жила у области велике магнетне девијације (нарочито у наведеним зонама са аномалијама). Разлог за одступање оријентације коју смо констатовали магнетним компасом налази се у чињеници да се у оквиру платоа налазе наслаге различитих руда. Управо споменуто грађевина *F* представља радионицу у чијем једном углу се налазила мања топионичарско-металуршка пећ у којој је добијано гвожђе изузетно лошег квалитета. У питању је руда која вероватно није доношена са неког даљег простора, него се вероватно налазила у оквиру платоа са меморијалним комплексом. Како нема трагова површинских укопа (тзв. штолми), вероватно је коришћена гвоздена руда која се налазила на самој површини, у оквиру тзв. површинских капа. С обзиром да је царски маузолеј централни објект у оквиру меморијалног комплекса, по завршетку његове изградње сви остали објекти су оријентисани идентично (поред симетрије која је строго поштована код сваког од њих, постоји претпоставка да је архитекта у конструкцији маузолеја и тумула чак и реализовао златни пресек). Наравно, све ово укључује и одређено култно и религијско значење. Када се посматра рад са сунчевим компасом уочава се да је његово функционисање веома блиско са гномоном, који је у основи функционисао на једноставном решењу - штапу пободеном у земљу чија сенка у подне показује правац север. На сличном принципу сенке радили су и римски часовници (теоретски антички часовници са сферном осномом представљају безброј пута смањен и прекренут модел небеског свода).

/11/ Без расположивих проучавања и добијених резултата не можемо ништа рећи о основности претпоставке А. Vince-а да се у таквим ситуацијама може одредити не само време (месец или годишње доба) када је дошло до сахране, него утврдити и стопа смртности.

РАД СА СУНЧЕВИМ КОМПАСОМ

У сваком случају, рад на Шаркамену остаће забележен у историји наше археологије као први пример теренског мерења оријентације сунчевим компасом, који би требало да се заврши „одласком“ магнетног компаса у прошлост.

Као што смо навели, из одређених разлога оријентација маузолеја (током каснијих година и осталих у целости истражених објеката) разликовала се од осталих регистрованих и делимично истражених грађевина у оквиру дворског комплекса на Шаркамену (углавном су се истраживања сводила на добијање основних података о њима - на утврђивању њихове величине, оријентације, начина градње...). Приликом упоређивања података добијених магнетним и сунчевим компасом (приликом његовог пробног рада 1997. године), добијени резултати и разлике биле су адекватан археолошки пример онога нашта је још крајем седамдесетих година прошлог века геолог М. Димитријевић упозоравао своје колеге – приликом утврђивања оријентације магнетним компасом могу се направити озбиљне грешке у мерењу услед утицаја аномалија у магнетном пољу Земље, које се стварају због састава земљишта, рудних лежишта и секуларних промена у Земљином магнетном пољу.¹² Ови проблеми у мерењу оријентације су постојали код већине истражених археолошких локалитета у областима које су биле богате рудним налагама метала.

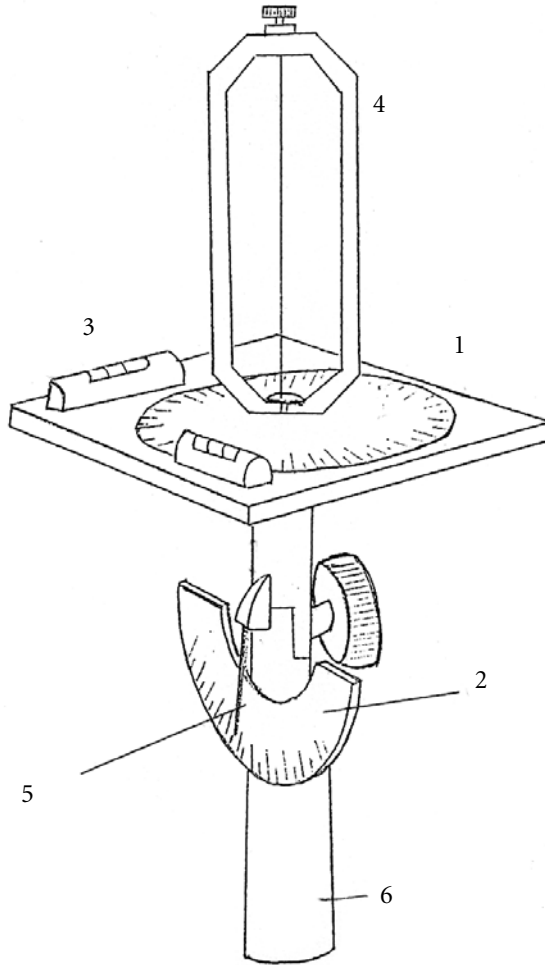
Већ смо навели основне разлоге за добијање погрешних података приликом одређивања оријентације класичним магнетним компасом који се у археологији и данас користи. Поред главних разлога на које ми не можемо утицати (као што су рудна лежишта, састав земљишта и природне промене у магнетном пољу Земље), већ деценијама приликом археолошких истраживања могли смо управо из тих разлога да се приликом одређивања оријентације не користимо магнетним, већ искључиво сунчевим компасом. За оне који су против (а да при томе нису ни свесни разлога које смо навели) предлагемо најједноставнију проверу. Тако често приликом мерења са магнетним компасом не водимо рачуна о близини металних предмета - присуство крамова, лопата, колица за одвожење земље и другог металног алата, близина аутомобила или трактора, површине које су биле изложене јаком интензитету ватре, као што су остаци спаљених кућа, присуство кремираних гробова или места (*bustum*) где је извршен чин кремирања.¹³

/12/ Милићевић, Ђорђевић 1995: 235-242.

/13/ Колико је магнетни компас непоуздан за мерење оријентације сведочи и податак да је „Правилником о изради геолошке карте СРЈ“ (бар у размери 1:50000), који је у припреми, предвиђена обавезна употреба сунчевог компаса на просторима где су констатоване аномалијске зоне.

Међутим, присуство ових предмета не може утицати на сунчев компас, и довести до евентуалних грешака у добијеној оријентацији.

На крају, у најкраћем ћемо дати и његов опис (бројеви у заградама се односе на његове кључне делове; сл. 4).

Сл. 4

Изглед сунчевог компаса са главним деловима: 1 - хоризонтални лимб; 2 - вертикални лимб; 3 - либеле; 4 - рам са антимагнетном нити; 5 - игла вертикалног лимба; 6 - стуб прилагођен палеомагнетном укопавању

Fig. 4

Solar compass and its main elements: 1 – horizontal limb; 2 – vertical limb; 3 – levels; 4 – frame with anti-magnetic thread; 5 – pin of vertical limb; 6 – shaft adapted for paleomagnetic assessing

Сунчев компас је једноставан инструмент којим одређујемо угао (азимут) између географског севера и објекта чију оријентацију желимо одредити. Компас се састоји од хоризонталне плоче (лимба) (1) која је подељена од 0° до 360° (сл. 4). На плочи се налазе међусобно управно постављене либеле (2), које служе да се компас хоризонтално постави.¹⁴ На средини плоче (лимба) налази се рам за нит, који може да се ротира око своје вертикалне осе (3). Цео инструмент постављен је на стуб (4) и статив (5) који може бити фиксан или мобилан.¹⁵ Азимут оријентације неког објекта (A) изражава се формулом: $A = \omega + \varphi$, где је ω азимут сенке нити, а φ је угао између правца оријентације објекта (односно 0 на хоризонталном лимбу) и сенке. Угао ω једнак је азимуту Сунца A_\odot - (угао између Сунца и севера) коме морамо додати угао од 180 степени, јер се A_\odot разликује од азимута сенке нити (ω) за ту вредност.

Значи $\omega = A_\odot + 180^\circ$, односно азимут објекта једнак је: $A = A_\odot + 180^\circ + \varphi$. У формули је непознат азимут Сунца A_\odot , који добијамо из следеће релације:

Азимут Сунца (A_\odot) за одређену географску ширину најлакше можемо добити уз помоћ одређеног компјутерског праграма, или да га руком рачунамо уз помоћ формуле:

$$\text{tg}A_\odot = - \frac{\text{sin}t}{\text{cos}\varphi \times \text{tg}\delta \times \text{tg}\delta_0 - \text{sin}\varphi \times \text{cos}t}$$

где је t локални часовни угао за Гриничко време, које добијамо тако што средње-европском времену (SEV) додамо звездано време у Гриничу (So) у 0 часова. Добијено време морамо претворити у угловну меру користећи везу 1 час = 15 степени. Знајући географску ширину (φ) и деклинацију Сунца (δ_0) из таблица, имамо све податке за израчунавање азимута Сунца (A_\odot). Знајући A_\odot , на основу формуле $A = A_\odot + 180^\circ + \varphi$, можемо одредити оријентацију објекта у односу на север, и то са много већом тачношћу него употребом магнетног компаса.

Правац севера се одређује на сличан начин као и азимут правца објекта. Затим се израчуна азимут сенке нити (ω) додавањем на азимут Сунца 180 степени.

/14/ Све либеле су обичне, тако да се могу користити и либеле са класичног мајсторског (на пример, зидарског) алата који се приликом рада користи за одређивање хоризонтале.

/15/ Опис и рад сунчевог компаса је преузет из рада: Милићевић, Ђорђевић 1955: 239.

Ако се добијена вредност ω постави на сенку нити, правац севера је одређен нултим подеоком хоризонталног лимба. За ту сврху потребно је модификовати поделу на хоризонталном лимбу (в. сл. 5). Као и у случају севера који је битан у тражењу тригонометријских тачака, и где су нам геометри, као што смо то навели, оставили првац севера у оквиру фиксних тачака, тако се и сунчевим компасом једном одређени правац севера може јасно показати помоћу канапа, који се потом и на терену (или, његовим наношењем на ситуациони план), може репродуковати безброј пута паралелним преношењем на одређеним истим међуодстојањима на том простору (на угломеру хоризонталног лимба, када се постави добијена вредност ω , смер север-југ је одређен са 0° и 180° на угломеру хоризонталног лимба - (при томе потребно је модификовати поделу на хоризонталном лимбу, тако да вредност угла расте у правцу краћања казаљки на сату)).

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Kanitz 1892

F. Kanitz, *Römische mische Studien in Serbien*, Wien 1892.

Милићевић, Ђорђевић 1995

В. Милићевић, А. Ђорђевић, Оријентација у условима високих аномалија магнетног поља Земље, у: *Геологија и металогенија Копаоника*, Београд 1995.

Popović, Tomović 1998

M. Tomović, I. Popović, Šarkamen. Golden Jewellery from the Imperial Mausoleum at Šarkamen (Eastern Serbia), *An Tard*, 6, Paris 1998.

Sreјović, Tomović, Vasić 1996

D. Sreјović, M. Tomović, Č. Vasić, Šarkamen. Tetrarchial Imperial Palace, *Стиринар XLVII/1996*, Београд 1996.

Tomović 1997

M. Tomović, Vrelo, Šarkamen - Imperial Complex. From an idea to the discovery or on the archaeology of luck, *ΑΝΤΙΔ'ΩΡΟΝ Dragoslavu Sreјoviću*, Belgrade 1997.

Томовић 2003

М. Томовић, Царска порфирна статуа са Шаркамена (источна Србија), *Раг Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије*, Зборник радова 2, Крагујевац 2003.

Томовић, Богосављевић-Петровић 1993

М. Томовић, В. Богосављевић-Петровић, Касноантички рударско-металуршки комплекс на западном Копаонику (Summ. The Late Classical Mining and Metallurgical Complex on West Slopes of Kopaonik), *Гласник САД* 9, Београд 1993.

Томовић, Богосављевић-Петровић 1995

М. Томовић, В. Богосављевић-Петровић, Зајачак на западном Копаонику, касноантички рударско-металуршки центар, *Arheometalurgija-Archaeometallurgy*, No. 2. Београд 1995.

Томовић, Јовановић 2001

М. Томовић, Ђ. Јовановић, Врело, Шаркамен. Тетрархијски царски комплекс (Извештај о истраживањима у 1998-1999. години), *Старинар L/2000*, Београд 2001.

Томовић, Михаиловић 2001

М. Томовић, Т. Михаиловић, Зајачак Кремићи. Касноантички рударско-металуршки комплекс на западним падинама Копаоника, *Старинар L/2000*, Београд 2001.

Vince, Jovanović, Vince, Vince

A. Vince, B. Jovanović, I. Vince, O. Vince, Astronomical Orientations of Graves and Skeletons in Gomolava and Mokrin, *Astronomical observatory of Belgrade, No. 54* (Ed. Vukićević-Karabin M, Knežević Z), Belgrade.

PROBLEM OF ORIENTATION IN MODERN ARCHAEOLOGY

In the course of archaeological excavations once established direction of the north could be permanently secured at the beginning of excavations by establishing certain fixed point (also in the north). Thus we could establish the north direction by connecting (by rope) of these two fixed points.

Orientation of structures at Šarkamen by solar compass was for the reasons of reliability repeated many times (e.g. at different spots within a single wall and in different periods) in order to evade because of its first practical use at an archaeological site any possible systematic errors in orientation measuring. This was also often the consequence of weather conditions as Sun appeared only in short intervals. We recorded the exact time of measuring and obtained degrees on the solar compass (the azimuth degrees and shadow of the thread). As we said these data were later entered into the computer and processed in some of specialized programs. In the course of comparing the established errors the precision of site plans or the drawings of individual walls or features should be also taken into account. The greatest difference encountered between the measures taken by solar or magnetic compass for the south rampart of the palace fortification is 3° (difference for other structures outside the memorial complex is even smaller or it is zero).

However, as we said in more details, for the north wall of the mausoleum (it concerns also other subsequently investigated structures within the memorial complex) magnetic compass provided same orientation as for fortification, e.g. orientation of its north and south wall was identical with orientation of south rampart of fortification (?) east-west with insignificant deviation of 2° .

It seems by all appearances that according to these measures there were ore deposits in the area of a mound with memorial complex (in the eastern room of building F was also found one smelting kiln, see Fig. 2) and these deposits influenced the magnetic compass. The iron finds were discovered just in this room and in the burials in the tumulus and considering that we gathered all possible iron finds the total amount of iron was not more than 2-3 kg. As we also encountered fragments of iron slag we think that iron ore used for these artifacts came from the area of memorial complex where recorded data indicate that it was most probably iron ore exploited from so-called surface iron caps, which were located in the area of memorial complex.

ДОКУМЕНТАРНА ГРАЂА О НАЛАЗУ ВЕЛИКЕ ОСТАВЕ РИМСКОГ НОВЦА ЦАРЕВА ТРЕЋЕГ ВЕКА ОТКРИВЕНЕ У СЕЛУ СВИЛЕУВА

У *Годишњаку Српске краљевске академије* XXXVII (1928), Београд 1929, на страни 233, забележен је откуп римског новца пронађеног у селу Свилеува. Цитирамо: „Ту је нађено 20000 комада бакарног новца римских царева од Гордијана III (238-244) до Карина (282-284), а остало нисмо могли спасти (број инвентара 3939)“, каже извештач, тадашњи кустос Нумизматичке збирке у Музеју, Ј. Петровић.

Ретки су случајеви да се велики и значајни налази новца, попут овог нашег у Свилеуви, у потпуности и сачувају. Горе наведени извештај у *Годишњаку СКА* у извесној мери то казује. Бројеви нађеног, откупљеног и приспелог новца у Музеј су апроксимативни. У том смислу не говори ништа више ни запис у старом инвентару број 3939.

О великом налазу новца у Свилеуви, не сасвим одређено да би могло да задовољи стручне потребе али ипак нешто више података, пружа преписка коју је поводом налаза имао Народни музеј у Београду са Судом општине Шабац почетком 1930. године. Преписка се налази у архиви Народног музеја у Београду. На њу ме је својевремено упутио Милоје Васић, директор Археолошког института у Београду. Доносимо је у целини и у редоследу како је текла.

(а) Суд општине шабачке, бр.1299. од 20. јануара 1930. г.

Управи Народној музеја

Г. Миљковац Св. Милан, економ из Владимираца, донео ми је и дао 2 старинска новчића. Он је новце донео у намери да му кажем: какви су, чији су и из кој времена су ови новци. Он је ове новце нашао у Свилеуви, на имању браће Лазаревић (грешка, треба Јовановић, примедба Н. Ц.), кад их је ове јесени делио. Нашао је повећу количину и рекао ми је да ће овај новац предати Музеју, ако би

му шребао. Молим управу да изволи ове новце примити и објаснити. Ако јој шреба још овој новца може ја изражити непосредно од г. Миљковца или преко поштанског писма.

Председник Љ. Павловић

На ово писмо уследио је одговор:

(б) Музеј, бр.39 од 27. јануара 1930. г.

Господину Председнику Суда општине Шабачке

Част ми је потврдити пријем Вашег писма бр.1299 од 20.г.м. као и пријем два комада римског новца. Новац је цара Аурелијана (270-275. г. по Х.). Изгледа да новац припада једноме налазишту од 11000 комада, које је још 1928. године Музеју продао Панић Алексић из шабачке Власенице. Несумњиво је да он налазиште остало још новца и за Музеј би од велика интереса било, да му се сав такај новац достави са ознаком, где је и кад нађен; ко га је нашао и у којој количини.

У име Музеја

Управник Музеја

Др В. Р. Петковић

Суд општине шабачке упућује ову преписку, бр.1785 од 28. јануара, Суду општине Владимирци, са захтевом да се узме изјава од М. Миљковца. Следи изјава М. Миљковца исписана на полеђини писма управнику Музеја В. Петковићу. (Наводимо га као документ в).

(в) Суд општин. варошице Владимирци бр.411 од 31. јануара 1930.

Зави за 2. фебруар 1930. г. добављен г. Миљковац каза: Новац од 2 комада која сам послао г. Љ. Павловићу пред. Суда општин. шабачке нашао сам у Свилеуви код куће Милана Јовановића и задруге му, при подели. Деобари Јовановићи известили су ме да су пре две-три године изорали и показави ми само место више куће у брду један ћујић истог новца. Да су исти новац некеме дали да преда у Музеј што је то без сумње учинио овај Панић Алексић из Власенице, а не сећам се коме су Јовановићи дали нађени новац. Изјављујем: да овој новца има свуда по њиви и воћу око куће расирених, што би се од истог могло сакупити још која стотина комада, а то онајгодније преко њих Јовановића чија је и својина земљишта, с тога молим да се ово достави Суду општин. Свилеувске, где да се од М. Јовановића и осталих чланова њихове задруге, узме реч, у смислу горе изражене.

Суд општине шабачке актом бр.2329 од 5. фебруара налаже Суду општине свилеувске да узме изјаву од М. Јовановића. (Изјава следи, документ г).

(г) Суд општин. свилеувске, рађено 12. фебруара 1930. у Свилеуви

Рече: Од 1916. г. за време окупаације мој браћо Марко орајући нашу њиву зв. „Иза куће“ изорао је један ћуи овога новца у тежини од 15 кџ, али како је мој браћо за ово (нечитка реч, примедба Н. Ц.), био су нејријатске власти нешто од овога новца одузеле а нешто је народ побацао, а и ја сам нешто дао Панћи Алексићу из Власенице и 2 комада Милану Миљковицу и данас од ових новаца више немам.

Пошћис

Милан Јовановић

Све ове изјаве Суд општине шабачке доставио је Народном музеју у Београду.

Наведена преписка документује оновремени поступак сабирања културно-историјских вредности који се у нашем случају одвијао у кругу државних надлештава. Откуп је био извршен 1928. године, а преписка сачувана у архиви Музеја може нас упутити или указати на то у којој мери је налаз претрпео губитке, с обзиром на штуре податке које садржи стари инвентар, или извештај о откупу дат у *Годишњаку СКА XXXVII*. Одмах да укажемо на неслагасје извештаја у којима известилац Ј. Петровић каже да је за Музеј откупљено *око 14000 комада*, за разлику од податка који у писму Суду у Шапцу (в. документ наведен под б) управник Музеја В.Р. Петковић саопштава: „Изгледа, да новац припада једноме налазишту од 11000 комада, које је још 1928. године Музеју продао Панта Алексић из шабачке Власенице“.

На препоруку Центра за епиграфију и нумизматику при Филозофском факултету у Београду 1977. године била ми је од стране Народног музеја поверена обрада свилеувског налаза. Током четири године рада, упркос неочишћеном и неконзервираном материјалу, успео сам да део налаза који је у Народном музеју каталогизујем, то јест разврстам новце по царевима, типовима, ковницама, емисијама и одредим релевантном стручном литературом. Нашао сам да тај део оставе броји 10.114 комада новаца царава и чланова њихових породица у временском распону од 253. до 284. године (од цара Валеријана до Карина). Тај број је далеко ближи оном податку, иако такође апроксимативном, који даје управник Музеја В. Петковић у писму упућеном Суду у Шапцу.

Анализа састава оставе показује да је осипање сачуваног дела било незнатно. Односи заступљености примерака појединих царава битно не одступају у поређењу са другим налазима онога времена. Емисије теку равномерно, у

континуитету и у складу са темпом емитовања, нема пропадања, нити расипања које би нарушавало интегритет сачуваног дела оставе. Да је расипа било, видимо из изјаве М. Јовановића дате Суду општине свилеувске (документ *i*), што често бива у таквим ситуацијама када знатигељници присутни у тренутку налаза захвате по шаку - две новца, као за успомену.

У јесен 1988. године Миливоје Васиљевић, кустос Народног музеја у Шапцу, код рођака налазача оставе у Свилеуви М. Јовановића затекао је још 452 новца који су припадали налазу откривеном 1916. године. Ти новци су поклоњени Музеју у Шапцу, и октобра исте године уступљени су ми на обраду. Тако данас сачувани део оставе, похрањен у музејима у Београду и Шапцу, износи 10.565 комада антонинијана и један денар. По царевима то изгледа овако: Требонијан Гал 1 комад, Валеријан 52, Галијен 2.476, Валеријан II 7, Салонин 1, Салонина 256, Клаудије Готски 1.897, Квинтил 56, Аурелијан 4.605 и један денар, Северина 37, Тацит 120, Флорија 36, Проб 1.017, Кар 2 и Карин 3 комада.

Осврнули бисмо се још једанпут на податке које у *Гласнику СКА* даје извештај о откупу оставе из Свилеуве, Ј. Петровић (в. сам почетак овог написа), и то на онај део где каже да је остава садржавала новце почев од цара Гордијана III до Карина. Део оставе у Народном музеју у Београду садржи новце царева у распону од Валеријана до Карина, а онај у Музеју у Шапцу од Требонијана Гала до Карина. Недостају примерци царева и владарских лица од Гордијана III и других царева до времена ступања на престо цара Валеријана 253. године. Губитак тог дела оставе, тих новаца, антонинијана царева од Гордијана до Валеријана, могао је настати касније, по сабирању налаза, прегледу и разврставању новаца по владарским лицима. Како је реч о новцима владара чији су антонинијани садржавали већи проценат сребра и чији су изглед и квалитет били привлачнији од антонинијана потоњих царева, интерес за отуђење био је већи. Упркос томе, то јест губитку и изгубљеним траговима антонинијана царева четрдесетих година трећег века, преостали, већи део оставе са антонинијанима из времена инфлаторне продукције је по свом саставу компактан и драгоцен за проучавање монетарних, војних и политичких прилика друге половине трећег века.

Сачувана документарна грађа презентована у овом напису конфронтрана са анализом састава очуваног дела оставе из Свилеуве казује да је овај део компактан, можда незнатно нарушен, и да као такав представља драгоцен материјал за даље истраживање. Овоме додајемо и чињеницу да је детаљна обрада и идентификација свих новаца које остава садржи изнедрила стотинак примерака варијанти и детаља који до сада нису забележени у нумизматичкој литератури.

ОСТАВЕ БРОНЗАНОГ НОВЦА IV ВЕКА СА ТЕРИТОРИЈЕ СРБИЈЕ

Овим прилогом представљамо објављене и необјављене оставе и скупне налазе бронзаног новца IV века углавном из музејских колекција у Србији,¹ не укључујући случајне налазе новца, као ни појединачне налазе добијене археолошким ископавањима.

Оставе бронзаног новца од великог су значаја у сагледавању монетарне слике Римског царства тога времена, будући да је бронзани новац највећим делом чинио средство плаћања, док се злато само спорадично јавља, а сребра готово да нема.²

Како је област данашње Србије у IV веку већим делом припадала префектури Италија-Илирик-Африка са диоцезама Дакијом и Панонијом, преглед остава пратимо у оквиру њихових тадашњих граница.³ Наиме, сакупљене оставе приказујемо у оквиру провинција Прве Мезије (*Moesia Prima*), Приобалне (*Dacia Ripensis*) и Средоземне Дакије (*Dacia Mediteranea*) и Дарданије (*Dardania*) које су припадале диоцези Дакији, као и провинције Друге Паноније (*Pannonia Secunda*) диоцезе Паноније. Ради добијања целовитије слике у преглед су укључене и оставе пронађене на територији западног Баната.⁴ Настојали смо, такође, колико је то могуће, да све налазе повежемо са историјским догађајима тога времена.⁵

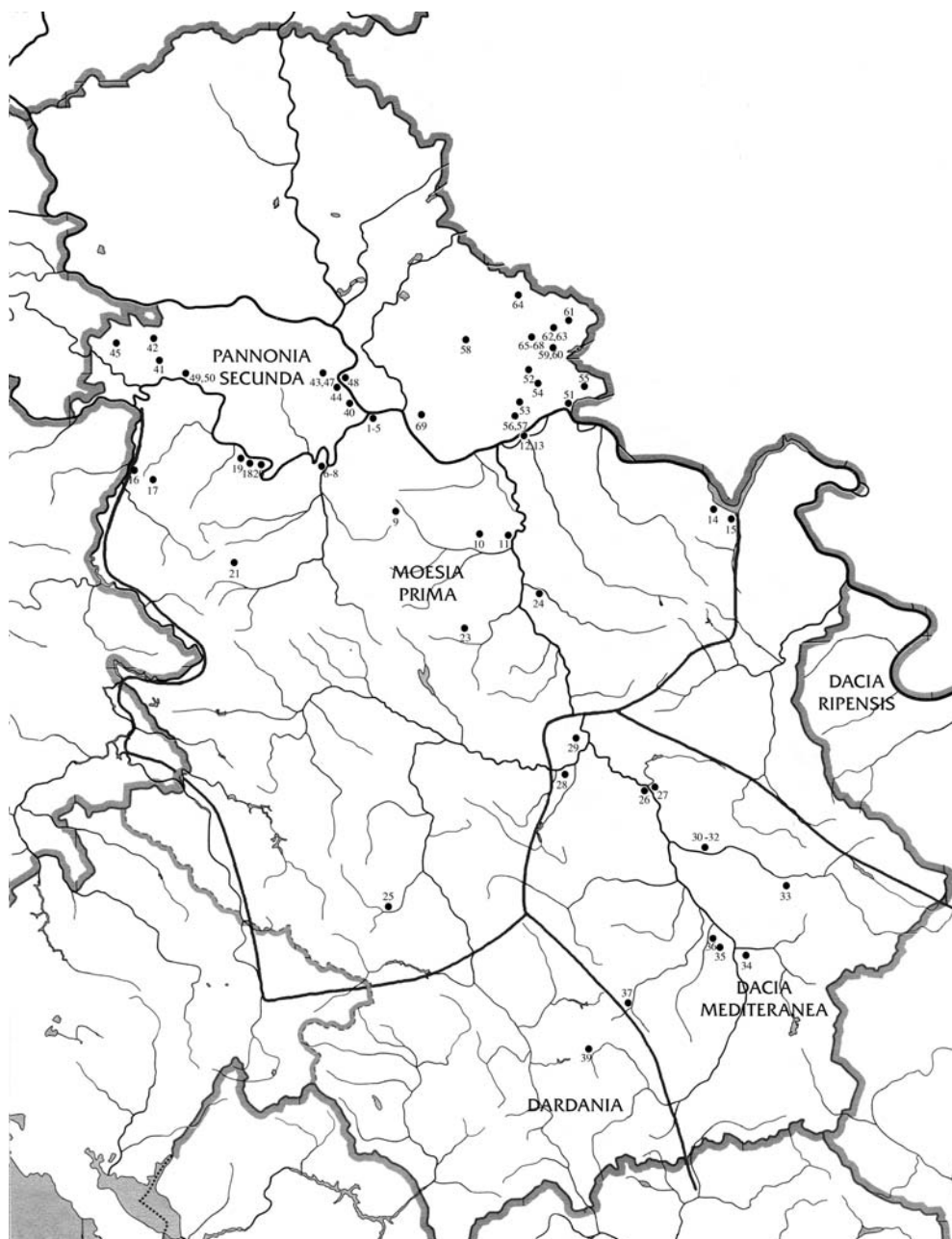
/1/ О мишљењима у вези са разликом између остава и скупних налаза в. Vasić 1990: 9-11.

/2/ Vasić 1990: 8, 59-63.

/3/ Из ове префектуре у другој половини IV века повремено је издвајана посебна префектура Илирик. Детаљније о овом проблему: Васић 1980: 140-143.

/4/ Као што је познато, питање припадности западног дела Баната у научним круговима још увек није решено, тј. колики је утицај на њега имала римска администрација. О овом питању в. Бакић 1994: 47-49, са литературом.

/5/ Овом приликом желим да захвалим колегама из музеја у Србији, на уступљеним подацима у вези са материјалом који се налази у њиховим збиркама.

Мапа I

Map I

ПРВА МЕЗИЈА (MOESIA PRIMA)

1. Београд, Доњи град Београдске тврђаве

У подножју каструма IV Флавијеве легије (Доњи град), у хипокаусту уз западни зид пронађена је остава новца од 13 фолиса из времена тетрархије. Време похрањивања: 305/6. година.

Публиковано: Иванишевић 1983 а: 77-97.

2. Београд, Доњи град Београдске тврђаве

У подножју каструма IV Флавијеве легије (Доњи град), пронађен је скупни налаз новца од 177 примерака. Најстарији примерци су денари Антонина Пија и Елагабала, а последња емисија припада 347/8. години. Време похрањивања: почетак пете деценије IV века.

Публиковано: Иванишевић 1983 а: 77-97.

3. Београд, Доњи град Београдске тврђаве

Приликом археолошких ископавања на Доњем граду у слоју горења откривен је скупни налаз од 227 примерака новца (68 истопљено) са емисијама од 268/270. до 375/378. године, које су најзаступљеније. Време похрањивања: крај осме деценије IV века.

Публиковано: Иванишевић 1986: 44-59.

4. Београд, обала Дунава

На месту луке Београд, на обали Дунава откривена је остава која није у целости сачувана. Састоји се од 63 примерка новца владара од Констанција II до Валентинијана I (346-364/7).

Смештај: Музеј града Београда

Публиковано: Црнобрња 1980: 23-31.

5. Београд, Чукарица, подвожњак

Народни музеј у Београду је 1929. године откупио оставу новца, која није у целости сачувана (73). Емисијама из периода владавине Констанција II до Валентинијана I и Валенса (351-374/5) припадају 72 примерка, док је један из времена Галијена. Време похрањивања: 374/375. година.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 1178)

Публиковано: Миљанић 2003: 93-103.

6. Обреновац, Звечка, локалитет Нурча

Већи расути налаз новца од 396 комада, са владарима: Констанције II, Валентинијан I, Валенс и Грацијан. Време похрањивања: 378. година.

Публиковано: Црнобрња 1991: 41-46; Миљанић 1996: 108.

7. Обреновац, Велико Поље I

Према наводима мештанина, одавде потиче велика остава новца од око 12 kg, која је растурена. На истом месту касније пронађено је 20 комада новца Валенса, Валентинијана I. Време похрањивања: 378. година.
Публиковано: Црнобрња 1991: 46-47; Миљанић 1996: 108.

8. Обреновац, Велико Поље II

Са Великог Поља потиче и остава која је у потпуности расута. Претпоставља се да је било око 1.000 комада бронзаног новца склоњеног у керамичкој посуди. Накнадно је сакупљено 6 примерака Валентинијана I и Грацијана. Време похрањивања: 378. година.
Смештај: Музеј града Београда
Публиковано: Црнобрња 1991: 47-48; Миљанић 1996: 108.

9. Космај (Стојник, Сопот)

Остава новца откривена 1958. године на Космају представља највећи налаз који је доспео у Народни музеј у Београду.⁶ Према стању после конзервације садржи 20.065 комада бронзаног новца са одређеним бројем шкарта. Пристизала је у више наврата у периоду између 1958. и 1961. године, а касније је спојена у једну целину. Оквирно се датује у период владавине Валентинијана I и Валенса.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 377 - село Стојник, локалитет Кошевиште, 97 комада; општи инв. 389 - Стојник, локалитет Кошевиште, 6 комада; општи инв. 390 - Стојник, локалитет Кошевиште, 5 комада; општи инв. 391 - Стојник, локалитет Кошевиште, 82 комада; општи инв. 419 - село Сопот, 50 комада; општи инв. 605 - Стојник, 1 комад; општи инв. 628 - Стојник, 1 комад; општи инв. 648 - Космај, 19.823 комада).

Публиковано: Vasić 1995: 330, наводи да оставу чини око 25.000 комада и да је пронађена у близини каструма Стојник на Космају. Најмлађи новац припада првим емисијама Валентинијана I и Валенса; Црнобрња 1978: 207, наводи село Губеревац где је на локалитету Кошевиште пронађена остава од око 30.000 комада бронзаног новца од II до IV века; Vasić 1978: 137; Иванишевић 1983: 55.

10. Азања, локалитет њива Мезул

Народни музеј у Београду је 1963. године откупио оставу новца од 18 бронзаних примерака и од око 2 килограма мале бронзе са фрагментом суда. Новац је у лошем стању, већи део чине по неколико слепљених

/6/ Извештаји одељења 1960/61, 346.

комада, вероватно спојених услед горења. Мањи број је нешто боље очуван и припада емисијама Валентинијана I и Валенса.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 798)

Није публикувано.

11. Крњево

У селу Крњево пронађена је остава од 608 примерака новца из времена владавине Валентинијана I, Валенса и Грацијана.

Смештај: Музеј у Смедереву

Није публикувано.

12. Костолац (*Viminacium*)

Са територије Виминацијума потиче мањи налаз од 45 фолиса, из времена тетрархије (293-313), вероватно део оставе из гроба.

Смештај: Народни музеј у Пожаревцу

Публиковано: Дрча 2003: 143-158.

13. Костолац (*Viminacium*), локалитет Пећине

На локалитету Виминацијум, на поду од опека у једној од гробница, пронађено је 85 примерака новца. Према заступљеним владарима (Констанције II, Констанс, Валентинијан I, Валенс и Грацијан) налаз је датован у период од 332/333. до 367/375. године.

Смештај: Народни музеј у Пожаревцу

Публиковано: Дрча 2003 а: 59-92.

14. Бољетин

У селу Бољетин пронађена је 1973. године остава која се састоји од 1.803 примерка новца са емисијама од 308/310. до 355/361. године и неколико комада из III века. За Народни музеј у Београду откупљена су 542 комада - по један примерак од сваке ковнице, емисије и официне. Време похрањивања: после 361. године.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 971)

Публиковано: Vasić 1978: 135-177; Vasić 1990; Иванишевић 1983: 53-58; Иванишевић 1983 а: 77-97; Миљанић 2001: 203-212.

15. Доњи Милановац

Једини сачувани подаци о овој остави говоре да је реч о налазу бронзаног новца из Доњег Милановца, са емисијама Констанција II и Констанција Гала и њиховим имитацијама.

Публиковано: Васић 1976: 79; Mirnik 1981: 78, no. 276.

16. Јадранска Лешница, Иверак, Шоћин поток

У Народни музеј у Београду 1951. године доспела су 33 бронзана новца Констанција II и Грацијана из велике расуте оставе, која је тежила између 30 и 40 kg. Део оставе од 253 комада данас се налази у Музеју у Шапцу.

Смештај: Народни музеј у Београду (инв. књ. VIII, 108-119/22) и Народни музеј у Шапцу.

Публиковано: Марић 1956: 180, под бр. 20 први спомиње оставу, чији се део од 33 комада налази у Народном музеју у Београду. Наводи да је пронађена у месту Иверак, на саставу потока од којих постаје Шоћин поток и да се радило о великој остави тежине 30-40 kg, склоњеној испод камена; Mirnik 1981: 79, no. 285. (Иверак, Србија); Petrović 2004: 8, br. 20 - спомиње исту оставу са састава потока од којих настаје Шоћин поток, везујући је за Јадранску Лешницу и од које се 253 примерка новца (Констанције II - Валентинијан I) налази у Народном музеју у Шапцу; Васић 1985: 132 - у оквиру групе остава похрањених око 374/5. године наводи оставу Јадранска Лешница (Шоћин поток). Исти налаз као оставу из Јадранске Лешнице спомињу: Јовановић 1985: 64; Vasić 1995: 329-330; Миљанић 2003: 96; Дрча 2003 а: 60-61.

17. Десић, локалитет Рупље (околина Шапца)

У Народни музеј у Београду 1956. године доспела је остава новца од 560 комада пронађених на гомили приликом земљаних радова. Стручном обрадом одређено је 527 примерака, углавном из валентинијанског периода, док су остали нечитки.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 162)

Публиковано: Марић 1956: 180, бр. 19 спомиње оставу из Десића, Шабачки срез, локалитет Рупље, која је пронађена у расутом стању при земљаним радовима. Наводи да се састојала од 550 комада, углавном Валентинијана I; Mirnik 1981: 77, no. 270; Васић 1985: 132; Јовановић 1985: 64; Vasić 1995: 329-330; Јовановић 1998: 24; Миљанић 2003: 96.

18. Мрђеновац

У селу Мрђеновац пронађена је остава новца од 83 комада, од којих је 56 било могуће одредити. Заступљене су емисије од Константина II до Грацијана.

Смештај: Народни музеј у Шапцу

Публиковано: Petrović 2004: 9, br. 31.

19. Орашац

Из села Орашац потиче налаз од 23 примерка новца Константина I до Констанција II.

Смештај: Народни музеј у Шапцу
 Публиковано: Petrović 2004: 10, br. 34.

20. Миокус, локалитет Јазбине

У Народном музеју у Шапцу налази се остава са локалитета Јазбине где су пронађени остаци пољопривредног имања (*villa rustica*). Данас се она састоји од 92 примерка новца из периода од 334/335. до 367/375. године. Време похрањивања: после 375. године.

Смештај: Народни музеј у Шапцу
 Публиковано: Петровић 2003: 105-118; Јовановић 1985: 64; Васић 1985: 129, 132; Vasić 1995: 329-330; Јовановић 1998: 24; Миљанић 2003: 96; Petrović 2004: 9, br. 29.

21. Беомужевић

Оставу из Беомужевића од 194 комада АЕ3 и АЕ4 сумарно је публикувао А. Јовановић. Заступљени су владари од Констанција II до Валентинијана II. Најмлађи примерци ковани су између 367-375. године. Међу примерцима са нечитким натписом налази се неколико новчића Валентинијана II, од којих један вероватно припада периоду 378-383.

Смештај: Народни музеј у Ваљеву
 Публиковано: Јовановић 1985: 64; Јовановић 1998: 25; Миљанић 2003: 96.

22. Мачва (?)

У Народни музеј у Београду 1959. године доспео је налаз од 8 комада бронзаног новца Грацијана и Валентинијана II. Тачно место налаза није познато, али се претпоставља да потиче са територије Мачве.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 460)
 Није публикувано.

23. Доња Грбица код Крагујевца

Остава од 221 примерка новца III и IV века, са заступљеним владарима од Галијена до Констанса и Констанција II.

Смештај: Народни музеј у Крагујевцу
 Публиковано: Vasić 1995: 330.

24. Медвеђа (Idimum), локалитет Попов Чаир

Приликом археолошких ископавања 1962. године, у сондама III и VI пронађени су скупни налази новца IV века, у сонди III - 88 примерака, а у сонди VI - 36. Оба налаза садрже по неколико примерака новца III века, док већи део припада периоду око 319. до 375. године. Време похрањивања: око 375. године.

Смештај: Народни музеј у Београду

Публиковано: Vasić, Milošević 2000: 27-31, 35, 106-107, каталог новца: 161-197.

25. Нови Пазар, Велико (Паричко) гробље

Са Великог (Паричког) гробља, у Новом Пазару, потиче мања остава од 42 бронзана примерка из времена Константина I до Јулијана. Остава је датована у период од 336/7. до 355/61. године. Време похрањивања: пета деценија IV века.

Смештај: Завичајни музеј у Новом Пазару

Публиковано: Иванишевић 1983: 53-58.

СРЕДОЗЕМНА ДАКИЈА (DACIA MEDITERANEA)

26. Алексинац, обронци Јастрепа

Остава бронзаног новца од 593 комада са ковањима Константина I и наследника, нађена је на падинама Јастрепа. Прегледом је утврђено да преовлађују емисије Констанса и Констанција II.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 760)

Није публикувано.

27. Алексинац, положај Киклине

На положају Киклине пронађена је остава (?) од 40 примерака која садржи неколико комада из III века, док главни део чине емисије од Константина I до Валентинијана I и Валенса. Време похрањивања: око 375. године.

Смештај: Народни музеј у Крушевцу

Публиковано: Рашковић 1997: 110-111, 117-120.

28. Читлук, локалитет Конопљара

Приликом археолошких ископавања откривен је скупни налаз од 86 лоше очуваних комада новца. На основу емисија Валентинијана I и Валенса налаз се датује у период 364-375. године.

Смештај: Народни музеј у Крушевцу

Публиковано: Рашковић 1997 а: 82, 90-91; Рашковић, Ђокић 1997: 144.

29. Вратари

У селу Вратари откривен је скупни налаз од 22 комада бронзаног новца са заступљеним владарима од Константина I до Валентинијана I (320-364/367).

смештај: Народни музеј у Крушевцу

Публиковано: Рашковић 1998: 82, 86-88; Рашковић, Ђокић 1997: 135-146.

30. Ниш, улица Обреновићева

У центру Ниша пронађен је скупни налаз од 181 фолиса из времена тетрархије (294-311): 76 комада из прве, 19 из друге и 86 из треће тетрархије. Време похрањивања: после 311. године.

Смештај: Народни музеј у Нишу

Публиковано: Јанковић-Михалцић 1986: 25-48.

31. Ниш, Трг Ослобођења⁷

Приликом грађевинских радова на Тргу Ослобођења у Нишу пронађена је, у керамичкој посуди, остава од 215 комада новца са емисијама Лицинија I, Константина I и чланова његове породице (317-334/335). Време похрањивања: после 334/335. године.

Смештај: Народни музеј у Нишу

Публиковано: Јанковић-Михалцић 2000: 37-58.

32. Ниш, Градско поље

Приликом копања рова на Градском пољу пронађен је, у слободно укопаном гробу, скупни налаз, од којег је у Музеј у Нишу доспело 30 комада. Новац припада владарима Лицинију I, Константину I и његовим синовима (312/313-328/329). Време похрањивања: после 329. године.

Смештај: Народни музеј у Нишу

Публиковано: Јанковић-Михалцић 2002: 15-29.

33. Бела Паланка (Remesiana)

Приликом археолошких истраживања базилике у Ремесијани, на градском форуму, пронађен је скупни налаз, који се састоји од 209 примерака. Новац припада периоду владавине Констанса и Констанција II до Теодосија I и Аркадија (335-393/395. године). Време похрањивања: око 395. године.

Смештај: Народни музеј у Београду (тер. инв. 566)

Публиковано: Миљанић 1996: 105-122.

34. Липовица, општина Власотинце

У селу Липовица пронађено је 348 комада бронзаног новца из периода владавине Константина I до Грацијана (најзаступљенији је новац Констанција II), који су вероватно чинили део једне веће оставе.

/7/ Данас Трг краља Милана.

Смештај: Народни музеј у Лесковцу
Није публикувано.

35. Липовица, општина Лесковац

Из села Липовица, са територије општине Лесковац, потиче остава новца од 1.187 комада. На основу сумарног прегледа материјала ради се о новцу из времена владавине Константина I и његових наследника.

Смештај: Народни музеј у Лесковцу
Није публикувано.

36. Лесковац, предграђе Подврце

У Народном музеју у Лесковцу налази се 46 примерака новца, пронађеног у предграђу Лесковца, који вероватно представља део веће оставе. Заступљена су ковања Константина I и синова (Константина II, Констанција II, Констанса).

Смештај: Народни музеј у Лесковцу
Није публикувано.

37. Маћедонце, код Лесковца

У селу Маћедонце пронађена је 1944. године у керамичкој посуди остава бронзаног новца од 3.971 комада и одређеног броја шкарта. Основним увидом утврђено је да остава припада другој половини IV века, валентинијанском периоду.⁸

смештај: Народни музеј у Нишу
Није публикувано.

38. Србија (?)

У Народном музеју у Београду налази се остава новца од 350 примерака, за коју је забележено да потиче са територије Србије. Тачно место налаза није познато. Заступљене су емисије у распону од 318. до 335/7. године.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 1205)
Није публикувано.

/8/ Основни подаци о пореклу оставе и њеном саставу публикувани су у чланку Јанковић-Михалцић 2005: 49-60.

ДАРДАНИЈА (DARDANIA)**39. Добротин, Липљан 1961**

У селу Добротину пронађен је камени суд заједно са оставом новца од 5.775 комада. Новац је сумарно публиковао Е. Чершков, датујући га у период око 345. године.

Смештај: Музеј у Приштини

Публиковано: Чершков 1964: 317, 324-338; Mirnik 1981: 77-78, no. 272.

ДРУГА ПАНОНИЈА (PANNONIA SECUNDA)**40. Београд, Батајница**

Из Батајнице потиче скупни налаз од 4 аса и 5 фолиса Максенција, Константина I и Лицинија (309-315).

Смештај: Музеј града Београда

Публиковано: Црнобрња 1988: 55-58.

41. Бачинац

У селу Бачинац пронађена је остава фолиса од 1.093 комада, из времена тетрархије и владавине Константина I. Време похрањивања: 323. година.

Смештај: Војвођански музеј, Нови Сад (прив. инв. бр. 171-179)

Публиковано: Даутова-Рушевљан 1984-1985: 85-120.

42. Бикић Дол

Остава из Бикић Дола која припада константиновском периоду данас се састоји од 9.962 примерка.⁹ Време похрањивања: 334. година.

Смештај: Музеј Срема, Сремска Митровица

Публиковано: Brenot 1978: 7-98; Бајић, Василић 1958: 58-64; Поповић 1997: 20; Mirnik 1981: 76, no. 262; Даутова-Рушевљан 1984-1985: 90; Даутова-Рушевљан 1981: 66 (кат. бр. 22).

43. Стара Пазова

Народни музеј у Београду је 1961. године откупио 86 примерака бронзаног новца пронађених у земљаном суду у Старој Пазови. Заступљене

/9/ Бајић и Василић који су први обрадили оставу установили су постојање 11.459 комада, Брено која је 1978. такође публиковала оставу наводи да се она састоји од 10.590, а према ревизији Поповића она сада садржи 9.962 комада.

су емисије Констанција II и Констанција Гала (351-355). Време похрањивања: 355. година.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 708)

Публиковано: Миљанић 2001: 203-212.

44. Нова Пазова

Остава новца из Нове Пазове откривена је 1987. године и у делимично расутом стању доспела је у Музеј Срема. Остава садржи 6.370 комада, од којих се 364 налазе у Народном музеју у Београду. Остава се оквирно датује у период између 313. и 340. године.

Смештај: Музеј Срема, Сремска Митровица

Публиковано: Поповић 1997: 20, 21.

45. Билићи, Шид

На пустари Иноценц пронађена је, укопана у посуду, велика остава новца константиновског периода. Ранија стручна литература бележи да се већи део депоа налази у Музеју Срема, затим у музеју у Илоку и Градском музеју у Вуковару. Међутим у попису остава Нумизматичке збирке Музеја Срема ова остава се не помиње.¹⁰

Публиковано: Даутова-Рушевљан 1981: 67, бр. 23; Mirnik 1981: 76, по. 263.

46. Срем

У Нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду налази се остава од 365 примерака, за коју је забележено да је пронађена на територији Срема. Заступљена су ковања из времена Константина I и наследника.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 940)

Није публикувано.

47. Крчедин, Стара Пазова

У литератури је забележено да из Крчедина потиче остава новца са емисијама Константина II и Констанција II и њиховим имитацијама.

Публиковано: Vasić 1976: 79; Mirnik 1981: 79, по. 287.

48. Нови Бановци

Остава новца константиновског периода из Нових Бановаца позната је само на основу архивске грађе Археолошког музеја у Загребу.

Публиковано: Mirnik 1981: 80, по. 296.

/10/ Поповић 1997: 17-35.

49. Сремска Митровица

Археолошки музеј у Загребу поседује оставу новца од 752 примерка која је пронађена у Сремској Митровици 1894. године. Остава се датује у време владавине Константина I и наследника. Време похрањивања: после 350 године.

Смештај: Археолошки музеј у Загребу

Публиковано: Brunšmid 1896/7: 82-93; Mirnik 1981: 81, no. 303.

50. Сремска Митровица (Јалија)

У Сремској Митровици пронађена је 1912. године остава бронзаног новца са емисијама владара Констанција II до Јулијана.

Смештај: Археолошки музеј у Загребу (делимично)

Публиковано: Mirnik 1981: 82, no. 304.

ТЕРИТОРИЈА ЗАПАДНОГ БАНАТА**51. Рудине, Стара Паланка**

На локалитету Рудине, код Старе Паланке, пронађена је остава новца од 27 фолиса Константина I, Лицинија и Криспа. Време похрањивања: око 318. године.

Смештај: Народни музеј у Вршцу

Публиковано: Даутова-Рушевљан 1974-1978: 41-54.

52. Попин Дол код Загајице

Остава новца из Попиног Дола састоји се од 28 комада номинала АЕ2, Констанција II и Констанција Гала (348-354). Време похрањивања: око 359. године.

Смештај: Народни музеј у Вршцу

Публиковано: Даутова-Рушевљан 1974-1978: 41-54; Миљанић 2001: 203-212.

53. Рудине, Банатска Паланка

Оставу са локалитета Рудине чини 15 примерака новца Константина I и његових синова (335/7-337/341). Време похрањивања: после 341. године.

Смештај: Народни музеј у Вршцу

Публиковано: Бакић 1994: 47-66.

54. Орешац

Остава из Орешца састоји се од 11 комада бронзаног новца са краја 346. и почетка 347. године. Заступљени су владари Констанс и Констанције

II. Време похрањивања: крај пете деценије IV века.

Смештај: Народни музеј у Вршцу

Публиковано: Бакић 1994: 47-66.

55. Врачев Гај, Бела Црква

Остава из Врачевог Гаја садржи 111 комада бронзаног новца Константи-на I, Констанса и Хелене (335/7-346/348). Време похрањивања: око 348. године.

Смештај: Народни музеј у Вршцу

Публиковано: Бакић 1994: 47-66; Mirnik 1981: 83, no. 316.

56. Банатска Паланка I

Налаз од 5 комада, са ковањима од 330/335. до 347/348. године.

57. Банатска Паланка II

Остава од 8 примерака новца из 347/348. године.

58. Банатски Карловац, Луг

Остава новца од 10 комада (део оставе чине емисије II века - 1 ком. и III века - 4 ком.), са ковањима од 335/336. до 355/361. године.

59. Куштиљ I

Већа остава новца од 256 комада, са емисијама од 330/335. до 347/348. (?) године.

60. Куштиљ II

Остава новца од 15 примерака из периода од 335/340. до 347/348. године.

61. Мало Средиште

Остава новца од 212 комада са ковањима од 337/340. до 347/348. године.

62. Месић-Разбојиште

Остава од 22 примерка новца, са емисијама од 312/315. до 364/367. године.

63. Месић-Гропи

Остава од 16 комада новца, из периода од 335/340. до 347/348. године, садржи и један денар II века.

64. Ватин

Остава од 10 комада, са заступљеним емисијама од 335/340. до 347/348. године.

65. Вршац-Херцегова одаја

Остава новца од 117 примерака, са ковањима од 335/340. до 393/395. године. Остава садржи и један примерак из I века и два с краја III века.

66. Вршац-Велики Рит

Остава новца од 172 примерка из периода од 330/335. до 347/348. године.

67. Вршац-Стрмоглавица

Остава од 246 комада, са ковањима од 335/340. до 347/348. године.

68. Вршац-околина

Остава од 382 комада, са емисијама од 335/340. до 347/348. године.

69. Старчево

Остава из Старчева састоји се од 83 нечитка примерка бронзаног новца IV века.

70. Потпорањ

Налаз непоуздан.

71. Јабланка

Налаз непоуздан.

Смештај: оставе новца од броја 56 до 71 налазе се у Народном музеју у Вршцу и нису публиковане.¹¹

72. Војводина

За оставу новца од 113 фолиса редуковане тежине Лицинија, Максимиана Даје и Константина I забележено је да потиче са територије Војводине. Ближи услови налаза су непознати и претпоставља се да би могла да припада великој остави из Стоца.¹² Датује се у период између 310. и 314. године. Време похрањивања: око 314. године.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 366)

Публиковано: Васић 1967: 185-193; Mirnik 1981: 83, no. 315.

/11/ Овом приликом желим да захвалим колегиници Љиљани Бакић, која је била љубазна да ми пружи све податке везане за оставе које се налазе у Народном музеју у Вршцу (оставе су каталогски обрађене и чине део њеног магистарског рада који је у изради). Делимично су публиковане у Bakić 2000: 746-751.

/12/ Остава из Стоца пронађена је у Тријебњу код Стоца и чини је неколико десетина хиљада комада. Већи део налази се у Археолошком музеју у Загребу, мањи део од 172 примерка у Земаљском музеју у Сарајеву, док је делом налаз завршио код загребачких колекционара: Meixner 1959: 3; Васић 1967: 185; Petrović 1957: 173-183.

73. Непознато налазиште

Остава бронзаног новца IV века од 66 комада новца из периода тетрархије до владавине Грацијана.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 1245)

Није публикувано.

74. Непознато налазиште

Остава бронзаног новца IV века, која се састоји од 65 комада. Заступљен је углавном новац из времена владавине Константина I (налаз садржи и неколико примерака антонинијана Галијена и Аурелијана).

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 1247)

Није публикувано.

75. Непознато налазиште

Остава бронзаног новца IV века од 83 примерка, из времена владавине Константина I, са емисијама од 317. до 329. године.

Смештај: Народни музеј у Београду (општи инв. 1359)

Није публикувано.

Иако овим радом нису обухваћене оставе V века, овом приликом их помињемо, јер по свом саставу већим делом припадају периоду IV века. Реч је о следећим оставама: две оставе из Ђуприје¹³ и оставама из Виминацијума,¹⁴ Великог Градишта,¹⁵ Ниша (Медијана),¹⁶ Београда (Зелени венац),¹⁷ Брестовика,¹⁸ Паље,¹⁹ као и о остави са непознатог налазишта.²⁰

/13/ Vasić 1988: 63-84; Vasić 1990.

/14/ Васић 1980: 123-161.

/15/ Васић 1980 а: 75-120.

/16/ Медијана 1979: 27, 33.

/17/ Остава са Зеленог венца налази се у Народном музеју у Београду, општи инв. 1246 (инв. ствари 3512 из 1927. године). Пронађена је приликом зидања лекарског дома на Зеленом венцу и данас се састоји од 3.608 комада новца. Увидом у материјал констатовано је да се ради о новцу IV и V века, а не само IV како наводи Мирник (Mirnik 1981: 76, no. 260).

/18/ Остава новца из Брестовика (?) чува се у Народном музеју у Београду, општи инв. 406 (дошла је у Музеј 1958. године). Састоји се од 1.091 комада бронзаног новца IV и V века (већи број комада је фрагментован, сечен, има комада и од олова).

/19/ Остава из села Паље, код Врања, пронађена 1957. године, доспела је у Народни музеј у Београду (општи инв. 288) у веома лошем стању (тежина 2,583 kg). На основу основног прегледа материјала утврђено је да је углавном заступљен новац V века.

/20/ Vasić 1978 а: 115-119, остава садржи 34 примерка римског новца IV и V века и њихових имитација.

На основу публиковане грађе и увида у музејске колекције прикупљени су подаци за 75 остава бронзаног новца IV века. Јасно се уочава да њихов највећи број потиче са територије провинција Прве Мезије и Средоземне Дакије.

На простору провинције Прве Мезије пронађено је 25 остава. Најстарије су две оставе из времена тетрархије, прва из 305/6. године, откривена у Доњем граду Београдске тврђаве, а друга из 313. године, са локалитета Виминацијум. Из периода владавине Константина I није забележена ниједна остава бронзаног новца, али је зато пронађен већи број из времена владавине његових наследника. Са Београдске тврђаве потиче један скупни налаз с почетка пете деценије IV века, који се завршава емисијама Констанса и Констанција II, док већи број припада крају владавине Констанција II, тј. похрањене су око 361. године: Бољетин, Космај, Доњи Милановац, Нови Пазар и вероватно Орашац (Шабац).

Највећи број остава припада валентинијанском периоду и углавном потичу из периода 375/8. године: Београд (Доњи град), Београд (Чукарица), три оставе из Обреновца, Мачва, Десић, Миокус, Јадранска Лешница, Беомужевић, Мрђеновац, Азања, Крњево, Доња Грбица, Виминацијум (локалитет Пећина) и два скупна налаза из Идимума. Из истог, валентинијанског периода је и остава из Београда (обала Дунава), али је она похрањена нешто раније, после 367. године.

Са територије Средоземне Дакије потиче 12 остава. Најстарије су оставе из Ниша, једна из периода тетрархије (311) и две из времена Константина I, једна са Градског Поља из 328/9. и друга откривена на Тргу Ослобођења, из 334/5. године. Периоду Констанса и Констанција II припадају оставе Алексинац (обронци Јастрепца), Липовица (Лесковац), Подврце (Лесковац), док су из валентинијанског периода: Алексинац (положај Киклине), Конопљара (Читлук), Липовица (Власотинце), Маћедонце. Депо из Вратара је нешто старији, из времена после 367. године. Најмлађа је остава из 395. године, пронађена у Белој Паланци (Remesiana).

Могуће је да провинцијама Првој Мезији или Средоземној Дакији, припада остава константиновског периода (склоњена после 337. године) са непознатог налазишта, за коју је забележено да потиче из Србије.

Из пете деценије IV века (Констанс и Констанција II) потиче једина до сада позната остава новца са територије провинције Дарданије.

Са дела територије данашње Србије, који је у IV веку улазио у састав провинције Приобалне Дакије, нема остава бронзаног новца. Налазимо их у

Румунији, у Диерни, у којој су пронађене две оставе, Диерна I из 375/8. године и Диерна II с краја IV века (после 383. године),²¹ као и две откривене у Сучидави, обе похрањене првих деценија V века.²² Такође, неколико остава потиче из бугарског дела Приобалне Дакије, као што су на пример: Горња Гноиница (Ломски округ)²³ из валентинијанског периода, Михаиловград²⁴ из времена Констанција II и Јулијана, Бело Поље (Видински округ)²⁵ из периода Констанција II и четири оставе из Арчара (Ратиариа), једна можда из периода Констанција II,²⁶ две из времена Валенса и Валентинијана I,²⁷ и једна из времена Валентинијана II.²⁸

Провинцији Другој Панонији припада 11 остава. Најстарија је остава из Батајнице, склоњена 315. године, а следе Бачинац (323) и Бикић Дол (334), чије се похрањивање доводи у везу са упадима Сармата на римске територије. Нешто су млађе оставе из Нове Пазове (340) и Старе Пазове (355). Остале припадају периоду владавине Констанса и Констанција II: Срем, Крчедин, Нови Бановци и три оставе из Сремске Митровице. За оставу из Билића нема довољно података, те је не можемо датовати.

Све оставе откривене у српском делу Баната почињу емисијама из времена Константина I, а завршавају се углавном ковањима с краја пете деценије IV века.²⁹

Пратећи хронологију остава бронзаног новца IV века и посматрајући њихову распрострањеност у оквирима оновремених административних целина, дошли смо до следећих закључака:

- у оквиру граница данашње Србије, са територије провинције Приобалне Дакије, није забележена ниједна остава бронзаног новца IV века. Са територије Румуније и Бугарске потиче десетак, већина припада периоду после 375/8. године и везују се за варварске упаде у римске провинције

/21/ Chirila, Gudea, Stratan 1974.

/22/ Bordea, Barbu, 1970: 267, прва остава садржи емисије од 330/335. до 408/423, а друга од 335/337. до 402/408. године.

/23/ Герасимов 1964: 242.

/24/ Јурукова 1978: 75.

/25/ Јурукова 1981: 128.

/26/ Јурукова 1978 а: 60.

/27/ Јурукова 1981: 128-129.

/28/ Јурукова 1978 а: 60.

/29/ Bakić 2000: 746-751.

- у области провинције Прве Мезије није пронађена ниједна остава из периода владавине Константина I
- на територији провинција Прве Мезије и Средоземне Дакије јасно су изражена два хоризонта похрањивања, први који припада времену владавине Константинових синова, Констанса и Констанција II и други који се везује за валентинијански период. За остале две провинције диоцезе Дакије не можемо извући никакве закључке, будући да је грађа којом располажемо недовољна (Приобална Дакија нема налаза, а са територије Дарданије потиче један налаз).
- главни период похрањивања остава са територије провинције Друге Паноније, везује се за крај владавине Констанција II. Разлог њиховог склањања можемо тражити у превирањима и нестабилној ситуацији насталој услед сукоба Јулијана и Констанција II.³⁰ Са ове територије до сада није забележена ни једна остава валентинијанског периода, за разлику од већег броја пронађених у Мађарској, похрањених после смрти Валентинијана I.³¹

/30/ Amm. Marc. XXI, X, 1-7; XXI, XIII, 6-8.

/31/ Mócsy 1974: 342.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Амм. Марс.

Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, у преводу на српски М. Милин, Београд 1999.

Бајић, Василић 1958

Б. Бајић, Б. Василић, Остава римског новца из Бикић-Дола у Срему, *Грађа за проучавање сѐоменика културе Војводине II*, 1958: 58-64.

Бакић 1994

Љ. Бакић, Три оставе римског бронзаног новца IV века из Народног музеја у Вршцу, *Нумизмаџичар* 17, 1994: 47-66.

Bakić 2000

Lj. Bakić, Hoards of 4th Century Roman Coins from the Western part of South Banat. Preliminary Report, *XII Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997*, Berlin 2000: 746-751.

Bordea, Barbu 1970

Gh. P. Bordea, V. Barbu, Contributions à l'histoire du Bas-Empire romain à la lumière des deux trésors monétaires des IVe-Ve siècles, découverts à Celeiu, *Dacia XIV*, 1970: 251-295.

Brenot 1978

C. Brenot, Trésor de Bikić-Do, *Sirmium VIII*, 1978: 7-98.

Brunšmid 1896/7

J. Brunšmid, Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji V-VII (VI. Našašće rimskih novaca u Mitrovici) *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva, N.S. II* 1896/7: 42-103.

Chirila, Gudea, Stratan 1974

E. Chirila, N. Gudea, I. Stratan, *Drei Münzhorte des 4. Jahrhunderts aus dem Banat*, Lugoj 1974.

Црнобрња 1978

Н. Црнобрња, Попис и карта налаза античког новца на подручју града Београда, *Годишњак града Београда XXV*, 1978: 197-209.

Црнобрња 1980

Н. Црнобрња, Остава римског новца из Београда - примерци нових емисија Констанција II, Констанција Гала и Јулијана Цезара, *Годишњак града Београда XXVII*, 1980: 23-31.

Црнобрња 1988

Н. Црнобрња, Налаз бронзаног римског новца из Батајнице, *Нумизматичар* 11, 1988: 55-58.

Црнобрња 1991

Н. Црнобрња, Три оставе римског бронзаног новца (IV век) са подручја општине Обреновац, *Нумизматичар* 14, 1991: 41-48.

Ћершков 1964

Е. Ћершков, Kasnoantička ostava iz Dobrotina na Kosovu, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* VII-VIII (1962-1963), 1964: 317-338.

Даутова-Рушевљан 1974-1978

В. Даутова-Рушевљан, Две оставе из Народног музеја у Вршцу, *Раг војвођанских музеја* 23-24, 1974-1978: 41-54.

Даутова-Рушевљан 1981

В. Даутова-Рушевљан, Оставе варварског, римског и византијског новца из Војводине, *Нумизматичар* 4, 1981: 60-72.

Даутова-Рушевљан 1984-1985

В. Даутова-Рушевљан, Остава фолиса из Бачинаца у Срему, *Раг војвођанских музеја* 29, 1984-1985: 85-120.

Дрча 2003

Б. Дрча, Налаз фолиса из времена тетрархије са локалитета Виминацијум, *Viminacium* 13-14, 2003: 143-158.

Дрча 2003 а

Б. Дрча, Допринос сврставању бронзаног новца валентинијанског периода у његове историјске оквире, *Нумизматичар* 22-23 (1999-2000), 2003: 59-92.

Герасимов 1946

Т. Д. Герасимов, Колективни находки на монети през последните години, *Известия на Българския археологически институт* XV, 1946: 235-244.

Иванишевић 1983

В. Иванишевић, Остава римског бронзаног новца IV века из Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 7, 1983: 53-58.

Иванишевић 1983 а

В. Иванишевић, Два налаза римског бронзаног новца IV века са Београдске тврђаве, *Нумизматичар* 6, 1983: 77-97.

Иванишевић 1986

В. Иванишевић, Скупни налаз римског бронзаног новца из 375/8. године са Београдске тврђаве, *Нумизматичар* 9, 1986: 44-59.

Извештаји одељења 1960/61

Извештаји одељења, Нумизматичко-епиграфско одељење, *Зборник радова Народної музеја* 3, 1960/61: 343-346.

Јанковић-Михалцић 1986

Д. Јанковић-Михалцић, Скупни налаз римског бронзаног новца из Ниша, *Зборник* 2, Народни музеј Ниш, 1986: 25-48.

Јанковић-Михалцић 2000

Д. Јанковић-Михалцић, Остава римског бронзаног новца IV века из Ниша, *Зборник* 9, Народни музеј Ниш, 2000: 37-58.

Јанковић-Михалцић 2002

Д. Јанковић-Михалцић, Један мањи налаз римског бронзаног новца IV века са градског поља у Нишу, *Зборник* 11, Народни музеј Ниш, 2002: 15-29.

Јанковић-Михалцић 2005

Д. Јанковић-Михалцић, Остава римског новца у Народном музеју у Нишу, *Зборник* 13-14, Народни музеј Ниш, 2005: 49-60.

Јовановић 1985

А. Јовановић, Налази из римског периода у ваљевском крају, *Исцртаживања* II, Ваљево 1985: 58-65.

Јовановић 1998

А. Јовановић, Два прилога проучавању фортификација у Доњој Панонији, *Гласник САД* 14, 1998: 21-29.

Јурукова 1978

Ї. Јурукова, Монетните находки, открити в Българија през 1973-1974 г., *Археология* 2, 1978: 72-77.

Јурукова 1978 а

Ї. Јурукова, Монетните находки, открити в Българија през 1975-1976 г., *Археология* 4, 1978: 58-62.

Јурукова 1981

Ї. Јурукова, Монетните находки, открити в Българија през 1979 г., *Археология* 1-2, 1981: 126-130.

Марић 1956

Р. Марић, Оставе старог новца у Нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду, *Саопштења Републичког Завода за заштитну споменика културе* I, 1956: 179-181.

Медијана 1979

Медијана, *кашалој изложбе*, Ниш 1979.

Meixner 1959

I. Meixner, Nepoznati folis Konstantina Velikog, *Numizmatičke vijesti* 13, 1959: 3-4.

Миљанић 1996

С. Миљанић, Скупни налаз римског бронзаног новца IV века из Ремесијане, *Нумизматичар* 18/19, 1996: 105-121.

Миљанић 2001

С. Миљанић, Остава римског бронзаног новца из Старе Пазове, *Зборник Народног музеја* XVII-1, 2001: 203-212.

Миљанић 2003

С. Миљанић, Налаз римског бронзаног новца из 374/5. године са Чукарице, *Нумизматичар* 22-23 (1999-2000), 2003: 93-103.

Mirnik 1981

I.A. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, Oxford 1981.

Mócsy 1974

Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974.

Petrović 1957

J. Petrović, Numizmatički izveštaj IV, Tragovi velikoga rimskoga blaga iz Trijebnja kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XII, 1957: 173-183.

Петровић 2003

С. Петровић, Остава из села Миокуса, *Нумизматичар* 22-23 (1999-2000), 2003: 105-118.

Petrović 2004

S. Petrović, *Rimski novac u Podrinju*, Šabac 2004.

Поповић 1997

П. Поповић, Нумизматичке збирке Музеја Срема, *Зборник Музеја Срема* 3, 1997: 17-35.

Рашковић 1997

Д. Рашковић, Налази римског и византијског новца Народног музеја у Крушевцу, у подручју римског друма *via publica*, *Нумизмаџичар* 20, 1997: 109-130.

Рашковић 1997 а

Д. Рашковић, Налази из касноантичког периода са локалитета Конопљара, у: *Археолошка налазиштва Крушевца и околине. Зборник радова са научној скупи Археолошка налазиштва Крушевца и суседних области 15-18. маја 1997*, ур. Н. Тасић и Е. Радуловић, Крушевац-Београд 1997: 81-107.

Рашковић, Ђокић 1997

Д. Рашковић, Н. Ђокић, Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју јужног Темнића, *Гласник САД* 13, 1997: 135-146.

Рашковић 1998

Д. Рашковић, Појединачни налази римског и византијског новца Народног музеја Крушевац, *Нумизмаџичар* 21, 1998: 63-116.

Васић 1967

М. Р. Васић, Остава фолиса у Народном музеју у Београду, *Зборник Народної музеја V*, Београд 1967: 185-193.

Vasić 1976

М. R. Vasić, Les imitasion de la monnaie de bronze Romaine des IVe et Ve siècles, у: *Ковање и ковнице античкој и средњовековној новца*, Београд 1976: 79-83.

Vasić 1978

М. R. Vasić, Le trésor de Boljetin (IV e siècle), *Sirmium VIII*, 1978: 135-177.

Vasić 1978a

М. R. Vasić, A IVth and Vth Centuries Hoard of Roman Coins and Imitations in the Collection of the National Museum in Belgrade, *Sirmium VIII*, 1978: 115-132.

Васић 1980

М. Васић, Остава римског бронзаног новца IV и V века из Виминацијума, *Старинар*, н.с. XXXI, 1980.

Васић 1980 а

М. Р. Васић, Каса с бронзаним новцем IV и V века из Великог Градишта (Pincum), *Нумизматичар* 3, 1980: 75-120.

Васић 1985

М. Васић, Мачва и Подриње у Римско доба, *Гласник САД* 2, 1985: 124-141.

Vasić 1988

М. Vasić, Nalaz II rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma Horreum Margi (Џуприја), *Нумизматичар* 11, 1988: 63-84.

Vasić 1990

М. Vasić, *Nalazi rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma Horreum Margi (Џуприја)*, Beograd 1990.

Vasić 1995

М. Vasić, Moesia Prima and Dacia Ripensis in the Time of Valentinian I and Valens (364-378 A.D.), in: *The Age of Tetrarchs*, ed. D. Srejović, Belgrade 1995: 327-335.

Vasić, Milošević 2000

М. Vasić, G. Milošević, *Mansio Idimum, rimska poštanska i putna stanica kod Medveđe*, Beograd 2000.

BRONZE COIN HOARDS OF THE 4th CENTURY FROM THE TERRITORY OF SERBIA

On this occasion we want to present the 4th century hoards of bronze coins mostly from the museum collections in Serbia. Considering the fact that largest part of modern Serbia territory was in the 4th century territory of the Roman Empire belonging to diocese Dacia (provinces Moesia I, Dacia Ripensis, Dacia Mediteranea, Dardania) and partially to the diocese Pannonia (Pannonia II) we tried to present the hoards according to such division. Also we included the coin hoards discovered in the west Banat.

On the basis of published material and knowledge of the museum collections it was established that from this period date 75 hoards of exclusively bronze coins.

In the territory of province Moesia I were discovered 25 hoards. The earliest are two hoards from the time of tetrarchy, first from 305/6 discovered in the Lower town of the Belgrade fortress and second from 313 found at Viminacium. Not a single bronze hoard had been recorded from the time of Constantine I but there are many hoards from the time of his successors. From the Belgrade fortress come one finding from the beginning of the fifth decade of the 4th century having as closing issues coins of Constans and Constantius II while much more date from the end of reign of Constantius II, i.e. they had been deposited around 361. These are hoards from Boljetin, Kosmaj, Donji Milanovac, Novi Pazar and probably Orašac (Šabac).

The largest number of hoards come from the Valentinian time and they mostly date from the years 375/378 including hoards from Belgrade (Lower city), Čukarica, three hoards from Obrenovac, Mačva, Desić, Miokus, Jadranska Lešnica, Beomužević, Mrdjenovac, Azanja, Krnjevo, Donja Grbica, Viminacium (site Pećine) and two group finds from Idimum. From the same Valentinian period is also the hoard from Belgrade (Danube bank) but it was deposited slightly earlier, after 367.

From the territory of Dacia Mediteranea come 12 hoards. The earliest are the hoards from Niš, one from the time of tetrarchy (311) and two from the time of Constantine I, one from Gradsko Polje from 328/9 and another discovered at Trg Oslobođenja, from 334/5. From the period of reign of Constans and Constantius II date the following hoards: Aleksinac (slopes of Jastrebac), Lipovica (Leskovac), Podvrce (Leskovac) while from the Valentinian

time come the hoards Aleksinac (location Kikline), Konopljara (Čitluk), Lipovica (Vlasotince), Maćedonce. The hoard from Vratari is somewhat earlier and dates from the period after 367. The latest is the hoard from 395 discovered in Bela Palanka (Remesiana).

It is possible that a hoard from the time of Constantine (deposited after 337) from the unknown site but registered as found in Serbia also originates from provinces Moesia I or Dacia Mediteranea.

The only so far known coin hoard from the province Dardania dates from the fifth decade of the 4th century (Constans and Constantius II).

There are no hoards of bronze coins from the Serbian territory, which in the 4th century was part of province Dacia Ripensis. However, they had been discovered in Romania, in Dierna where two hoards had been found, Dierna I from 375/8 and Dierna II from the end of the 4th century (after 383) and two from Sucidava both deposited in the first decades of the 5th century. There are also few hoards from the Bulgarian part of Dacia Ripensis, e.g. Gornja Gnojnica (Lom district) from the Valentinian time, Mihailovgrad from the time of Constantius II and Julian, Belo Polje (Vidin district) from the time of Constantius II and four hoards from Arčar (Ratiaria) - one possibly from the time of Constantius II, two from the time of Valens and Valentinian I and one from the time of Valentinian II.

In the province Pannonia II were discovered 11 hoards. The earliest is the hoard from Batajnica deposited in 315, followed by Baćinac (323) and Bikić Dol (334) both related to the intrusion of the Sarmathians in the territory of Roman Empire. Somewhat later are hoards from Nova Pazova (340) and Stara Pazova (355). Others date from the period of reign of Constans and Constantius II: Srem, Krčedin, Novi Banovci and three hoards from Sremska Mitrovica. For the hoard from Bilići there is not enough information so it could not be dated.

All the hoards discovered in the Serbian Banat start with issues from the time of Constantine I and finish mostly with the issues from the end of fifth decade of the 4th century.

Considering the chronology of the bronze coin hoards of the 4th century and observing their distribution within administrative units of that time we came to the following conclusions:

- not a single bronze coin hoard from the 4th century had been registered within the borders of present Serbia i.e. from the territory of Dacia Ripensis. From the territory of Romania and Bulgaria come around ten hoards, most of them dating from the period after 375/8 and related to the barbarian intrusions to the Roman provinces.

- in the province Moesia I had not been discovered a single hoard from the period of reign of Constantine I.
- in the provinces of Moesia I and Dacia Mediteranea are clearly distinguishable two horizons of deposition, first dating from the time of Constantine's sons Constans and Constantius II and second related to the Valentinian period. For another two provinces of diocese Dacia we can not draw any conclusions as the material at our disposal is insufficient (There are no hoards from Dacia Ripensis and there is only one from Dardania).
- main period of hoards deposition in Pannonia II is related to the end of reign of Constantius II. Reason for their deposition could be expected in turmoil and unstable situation due to the conflict of Julian and Constantius II. From this territory has not been so far registered single hoard from the Valentinian period in contrast to rather large number of hoards discovered in Hungary that had been deposited after the death of Valentinian I.

РАНОВИЗАНТИЈСКИ КАНДЕЛАБР ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА - 100 ГОДИНА КАСНИЈЕ

Од свог оснивања 1844. године до данашњих дана, када у не баш свечаном руху слави 160. годишњицу свога постојања, Народни музеј у Београду делио је судбину града у коме се налазио и народа чије је културно благо чувао. Рушен и обнављан, дариван и пљачкан, Народни музеј проживео је током своје дуге историје како светле тренутке просперитета и сјаја тако и мучне периоде битисања у невољким временима ратова, окупација и криза током којих су услови рада били далеко од одговарајућих, збирке растуране а музејски инвентар десеткован.

Проучавајући, у домену својих интересовања, поједине класе археолошког блага које се чува у депоима Народног музеја у Београду, као и одговарајућу научну литературу, били смо у прилици да у неколико наврата утврдимо како се поједини предмети, често веома интересантни, више не могу наћи у збиркама ове установе. Највећи број ових предмета нестао је из Народног музеја током два велика светска рата када је Београд претрпео до тада невиђена разарања а фонд Народног музеја уништаван, пресељаван и пљачкан.¹ Прави обим ових ненадокнадивих губитака биће могуће утврдити тек с пуном модернизацијом музејског документарног фонда, а посебно детаљном компјутерском каталогизацијом која се управо спроводи. У жељи да дамо свој скроман допринос сагледавању обима овог изгубљеног блага, издвојићемо један интересантан али недовољно познат налаз из византијског Виминосиона, који је откупљен давне 1905. године, а током I светског рата нестао из збирки Народног музеја.

У једном успутном чланку објављеном далеке 1908. године у Додатку *Стари-нара* М. М. Васић, тадашњи доцент на Београдском универзитету, те чувар и

/1/ Поповић, Јевремовић 1994: 16-20.

Сл. 1

Део рановизантијског канделабра из Виминацијума према М. М. Васићу

Fig. 1

Fragment of Early Byzantine candelabrum from Viminacium (after M. M. Vasić)

управник Народног музеја у Београду, објавио је предмет карактеристичног изгледа нађен у атару села Костолца.² У овом налазу (сл. 1), за који наводи да је у Народни музеј доспео још 1905. године, Васић је препознао део бронзаног канделабра. Предмет је моделован у облику стојеће људске фигуре огрнуте драпираним огртачем са испруженом левом руком у којој држи мач или бодеж у усправном положају. Антропоморфна представа је јако стилизована и приказана у прилично неприродном искораку, на постаменту у облику цилиндричног стуба са дводелним капителом у горњој зони и лоптастом базом на коју се на доњем делу надовезује осовина са завртњем на крају. Судећи према оружју које држи у руци и широком огртачу (сагум?), ова фигура највероватније представља мушкарца, мада помичне карике, односно нау-

/2/ Васић 1908: сл. 1, 2; 15-19.

Сл. 2

Канделабр из Römisch-Germanischen Museum-a у Келну (D 4050), непознато налазиште

Fig. 2

Candelabrum from Römisch-Germanischen Museum in Cologne (D 4050), unknown site

шнице, уденуте у алке којима су стилизоване уши, могу да наведу и на помисао да се ради о представи фигуре супротног пола.

Судећи према данас већ добро познатим аналогијама, М. М. Васић је правилно утврдио не само карактер већ и хронолошке оквира овог предмета. Познато је само неколико примерака који припадају истој групи такозваних „склопивих“ носача за светиљке. Два, која је објавио Јантзен, одређени су у касније доба као предмети каролиншког културног круга, док је њима сличан налаз из Коринта нађен у слојевима који припадају раном византијском периоду.³ На основу два комплетније очувана примерка непознатог порекла, могуће је реконструисати некадашњи изглед канделабра коме је припадао налаз из Виминацијума. Код првог (сл. 2), који се данас чува у Römisch-Germanischen Museum-у у Келну, очуване су и ногаре у чије средиште се увртала осовина са фигуралном представом.⁴

Ногаре су састављене из два готово идентична, склопива дела. Сваки од њих моделован је у облику две симетричне ножице спојене по средишњој оси цилиндричним проширењем са перфорацијом за увртање осовина носача светиљке. У горњем делу, ногаре су израђене у виду јако стилизованих животињских протома на издуженом, благо повијеном врату, док су доњи чиниле лучне ножице са једноставним стопама. Овај примерак, изгледом и начином обраде, толико је сличан примерку из Виминацијума да се лако може закључити да се ради о производу једне исте радионице. То се најбоље може приметити у изгледу четвороструко рашчлањеног постаментa на коме стоји фигура,

/3/ Jantzen 1966: 135-139; G. Davidson, 1952: No.863.

/4/ Brown 1979: cat. no. 319, p. 339-340.

њеној пози као и начину обраде детаља а нарочито драпираног огр- тача, физиономије и фризура. На основу стилских карактеристика, келнски примерак датован је у период VI-VII века што се уклапа у највероватније хронолошке окви- ре налаза из Костолца.

Неизвесно је порекло и другог нама познатог налаза који се данас налази у Хјустону, у оквиру De Menil колекције (сл. 3).⁵ Он пред- ставља комплет дела канделабра са минијатурном лампом за који се верује да потиче из Анадолије. На основу стилских одлика лампе издуженог крушколиког тела са крстом моделованим изнад прсте- насте дршке, двоструким кљуном и карактеристичним поклопцем у облику шкољке, цео овај налаз датован је у раздобље VI или раног VII века када је овај тип бронзаних светиљки био одомаћен у области источног Медитерана где су најве- роватније и произвођене.⁶

Како наводи сам Васић: „Једини податак за датирање овог фраг- мента могао би се тражити у карактеру локалитета на коме је нађен. Фрагменат је нађен у атару села Костолца „на Граду“, тамо где смо ми нашли праисторијске старине, затим остатке византијске тврђаве и најпосле остатке старосрпског насеља.“⁷ Свој

Сл. 3

Део канделабра са очуваном светиљком, De Menil колекција, Хјустон, непознато налазиште

Fig. 3

Fragment of candelabrum with preserved light, De Menil Collection, Houston, unknown site

/5/ Ross 1979: cat. no. 320, p. 340.

/6/ Bailey је ову форму лампи заступљених у фондовима Британског музеја у Лондону сврстао у своје типове „g“ и „h“ који махом представљају аквизиције са блискоисточног простора, углавном Египта и Сирије, Видети: Bailey 1996: p. 70; cat. no. Q 3800-3802, 3813.

/7/ Васић 1908: 18.

прилог о бронзаном канделабру Васић завршава следећим речима: „Стога је вероватно да овај фрагмент ваља приписати добру, када је на том локалитету владала византијска култура у ужем смислу, а то би у главном било време VI века по Христу“.⁸ Из ових цитата може се закључити да предмет о коме је овде реч није откривен приликом Васићевих истраживања на тлу који је заузимао антички Виминацијум, већ да је, заправо, нађен на истом оном месту на коме је он касније истраживао праисторијске, палеовизантијске и средњовековне културне слојеве.⁹ Како је предмет заведен у инвентарске књиге Народног музеја још 1905. године, претпоставили смо да се радило о откупу или покло-ну а не о налазу са систематских истраживања или рекогносцирања Костолца. Првим прегледом најстаријег Инвентара ствари Народног музеја утврдили смо да опис предмета заведених под инвентарским бројем 2318, који је наведен у Васићевом чланку о канделабру, не одговара налазу о коме је реч. Претпоставили смо да је приликом слагања текста дошло до штампарске грешке којом је инвентарски број пермутован или погрешно интерпретиран, што се показало као тачно. Срећом, на фотографији која је објављена у Додатку *Сти-ринара* за 1908. годину (сл.1), може се и данас добро видети да је на фрагменту канделабра, непосредно испод појаса са предње стране фигуре ратника, Васићевом руком исписан у црном тушу број музејског инвентара, као и година и место налаза који се налазе на задњој страни. Број о коме је реч заправо је био 2348 а не 2318. Поновним увидом у инвентарске књиге, утврђено је да су током јуна 1905. године, од тежака Милана Јовића из Костолца, купљени и под инвентарским бројем 2348 заведена два објекта: *бронзана сџајџа и бронзана фигура са ѓредсџавом јахача, ком. 2*. Јасно, статуа од бакарне легуре која се помиње у Инвентару ствари могла би најпре да одговара фигуралном делу канделабра који је предмет нашег интересовања. Није потпуно извесно о каквој представи јахача се ради и да ли ова два предмета имају још нешто заједничко осим истог налазача, инвентарског броја и места налазишта.¹⁰ Будући да је постојала пракса да се у инвентарским књигама тог времена упи-

/8/ Васић 1908: 19.

/9/ Васић 1906.

/10/ Могућност да се иза описа: *фигура са ѓредсџавом јахача*, заправо крије још један део истог објекта, можда управо ногаре канделабра украшене протомима животиње, односно коња, које су могле М. М. Васића навести да се ради о засебној представи коњаника, одбацили смо из два разлога. Оба су заправо везана за неке од врлина професора Васића по којима је био познат међу колегама и омиљен међу студентима. Мало је, наиме, вероватно да би он, као човек изузетно прецизан у изражавању, могао да представу коња опише као *фигуру са ѓредсџавом јахача*. Такође, његова

сују под истим инвентарским бројем чак и различити предмети уколико су откупљени једновремено од истог власника, претпоставили смо да се не ради од деловима једног предмета већ засебним објектима.

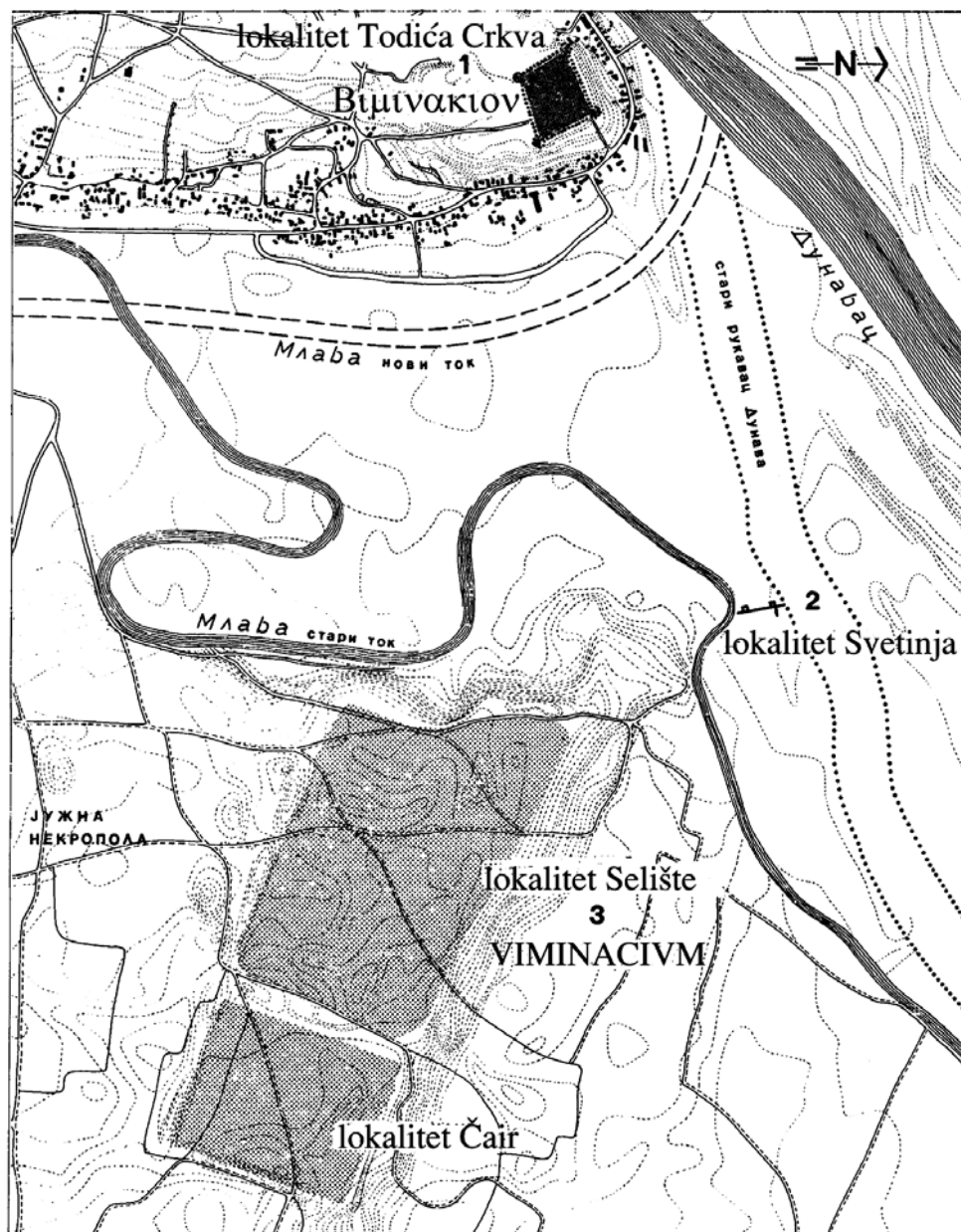
Из назива „на Граду“ који се односи на локалитет на коме је фрагмент канделабра нађен, може се лако закључити да се ради о месту на коме су постојали видљиви остаци насеља или утврђења. Тачније утврђивање локалитета са кога налаз потиче посебно поткрепљује податак да је на истом том месту сам Васић истраживао, налазећи ту „праисторијске старине, затим остатке византијске тврђаве и најпосле остатке старосрпског насеља“.¹¹ При разматрању највероватнијег места налаза фрагмента фигуралног канделабра, пресудни значај има поменути исказ М. М. Васића у коме он јасно истиче да је овај откривен на простору на коме су потврђени остаци рановизантијског утврђења.¹² Он је не само добро познавао топографију Костолца, будући да је и сам истраживао на том простору, већ је и лично заводио откупљене предмете у књиге Инвентара ствари Народног музеја, те је, вероватно, имао и прилике да из непосредног разговора са налазачем утврди тачно место на коме су предмети нађени. Из свега наведеног, изгубљени фрагмент канделабра са антропоморфном представом откривен је, највероватније, на локалитету познатом под називом Тодића Црква (карта 1), лоцираном на узвишеном платоу који доминира над садашњим селом Стари Костолац и левом обалом Млаве. На овом месту је, поред насеља праисторијског и римског доба, констатовано византијско утврђење из доба Јустинијанове обнове, као и најмлађи слој који припада словенској некрополи.¹³ Палеовизантијско утврђење, о чијим остацима прве подат-

позната проницљивост и изражена потреба да сваки предмет посматра и анализира, чему је на својим семинарима и консултацијама посебно подучавао младе археолошке нараштаје, разлог је више да одбацимо могућност да М. М. Васић, у најблиставијим годинама своје научне каријере, није увидео функционалну везу између делова једног истог предмета, коме је притом, јасно одредио карактер, употребу и културно-хронолошке границе.

/11/ Васић 1908: 17-18.

/12/ Истини за вољу, у костолачком атару, забележили смо помен још једног локалитета под називом „Град“ који је установљен на десној, а не на левој обали реке Млаве где ће у VI веку бити подигнуто утврђење византијског Виминакиона. Овај локалитет се, наиме, налази на подручју које припада делу античког насеља лоцираном сверозападно од „Чаира“ - места на коме се простирао римски легиски логор (карта 1) и знатно чешће се у радовима који се баве топографијом Виминацијума јавља под називом „Селиште“; упореди: Зотовић 1986: 60.

/13/ Васић: 1906: 56-70.

Карта 1

Ситуациони план рановизантијског Виминачијума (према М. Поповић, 1978)

Map 1

Site plan of Early Byzantine Viminacium (after M. Popović, 1978)

ке доноси још гроф Марсиљи,¹⁴ имало је неправилну правоугаону основу (димензије сса 160x130 m) са четири кружне куле на угловима грађене од ломљеног камена са доста кречног малтера.¹⁵ Као време трајања рановизантијског Виминакиона углавном се узима раздобље од првих година Јустинијанове владавине, односно од 535. године када је вероватно завршена његова изградња, па до средине последње деценије VI века када је дефинитивно уништено у аваро-словенском налету на граничне области Царства.¹⁶ Овакво датовање утврђења на левој обали Млаве уједно потврђује хронолошко опредељење канделабра које је раније дао М. М. Васић.

Питање идентификације фигуралне представе са костолачког канделабра, као и два поменута аналогна примерка из Келна и Хјустона, представља засебан проблем. Њега свакако није могуће решити са већом сигурношћу, пре свега због сумарне израде и недоречености целокупног приказа који отвара неколико различитих могућности. Појавом фигура мушкараца наоружаних мачем и огрнутих драпираним огртачем намеће се, најпре, закључак да се ради о сцени из гарнизонског миљеа чиме се приближавамо мишљењу М. С. Ross-а који је у њима видео представе војника или стражара, односно посланих који су опслуживали официре.¹⁷ Према његовом мишљењу овакви и слични предмети израђивани су у Константинопољу или у неком другом царском центру за производњу и дистрибуцију наоружања и војне опреме. Треба, такође, нагласити да традиција приказивања слугу или стражара са светилкама, која ће се наставити и током средњовековног периода, сеже и уназад све до хеленистичке и римске империјалне епохе. Ту се нарочито издвајају представе негроидних ликова робова - лантернаријуса, који са светилкама у рукама ишчекују одоцнелог господара. Фигурална представа канделабра из Виминацијума могла би, дакле, да представља одјек ове традиције, нарочито уколико обратимо пажњу на третман фризура, наглашени профил и помичну алку - наушницу, која се често среће на приказима негроида. Ове карике су, међутим, осим украсне могле да имају и употребну улогу те да служе за качење ланца. Врло често, бронзане лампе су имале ланчани систем са куком и трном за вешање о дрвене греде таванице или конструкције зидова. Такође, за металне лампе и

/14/ Marsigli 1726: Sectuo 9, Tab. 14-15, fig. XIII.

/15/ Бедеми овог утврђења су добрим делом уништени вековним разношењем грађевинског материјала и њихова траса данас се једва може назрети у околном рељефу. Археолошка истраживања спроведена су у два наврата и то у релативно малом обиму од стране М. Валтровића и М. М. Васића и В. Поповића; види: Васић 1906: 56-66; Поповић 1978: 32-33.

/16/ Поповић 1978: 35.

/17/ Ross 1979: 340.

канделабре на којима су оне постављане ради веће стабилности и бољег осветљења, био је често закачен и ланац са пинцетом, маказицама или трном, инструментима коришћеним за подсецање и извлачење фитиља који је догревао током употребе.

Сложенији симболички значај такође је могуће назрети и у повезивању неколико различитих симбола који се јављају на фигуралним склопивим канделабрима овог типа, као и другим средствима за осветљење. Четири животињске главе које украшавају горње делове ногара канделабра из *Römisch-Germanischen Museum*-а (сл. 2) могле би да упуте на везу са соларним култом, односно коње упрегнуте у квадригу која носи Сола, односно небеску светлост. Уколико, међутим, у животињским протомима приказаним на поменутом канделабру из Келна препознамо ликове фантастичних бића, грифона или змајева, изнад којих је постављена фигура ратника са мачем функционално повезаним са средством за осветљавање, свећом или светиљком, није тешко распознати хришћански иконографски модел приказивања победе небеске или божанске светлости над силама таме, односно тријумф добра над злом.¹⁸ Грифони, зма-

/18/ Претпостављена иконографска осовина: змај, ратник са мачем и пламен (светлост), можда може пружити простора да у понуђеној фигуралној представи препознамо лик божијег слуге, гласника и победника над змајем, лик арханђела Михаила са пламеним мачем. Свакако, штупа и крајње упрошћена форма фигуре са канделабра из Виминацијума, као и са преостала два аналогна примерка, умногоме одударају од уобичајених представа овог светитеља и тешко да могу пружити директнију потврду да се ради о приказу арханђела. На фигури из Хјустона, међутим, можемо издвојити један детаљ који би могао да иде у прилог оваквом, заиста слободном тумачењу. Наговештај крила, препознатљивог анђеоског атрибута, истина невешто приказаног тако да изгледа као да се ради о крају огртача пребаченог преко десне руке, а не иза ње, може се наслутити у кратким лучним орнаментима распоређеним попут крљушти и дугим вертикалним урезима испод њих. Овај детаљ коме је, чини се, посвећена прилична пажња приликом израде, могао би да одговара упрошћеном распореду краћег и дугог перја у крилима, и то знатно пре него евентуалном орнаменту огртача са дугим ресама на крају или телесном оклопу. Везивање канделабра из *De Menil* колекције за Анадолију као најавероватније подручје налаза, такође има одређену тежину у овом смислу. Најпре, мора се истаћи старија традиција обожавања локалних фрижанских божанстава која су опстала током целог римског периода као и њихова иконографска блискост са каснијим приказима анђела посебно обожаваних на овом тлу још током II-III али и све до V века, а посебно арханђела Михаила чији ће култ бити далеко најраспрострањенији у централном делу Мале Азије; види: Mitchel 1995: 46, нап. 270, 271, са наведеном литературом.

јеве или змије неретко се компонују са другим хришћанским симболима (крст, христогорам, голуб, делфин, јабука), на фигурално украшеним лампама касноримске односно палеовизантијске епохе какве су констатоване како на тлу Србије тако и на знатно ширем простору, од Италије на западу до обала источног Средоземља.¹⁹

/19/ Jeličić 1959: 80-81, T V/15; Bailey 1996: p. 77.78, cat. no. Q 3831, 3831.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Brown 1979

K. R. Brown, *Collapsible lamp- or candelstand*, in Weitzman 1979: cat.no. 319, p. 339-340.

Васић 1906

М. М. Васић, Старосрпска налазишта у Србији, *Старинар I*, Београд: 1906: 56-70.

Васић 1908

М. М. Васић, Фрагмент канделабра (?), *Додатак Старинару новога реда iог. III*, Београд 1908: 15-19.

Weitzmann 1979

K. Weitzman (ed.), *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, New York 1979.

Davidson 1952

G. R. Davidson, *Corinth: The Minor Objects*, The American School of Classical Studies at Athens, 12, Princeton 1952.

Зотовић 1986

Љ. Зотовић, Јужне некрополе Виминација и погребни обреди, *Viminacium 1*, Пожаревац 1986: 41-60.

Jantzen 1966

J. Jantzen, Karolingische Bronzegeräte, *Pantheon 24*, München 1966: 135-139.

Jeličić 1959

B. Jeličić, Bronzani žišci u Narodnom muzeju, *Zbornik NMB II*, Beograd 1959: 73-82.

Marsigli 1726

A. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus*, II, Hagae-Amsterodami 1726.

Mitchel 1995

S. Mitchel, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor, Vol. II, The Rise of Church*, Oxford 1995.

Поповић 1978

М. Поповић, Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму, *Сџаринар XXXVIII*, Београд 1978: 1-37.

Поповић, Јевремовић 1994

В. Поповић, Н. Јевремовић, *Народни музеј у Београду 1844-1944*, Београд 1994.

Ross 1962

М. С. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in Dumbarton Oaks Collection*, Vol I, Washington. D.C. 1962.

Ross 1979

М. С. Ross, *Fragment of a portable lampstand with miniature lamp*, in Weitzman 1979: cat.no. 320, p.340.

EARLY BYZANTINE CANDELABRUM FROM VIMINACIUM – 100 YEARS LATER

This work concerns one exceptional but unfortunately now lost object from the Collections of the National Museum in Belgrade that originated from the region of modern Kostolac one time Byzantine Viminakion (Map 1). It was published already in 1908 by M. M. Vasić at that time director of the National Museum in Belgrade and he offered in the short and concise article functional, cultural and chronological determination the credibility of which could not be denied even a century later. Considering that it is a fragment of very special and rare type of Early Byzantine lampstand (Fig. 1) we decided to point once again to the character and importance of this long ago lost object. It is a vertical part of foldable bronze candelabrum modeled as human figure, which holding a sword stands on short pedestal.

Judging by the data provided by M. M. Vasić in the mentioned article the lost fragment of candelabrum with anthropomorphic representation was discovered in the area of Paleo-Byzantine Viminakion at the site known nowadays as Todića Crkva situated on the left bank of the Mlava river above the village of Stari Kostolac (Map 1). Besides the settlements from prehistoric and Roman period there were also encountered Byzantine fortification from the period of Justinian's restoration and Slavic necropolis as the latest cultural horizon at this site. Paleo-Byzantine fortification of irregular rectangular plan (ca 160 x 130 m) with four circular towers at the corners existed from the first years of Justinian's rule, i.e. from the year 535 when it most probably had already been constructed to the middle of the final decade of the 6th century when it had been definitely destroyed in Avaro-Slavic attack on the border regions of the Empire. Such dating of the fortification on the left bank of the Mlava river confirms at the same time chronological determination of the candelabrum suggested by M. M. Vasić.

On the basis of two analogous specimens from the unknown sites (Figs. 2, 3) it is possible to reconstruct the appearance of this object produced as it is assumed most probably in some of Imperial workshops in the Eastern Mediterranean. The first one (Fig. 2), today in the Römisch-Germanischen Museum in Cologne has preserved also the stand where in the center was inserted or screwed the shaft with figural representation. The stand consists of two almost identical foldable parts shaped as two symmetrical small legs joined along the central axis by cylindrical extension with perforation for inserting the lamp holder. The stand is decorated in the upper section with stylized animal protomes (horse, dragon, griffin) while lower section consisted of small arched legs with simple feet. The Cologne specimen is by its appe-

arance and method of manufacture so similar to the specimen from Viminacium that it is almost certain that they had been produced in the same workshop. This could be best observed in the shape of quadripartite pedestal on which the figure is standing and in the pose of figure and in the manner of depicting details in particular pleated cloak, physiognomy and hair style. Candelabrum from Römisch-Germanischen Museum in Cologne is according to the stylistic characteristics dated in the 6th-7th century and it corresponds with chronological determination of the object from Kostolac.

The provenance of other known specimen today in De Menil Collection in Houston (Fig. 3) is also unknown. It is a part of candelabrum with miniature lamp believed to originate from Anatolia. On the basis of stylistic characteristics of the lamp of elongated pear-shaped body with cross modeled above the ring-like handle, double spout and characteristic lid of shell shape this find was dated in the 6th or early 7th century when this type of bronze lamps was common in the Eastern Mediterranean where they had most probably been also produced.

The question of identification of figural representation from the Kostolac candelabrum as well as two mentioned analogous specimens from Cologne and Houston is a distinctive problem. This problem is not possible to solve with considerable certainty first of all because of summary execution and incompleteness of the representation, which opens up few different possibilities. Figure of a man armed with sword and draped in pleated cloak suggests instantly the conclusion that it was the scene from garrison milieu and it is close to the opinion of M. C. Ross who understood these images as representations of soldiers or guards in officers service. According to his opinion such and similar objects had been produced in Constantinople or some other imperial center for production and distribution of weapons and military equipment. It should be also emphasized that tradition of representing servants or guards with lamps dates back to Hellenistic and Roman imperial times and continued also in the medieval period. In that group particularly conspicuous are representations of Negroid slaves – lanternarii.

More complex symbolic meaning is also possible to discern in connection of few different symbols occurring on figural foldable candelabra of this type as well as on other lighting equipment. Four animal heads decorating upper parts of candelabrum stand from Römisch-Germanischen Museum (Fig. 2) could indicate the connection with the solar cult, i.e. the horses hitched to quadriga carrying Sol, so to say the celestial light. If, however, we recognize in the animal protomes on the mentioned candelabrum from Cologne the fantastic beings, gryphons or dragons surmounted with warrior figure with sword and connected with lighting equipment (candle or lamp) it is not difficult to distinguish Christian iconographic model of representing the victory of celestial or divine light over the powers of darkness, i.e. the triumph of good over evil. Gryphons, dragons or snakes are frequently combined with other Christian symbols (cross, Christogram, dove, dolphin, apple) on figural decorated lamps from the Late Roman as well as Paleo-Byzantine period that have been encountered in the territory of Serbia but also within much wider area from Italy in the west to the coastal regions of the East Mediterranean.

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СТАРИХ ГРАДИТЕЉСКИХ ИНСТРУМЕНАТА - „РАВНИЛО“ ИЗ ЗБИРКЕ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ЈАГОДИНИ

Током радова на припреми нове сталне поставке у Завичајном музеју у Јагодини, а сходно усвојеној концепцији, већи број раније неизложених музејских предмета нашао је своје место у оквиру нове изложбе.¹ Поводом отварања нове сталне поставке, прве у Србији након ванредних прилика 1999. године, Музеј је објавио и две публикације; најпре један практични водич кроз поставку,² а потом и исцрпан каталог са прегледом делатности и историјатом збирки.³

Током припремања обимне грађе за излагање, кустоси Музеја су имали прилике да појединим значајнијим експонатима посвете више пажње, што је касније довело и до објављивања оних најзанимљивијих.⁴ Тако је у периоду између 1997. и 2004. године у домаћим стручним и научним часописима публиковано више дотад необјављених предмета из Јагодинског музеја. Од експоната који припадају Археолошком одељењу најпре је објављена Збирка средњовековног накита, чије је публикување одлучно изменило дотадашње представе о накиту са поморавских локалитета,⁵ затим, једна група античких гема по-

/1/ Нову сталну поставку у Завичајном музеју у Јагодини свечано је отворио академик Никола Тасић 28. новембра 2001. године, в. Глигоријевић 2001: 10.

/2/ Vodič s.a.

/3/ Postavka 2001; о концепцији нове сталне поставке, в. Postavka 2001: 17.

/4/ За основне податке о претходној сталној поставци у Музеју, в. Којић 1997: 218; за податке о историјату збирки и раду установе у раздобљу 1954-2001, в. Postavka 2001: 9-15.

/5/ Крстић 1997: 329-348.

реклом из урбаног центра Хореум Марги, на месту данашње Ђуприје,⁶ једна већа остава византијских скифата својевремено откривена у селу Мириловцу код Параћина,⁷ као и два фрагментована крста енколпиона.⁸ Из грађе Историјског одељења делимично је публикована Збирка ордења⁹ и посебно један значајан примерак из Збирке медаља,¹⁰ као и рукопис ратног дневника из Првог светског рата генерала Душана Додића.¹¹ Од предмета из збирки Уметничког одељења објављено је неколико скулптура од бронзе, мермера и глине,¹² два значајна фотографска снимка,¹³ фрагментована архитектонска камена пластика из клисуре реке Црнице,¹⁴ као и две камене иконице.¹⁵

Иако је припадао старој музејској грађи излаганој на претходним изложбеним поставкама, један недовољно проучени предмет од бронзе привукао је нашу пажњу, како због свог несвакидашњег облика, тако и по важној функцији коју је, по свему судећи, некада морао имати (сл. 1). Увидом у податке из *Инвентарне књиџе* Археолошког одељења (инв. бр. 1400), о експонату се није могло много сазнати. Када је 17. октобра 1975. године инвентарисан, уписане су његове основне мере (7 x 6 cm), а као место налаза наведено село Остриковац код Ђуприје; идентификован је као висак троугаоног облика, оквирно опредељен у „римско доба“ и смештен у „античку збирку“.¹⁶ *Централна књиџа уласка музејског материјала*, међутим, доноси податак да је предмет у Музеј стигао путем откупа нешто раније, још 10. марта 1973. године, дакле, две и по године пре његове инвентаризације.¹⁷

Током припремања експоната за нову сталну поставку, кустос Музеја Р. Петровић, археолог античар, обавио је са проф. др А. Јовановићем са Филозофског факултета у Београду прелиминарне консултације у вези наведеног предмета. Том приликом проф. Јовановић је изразио сумњу у првобитно датовање

/6/ Крстић 1998 а: 249-258.

/7/ Крстић 1998 б: 117-125.

/8/ Додић 2004.

/9/ Grbović 2002: 54-57; Grbović 2003 а: 47-48.

/10/ Грбовић 2003 б: 135-136.

/11/ Здравковић 2003: 201-233.

/12/ Цветковић 1998: 177-185.

/13/ Цветковић 2001: 195-202.

/14/ Цветковић 2003 а: 193-198.

/15/ Цветковић 2003 б: 175-179.

/16/ ЗМЈ, Инвентар музејских предмета – археологија 1-4800, бр. 1400, 17. 10. 1975, стр. 59.

/17/ ЗМЈ, Књиџа уласка музејског материјала, ЦКУ бр. 199/73, откуп од извесног Зорана Милуновића.

предмета у античко доба и претпоставио да га можда треба датовати у средњовековни период. На сталној поставци Музеја предмет је потом изложен у оквиру посебног сегмента под називом *Сшановање*, који је посвећен типовима станишта и стамбеним објектима из прошлости средњег Поморавља.¹⁸ У каталогу сталне изложбене поставке репродукован је заједно са групом античког и средњовековног оруђа, док је у тексту означен као зидарски висак, од-

Сл. 1

Равнило, Завичајни музеј Јагодина (фото: Милосав Брајковић)

Fig. 1

Level, Regional Museum Jagodina (photo Milosav Brajković)

носно, математички инструмент старих грађевинара.¹⁹ Након више од тридесет година од његовог приспећа у музејске збирке, стекле су се околности да му посветимо већу пажњу.

/18/ Vodič s.a.: 23.

/19/ Postavka 2001: 54, T. 44.

У питању је, ван сваке сумње, стари градитељски инструмент, направа која је пре увођења либеле у употребу коришћена за изналажење, тј. одређивање хоризонталних и вертикалних права и равни. Реч је, заправо, о карактеристичном инструменту облика равнокраког троугла са мрежастим орнаментима или без њих у пољу, који је у старије време код нас био познат под називима равнило и разуља,²⁰ односно, у неким јужним крајевима као „терезије“,²¹ а у ширем окружењу и под именима пијумба, макара, шушплаја, хавајица, ђунија или пертељ.²² Како су стари градитељски алати и инструменти данас углавном познати само на основу скромних писаних и ликовних извора средњег века, идентификација и публикување сачуваних примерака средњовековног алата има посебан значај за боље разумевање градитељских и уметничких техника минулих епоха.²³ Тим пре, јер се архитектонским инструментима поклања већа пажња тек у новијој стручној литератури у којој се нарочит акценат ставља управо на личност архитекте, док се техникама грађења и мерења посвећују посебна разматрања.²⁴

На равнила је у нашој стручној литератури први указао Милан Злоковић у кратком, али језгровитом чланку, објављеном још 1957. године.²⁵ У свом тексту Злоковић је преко шематских приказа објаснио функцију овог необичног инструмента, којим се, заједно са канапом и виском, утврђује или проверава водораван или вертикалан положај одређене праве, односно, равни. Приказане шеме у Злоковићевом чланку су реалне јер су урађене на основу два оригинална примерка из његове сопствене збирке чије је снимке приложио уз текст. Равнила на средини краће стране, а унутар троугла, обично имају и мањи испуст са рупицом за канап на коме је причвршћен висак, а по осовини и урезану линију којом се вертикале сравњују са виском и односним правима или равнима. Први примерак троугаоног равнила који у свом тексту доноси Злоковић у угловима је украшен необичним кружним мотивима,²⁶ док је други

/20/ Речник 1973: 319.

/21/ Карацић 1898: 760.

/22/ Ненадовић 2002: 123.

/23/ Дероко 1950 а: 82-88; Дероко 1950 б: 23-32; М. Čanak-Medić 1967; М. Чанак-Медић 1996; Поповић 1999: 8 (в. зидарски алати); Ненадовић 2002: 123; Ненадовић 2003: 51-53, сл. 56-66.

/24/ Уп. Ристић 1996: 86-141; Ousterhout 1999: Chapter Three. Drawing the Lines and Knowing the Ropes: 58-85, Index: 310-318.

/25/ Zloković 1957: 298-300.

/26/ Овај примерак равнила, пронађен међу рушевинама једне зграде у Косовској улици у Београду 1944. године, Злоковић је добио од арх. Војислава Гаталовића из Београда, в. Zloković 1957: 298 и нап. 3.

примерак који публикује без икаквих украса.²⁷ Разлика између ова два равни-ла наводи на питање да ли су „украси“ код првог примерка обични орнаменти или су и они могли имати некакву функцију. Оба примерка, наравно, на краћој страни основне троугаоне форме имају размакнуте куке којима се равнило постављало на хоризонтални канап.

Нешто касније, о овом градитељском инструменту писао је Слободан Ненадовић. У том занимљивом чланку посвећеном симболима градитељског позива проф. Ненадовић је публикувао и неколико клесаних и урезаних представа градитељских и клесарских алатки на надгробним споменицима и деловима монументалне архитектуре средњовековне Србије.²⁸ Убедљиво их је протума-чио као симболе градитељских радионица, односно, као симболе позива старих мајстора и дунђера. Ненадовић је, уз осврт на примерке равнила која је раније објавио Злоковић, приложио репродукцију још једног равнила, тада у власништву архитекте Николе Дудића, које је украшено још китњастим „орнаментима“ од оних који се могу уочити на Злоковићевом првом примерку.²⁹ Недавно је проф. Ненадовић у својим великим прегледима старих гради-тељских техника поновио исте податке о равнилу,³⁰ илуструјући њихову упо-требу цртежима средњовековних минијатура.³¹

Занимљиво је запазити да су сачуване клесане представе терезија, тј. равнила, на гробовима и храмовима сасвим упоредиве са малобројним сачуваним при-мерцима оригиналних инструмената. Тако, на пример, клесана допојасна представа покојника на гробној плочи у селу Азане, коју је у свом чланку об-јавио Милан Злоковић, показује попрсје човека који у својој левој руци држи, рекло би се, предмет идентичног облика какав је Злоковићев неукрашени примерак равнила.³² Исто тако, међу уклесаним представама на каменом „ја-стуку“ у трпезарији манастира Дечана може се видети цртеж троугаоног пред-мета сличан украшеним примерцима терезија са јасно уочљивим кукама на краћој страни.³³ Најзанимљивији случај уклесивања равнила на делове мону-менталне архитектуре свакако је онај на фасади манастира Ресаве (Манасије), на који је пажњу скренуо још проф. Ненадовић. У Ресави је представа троуга-

/27/ Ово друго равнило Злоковић је набавио код Петра Дамчевића-Илинден-ца, грађевинара из Крушева, в. Zloković 1957: 298 и нап. 3.

/28/ Nenadović 1977: 33-38.

/29/ Nenadović 1977: 37, Т. 12. и нап. 12.

/30/ Ненадовић 2002: 123; Ненадовић 2003: 51-53, сл. 56-66.

/31/ Ненадовић 2003: сл. 414, 774.

/32/ Nenadović 1977: 35, Т. 7.

/33/ Nenadović 1977: 36, Т. 10.

оног предмета са кукицама на краћој страни уклесана изнад јужног портала храма Свете Тројице (сл. 2).³⁴ Треба уочити да је готово идентична Злоковићевом неукрашеном примерку.

Уклесивање представа градитељског алата, тј. инструмената архитектата на фасадама цркава, у средњем веку није било нимало необично, иако се данас можда може стећи такав утисак. Подсећања ради указаћемо само на два врло значајна примера. Први, карактеристичан за средњовековно симболичко из-

Сл. 2

Уклесана представа равнила, манастир Ресави (фото: др Даница Поповић)

Fig. 2

Engraved representation of level, Resava monastery (photo Dr. Danica Popović)

ражавање, налази се у Грузији, на самој источној граници православља. Други је у срцу Аустрије, у крилу западноевропске и римокатоличке традиције, па је сасвим у складу са наглашеним натурализмом касноготичке уметности.

На северној фасади патријаршијске катедрале Светицховели у грузијској средњовековној престоници Мцхети, високо изнад прозора и стилизованог плиткорелефног приказа пауна, изведена је, такође у плитком рељефу, сасвим необична представа руке која стегнутом шаком држи правоугаони угломер, тј.

/34/ Nenadović 1977: 36, T. 8-9.

лењир.³⁵ Рељефни приказ деснице са угломером односи се на стварну личност, тј. на руку чувеног архитекта Арсукидзеа који се изричито помиње у пратећем меморијалном натпису на истом делу фасаде. Познато је, иначе, да је Арсукидзе негде између 1010. и 1029. године по жељи католикоса Мелхиседека I готово из темеља обновио катедрални храм Грузије, који на том месту постоји још од V века и времена једног од највећих грузијских владара, краља Вахтанга Горгасалија. Арсукидзеово име може се прочитати још на једном месту, у натпису на источној фасади цркве, заједно са именом католикоса Мелхиседека I.³⁶ Ваља напоменути да је овај рељефни приказ руке са лењиром био основа за једну каснију топичну легенду веома раширену међу Грузинима, по којој је архитекта који је градио Светицховели - највећи и најлепши храм Грузије - по свршетку зидања наводно одсечена рука да више никада не би могао поновити своје ремек-дело из Мцхете.³⁷

Аналогни случај, али друкчије постављен, налазимо у бечкој катедрали *Stefansdom*, првобитно романичкој цркви која је потоњом конзистентном интервенцијом претворена у класичан готички храм.³⁸ У унутрашњости храма налазе се два необична аутопортрета, значајна за историју европске скулптуре. Дело су чешко-немачког скулптора и архитекта Антона Пилграма (око 1450 - око 1520), који је 1513. и 1515. године у бечкој катедрали израдио проповедаоницу и супструкцију за оргуље.³⁹ Велика проповедаоница, Пилграмов рад из 1515. године, има ограду рашчлањену нишама и преломљеним луцима. Пилграмов први аутопортрет у полихромном високом рељефу смештен је у оквир псеудопрозора у подножју проповедаонице. Његов лик је приказан у виду ренесансно моделоване полуфигуре како левом руком отвара једно прозорско крило док се другом наслања на симс псеудопрозора и у шаци држи шестар као атрибут свог звања. Други аутопортрет Антона Пилграма у бечком св. Стефану, изведен 1513. године, још је занимљивији јер је директно аналоган примеру из мцхетске катедрале. Постављен је на супструкцији за емпору с оргуљама, која је богато украшена позноготичким елементима. Пилграм је себе приказао на самом дну конструкције, сада као Атласа који је носи на леђима. На овом аутопортрету, међутим, он у рукама носи не један већ два градитељска инструмента, шестар и правоугаони лењир-угломер идентичан оном исклесаном на фасади храма Светицховели у Мцхети.

/35/ О храму Светицховели у Мцхети, в. Alpago-Novello, Beridze, Lafontaine-Dosogne 1980: 397 (са библиографијом).

/36/ Bulia, Janjalia 2000: 90.

/37/ Bulia, Janjalia 2000: 90.

/38/ Riehl 1926.

/39/ Schlosser 1925.

С обзиром на описане представе релативно велики број исклесаних и урезаних симбола алатки и инструмената на српским средњовековним црквама добија на значају, јер се укључују у шири корпус сличних примера средњег века, а тиме и у заједнички дух епохе. Обичај представљања симбола заната или других означавајућих предмета на гробним белезима вековима се неговао у Србији све до најновијих времена, кроз цео XIX па и XX век.⁴⁰

Због свега наведеног, експонат из Јагодинског музеја као редак пример оригиналног равнила заслужује пуну пажњу. Значајан је већ по томе што је изливен у форми која не понавља ниједан други досад познати примерак равнила. Поновна обрада предмета показала је нешто друкчије димензије од оних из Инвентарне књиге: дужина једнаких страница је 7 cm, дужина краће странице 5,7 cm, просечна дебљина основног троуганог дела 2,5-3 mm, висина кукица 9-10 mm, док је тежина 26,8 грама. Иако на краћој страни има уобичајене куке за вешање на канап и стандардне детаље (по осовини урезану линију за утврђивање вертикала и рупицу на краћој страни кроз коју се провлачи канап виска), облик унутрашњег поља је потпуно оригиналан. Оно је попречним спојем подељено на два мања поља, горњи трапезасти и доњи троугаони. Испуњена су изливеним формама састављеним од симетричних, различито профилисаних, већих и мањих зареза. У тако добијеној схеми мотива наслућује се животињски лик са великом њушком и оштрим зубима.

Поглед на данас познате примерке равнила показује да су очигледно израђивани по различитим обрасцима. На основу тога се може закључити да је изради ових инструмената поклањана посебна пажња. Ово, опет, баца више светла на познату чињеницу да су техничке инструменте овог типа (висак, угломер, лењир, шестар) имали обавезу да обезбеђују управо протомајстори, за разлику од осталих алата и средстава, који су били брига наручилаца изградње.⁴¹

Није немогуће да се међу необрађеним материјалом из музејских и приватних домаћих и страних колекција можда налази још сличних примерака средњовековних градитељских инструмената и алата уопште. Од оних у међувремену публикованих могли смо пронаћи само један аналогни пример старог равнила, сада у збирци Народног музеја у Зајечару (инв. бр. 183). По подацима А. Лаловић из објављеног каталога димензије његових страна су 12,5 cm и 10,5 cm, док је место налаза било у атару села Сумраковац у источној Србији.

/40/ За документацију о томе, в. Дудић 1988: 157-188; Дудић 1995.

/41/ Ненадовић 2003.

Предмет је у литератури означен као висак у облику равнокраког троугла на чијој је краћој страни рупица кроз коју се провлачи канап, док се на супротној страни налази урезана линија која обележава тачан вертикални положај.⁴² Равнило из Зајечара је нешто другачијег облика од осталих разматраних примерака, јер на краћој страници нема изливене куке за канап на који се поставља, већ се оне налазе у унутрашњем пољу у виду полукругова који затварају углове унутрашњег троугла.

Сл. 3

Равнило из Брезне, Музеј Другог српског устанка, Таково (фото: Милун Брајовић)

Fig. 3

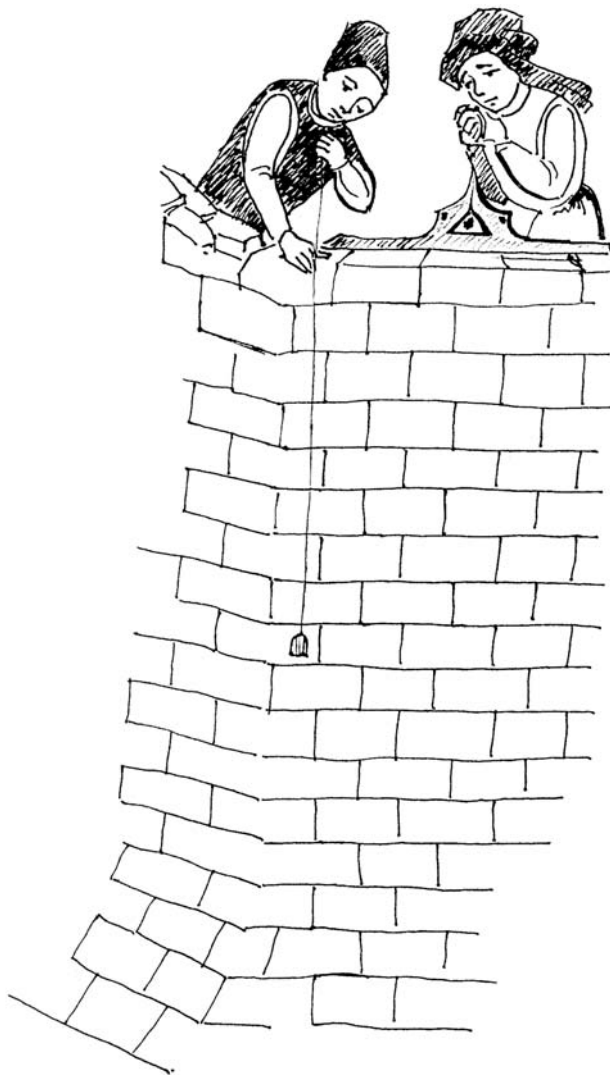
Level from Bresna, Museum of Second Serbian Insurrection, Takovo (photo Milun Brajović)

Како је још Злоковић показао, инструмент је могао функционисати само у комбинацији са канапом и виском, па стога висак и равнило као појмове не треба мешати, нити равнило називати виском. Равнило се кукама постављало на канап, који би био развучен по хоризонталу између тачака А и Б, док се висак на посебном канапу провлачио по вертикали кроз рупу на краћој страници равнила.⁴³ Код познатих комада равнила, а услед околности самих налаза, сачувани су само троугаони елементи, али не и примерци висака. Сасвим случајно, недавно смо пронашли једно још необјављено, комплетно очувано равнило са виском. Овај изванредни експонат налази се у збирци Музеја Рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу (сл. 3). Равнило и висак су сачувани заједно са троугаоном дрве-

/42/ Popović, Mano-Zisi, Veličković, Jeličić 1969: 157, бр. 340.

/43/ Zloković 1957: 299, Т. 3.

ном кутијом-оквиром која је састављена од доњег и горњег поклопаца спојених металним шаркама. На унутрашњим странама поклопаца издубљена су широка троугаона лежишта за равнило, са прорезима за кукице на краћој

Сл. 4

Минијатура из рукописа Cotton Aug. AV, Британска библиотека у Лондону (цртеж: Мирјана Тошић)

Fig. 4

Miniature from the manuscript Cotton Aug. AV, British Library, London (drawing Mirjana Tošić)

страници. За висак су такође издубљена мања конкавна лежишта, а нешто је дубље оно на горњем поклопцу. На доњем поклопцу, на ужој страни, ушрафљена је мања кука за коју се вероватно везивао канап. Предмет се данас може видети на сталној изложбеној поставци Музеја Другог српског устанка у Такову, где је изложен још од 23. априла 1994. године.⁴⁴ У музејској документацији је означен као „зидарски висак од месинџа, у дрвеном оквиру, који се користио при изради и сакралних и световних објеката.“ Израђен је у техници ливења, димензија 27,5x13x1,5 cm и тежине од чак 325 грама.⁴⁵ Сачуван је, између осталог, и веома вредан податак по коме је ово равнило било коришћено за изградњу цркве св. Димитрија у селу Брезни 1837. године, где је и пронађено, на греди у цркви, највероватније заборављено стицајем околности током завршавања послова на изградњи.⁴⁶

Када је реч о употреби равнила, занимљиво би било указати на минијатуру у једном енглеском позносредњовековном рукопису, данас у Британској библиотеци у Лондону (British Library Cotton Aug. AV).⁴⁷ На листу 22 налази се минијатура која приказује зидање тврђавске куле, док посао надгледа богато одевени властелин. На грађевини и око ње представљено је неколико радника, клесара и зидара, у различитим етапама посла. Док један клеше квадере тесаника специјалним алатом налик на мали пијук, други колицима довлачи обрађене тесанике до градилишта. Трећи великом брадвом обрађује дрвене греде, а четврти се са спремљеним малтером у носиљци на леђима лествама успиње на кулу. Пети стоји на зиду куле и умеће тесанике у редове, док шести поставља малтер на већ поређане тесанике. У тој групи зидара, тесара и клесара издвајају се двојица који на зидинама помоћу инструмената проверавају исправност озиданих делова зидног платна (сл. 4). С обзиром на видљиве инструменте, чини се да испитују управо однос вертикала и хоризонтала. Онај на десној страни обема рукама држи широки троугаони предмет, сличан либели, односно лењиру, којим очигледно проверава водоравну раван озиданог реда квадера. Крај њега је приказан још један мајстор који у левој руци уздиже дугачки канап на чијем је крају висак и спушта га проверавајући вертика-

/44/ Експонат смо имали прилике да уочимо током обиласка Такова у лето 2002. године.

/45/ И на овом месту на уступљеним подацима срдечно захваљујем колеги Милуну Брајовићу, етнологу Музеја Рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу.

/46/ Податак такође добијен љубазношћу колеге Милуна Брајовића. О цркви у селу Брезна, в. Вујовић 1981: 5-29.

/47/ До податка и снимка смо дошли захваљујући љубазности др Џефрија Игана (Geoffrey Egan), колеге из Музеја града Лондона.

лу зида читавих девет редова тесаника. Занимљиво је уочити да он, десном руком, на сам зид приљубљује још један сасвим мали предмет кроз који пролази вертикала канапа. Нажалост, услед сасвим малих димензија овог детаља, није могуће рећи да ли је у питању равнило, које се управо у оваквој комбинацији користило са виском, или пак неки други сличан инструмент.

С обзиром да је примерак из Јагодине знатно мањи и лакши од равнила из Такова у будућности би требало утврдити однос између сачуваних примерака, њихову масивност, материјал, димензије и пропорције. На тај би се начин могла сачинити основа за неко будуће типолошко разврставање ових занимљивих предмета, слично Злоковићевом покушају који је за њему познате примерке равнила утврдио пропорцијске односе на основу којих је извео закључак да су можда били у вези са некада актуелним мерним јединицама (пармак и аршин). Како су мере јагодинског равнила мање од Злоковићевих примерака дугих око 12 cm и датованих у „турско“ доба, а нарочито од примерка из Такова дугог скоро 30 cm, могло би се рећи да је јагодински примерак старији од сва три, а можда млађи од оног из Зајечара. Након поновне обраде и изналажења аналогија није могуће потпуно прецизно датовати равнило из Завичајног музеја у Јагодини. Уместо коначног закључка, чини се да је у овом тренутку најбоље одредити га опрезно и широко у период средњег века.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS**Гласник ДКС**

Гласник Друштва конзерватора Србије, Београд

Гласник САД

Гласник Српског археолошког друштва, Београд

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY**Alpago-Novello, Beridze, Lafontaine-Dosogne 1980**

A. Alpago-Novello, V. Beridze, J. Lafontaine-Dosogne, *Art and Architecture of Medieval Georgia*, Louvain-la-Neuve, Milan, Tbilisi 1980.

Bulia, Janjalia 2000

M. Bulia, M. Janjalia, *Mtskheta*, Tbilisi 2000.

Vodič s.a.

Vodič. Stalna izložbena postavka u Zavičajnom muzeju u Jagodini / Guide. Permanent Exhibition in the Regional Museum in Jagodina, ed. Zavičajni muzej i Grupa G 17 plus, Jagodina.

Вујовић 1981

Б. Вујовић, Брезна. Скица за културно-историјску монографију насеља, *Зборник радова Народној музеја XI*, Чачак 1981.

Глигоријевић 2001

З. Глигоријевић, У јагодинском Завичајном музеју нова изложбена поставка - специфична прича о развоју Јагодине, *Нови путеви 1763*, Јагодина 2001.

Grbović 2002

D. Grbović, *Odlikovanja iz zbirke Zavičajnog muzeja u Jagodini (do 1941)*, *Dinar. Numizmatički časopis. Specijalno izdanje (Orden 2. Faleristički časopis.) Volumen II*, Beograd 2002.

Grbović 2003 a

D. Grbović, *Odlikovanja iz zbirke Zavičajnog muzeja u Jagodini (od 1941)*, *Dinar. Numizmatički časopis. Specijalno izdanje (Orden 3. Faleristički časopis.) Volumen II*, Beograd 2003.

Грбовић 2003 б

Д. Грбовић, Варијанта медаље за храброст „Милош Обилић“ из збирке Завичајног музеја у Јагодина, *Гласник ДКС* 27, Београд 2003.

Дероко 1950 а

А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.

Дероко 1950 б

А. Дероко, *Монуменстална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1950.

Додић 2004

С. Додић, Два крста-енколпиона из Завичајног музеја у Јагодина, у *штампи*, 2004.

Дудић 1988

Н. Дудић, Човек и његова ликовна представа на надгробном камењу у Србији, *Рашка баштина* 3, Краљево 1988.

Дудић 1995

Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, Београд 1995.

Здравковић 2003

Љ. Здравковић, Душан Додић, ослободилац Јагодине – ратни дневник, *Корени I*, Јагодина 2003.

Zloković 1957

М. Zloković, Stara ravnila poznata pod imenom „tereziје“, *Naše starine* 7, Sarajevo 1957.

Карацић 1898

В. Стефановић-Карацић, *Српски рјечник*, Београд 1891.

Којић 1997

М. Којић, Завичајни музеј Јагодина, *Енциклопедија српске историографије*, пр. С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1997.

Крстић 1997

С. Крстић, Средњовековни накит из збирке Завичајног музеја у Јагодина, *Гласник САД* 13, Београд 1997.

Крстић 1998 а

С. Крстић, Геме из Завичајног музеја у Јагодина, *Гласник САД* 14, Београд 1998.

Крстић 1998 б

С. Крстић, Остава византијских скифата из Мириловца код Параћина, *Нумизматичар 21*, Београд 1998.

Nenadović 1977

S. Nenadović, Simboli graditeljskog poziva na spomenicima u Srbiji, *Zbornik zaštite spomenika kulture 22-23*, Београд 1977.

Ненадовић 2002

С. Ненадовић, *Илустровани речник израза у народној архитектури*, Београд 2002.

Ненадовић 2003

С. Ненадовић, *Технике грађења у средњовековној Србији*, Београд 2003.

Ousterhout 1999

R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton 1999.

Popović, Mano-Zisi, Veličković, Jeličić 1969

LJ. B. Popović, Đ. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Jeličić, *Antička bronza u Srbiji*, Београд 1969.

Поповић 1999

М. Поповић, Алати, *Лексикон српској средњеј века*, ур. С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999.

Postavka 2001

Zavičajni muzej Jagodina. Stalna izložbena postavka. Katalog, ур. В. Cvetković i S. Dodić, Jagodina 2001.

Речник 1973

Речник српскохрватској књижевној језика. Књига пета П-С, Нови Сад 1973.

Riehl 1926

H. Riehl, *Die Stephanskirche in Wien*, Wien 1926.

Ристић 1996

В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996.

Schlosser 1925

I. Schlosser, *Die Kanzel und der Orgelfuss zu St. Stephan in Wien*, Wien 1925.

Цветковић 1998

Б. Цветковић, Неколико необјављених скулптура из Завичајног музеја у Јагодини, *Лесковачки зборник XXXVIII*, Лесковац 1998.

Цветковић 2001

Б. Цветковић, Портрет Петра Јанковића, *Саопштења XXXII-2000/XXXIII-2001*, Београд 2001.

Цветковић 2003 а

Б. Цветковић, Камена розета из манастира св. Јована Главосека, *Саопштења XXXIV-2002*, Београд 2003.

Цветковић 2003 б

Б. Цветковић, Две камене иконице из збирке Завичајног музеја у Јагодини, *Старинар LII/2002*, Београд 2003.

Чанак-Медић 1967

М. Čanak-Medić, Теоријска спрема и степен образовања средњовековних градитеља, *Zbornik zaštite spomenika kulture XVIII*, Београд 1967.

Чанак-Медић 1996

М. Чанак-Медић, Поступци старих неимара при пројектовању и извођењу грађевина, *Научни скуп Развој науке у области геодезије и грађевинарства у Србији. Зборник радова*, Београд 1996: 29-50.

ABOUT ANCIENT MASONS' INSTRUMENTS – 'LEVEL' FROM THE COLLECTION OF REGIONAL MUSEUM IN JAGODINA

This article concerns the object from the collections of the Department of Archaeology in the Regional Museum in Jagodina that was acquired for the Museum in 1973. It was found in the area of village Ostrikovac near Čuprija and in museum documentation (inv.no. 1400) it is recorded as 'plumb of triangular shape' and broadly dated to 'Roman period' and housed in antique collection. The length of equal sides is 7 cm, length of shorter side is 5.7 cm and average thickness of the triangular part is 2.5-3 mm, height of hooks is 9-10 mm and it weighs 26.8 gr. The inner field is decorated with symmetrical motifs, which considered in total conjure a wild animal with large teeth.

It is an ancient mason's tool that had been used in combination with plumb line to determine horizontal and vertical planes and lines before the introduction of level. Device has the characteristic shape of isosceles triangle with hooks for fixing on the rope on the shorter side. It has been once known under different local names as ravnilo, razulja or 'terezije'. On the basis of the earlier investigations we know about four analogous specimens (three in private collections and one in the National Museum in Zaječar) and there were also representations of this type of level carved on the church facades and on funerary monuments where these had been explained as marks of ancient masons' workshops. Together with analysis of these specimen from the Museum in Jagodina dated broadly to the medieval period we took the opportunity to publish newly found specimen from the Museum in Takovo (27.5x13x1.5 cm; 325 gr.) preserved as a set with plumb line in the wooden box that were used for the building of a church in the village Brezna in 1837.

У ПОТРАЗИ ЗА ИДЕНТИТЕТОМ ЗБИРКЕ МЕДАЉА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Збирка медаља Одељења за нумизматику Народног музеја у Београду, у свом данашњем обиму и саставу, представља значајну целину, а настајала је и развијала се заједно са институцијом којој припада.

Медаље су пристизале у почетку спорадично, уз други нумизматички материјал, без јасне концепције сакупљања. Половином деветнаестог века, у ери експанзије духа романтизма, оне нису могле бити еманација националне прошлости на начин на који је то био српски средњовековни новац. За разлику од старог српског новца, који је од самог почетка систематски прикупљан и обрађиван са јасном идејом научне вредности, национална медаља је тек требало да настане. У том смислу могло би се рећи да је Збирка медаља настајала паралелно са настанком и развојем медаљерства на овим просторима. Продукт ренесансе, ово уметничко остварење почасног, меморијалног и јубиларног карактера код нас се јавља под утицајем њеног препорода у европској уметности деветнаестог века.

Пратећи траг од првих помена медаља у најстаријим пописима нумизматичког материјала, преко извештаја о раду прво Музеја у настанку а потом и формираног Музеја, до конкретних текстова и студија које су се бавиле историјатом Нумизматичке збирке, можемо пратити и однос према овој уметничкој форми, разлозима, значају и концепцији њеног сакупљања.

Најстарији докуменат у коме се први пут помињу медаље је у ствари и први попис инвентара, који је, за потребе Музеја у настанку, саставио доктор медицине и врстан нумизматичар Јанко Шафарик 6. новембра 1846. године.¹ Из

/1/ Овај први попис инвентара збирке Народног музеја при Попечитељству просвете, кога чине два поглавља насловљена као *Списак старогрвни новаца* и *Разни старогрвни предметии*, чува се у Одељењу нумизматике Народног музеја у Београду.

поглавља под називом *Списак старогрвних новаца* сазнајемо шта је Нумизматичка збирка Музеја, која се тек формирала, тада садржавала. Поред српских, босанских, бугарских, которских, дубровачких, славонских новаца и ковања скоро свих европских земаља, те најстаријег грчког, римског и византијског новца, на самом крају пописа налазимо медаље. Скромна цифра од свега шест комада, и чињеница да су само наведене, својеврстан су показатељ недовољног познавања и несагледавања значаја ове врсте предмета.

Осим о бројном стању Нумизматичке збирке² овај најранији попис, поред тога што указује на будућу развојну и сакупљачку концепцију, помера датовање почетка формирања Збирке медаља. У досадашњим текстовима о настанку Збирке³ почетак њеног формирања смешта се у годину 1871, када је у првом музејском општем инвентару под бројем 59 уписан унос медаље, *Споменица смртии композицијора Росинија 1868*, која се и данас налази у Збирци.⁴ Утврђивањем чињенице о постојању медаља у попису Јанка Шафарика, почетак формирања Збирке медаља можемо датovati у 1846. годину, дакле скоро на сам почетак рада Народног музеја.⁵

За стицање увида у околности под којима је настајао и развијао се Народни музеј заједно са својим збиркама, незаобилазни су извештаји о раду ове установе, које су редовно, пуних четрдесет година надзорном органу - Српској краљевској академији, подносили управници, а затим и кустоси збирки. Објављивани од 1896. до 1936. године, са прекидом током Првог светског рата, у *Годишњаку Српске краљевске академије*, они су данас драгоцен извор различитих података, али и занимљиво штиво које одсликава дужи временски период током кога, у континуитету, можемо пратити мукотрпно стварање једне институције културе. Читајући извештаје, пре свега оне Михајла Валтровића⁶ ко-

/2/ Према табели Јанка Шафарика Нумизматичка збирка 1846. године поседује 886 комада новца и медаља.

/3/ Todorović 1966: стр. 28-31; Бошњак 1997: стр.135–141.

/4/ Од 1871. године започиње инвентарисање музејских и нумизматичких предмета у првом општем инвентару под називом *Инвентар ствари у Народном музеју, Књига I*, вођеном од 1871. до 1899. године, који се чува у Одељењу нумизматике.

/5/ Архив Народног музеја поседује још неколико пописа предмета из пера Ј. Шафарика, на чије постојање су ми указале Светлана Миленковић и Александра Петровић. За Збирку медаља занимљив је главни Инвентар (*Списак разної рода старогрвних предметта...*) вођен од 1861. до 1869, који садржи и поглавље са детаљним описом 28 медаља, и он ће бити предмет посебног истраживања.

/6/ Од 1881. до 1905. године управник Народног музеја у Београду је Михајло Валтровић, архитекта и професор археологије.

ји је уз непрекидне борбе уложио преко двадесет година у спровођење једне модерне концепције музеја и настојања да му обезбеди адекватан смештај, нехотице се намеће поређење са данашњим положајем ове институције. Стиче се утисак да је, и сто година после, Музеј у сличној позицији.

У извештајима Српској краљевској академији налазимо и податке релевантне за формирање Збирке медаља. Поред информација о аквизицијама, нарочито су значајне оне које се односе на интензивирање стручног и научног рада. Наиме, 1922. године стручни кадар Народног музеја је добио појачање са др Балдуином Сариом, коме је поверен археолошки одсек.⁷ Већ од следеће, 1923. године његови извештаји који се односе на нумизматички материјал знатно су садржајнији. У извештају за 1924. годину, о Збирци медаља се констатује да *на жалост, још стоји на њочетку сабирања, а која треба да обухвати све уметничке медаље и плакете, које су створили српски, хрватски или словеначки уметници, или које се односе на историју наше државе...*⁸ Овај навод је у ствари први траг ближег одређења сакупљачке концепције медаља. Тада дефинисана она се ни касније није битно мењала.

Да је то тачно потврђује и први следећи текст, написан тридесет година касније, у коме се помиње Збирка медаља.⁹ Износећи најосновније податке о настанку и развоју Нумизматичке збирке, Растислав Марић, који је тада био на њеном челу, у набрајању онога што је сачињава, поред осталог наводи и медаље, радове југословенских медаљера али и стране медаље које се односе на нашу земљу.

Осетна празнина, евидентна у случају писане речи о Збирци медаља, почела је да се попуњава тек покретањем *Зборника Народног музеја*, 1958. године. Покренут првенствено ради објављивања музејског материјала Зборник је омогућавао његову приступачност заинтересованим научним радницима. Већ у првом броју кустос Збирке медаља Нада Тодоровић¹⁰ публикује веома значајне медаље аустријских уметника барока, које су прослављале победу хришћанске војске над Турцима у XVI, XVII и XVIII веку. То чини дајући преглед медаља које илуструју борбе са Турцима почевши битком код Мохача, 1526. године, па све до освојења Београда, 1789. године, с освртом на медаљере који су их радили и на историјска збивања која су им претходила. Овом низу до-

/7/ Петковић 1923: стр. 133.

/8/ Сариа 1926: стр. 213.

/9/ Марић 1958: стр. 119-125.

/10/ Н. Тодоровић је запослена у Народном музеју од 1947. године, прво као библиотекар а затим као кустос у Одељењу за нумизматику.

даје и медаље које се односе на личности - учеснике представљених догађаја.¹¹ Објављивање дуго прикупљаног материјала из Збирке медаља коначно постаје приоритетан посао кустоса. Тако је током 1958. и 1959. године Нада Тодоровић израдила каталог *Медаље и њлакетше у збирци Народној музеја*, који је објављен тек 1964. са насловом *Југословенске и иностране медаље*. Био је то први систематски каталог радова југословенских медаљера. Да би се потпуније представио развој медаљерства у Југославији каталогом су додатно обухваћене медаље и плакете југословенских вајара које се налазе у Збирци скулптура Југословенске галерије Народног музеја.¹²

Нада Тодоровић је медаљама приступала и као вредним уметничким делима и као значајним споменицима историјских збивања. У свом програмском карактеру медаља истовремено подразумева и естетски и функционални аспект, што је одређује као ликовни медиј. Темелјним истраживачким радом она је обавила пионирски посао и допринела развоју код нас запостављеног медаљерства.

Какав је однос према Збирци медаља био у наредним годинама можемо пратити у каталогу изложбе *Медаље и њлакетше*.¹³ Овај дуго прикупљани материјал, у почетку спорадично а касније систематично, омогућио је организовање изложбе која прати развој медаљерства и уметности плакете од самог почетка у раној ренесанси до њиховог препорода у европској уметности XIX и XX века. Уз потврђивање великог историјског и документарног значаја, ова изложба посебно истиче уметничку вредност медаље.

Последња студија која за предмет истраживања има историјат и развој Збирке медаља посебно се бави чињеницама из периода њеног настанка.¹⁴ После утврђивања данашњег обима и садржаја Збирке, за приоритетан задатак се поставља реконструисање набавке материјала у најранијем периоду и утврђивање шта се од тога и данас налази у Збирци.

Основ овог рада чини расположива документација и архивска грађа Народног музеја, при чему су кључни извори *Инвентар ствари*,¹⁵ попис нумизма-

/11/ Тодоровић 1958: стр. 127-144.

/12/ Тодоровић 1964.

/13/ У Народној музеју је 1981. године организована изложба под називом *Медаље и њлакетше збирке Народној музеја и дела савремених скулптора*. Аутори изложбе и каталога Добрила Гај-Поповић и Ирина Суботић.

/14/ Бошњак 1997: стр. 138-139.

/15/ *Инвентар ствари Народној музеја, Књига 1*, вођена је од 1871. до 1899. године, а *Књига 2*, од 1900. до 1939. године.

тичког материјала на немачком језику сачињен 1915. године од стране аустро-угарске окупационе власти,¹⁶ и попис из 1930. начињен по налогу тадашњег управника Владимира Петковића.¹⁷

Резултат таквог истраживања је, пре свега, констатација да се од укупно 174 медаље, које су према инвентарским књигама ушле у Збирку у периоду од 1871. до 1914. односно 1918. године, за свега њих 30 налазе подаци у Инвентару уметничких објеката вођеном између два рата. Све остало се прикључује дугачком списку ратног пустошења.

Стога се утврђивање најважнијих чињеница из историјата Збирке медаља после овог периода намеће као најсврсисходнија тема са циљем постизања потпунијег увида у оно што чини њен идентитет. У досадашњем излагању покушали смо то делимично утврдити пратећи текстове који се односе на Збирку медаља. Надаље ћемо чинити исто, утврђујући шта је и на које начине пристизало у Збирку после овог најранијег периода.

Податке о томе, осим у литератури, налазимо пре свега у инвентарским књигама, а од недавно и у електронској бази података.¹⁸ Уношењем Збирке медаља у електронску базу података извршена је својеврсна ревизија овог материјала и том приликом је установљено да се у Збирци данас налази 1.786 медаља.

После утврђивања чињенице да је из периода до 1918. године сачувано свега 30 медаља, јасно је да је постојећа збирка највећим делом настајала после овог периода.

Дуго је времена било потребно да се губици настали током Првог светског рата санирају. У наредном периоду, између 1919. и 1935. године, Народни, односно Историјско-уметнички музеј, упркос свим тешкоћама стално се развија и умножава своје збирке. За потребе широко започетих активности на истраживању и проучавању споменика културе увећан је стручни кадар. Приликом овог појачања стручног особља Одељење археологије је поверено, већ поменутом др Балдуину Сарии, асистенту Универзитета.

На почетку свог рада он бележи да ни 1923. године, када су поједине збирке Народног музеја после дугог прекида опет постале приступачне публици, ништа из Нумизматичке збирке није било изложено. *Она је шага била у пошћу-*

/16/ Коларић 1991: стр. 15.

/17/ Списак сравњених објеката према Старом инвентару, 1930, Архив Народног музеја у Београду.

/18/ Формирана у периоду између априла и јула 2003. године.

ном нреду и био је пошребан вишегодишњи неуморан рад, да би се она бар једним делом довела у ред.¹⁹ Но, без обзира на овакво стање Збирке, материјал је непрекидно пристизао путем поклона или откупа, а податке о томе налазимо пре свега у *Инвенџару ствари, Књиџа 2* и у *Извештајима о раду Народної музеја Српској краљевској академији*. Тако извештај за 1924. годину²⁰ бележи откуп медаље *Споменица смрти Рије од Фере*, једне од ретких грчких медаља, која се и данас чува у Збирци.²¹

У извештају за 1925. годину забележен је откуп сребрне медаље *Споменице аустро-шурској рати* из времена генерала Лаудона.²² На основу детаљног описа може се закључити да је у питању медаља *Освајање Београда, 1789*, са представом Београдске тврђаве на реверсу. Издвајамо набавку ове медаље јер она представља први у низу примерака касније такође набављаних и посебно обрађиваних као занимљива групација медаља која илуструје ратове с Турцима у XVI, XVII и XVIII веку.²³ Данас ову колекцију медаља које прослављају победе хришћанске војске над Турцима чини више од педесет примерака, што је мали број када се имају у виду неке богатије збирке,²⁴ али је довољно за стицање представе о њиховој вредности и значају. Коване у немачким, аустријским, мађарским и италијанским ковницама, оне илуструју дуг историјски период од 1526. године и битке код Мохача, па све до 1789. године, када је осво-

Сл. 1
Мохачка битка, 1526, сребро, 45 mm

Fig. 1
Battle of Mohacs, 1526, silver, 45 mm

Сл. 2
Johann Jakob Wolrab: Опсада Беча, 1683, сребро, 65 mm

Fig. 2
Johann Jakob Wolrab: Siege of Vienna, 1683, silver, 65 mm

/19/ Сариа 1925: стр. 61.

/20/ Сариа 1926: стр. 213.

/21/ Инв. Мс 987.

/22/ Сариа 1926 а: стр. 332.

/23/ Тодоровић 1958: стр. 127-144.

/24/ Нумизматичка збирка Археолошког музеја у Загребу поседује преко 250 прмерека различитих медаља са овом тематиком.

јен Београд. Осим сведочења о значајним историјским догађајима, ове медаље су и не мање значајна уметничка остварења познатих медаљера барокног стила,²⁵ што је мање истражен аспект, па им као таквим у наредном периоду проучавања треба и приступати. (сл. 1-8)

Сл. 3

Lazarus Gottlieb Lauffer: Победа код Грана и освојење Neuchessel, 1685, бакар позлаћен, 40 mm

Fig. 3

Lazarus Gottlieb Lauffer: Battle of Gran and capture of Neuchessel, 1685, gilded copper, 40 mm

Сл. 4

Johan Jacob Wolrab: Освајање Будима, 1686, бакар, 48 mm

Fig. 4

Johan Jacob Wolrab: Capture of Budß, 1686, copper, 48 mm

Сл. 5

Fridrich Kleinert: Освајање Београда, 1688, са представом Београдске тврђаве, сребро, 50 mm

Fig. 5

Fridrich Kleinert: Capture of Belgrade, 1688 with representation of Belgrade fortress, silver, 50 mm

Сл. 6

Georg Hautsch: Освајање Београда са географском картом подунавља, 1688, сребро, 43 mm

Fig. 6

Georg Hautsch: Capture of Belgrade with map of the Danube basin, 1688, silver, 43 mm

Даље, у истом извештају налазимо податак да је Збирка медаља и плакета још увек скромна и да пре свега нема дела наших савремених уметника. Уз препро-

/25/ Georg Hautsch, Philipp Heinrich Müller, Johan Jakob Wolrab, Johann Hohn, Lazarus Gottlieb Lauffer, Ignaz Donner...

Сл. 7
Победа код Сенте, 1697, сребро, 43 мм,

Fig. 7
Battle of Senta, 1697, silver, 43 mm

Сл. 8
Ignaz Donner: Освајање Београда, 1789, сребро, 47 мм

Fig. 8
Ignaz Donner: Capture of Belgrade, 1789, silver, 47 mm

руку да би те празнине требало попунити док се њихови радови још могу набавити, др Сариа констатује да за то нема довољно новца. Следеће 1926. године,²⁶ у циљу обogaћивања Збирке савременим делима домаћих мајстора, набављени су радови Ђорђа Јовановића - плакете са ликом војводе Путника и војводе Мишића²⁷ (сл. 9). Каснијим набавкама настојало се на попуњавању колекције медаља овог уметника, која је допринела новим сазнањима о његовој улози у настанку и развоју медаљерске уметности код нас.²⁸ Евидентно је да поред класичних вајарских радова Ђ. Јовановић у овом периоду ради медаље и плакете са ликовима истакнутих личности Србије. Како је био

Сл. 9
Ђ. Јовановић: Живојин Мишић, 1924, бронза, 72x44 мм

Fig. 9
Dj. Jovanović: Živojin Mišić, 1924, bronze, 72x44 mm

сарадник и саветник за питања ликовне уметности Ковнице А.Д. у Београду, већина медаљерских производа ковнице носи печат овог истакнутог уметника медаље. Јовановићеве медаље и плакете рађене су у стилу академског реализма, лаганим и меким поступком поседују све одлике његове монументалне скулптуре.

/26/ Сариа 1927: стр. 315.

/27/ Ове плакете су у *Инвентару уметничких објеката* уписане под бројем 963 и 964, а каснијим реинвентарисањем у посебаном *Инвентару медаља, Књига XI* под бројем 1026 и 1027.

/28/ Todorović 1979: стр. 49-59.

Из претходних извештаја др Сарие о набавкама медаља за Нумизматичку збирку уочава се тенденција планског прикупљања материјала, наравно у мери у којој су то тадашње могућности дозвољавале. Његовим одласком 1926. године на Љубљански универзитет и доласком новог кустоса Јозе Петровића, неке друге тенденције постају приоритетније.²⁹ У нашој средини познат као искусан познавалац нумизматике, он својим акцијама пре свега доприноси њеној популаризацији. Тако у београдском дневнику *Време* покреће рубрику *Нумизматика* у којој је до 1933. објавио осамдесет и три чланка. Поред тога он између 1932. и 1935. године издаје часопис *Нумизматичар*. Када је о медаљама реч његов чланак *Злајно доба медаљерства*, иако популарно писан, први је текст код нас посвећен овој тематици.³⁰

То што Јозо Петровић истиче уметничку вредност медаља у часопису који својом активношћу ствара стручно особље Музеја кнеза Павла,³¹ указује на нови приступ овом материјалу. Као доказ за то може да послужи и чињеница да се медаље током овог периода највећим делом уписују у *Инвентар уметничких објеката*. У њему од броја 901 до 1246, међу сликама и скулптурама, скоро у континуитету пратимо попис медаља. Један део њих чине реинвентарисане медаље које су припадале Збирци у периоду до Првог светског рата, али најбројније су оне које је 4. октобра 1928. поклонио Музеју Ђорђе Вајферт. Овај поклон гувернера Народне банке од 282 примерка знатно је обогатио Збирку медаља и плакета. Дела из ове колекције највећим делом се односе на културну историју Аустрије, а радови су најпознатијих аустријских медаљера А. Scharff-a, Pawlik-a, Tautenhayn-a, Н. Schefer-a, Marschall-a и других.³² Проучавање понаособ ових медаљера, који полазећи од класичних узора италијанске ренесансе обликују посебан стилски израз аустријске медаље у XIX веку, један је од приоритетних послова будућих проучавалаца Збирке медаља. Чињеница да прве српске споменице раде аустријски медаљери, који имају очигледан утицај на наше медаљерство и репрезентативни примерци аустријских

/29/ Ј. Петровић најпре је био кустос Земаљског музеја у Сарајеву, од 1926. до 1942. ради у Народном музеју у Београду.

/30/ Петровић 1937: стр. 392-395.

/31/ На иницијативу кнеза Павла Карађорђевића, 1935. године, Народни, односно Историјско-уметнички музеј, постаје Музеј кнеза Павла са М. Кашанином на челу.

/32/ А. Scharf: Инв. Мс. 1063, 1064, 1137, 1140, 1141, 1146, 1152, 1159, 1171, 1199, 1206, 1222, 1223; Pawlik: Инв. Мс. 1094, 1144, 1151, 1153, 1156, 1158, 1179, 1184, 1185, 1194, 1198, 1214, 1218; Н. Schefer: Инв. Мс. 1142, 1148, 1150, 1160, 1165, 1178, 1187, 1188, 1195, 1196, 1197, 1200, 1213, 1219; Tautenhayn: Инв. Мс 1161; Marshall: Инв. Мс. 1216, 1221.

медаља у Збирци, разлози су за темељније истраживање овог материјала (сл. 10, 11).

И поред досадашњих навода многобројних аквизиција и у више наврата предузетих истраживања, не можемо створити прецизнију слику набавке и бројног стања медаља у овом периоду. Пре свега, разлог томе је подела мате-

Сл. 10

A. Scharff: Игњат Вајферт, 1870, бакар, 55 mm

Fig. 10

A. Scharff: Ignatius Weifert, 1870, copper, 55 mm

Сл. 11

A. Scharff: Венчање Александра I Обреновића, 1870, бронза, 54 mm

Fig. 11

A. Scharff: Marriage ceremony of Aleksandar I Obrenović, 1870, bronze, 54 mm

ријала по разним одељењима. Тако је осим дела медаља и плакета који се чувао у Збирци уметничких објеката, други део овог материјала био у Историјској збирци, и касније је предат Нумизматичком одељењу. Други разлог је тај што инвентарске књиге не садрже све потребне податке.

Други светски рат је зауставио развој Нумизматичке збирке, али зазидана у једној просторији Музеја она је, овај пут, избегла веће губитке.

После Другог светског рата, 1944. у Музеју промењеног имена³³ се приступа и реорганизацији његових збирки. Покушај формирања посебног одељења за графику и медаље показао се неуспешним, после чега је сав материјал предат галеријама, односно уметничким збиркама, па је тако настао још један инвентар под именом *Инвенџар медаља и плакета Уметничкој музеј*.³⁴

Данашњу организациону структуру Збирка је добила 1952. године када је цела предата Нумизматичко-епиграфском одељењу Музеја. Том приликом су предмети уметничке вредности, радови Ђорђа Јовановића, Петра Убавкића,

/33/ Музеј кнеза Павла добија назив Уметнички музеј.

/34/ Todorović 1966: стр. 29.

Живојина Лукића и Роберта Франгеш Михановића, задржани у Југословенској галерији Музеја.³⁵ Број предмета пописаних у *Инвентару медаља и плакета Уметничкој музеја* износи 528, закључно са аквизицијама до 1952. године, када је устројен нови *Инвентар медаља - Књига XI* у који је до данас уведен 1.271 примерак домаћих и иностраних медаља и плакета. Оригинална дела домаћих уметника и даље се набављају за Југословенску галерију, али су неки радови од културно-историјског значаја набављани и за Збирку медаља Нумизматичког одељења.

Током овог периода већина медаља доспела је у Музеј, као и раније, поклонима разних друштава, установа и приватних лица.

Непосредно после Другог светског рата Збирка је знатно обогаћена поклонима и уступањима, од којих је од нарочитог значаја поклон породице сликара Љубомира Ивановића, учињен 1948. две године после његове смрти. Ова збирка, од 180 медаља и плакета, састоји се већим делом од радова реномираних француских медаљера, као што су: Cheron, Saque, Durand, Barre, De

Paymaurin, Oudine, Charpentier, Roty, Chaplain, Vernon. Неке од ових медаља значајне су као илустрација француске историје, а већи број њих својом уметничком вредношћу сведочи о процвату медаљерства XIX века у Француској. Наиме, шездесетих година тога века јавља се нов правац у историји француског медаљерства чији се утицај шири на све европске земље. Ближе проучавање представника овог правца чији се радови налазе у Збирци Народног музеја још је један задатак будућих истраживања³⁶ (сл. 12-14).

Сл. 12.

F. Cheron: Рат Француске с Холандијом и њеним савезницима, 1679, бронза, 54 mm

Fig. 12

F. Cheron: War of France against Holand and its allies, 1679, bronze, 54 mm

/35/ У *Инвентару скулптуре уметничке галерије* пренете су медаље следећих инвентарских бројева: Инв. Мб. 1, 36, 49, 72, 73, 74, 153, 179, 264, 308, 393, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506.

/36/ Cheron: Инв. Мб. 176; Barre: Инв. Мб. 77, 91, 177, 194; Saque: Инв. Мб. 186; Durand: Инв. Мб. 109; Oudine: Инв. Мб. 80, 133; Chaplain: Инв. Мб. 21, 12, 46, 132, 181, 187; Vernon: Инв. Мб. 10, 48, 51, 59, 116, 124, 150; Roty: Инв. Мб. 3, 4, 5, 87, 104, 112, 135, 151, 191, 193.

Сл. 13

Е. А. Oudinné: Светска изложба у Паризу, 1878, бронза, 86 mm

Fig. 13

E. A. Oudinné: World Exhibition in Paris, 1878, bronze, 86 mm

Сл. 14

J. C. Chaplain: Избор Емила Лубеа за председника Француске републике, 1899, бронза, 68 mm

Fig. 14

J. C. Chaplain: Election of Emile Lube for the President of French Republic, 1899, bronze, 68 mm

Током педесетих и шездесетих година прошлог века у Народном музеју³⁷ су се стекли повољни услови добијањем новог смештаја и повећањем буџетских партија за откуп, публикације и научна истраживања. Анализом аквизиција, које су у овом периоду веома бројне, стиче се утисак планског употпуњавања Збирке медаља. *Инвентар медаља - Књига XI* бележи откупе читавих колекција великих сакупљача, као што су Добривоје Плешинац³⁸ и Хинко Ледерер.³⁹ Број откупљених предмета је био близу шест стотина, а по својој тематици припадали су историји и култури југословенских народа. Током десетогодишњег периода између 1953. и 1963. сукцесивно су откупљиване веће групације преваходно радова домаћих медаљера, али и радова страних мајстора који су се односили на историју и културу јужнословенских народа. Последњи, значајан откуп представља пет аустријских медаља које се односе на историју наше земље набављених од Хинка Ледерера.⁴⁰ Циљ откупне политике наведеног периода био је да кроз примерке из музејске колекције прикаже развој медаљерства на просторима тадашње Југославије, али и стране медаље које се односе на националне историје (сл.15-17), што је резултирало њиховом каталожном обрадом и публиковањем.⁴¹

/37/ Решењем Савета за просвету и културу НРС, Музеју је 1952. године враћено његово првобитно име *Народни музеј*.

/38/ О. инв. бр. 24; 33; 481.

/39/ О. инв. бр. 61; 129; 130; 234; 292; 343; 485; 625; 682; 785.

/40/ О. инв. бр. 785; Реферат 450/1, 9. IV 1963

/41/ Каталог Н. Тодоровић, рађен од средине педесетих година публикован је 1964.

После овог периода, тачније од 1963. године па до данашњих дана није било значајнијих набавки. Подаци које налазимо у *Инвентару медаља – Књига XI*,

из 1984-1985, односе се на реинвентарисање материјала из *Инвентара уметничких објеката*,⁴² а свега десетак медаља уписаних после овог времена су накнадни уноси раније неинветарисаних предмета или тек случајни поклони.

Сл.15

Медаља за првжениост поводом Светоандрејске скупштине, 1858, сребро, 31 mm

Fig. 15

Medal for loyalty on the occasion of St. Andrew's assembly, 1858, silver, 31 mm

Као што смо видели, данашња Збирка медаља и плакета скоро у целости потиче из периода на који је ограничено ово истраживање. Њену структуру чине медаље скоро свих европских земаља, али и примерци са других континента.

При томе постоји одређена диспропорција, односно најбројније су медаље које се односе на историју и културу некадашњих југословенских народа, али су заступљене и оне са аустријског, француског и немачког културно-историјског простора. Документарно–историјски карактер великог дела ове збирке је

Сл.16

G. Romagnoli: Споменница Петра I Карађорђевића, 1918, злато, 21 mm

Fig. 16

G. Romagnoli: Commemorative medal of Petar I Karadjordjević, 1918, gold, 21 mm

Сл.17

T. Szirmai: Солунски фронт – Битка на Добром пољу, 1918, сребро, 60 mm

Fig. 17

T. Szirmai: The Salonika Front – Battle of Dobro poље, 1918, silver, 60 mm

/42/ Записи у *Инвентару медаља – Књига XI* од бр. 904 до бр. 1259.

неоспоран и он је веома често и с правом истицан. Међутим, уметничко–историјски аспект овог материјала недовољно је истражен.

Сегмент Збирке који се односи на историју југословенских народа добио је својевремено своју каталожку обраду, али с обзиром на дуг период који је протекао од тада, неопходноно ју је методолошки осавременити. Други истраживачки задатак би подразумевао каталогизацију и публикавање страних медаља према принципима савремене музеологије.

Праћење развоја Збирке медаља Народног музеја у Београду, кроз анализу доступне документације и објављених радова, један је од начина за сагледавање Збирке као целине. Историографски приступ колекцији је оправдан у функцији утврђивања њеног идентитета и пројектовања даљих праваца развоја.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Бошњак 1997

Т. Бошњак, Збирка медаља Кабинета за нумизматику и епиграфику Народног музеја у Београду од оснивања до 1918. године, *Зборник Народној музеја XVI/2*, Београд 1977: 135-141.

Величковић 1975

М. Величковић, Народни музеј за време управе Михајла Валтровића (1881-1905), *Зборник Народној музеја VIII*, Београд 1975: 611-645.

Гај-Поповић 1975

Д. Гај-Поповић, Почети формирања Нумизматичке збирке Народног музеја у Београду, *Зборник Народној музеја VIII*, Београд 1975: 601-610.

Гај-Поповић, Суботић 1981

Д. Гај-Поповић, И. Суботић, *Medalje i plakete*, Београд 1981.

Дробњаковић 1949

Б.М. Дробњаковић, Први наш музејски инвентар, *Музеји 3-4*, Београд 1949: 34-46.

Коларић 1991

М. Коларић, Народни музеј у Београду 1844-1944, кратак историјат, *Музеолошке свеске 4*, Београд 1991.

Марић 1956

Р. Марић, Из Нумизматичке збирке Народног музеја, *Старинар V-VI* за годину 1954-55, Београд 1956.

Марић 1958

Р. Марић, Из Нумизматичке збирке Народног музеја, *Зборник радова Народној музеја I*, Београд 1958: 119-125.

Мано-Зиси 1968

Ђ. Мано-Зиси, Јозо Петровић 1892-1967, *Старинар XVIII-1967*, Београд 1968: 254.

Мирник 1979

И. Мирник, *Turski ratovi na medaljama*, Zagreb 1979.

Николајевић 1986

С. Б. Николајевић, *Из минулих дана, сећања и докуменџи*, Београд 1986.

Петковић 1923

Р. В. Петковић, Народни музеј у 1922. години, *Годишњак Српске краљевске академије XXXI*, Београд 1923: 130-133.

Петровић 1937

Ј. Петровић, Златно доба медаљерства, *Уметнички преглед 1*, Београд 1937: 392-395.

Сариа 1925

Б. Сариа, Из Нумизматичке збирке Народног музеја у Београду, *Старинар* књига трећа (за 1924 и 1925), Београд 1925: 61.

Сариа 1926

Б. Сариа, Народни музеј у 1924. години, *Годишњак Српске краљевске академије XXXIII*, Београд 1926: 206-214.

Сариа 1926 а

Б. Сариа, Народни музеј у 1925. години, *Годишњак Српске краљевске академије XXXIV*, Београд 1926: 325-332.

Сариа 1927

Б. Сариа, Народни музеј у 1926. години, *Годишњак Српске краљевске академије XXXV*, Београд 1927: 314-316.

Тодоровић 1958

Н. Тодоровић, Из збирке медаља Нумизматичко-епиграфског одељења Народног музеја у Београду. – Медаље које илуструју ратове с Турцима у XVI, XVII и XVIII веку, *Зборник радова Народној музеја I*, Београд 1958: 127-144.

Тодоровић 1964

Н. Тодоровић, *Југословенске и иностране медаље*, Београд 1964.

Todorović 1966

N.Todorović , Kako je nastala zbirka medalja Narodnog muzeja u Beogradu, *Numizmatičke vijesti 24*, Zagreb 1966: 28-31.

Тодоровић 1975

Н.Тодоровић, Пожаревачки мир, 1718, у литератури, гравири и медаљерству, *Зборник Народној музеја VIII*, Београд 1975: 509-525.

Todorović 1979

N. Todorović, Medaljerski radovi Đorđa Jovanovića u zbirkama Narodnog muzeja u Beogradu i Srpske akademije nauka i umetnosti, *Numizmatičke vijesti 33*, Zagreb 1979: 49-59.

IN SEARCH OF IDENTITY OF COLLECTION OF MEDALS IN NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

Collection of medals of the Department of numismatics of the National Museum in Belgrade in its contemporary scope and contents represent an important whole and it was established and evolved along with the institution it belongs to.

Establishing of the fact that the earliest list of museum objects made on November 6 1846 by Janko Šafarik includes also the medals shifts the establishing of the Collection of medals at the time of foundation of this renowned institution.

If we follow the traces from the first mentions of medals in the earliest lists of museum objects to the studies concerning the history of this collection we can come to conclusion about the attitude towards this artistic form and the reasons and concept of its collection.

Great destructions of museum objects during the First World War resulted in the fact that most of this collection is established after 1918. From that time until today in the Collection of medals of the National Museum has been gathered (by acquisition and donation) about 2000 objects.

In this collection are treasured the medals from almost all European countries but there are also specimens from other continents. Nevertheless, there is a certain disproportion, most numerous being the medals concerning the history and culture of former Yugoslav nations but there are also medals from Austrian, French and German cultural and historical areas. Documental and historical character of the large portion of this collection is indisputable and it was emphasized very often and with good reason but artistic and historical aspect of this material is insufficiently investigated.

A segment of the Collection, one concerning the history of Yugoslav nations had been catalogued at one time but considering the time period passing since it is necessary to modernize this catalogue methodologically. Another task is to catalogue and publish foreign medals according to the principles of modern museology.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Весна БИКИЋ, Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ, Чедомир ВАСИЋ, Вера ВАСИЉЕВИЋ,
Милоје ВАСИЋ, Вујадин ИВАНИШЕВИЋ, Јелена КОНДИЋ Милош ЈЕВТИЋ,
Мирослав ЈЕРЕМИЋ, Александар ЈОВАНОВИЋ, Борислав ЈОВАНОВИЋ,
Марко ПОПОВИЋ, Петар ПОПОВИЋ, Весна РАДИЋ, Деана РАТКОВИЋ,
Борислав СРЕТЕНОВИЋ, Милорад СТОЈИЋ, Никола ТАСИЋ,
Сава ТУТУНЦИЋ, Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН, Јосип ШАРИЋ, Душко ШЉИВАР

ЛЕКТУРА

Нада КРСТИЋ

ПРЕВОД

Мирјана ВУКМАНОВИЋ

КОРЕКТУРА

Биљана ЂОРЂЕВИЋ

ДИЗАЈН И ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ

Весна ПАНАЈОТОВИЋ

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Ружица ДОЉАНЧЕВИЋ

ШТАМПА

ЧУГУРА ПРИНТ

ТИРАЖ

1000

AUTEURS DE RECENSION

Vesna BIKIĆ, Bojana BORIĆ-BREŠKOVIĆ, Čedomir VASIĆ, Vera VASILJEVIĆ,
Miloje VASIĆ, Vujadin IVANIŠEVIĆ, Jelena KONDIĆ Miloš JEVTIĆ,
Miroslav JEREMIĆ, Aleksandar JOVANOVIĆ, Borislav JOVANOVIĆ,
Marko POPOVIĆ, Petar POPOVIĆ, Vesna RADIĆ, Deana RATKOVIĆ,
Borislav SRETENOVIĆ, Milorad STOJIC, Nikola TASIĆ,
Sava TUTUNDŽIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN, Josip ŠARIĆ, Duško ŠLJIVAR

LECTRICE

Nada KRSTIĆ

TRADUCTION

Mirjana VUKMANOVIĆ

CORRECTRICE

Biljana DJORDJEVIĆ

CONCEPTION ET RÉALISATION GRAPHIQUE

Vesna PANAJOTOVIĆ

TRAITEMENT ÉLECTRONIQUE DU TEXT

Ružica DOLJANČEVIĆ

IMPRIMERIE

ČUGURA PRINT

TIRAGE

1000

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902

ЗБОРНИК Народног музеја. Археологија =
Recueil du Musée national. Archéologie /
главни и одговорни уредник Татјана
Цвјетићанин. – 1983, књ. 11/1- . –
Београд : Народни музеј у Београду, 1983-.
– 24 cm

Повремено. – Делом наставак публикације:
Зборник Народног музеја у Београду =
ISSN 0522-8352
ISSN 0352-2474 = Зборник Народног музеја у
Београду. Археологија
COBISS.SR-ID 6397964